

Роберт Кувалек

Роберт Кувалек

Роберт Кувалек (1966–2014) – польський історик і педагог. Народився в Любліні, вищу історичну освіту отримав в Люблінському Католицькому університеті. З 1999 р. працював науковим співробітником Державного музею «Майданек». Сферою його наукових інтересів була історія єврейської громади Любліна, історія Голокосту на теренах східної Польщі та західної України. Р. Кувалек був одним із ініціаторів і засновників Меморіального музею у колишньому таборі смерті Белжець, був першим директором музею (2004–2007 рр.). Займався освітньою діяльністю, організовував спільні науково-методичні семінари для польських, німецьких і українських викладачів і студентів. Вивчав історію українських євреїв, часто бував в Україні, досліджував єврейські місця Східної Галичини. Монографія Кувалека «Obóz zagłady w Bełżcu» (Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin, 2010) була перекладена кількома європейськими мовами і стала непересічним внеском у сучасні дослідження історії Голокосту. У Роберта Кувалека була велика кількість творчих, професійних планів, проте несподівана смерть завадила втіленню їх у життя. Українське видання монографії Р. Кувалека «Табір смерті у Белжеці» – данина пам'яті про польського історика і щирого друга України.

ТАБІР СМЕРТІ У БЕЛЖЕЦІ

ТАБІР СМЕРТІ
У БЕЛЖЕЦІ

Роберт Кувалек

Табір смерті у Белжеці

Київ
Український центр вивчення історії Голокосту
2018

Robert Kuwałek

Obóz zagłady w Bełżcu

Państwowe Muzeum na Majdanku
Lublin 2010

УДК 94:341.485(=411.16)](438.14-22Бел)''1942''

К88

Кувалек Роберт

К88 Табір смерті у Белжеці / Роберт Кувалек. Пер. з польської О. Колесник. – Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. – 304 с., іл.

У книзі представлено історію одного з нацистських таборів смерті, в яких у 1942 р. було проведено *операцію «Райнхард»* – убивство євреїв у Генерал-губернаторстві (до складу якого входили і сучасні західноукраїнські терени), та у повоєнні десятиліття забутого. Досліджено роботу табору, описано рішення, що призвели до створення цього та інших подібних осередків знищення. Р. Кувалек описав становище єврейської громади перед початком її знищення та дослідив, як нацисти доставляли жертв до центру вбивства. Вивчено післявоєнну історію місця табору, питання невдалих спроб його меморіалізації та розкопування поховань місцевим населенням. Окрему увагу присвячено тому, що знали поляки, міжнародна спільнота, а також німецьке суспільство про табір під час його діяльності, з березня до грудня 1942 р. Автор показав спроби різних людей поширити відомості про злочини та реакцію (або, скоріше, її відсутність) на це союзників. Дослідження ґрунтується на показаннях свідків – жителів Белжеці і навколишніх місцин, на поодиноких спогадах тих, хто вижив, та на документальних джерелах з архівів Польщі, Німеччини та США.

*Переклад та видання книги здійснено за підтримки фундації
«Українсько-єврейська зустріч» (UJE – «Ukrainian Jewish Encounter»)*

Науковий редактор перекладу
Михайло Тяглий

Літературний редактор перекладу
Наталя Анікеєнко

Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 24,7.
Наклад 1000. Зам 18-148.

ISBN 978-966-136-594-9

© Państwowe Muzeum na Majdanku, 2010
© Ольга Колесник, переклад, 2018
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2018

ЗМІСТ

Переднє слово до українського видання	6
Вступ.....	10
Розділ 1. Перед депортаціями. Становище єврейського населення в Генерал-губернаторстві на межі 1941 і 1942 рр.	16
Розділ 2. Рішення про знищення євреїв у Генерал-губернаторстві.....	32
Розділ 3. Будівництво та топографія табору смерті у Белжеці	43
Розділ 4. Німецька табірна залага.....	59
Розділ 5. Охоронці з вахманшафту СС	81
Розділ 6. Депортації до табору смерті у Белжеці.....	96
Розділ 7. Механізм убивства	130
Розділ 8. Грабіж майна	144
Розділ 9. В'язні	152
Розділ 10. Ліквідація табору	166
Розділ 11. Кількість жертв	172
Розділ 12. Питання про польські та ромські жертви.....	180
Розділ 13. Відомості про табір.....	186
Розділ 14. Курт Герштайн і його рапорт. Німецьке знання про табір смерті у Белжеці	211
Розділ 15. Півстоліття забуття.....	225
Розділ 16. Новий меморіал	238
Додаток I.....	242
Додаток II	261
Використані джерела	274
Перелік скорочень	285
Фотографії.....	289

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Український переклад книжки відомого польського історика Роберта Кувалека (1966–2014 рр.), що перед Вами, є надто важливим принаймні з двох причин. Передовсім тому, що ми, Український центр вивчення історії Голокосту, присвячуємо українське видання цієї монографії світлій пам'яті автора, нашого видатного колеги і друга, з яким нам судилося багато років працювати разом у царині дослідження і збереження пам'яті про наших співвітчизників – польських та українських євреїв, які були вбиті в добу екстремального насильства і панування націонал-соціалізму на європейському континенті. Також українське видання цієї книжки є сьогодні потрібним і очікуваним для спільноти українських істориків, які студіюють проблематику Другої світової війни, злочини Третього райху проти цивільного населення, тому що наукова монографія Роберта Кувалека присвячена історії одного з нацистських таборів смерті, розташованого в маленькому селі Белжець, що на сході Польщі, де були замордовані сотні тисяч євреїв. Серед них у цьому жахливому місці знайшли свій останній притулок багато євреїв з українських теренів.

Українське видання монографії Р. Кувалека продовжує традицію нашого Центру – переклад наукових творів з історії Голокосту, авторами яких виступають європейські чи американські історики і які містять відомості про український контекст трагічної долі євреїв у роки Другої світової війни. Переклади українською саме таких монографічних робіт сприяють формуванню певних критеріїв та відповідного наукового рівня досліджень історії Голокосту. Вивчення історії табору смерті в Белжеці, що докладно описана та проаналізована автором цієї книжки, очевидно допоможе сучасним українським науковцям зрозуміти особливості Голокосту в Україні, зокрема, на землях, що мають історичну назву Східної Галичини.

Проте, насамперед, декілька слів про автора книжки. Роберт Кувалек – польський історик з міста Люблін, науковий співробітник Дер-

жавного музею «Майданек», фактично все своє професійне життя, на превеликий жаль, надто коротке, присвятив дослідженню долі люблінських євреїв, єврейської громади Любліна в роки німецької окупації. Він знаходив, збирав і добре знав сотні сімейних і персональних історій євреїв тих страшних часів. Роберт жив з цими історіями, вони були в ньому, він ділився ними зі своїми колегами, студентами, усіма, хто його слухав. Саме вивчення історії єврейської громади Любліна в роки нацистського володарювання і привело його до Белжеця. З-поміж шести таборів смерті, відомих в історіографії Голокосту¹, табір у Белжеці був найменш відомий і була майже не досліджена його моторошна історія. Кувалек почав по краплинах збирати свідчення про жертв табору і його злочинців, вивчав документи польських, німецьких, американських архівів. Велика кількість єврейських жертв, убитих у Белжеці, була з України, зі Східної Галичини. Роберт працював в українських архівах, зокрема, у Львові, Тернополі та Івано-Франківську. В 2004 році на місці колишнього нацистського табору смерті в Белжеці постав сучасний Меморіальний музей². Внесок Р. Кувалека у створення в Белжеці цього сучасного меморіалу важко переоцінити. Він став першим директором музею в Белжеці (2004–2007 роки) і продовжував збирати свідчення, документи, матеріали про це місце, де відбувся один з найжахливіших і моторошних злочинів націонал-соціалістів та їх помічників проти людей під час Другої світової війни.

Наслідком пошукової та дослідницької діяльності Роберта в 2010 році з'явилась його монографія польською мовою про нацистський табір смерті у Белжеці. Протягом останніх п'яти років праця Р. Кувалека була видана кількома європейськими мовами. Таким чином, завдяки науковій і пошуковій праці Роберта в історичний контекст подій Голокосту була повернута історія про наймаловідоміший нацистський табір смерті, була повернута пам'ять про людей, які в тому місці були вбиті в один з найжорстокіших, антилюдських способів. Саме з цього видання, з ласкавого дозволу Державного музею в Майданеку, ми зробили український переклад.

В монографічному дослідженні Р. Кувалека табір у Белжеці проаналізовано з усіх боків, наскільки це дозволили джерела, що були в розпорядженні автора. Хронологія всіх депортацій до табору, передовсім з Любліна і Львова, механізм знищення людей (це навіть важко назвати вбивством, це було якимось неймовірно нелюдським конвеєрним знищенням десятків і десятків, а потім сотень тисяч людей, табір «працював» на це незупинне знищення з ранку до вечора з березня по

¹ За прийнятою в сучасній історіографії Голокосту класифікацією, до таборів смерті чи таборів знищення, де були вбиті європейські євреї, належать: Аушвіц-Біркенау, Трєблінка, Белжець, Собібор, Хелмно (нім. Кульмгоф), Майданек.

² Офіційний сайт Меморіального музею в Белжеці на місці колишнього нацистського табору смерті: <http://www.belzec.eu/en>.

грудень 1942 року), доля в'язнів, грабіж майна нещасних жертв тощо. Окремі розділи монографії присвячено охоронцям табору, «людям», які не залишили жодного шансу нікому, хто потрапляв до Белжеця. Проте, хоч би як нацисти намагалися приховати свій злочин, це не вийшло, завжди були ті, хто втік, вижив і розповів світові про те, до якої межі може впасти людина... Так було в Бабиному Ярі, в Собіборі, в багатьох місцях, так було й у Белжеці. Троє людей, які пережили, встигли про це сказати і навіть написати³.

Р. Кувалек ретельно досліджував депортації до табору з українських теренів. Найбільшими були депортації зі Львова, що розпочалися 17 березня 1942 року і тривали весь період, поки табір працював. Десятки тисяч львівських євреїв з їх жінками, дітьми, цілими родинами були задушені і спалені в Белжеці. Також дуже чисельними були депортації з Рави-Руської та Самбора, більше половини єврейських громад цих місць загинули саме в Белжеці. Завдяки дослідженням Кувалека і його монографії, на сьогодні до наукового обігу введено більш точну цифру загиблих у таборі. Можемо сьогодні говорити про близько 450 тисяч жертв цього табору смерті.

Автор вивчав, зокрема, долі прикарпатських євреїв з Коломиї, Івано-Франківська⁴ і дуже часто відвідував Україну. Роберт сильно любив нашу країну, підтримував наші намагання стати демократичною і європейською державою, підтримував ділом. Він проводив екскурсії єврейськими місцями Львова, Дрогобича, Івано-Франківська так, що його оповідями захоплювались місцеві краєзнавці! З 2006 року ми разом проводили у Львові та Любліні освітні семінари для вчителів історії з усієї України, головним елементом цих навчальних подорожей були відвідини Меморіального музею в Белжеці. Я абсолютно певен, якби Роберт був серед нас зараз, він продовжував би свої пошуки і знаходив би нові факти з трагічної історії Белжеця. Тому що він до кінця свого надто короткого, але дуже яскравого і професійно чесного життя вважав себе відповідальним перед тими, хто загинули, зберігав пам'ять про них.

А ми українським виданням книжки Роберта Кувалека хочемо зробити внесок у пам'ять про нього в Україні, про його наукову, освітню діяльність, якою він зближував людей, сприяв порозумінню та примиренню з минулим серед поляків, євреїв, українців. Також я переконаний, що український переклад монографії польського історика Р. Кувалека допоможе вирішенню дослідницьких завдань, сприятиме розвитку наукових, історичних студій з теми Голокосту, українсько-польсько-єврейських взаємин часів Другої світової війни

³ Наприклад: R. Reder, Bełżec, Krakow, 1946.

⁴ Івано-Франківськ в міжвоєнний період та в часи Другої світової війни мав польську назву Stanisławów.

та формуванню добрих і чесних відносин між цими народами в сучасному житті.

Насамкінець хотів би подякувати тим моїм колегам, без яких ця книжка навряд чи побачила світ. Передовсім, науковому редактору українського видання Михайлу Тяглому, перекладачеві з польської Ользі Колесник. Нашим польським колегам, які надихали нас на підготовку українського видання, – Агаті Радковській та Еві Копер, які сьогодні продовжують справу Роберта і зберігають пам'ять про людей, які загинули в Белжеці. Особлива подяка директорві Державного музею «Майданек» професору Томашу Кранцу, який зі свого боку допоміг виходу українського видання книжки Роберта Кувалека.

Анатолій Подольський,
Український центр вивчення історії Голокосту

ВСТУП

Польська та міжнародна бібліографія важливих аспектів Голокосту налічує вже тисячі публікацій. Серед них – джерелознавчі праці, наукові опрацювання, а також художні твори. Однак досі не вистачає праць з базових проблем на тему становища єврейського населення під нацистським пануванням, особливо на польських землях. До цих тем, безсумнівно, належить тематика таборів смерті, які діяли у рамках акції «Райнхард», під час якої було вбито переважну більшість польських євреїв. Якщо останніми роками з'явилися праці про Голокост у найбільших таборах, таких як Аушвіц-Біркенау (який вважається символом Голокосту в загальній свідомості в Польщі й у світі) або Майданек чи Штуттгоф, то питання функціонування таких місць, як Хелмно-над-Нерем, Белжець, Собібор чи Треблінка, не лише не дочекалися ґрунтовніших досліджень ані в Польщі, ані за кордоном – ці табори також не посідають належного місця у суспільній пам'яті. Ці центри – хоча нацисти вбили в них більше євреїв, ніж у найбільших і найвідоміших концентраційних таборах, розташованих на польських теренах, – з успіхом можуть вважатися за забуті польські та європейські місця Голокосту (можливо, крім Треблінки, яка визнається як у Польщі, так і за її межами). Особливо це стосується першого табору смерті, яким був Белжець, збудований з метою вбивства сотень тисяч євреїв, які мешкали на теренах Генерал-губернаторства.

Якби сьогодні ми запитали середньостатистичного мешканця Любліна чи Кракова, де під час німецької окупації було вбито євреїв, які походили з цих місць, перший вказав би на концентраційний табір у Майданеку, а другий – на Аушвіц-Біркенау. Назва Белжець жодному з них ні про що б не говорила. Причини такої ситуації варто вбачати не лише у відсутності інформації про це місце швидкого знищення у комуністичні часи й особливо після антисемітської кампанії

1968 р., а й також у відсутності систематичних досліджень таборів смерті загалом, а особливо у випадку Белжеця. Першою публікацією на тему скоєних злочинів у цьому місці були спогади Рудольфа Редера, одного з трьох учілілих з Белжеця, які записали чи залишили свої свідчення про це місце. Власне, його спогади були єдині, видані Центральною єврейською історичною комісією одразу після закінчення війни¹. Складно сьогодні сказати, чи це видання було відоме широкому загалу. Повторно спогади Редера, які є радше репринтом, ніж новим виданням, вийшли тільки у 1999 р., завдяки видавничій співпраці Фундації юдаїки з Кракова і Державного музею «Аушвіц-Біркенау»². Другою публікацією на тему Белжеця, яка з'явилася через кілька років після закінчення Другої світової війни, була стаття судді Євгеніуша Шройта, яка підсумовувала результати слідчих дій, що проводилися у Белжеці у 1945–1946 роках, про злочини, що їх було скоєно в таборі смерті³. Протягом багатьох років це було ледь не єдине наукове видання, присвячене табору.

Відсутність учілілих з Белжеця, а відповідно і їхніх свідчень, призвела до того, що про табір не існувало ні пам'яті, ні знання. У випадку інших таборів смерті акції «Райнхард», наприклад, Треблінки чи Собібору, групи вцілілих налічували кількадесят осіб на кожен табір. Щоправда, їхні спогади почали з'являтися лише через кільканадцять років після війни і вони були не завжди доступні польській аудиторії, однак порівняно з історією табору смерті у Белжеці, вони містили багато інформації про функціонування цих осередків. Проте це не означає, що спогади про Треблінку чи Собібор базувалися на реальному знанні про ці місця.

Звісно, не можна стверджувати, що на тему табору смерті в Белжеці не було жодних публікацій. Досить назвати праці Іцхака Арада, Міхаеля Трегензи чи Юзефа Маршалка. Крім Трегензи, інші двоє авторів займалися насамперед системою таборів смерті, сприймаючи її як одне ціле, і лише Трегенза присвятив дослідження саме табору смерті у Белжеці⁴. Праця ізраїльського історика Арада дочекалася вже двох

¹ R. Reder, *Bełżec*, Krakow, 1946.

² R. Reder, *Bełżec*, Krakow, 1999. Це видання двомовне, складається з польської та англійської версії. Видання супроводжував короткий вступ Францішка Піпера, який, однак, вніс небагато нової інформації.

³ E. Szrojt, *Obóz zagłady w Bełżcu*, "Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce", 1947, t. 3, s. 31–48.

⁴ Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington-Indianapolis, 1999; J. Marszałek, *System obozów śmierci w Generalnym Gubernatorstwie I jego funkcje (1942–1943)*, "Zeszyty Majdanka", 1996, t. 17–38; M. Tregenza, Christian Wirth a pierwsza faza "Akcji Reinhard", "Zeszyty Majdanka", 1992, t. 14, s. 7–38; там само, Christian Wirth: Inspektor der SS-Sonderkommandos "Aktion Reinhard", "Zeszyty Majdanka", 1993, t. 15, s. 7–58; там само, *Bełżec – okres eksperymentalny. Listopad 1941-kwiecień 1942*, "Zeszyty Majdanka", 2001, t. 21, s. 165–208.

англомовних видань, але відома вона, скоріше, спеціалістам, які займаються проблемами Голокосту. Попри те, що вона містить дослідження трагічних подій, які розігралися на польських землях, жоден з польських науково-дослідницьких центрів не переклав її польською, при тому, що праця вважається фундаментальною публікацією про табори смерті акції «Райнхард». У той час як статті Маршалка і Трегензи публікувалися в «Записках Майданеку», часописі Державного музею в Майданеку, який має невеликий тираж й доступний лише вузькому колу читачів.

За останні десять років було надруковано ще кілька інших польських книжок, які були присвячені або таборам смерті, або окремо Белжецю. У 2002 р. було опубліковано магістерську роботу Міхала Маранди, в якій автор описав усі табори смерті, які існували на польських землях⁵. Історія табору смерті в Белжеці займає значну частину роботи, хоча помітно, що автор не скористався великою кількістю джерел, навіть тих, що знаходяться в архівах Польщі. Тому опис табору смерті в Белжеці виглядає скромніше, порівняно з відомостями про Хелмно-над-Нерем, Собібором і Треблінкою.

Під час упорядкування території колишнього табору смерті в Белжеці й підготовкою до спорудження нового пам'ятника там проводилися археологічні дослідження. Результатом розкопок стала також публікація, яка підсумовувала стан земляних робіт і зондування у 1997–1999 роках⁶. У ній міститься багато цінної інформації на тему топографії колишнього табору та локалізації масових поховань, але, з огляду на відсутність новіших праць на тему історії осередку знищення в Белжеці, її автор, проф. Анджей Кола, був змушений послуговуватися дослідженнями ще з другої пол. 1940-х рр. на сучасному й не завжди перевіреному знанні про це місце.

Коли 2004 р. було споруджено новий пам'ятник у Белжеці й одночасно відкрито Меморіальний музей у Белжеці як філіал Державного музею «Майданеку», виникла потреба у виданні праці, яка б містила принаймні базову інформацію про табір смерті, який існував там під час окупації. Така праця вийшла у 2005 році, і її варто сприймати радше як науково-популярну, адже вона містила наявні на той час відомості про табір⁷. Детальніші наукові дослідження тільки тривали, треба було перевіряти новий матеріал, джерела та бібліографію. Та перша книжка, присвячена винятково табору в Белжеці, була далека від ідеалу; мало пройти ще кілька років, аби після поглиблених дослі-

⁵ M. Maranda, *Nazistowskie obozy zagłady. Opis i próba analizy zjawiska*, Warszawa, 2002.

⁶ A. Kola, *Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu w świetle źródeł archeologicznych. Badania 1997–1999*, Warszawa-Waszyngton, 2000.

⁷ R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu, Lublin-Bełżec*, 2005.

джень можна було підготувати наступну публікацію у формі статті, яка містила би в собі нову інформацію⁸.

Накопичені нині знання нарешті дозволили з'явитися цій книжці, яка має зібрати разом якомога більше відомостей про табір смерті у Белжеці. Це спроба показати не лише процес постановня і функціонування табору смерті, а й його ліквідації. Ця публікація є також спробою відтворення цілої низки подій, які призвели до рішення щодо створення табору. Більше того, важливим питанням було висвітлення стану єврейського населення в Генерал-губернаторстві на момент, коли нацисти ухвалили рішення про вбивство і розпочалися роботи зі створення табору смерті в Белжеці. Водночас читачеві належить пояснити, що автор намагався показати становище євреїв у Генерал-губернаторстві передусім на підставі спогадів уцілілих у тих населених пунктах, в яких у 1942 році відбувалися депортації до Белжеця.

У книжку не можна було не вмістити частини, присвяченої злочинцям – як німецькому персоналу, так і їхнім помічникам, охоронцям вахманшафту СС з навчального табору у Травниках. Дуже важливим є також відтворення того, в який спосіб було організовано депортації до табору смерті, які були частиною системи організованого вбивства в белжецькому таборі. Дуже часто в історіографії Голокосту питання організації та методу проведення акцій у гетто, а також процес транспортування до табору смерті відходить на другий план. Утім, велика частина жертв табору смерті в Белжеці загинула вже у дорозі до нього, а коли тіла задушених у навмисно переповнених вагонах чи застрелених на рампі та закинутих поміж ще живих людей у поїзді під час завантаження доїжджали до Белжеця, їх закопували тут у масових могилах. Це теж були жертви табору.

Однією з найбільших проблем історіографії табору в Белжеці (так само як й інших таборів операції «Райнхард») є питання кількості жертв. Нові джерела та публікації дозволяють уточнити наявні дані. Безсумнівно, встановлення цих даних, як і кількості неєврейських жертв Белжеця, може спричинити жваву дискусію.

З огляду на факт, що табір смерті в Белжеці вважався одним з найбільш забутих таборів Голокосту, було необхідно реконструювати те, що про нього знали євреї, поляки, в тому числі підпільні патріотичні організації, та німці, які служили в окупаційних органах, перш за все, на територіях, з яких відбувалися депортації до Белжеця. У цій частині також порушується питання про спроби поінформувати уряди союзних держав та нейтральних країн про злочини, скоєні у цьому таборі. Старання ці можна описати як цілком невдалі.

⁸ R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu 1941–1943, w: Bełżec przez dzieje*, red. A. Urbański, Bełżec, 2008, s. 133–176.

Хоча під час нацистської окупації табір смерті в Белжеці був відносно добре відомим, у повоєнний час він був абсолютно забутий. Цей процес описано в передостанньому розділі цієї праці. Останній розділ присвячено новому меморіально-музейному комплексу, який з'явився у 2004 році, він є питомим підсумком книги.

Автор вважав за необхідне публікацію кількох додатків, в яких значне місце займає календар транспортів до табору смерті в Белжеці. У цій частині також розміщено два документи про те, що було відомо про Белжець серед німців, серед них уперше опублікований польською фрагмент щоденника Вільгельма Корнідеса. Важливим також було розмістити текст відомого рапорту Курта Герштайна. У додатках вміщено два документи, видані ще в попередній праці, присвяченій Белжецю, які містять німецькі та єврейські описи транспорту з Коломиї до Белжеця.

Книга написана на базі польських архівних колекцій, передусім з використанням архівів Інституту національної пам'яті у Варшаві і Любліні, Єврейського історичного інституту, Державного архіву у Любліні та архіву Державного музею «Майданек». Серед усіх цих документів потрібно звернути увагу передусім на матеріали слідства 1945–1946 рр. у справі злочинів у таборі смерті в Белжеці. У цьому першому слідстві, яке розпочалося одразу після закінчення Другої світової війни, головними свідками стали мешканці Белжеця, на чийх очах сталася трагедія. Майже всі свідки знали дуже багато про табір і про його залогу. Частина з них, як можна помітити на підставі зізнань, була у близьких стосунках з деякими членами залогу та знала багато деталей про табір чи про окремих есесівців, зокрема, про першого коменданта табору Крістіана Вірта. Сьогодні можна поставити собі питання, чи розповіли свідки слідству все, що знали, і чи прокурор з Окружної комісії з розслідувань німецьких злочинів у Любліні усвідомлював, що свідки знають більше, ніж розповідають. На це питання, на жаль, ми не можемо дати відповідь. Однак, читаючи їхні показання, неминуче складається враження, що вже тоді можна було дізнатися про табір більше і що, можливо, не вдалося на той час дістатися до всіх свідків.

Потрібними були запити до сховищ Федерального архіву Німеччини (Bundesarchiv) у Людвігсбурзі і Державному архіві (Staatsarchiv) в Мюнхені, де зберігаються слідчі та процесуальні документи про тих, хто був звинувачений не лише у злочинах в таборі смерті у Белжеці, а й в інших таборах операції «Райнхард», в яких служили, між іншим, злочинці з Белжеця. У цих архівах, а особливо у Людвігсбурзі, знаходяться також слідчі матеріали про ліквідацію окремих єврейських громад, чий члени були депортовані до Белжеця. Автор усвідомлює, що, якби дозволяв час, це питання можна було б розкрити ще більш до-

кладно. Цінним додатком виявилися матеріали з архіву Меморіального музею Голокосту у США (м. Вашингтон, округ Колумбія), зібрані автором завдяки стипендії, наданій Фондацією Т. Костюшко у 2002 р., та з архіву Меморіалу «Яд Вашем» (Єрусалим).

За допомогу та цінні зауваження до праці автор виголошує подяку д-ру Даріушові Лібйонці, Беаті Сівек-Чюпак і Марцінові Вронському.

Цю книгу я присвячую пам'яті сотень тисяч жертв табору смерті в Белжеці – євреям з Польщі та з-за кордону.

РОЗДІЛ 1

Перед депортаціями. Становище єврейського населення в Генерал-губернаторстві на межі 1941 і 1942 рр.

На момент, коли німці ухвалювали рішення про вбивство євреїв у Генерал-губернаторстві та про будівництво табору смерті у Белжеці, восени 1941 року єврейське населення, яке проживало на цій частині окупованої польської території, вже близько двох років підлягало спеціальним обмеженням, що стосувалися базового економічного, суспільного та культурного побуту.

На початку німецької окупації на теренах Генерал-губернаторства проживало 1,5 мільйона євреїв, а після приєднання до Генерал-губернаторства дистрикту Галичина, чий землі від вересня 1939 до червня 1941 року були під радянською владою, ця кількість зросла приблизно до 2 мільйонів осіб єврейської національності. Це була найчисленніша група єврейського населення, яка перебувала під нацистською владою. Агресія проти Польщі і подальша окупація цього великого простору, на якому перебувала така велика кількість євреїв, визначила нові цілі в нацистській антисемітській політиці. Таку колосальну кількість людей ніхто не був у стані змусити емігрувати чи технічно переселити із зайнятої території, як до того часу практикувалося в Німеччині, Австрії або Чехословаччині. Щоправда, у 1939–1940 роках з польських земель, приєднаних до Райху, було переселено до Генерал-губернаторства 80–90 тисяч євреїв, але надалі не була вирішена ситуація сотень тисяч євреїв, які вже перебували на тих територіях. Їхній статус почали врегулювати вже наприкінці вересня 1939 року.

Відповідно до положень державної антисемітської політики, що діяла у Третньому райху, на все єврейське населення на окупованих польських територіях поширювалися нюрнберзькі закони (загальнообов'язкові у Райху від 1935 року), які визначали, хто в розумінні на-

цистів вважався євреєм. За цими законами, євреїв було виключено з чинного права. Водночас вже 21 вересня 1939 року було видано розпорядження Райнхарда Гайдріха, шефа Головного управління безпеки Райху (РСХА), на підставі якого євреї Польщі мали сконцентруватися в міських гетто. Згідно з цим документом, на терени Польщі мало бути здійснене одночасне переселення євреїв з Німеччини, й передусім, з польських земель, приєднаних до Райху¹. Створення гетто було продиктоване, між іншим, питанням безпеки – скупчення в них євреїв мало протидіяти можливій участі євреїв у можливих партизанських рухах і крадіжках. У розпорядженні згадувалося про те, що планувалися подальші заходи загального характеру щодо єврейського населення. Одним з пропагандистських аргументів, яким була обґрунтована ізоляція єврейського населення, і поширеною думкою серед поляків, були плітки, що євреї від природи брудні і через це можуть поширювати епідемічні хвороби. До боротьби з євреями вже тоді було втягнуто цілий державний апарат нацистської Німеччини.

Відповідно до першого плану, який, за задумкою нацистських ідеологів, мав розв'язати єврейське питання, існував намір створити резервацію для євреїв, яка знаходилася б між Віслою та Бугом. Вже у жовтні 1939 року перші транспорти з євреями було направлено туди з територій, приєднаних до Райху, а також з Відня та Острави у Моравії. В такий спосіб було розпочато реалізацію так званого «плану Ніско», за яким місцевість, розташована над Сяном, мала стати центром майбутньої резервації. Переселення доводять, що на той час відповідні органи у Райху, насамперед СС, не були організаційно підготовлені для здійснення такої великої операції. Коли транспорти з виселеними людьми вирушали у дорогу, наставав хаос, а також з'являлися протести – передусім з боку генерального губернатора Ганса Франка, який був проти напливу такої великої кількості людських мас на території під його управлінням. Усе це спричинило припинення операції на початку 1940 року. Важливими у цій ситуації виявилися меморандуми німецької армії про неприпустимість перевантажування залізничних шляхів потягами з цивільними переселенцями, а також прохання не заселяти тисячами людей німецько-радянський кордон².

Ще під час реалізації плану концентрації єврейського населення між Віслою та Бугом німці запровадили подальші накази, які мали на меті відділення та ізоляцію єврейського населення у Генерал-губернаторстві. Одразу після призначення Гайдріха та після офіційного створення Генерал-губернаторства репресивна політика щодо польських євреїв набула планового характеру. Було заблоковано єврейські банківські рахунки, розпущено довоєнні ради та правління релігійних

¹ G. Deschner, Reinhard Heydrich. Namestnik Władzy totalitarnej, tłum. M. Ilgmann, Warszawa, 2000, s. 178.

² D. Cesarani, Eichmann – jego życie i zbrodnie, tłum. J. Lang, Zakrzewo, 2008, s. 114–116.

громад у гмінах³, а на їхнє місце створено єврейські ради – юденрати⁴, членів яких призначали німецька влада. Створення цієї інституції під назвою «рада старійшин» було запроваджено вже згаданим вище розпорядженням Гайдріха. Першим завданням нових рад було скласти списки всіх єврейських мешканців на підлеглих їм населених пунктах. Євреям було заборонено користуватися парками, культурними інституціями, деякими вулицями чи публічними площами. Більше того, євреям було наказано знімати головні убори перед німцями. З 1 грудня 1939 року в усьому Генерал-губернаторстві набувало чинності розпорядження про маркування всіх євреїв старших від 12-ти років пов'язкою із зіркою Давида. Ще раніше у багатьох населених пунктах низові органи окупаційної влади наказали євреям носити на одязі нашиті жовті зірки. Це мало відрізнити їх від решти населення, при цьому нашиті зірки, як і в подальшому пов'язки, в очах окупантів були одночасно елементом, який ганьбив євреїв.

З початком нацистської окупації німецька влада запровадила в Генерал-губернаторстві спеціальне антиєврейське законодавство, яке цілком виключало євреїв із суспільно-економічного життя. З плином часу в окупації ця ізоляція поглиблювалася не лише у фізичному вимірі (євреї були позбавлені права обіймати більшість професій, їм було заборонено користуватися різними видами транспорту, лікуватися у неєврейських лікарів, віддавати дітей до загальних шкіл, мати великі суми готівкою, сповідувати приписи Мойсеевої релігії – це лише вибрані приклади тих заборон), але також у духовному. У рамках програми ізоляції єврейського населення німці розпорядилися також про маркування єврейських підприємств та магазинів. Крім офіційних наказів та заборон, єврейське населення піддавалося з боку окупантів різноманітним репресіям, й представниками місцевої німецької адміністрації вигадувалися нові обмеження. Це були контрибуції, що їх з початку окупації накладали на всю єврейську громаду, а також постійні грабунки єврейського майна, здійснювані безпосередньо руками солдатів чи німецьких урядовців. Цей грабіж був дуже часто пов'язаний з приниженнями, а подекуди й з убивством євреїв. Відбувався він на очах польського суспільства, а такі акти терору з боку німців давали яскравий сигнал, що євреї загалом були вилучені з-під права. Такий стан речей глибоко вплинув на ставлення поляків до євреїв, за яким можна дуже добре прослідкувати, коли розпочалися депортації до таборів смерті. Законодавство, спрямоване проти євреїв, протягом періоду окупації радикалізувалося. На початку було завдано удару по основі єврейського економічного ладу, що спровокувало ситуацію, в якій люди ставали не лише бідними, а навіть опинялися під загрозою

³ Гміна – первинна адміністративна одиниця у Польщі (прим. ред.).

⁴ Від. нім. *Judenrat* – єврейська рада (прим. ред.).

голодної смерті. Продовольчі норми для євреїв було впроваджено на початку окупації, але вони були недостатніми, оскільки ці норми були, відповідно до правил, менші, ніж для «арійського» населення, й їх дедалі зменшували. При цьому кожна санкція, скерована проти євреїв, супроводжувалася пересторогою смертної кари.

«Німці видали наказ наново відкрити покинуті євреями магазини. Німці брали товари, але грошей не платили, давали розписки до магістрату або німецької комендатури, які тих розписок не визнавали. Врешті-решт брали товари за ціну, яку самі собі визначали. У такий спосіб євреї за деякий час продали свої товари, а нових товарів дістати вже не могли. [...]

[...] У березні 1940 р. з'явився наказ, який забороняв євреям поїздки без спеціального індивідуального дозволу, згодом – заборона провадження торгівлі євреями. На той момент євреї ще могли жити в усіх районах міста.

[...] Вже тоді німці почали практикувати покарання смертю, якщо хтось не носив пов'язки, та за порушення інших наказів, наприклад, гестапівці зловили молодого хлопця Бальсама із Сокола, який віз на тачках газовану воду й не мав пов'язки. Його застрелили на місці на Ринку»⁵.

Поступова радикалізація німецьких наказів щодо євреїв призвела до того, що євреї були витиснені на узбіччя суспільного життя. Спочатку здавалося, що німецьке право виключало їх лише з економічного життя, а більшим репресіям підлягали поляки⁶. У реальності кожне

⁵ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (далі – АЖІН), Relacje i zeznania ocalałych, 301/1113, Relacja Izraela Buchsbauma. Автор спогадів походив з Горлиць, де пережив німецьку окупацію.

⁶ Від початку окупації німці проводили масові арешти польської інтелігенції. Вже у 1939 р. відбулися перші страти осіб, яких було визнано за потенційних членів польського руху опору. Відома операція «АБ», під час якої у травні та червні 1940 року відбулися затримання, депортації до концтраційних таборів та масові вбивства сотень людей, мала на меті арешт і фізичне знищення «керівних елементів» польського народу й була спрямована переважно проти поляків. Ці перші фізичні репресії, що їх відчуло на собі польське суспільство, спровокували те, що економічні переслідування євреїв та їхня поступова ізоляція сприймалися поляками як лагідніша форма політики окупантів. Можна спробувати розглянути твердження, що в популярному повоєнному сприйнятті нацистської окупації поляками саме початковий період, який так криво відклався у їхній пам'яті, визначив загальний образ усього часу німецького панування в Польщі як спрямованого проти поляків. Євреї, які були витиснені на маргінес суспільного життя та поступово усувалися із соціального образу ще перед початком фізичного знищення, не стали елементом спільної польської пам'яті про війну. Неодноразово в поточному дискурсі пам'яті можна зустрітися з твердженням, що поляки страждали більше й зазнали більше втрат під час Другої світової війни, ніж у той самий час євреї. Забувається, що євреї підлягали набагато більшим обмеженням й каралися лише за власне походження, а не за залучення у діяльність опору. Не кожен поляк за визначенням карався на смерть. У той час як переслідування євреїв й подальше їхнє вбивство торкалися кожного, хто народився євреєм і був ним за нацистським визначенням навіть тоді, коли прийняв християнство чи походив з давно культурно асимільованої до навколишнього суспільства родини.

нове правило цілком усувало євреїв поза межі суспільства: «За неносіння пов'язки загрожує смертна кара, вже не дозволяється ходити головною вулицею, не дозволяється заходити на Ринок, не дозволяється сидіти на Плантах, в парку, а тут у єврейських художників дедалі ще з'являються нові замовлення на таблички з написом "für Juden Eintritt verboten"⁷.

[...] Кожен наступний день приносить нові укази, нові обмеження. Плакати з попередженням наприкінці "wird erschossen"⁸ стали щоденним явищем і вже не викликають жодного зацікавлення. Кожен вирішує сам, що хто є винним у цьому злочині, що народився євреєм, є таким і відтак підлягає розстрілу»⁹.

Згідно з новими правничими розпорядженнями було, як вже згадувалося, ліквідовано решту старіших єврейських громад, а функції представництва єврейського населення було передано єврейським радам (юденратам) за німецьким призначенням. Їхня кількість залежала від чисельності євреїв у конкретному населеному пункті. У великих містах єврейські ради нараховували по 24 члени, натомість у малих єврейських громадах, часто у селах, ця кількість не перевищувала три особи. У великих гетто ця інституція наймала більше осіб, створюючи окремі відділи, які спеціалізувалися на різних справах, необхідних для функціонування всієї єврейської дільниці – для прикладу, житлові відділи, відділи праці (з підрозділами на чоловічі та жіночі роботи), провізійні тощо. Неодноразово ці ради набирали від кількадесяти до кількох сот осіб¹⁰. Їхнім призначенням було, передусім, виконання наказів окупантів. Відповідно до правил колективної відповідальності при німецькому керівництві члени рад були особисто відповідальними щонайменше за ефективний збір грошей або коштовностей для виплати контрибуції. Вони також були зобов'язані створити список промислових робітників на потреби німецьких фірм та підприємств. Доволі багато членів та працівників єврейських рад отримували невеликі винагороди або взагалі не отримували зарплатні, хоча робота в головному органі гетто призвела до ситуації, коли ці особи були привілейованими і зазвичай краще поінформованими про різні кроки окупантів порівняно з рештою єврейського населення. Це виявилось дуже важли-

⁷ Євреям вхід заборонено (нім.).

⁸ Буде розстріляний (нім.).

⁹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalanych, 301/1703, Relacja Samuela Kaufera, k. 2.

¹⁰ Весною 1940 р. юденрат у Любліні наймав 398 осіб, які працювали у 20 відділах та підлеглих єврейській раді інституціях (шпиталь, сиротинець, будинок для людей похилого віку та друкарня). У цей час у місті проживало понад 40 000 євреїв. Однією з найбільших рад був юденрат у Львові, який на початку 1942 року мав 4000 урядовців у 22 відділах та 6 підрозділах, тоді як у Львові кількість єврейського населення сягала понад 100 000 осіб. T. Radzik, Lubelska dzielnica zamknięta, Lublin, 1999, s. 74-75; D. Pohl, Nationalistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines Massenverbrechens, München, 1997, s. 106.

вим, особливо тоді, коли розпочалися депортації до таборів смерті. Досить часто багато з цих людей, принаймні на початковому етапі акції, були звільнені від виселення. Однак німці поклали на них обов'язок участі у здійсненні депортацій. Від характеру чи морального типу цих осіб залежала їхня поведінка під час згадуваних трагічних подій. Одні погоджувалися на певну співпрацю з окупантами, інші намагалися уникати активної участі у цій справі, ще інша група відкрито відмовлялася від співпраці, що найчастіше закінчувалося включенням їх до транспорту чи просто стратою. Під час акції важливу та неодноразово трагічну роль відіграла Єврейська служба охорони порядку (ŻSP), відома також як єврейська поліція або поліція гетто. У конкретних населених пунктах Генерал-губернаторства її створення почалося восени 1940 року. Теоретично вона підпорядковувалася єврейським радам і мала завданням підтримувати порядок в єврейських дільницях. На підставі німецьких розпоряджень єврейська поліція функціонально підпорядковувалася польській допоміжній поліції (Польській поліції Генерал-губернаторства). Однак дуже часто відділи ŻSP виконували накази, що видавали їм безпосередньо СС та поліція, навіть пропускаючи інформування про це єврейські ради. Члени цієї поліції були дуже привілейованими, не лише завдяки заробіткам чи додатковим нормам харчування, але також через можливість проведення нелегальних передач, отримування хабарів тощо. Особливо помітним це було під час депортацій з гетто, коли єврейські поліцейські доправляли людей до пунктів збору, а до їхніх родин ставилися помітно особливо через тимчасове звільнення від виселення. Роль Єврейської служби охорони порядку під час акції 1942 року зазнала суттєвих змін, які були радикальними, як з погляду спогадів тих, хто уцілів, так і з боку наукових робіт про конкретні гетто¹¹. Але слід зауважити, що на різних ступенях цього формування служили дуже різні люди, а деякі з них проявили героїзм, намагаючись урятувати своїх одновірців від смерті.

До того ж, було створено окрему організацію, яка мала виконувати суспільну опіку над євреями в конкретних населених пунктах – Єврейську суспільну самодопомогу. Її члени, принаймні у першій фазі акції, також тішилися статусом привілейованих осіб і були звільнені від виселення. Створення професійних єврейських інституцій мало, з одного боку, спростити німцям контроль над єврейським населенням, а з іншого – було проявом поступової ізоляції євреїв від решти населення.

Загальноприйнято вважати, що у той час більшість польських євреїв була сконцентрована у цих гетто. Проте реальність була більш

¹¹ Наприклад, у дуже багатьох спогадах з львівського гетто службовці ŻSP описувалися як «дегенеровані» й цілком підпорядковані німцям, особливо під час чергових акцій, при тому деякі автори спогадів підкреслювали, що ця співпраця, хоча й заслуговує на осуд, виходила з бажання врятувати власне життя. D. Kahane, *Lwów, w: Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa, 2003, s. 264, 270; R. H., *Lwów, w: ibidem*, s. 281, 283.

складною. Лише у великих містах, переважно центрах дистриктів, німці згрупували євреїв у визначених дільницях, але тільки в кількох містах ці дільниці були цілком ізольованими від інших районів міста через загородження їх мурами або плотами з дерева чи кільчастого дроту. На теренах Генерал-губернаторства цілком закриті гетто знаходилися в Пйотркові-Трибунальському (від грудня 1939 р.), у Варшаві (від жовтня 1940 р.) та в Кракові (від березня 1941 р.)¹². Закриті гетто існували також у кількох менших населених пунктах, приміром, у П'ясах чи в Ополе-Любельському в Люблінському дистрикті¹³. У решті менших населених пунктів, як у Люблінському, так і в Краківському дистриктах, гетто залишилися принаймні частково відкриті, попри те, що офіційно євреї мали мешкати у визначених дільницях. Навіть у самому Любліні, де розпорядження про створення гетто з'явилося вже у квітні 1941 р., до кінця цього року єврейська дільниця залишалася відкритою, а загороджувати її почали лише під кінець 1941 р. і на початку 1942 р., перед самим початком депортації¹⁴.

Від 20 грудня 1941 р. стало закритим гетто в Жешуві, одне з небагатьох у Краківському дистрикті¹⁵. Створення замкнених гетто в усіх населених пунктах Генерал-губернаторства виявилось неможливим з практичних причин. У малих містечках, де єврейське населення часто складало більшість населення і де євреї мешкали на території всього містечка, закриття частини населеного пункту спровокувало би комунікаційні проблеми. Однак це не означає, що євреї могли вільно пересуватися. Вже 15 жовтня 1941 р. вийшло обов'язкове до виконання розпорядження генерального губернатора Ганса Франка про заборо-

¹² R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, t. 1, New Haven-London, s. 217, 223.

¹³ Закрите гетто в П'ясах було створене вже восени 1940 р. Обидва боки вул. Люблінської, головної вулиці містечка, було загороджено дерев'яним плотом; ці дві частини займали загалом не більше як 1/5 всієї площі міста. Німці сконцентрували у цих двох виділених «дільницях» близько 75% населення всього міста – близько 5000 осіб. Разом з п'ясецькими євреями в гетто перебували також німецькі євреї, депортовані на Люблінщину з Щецина, та виселена група євреїв з Кракова. Гетто в Ополе-Любельському, будучи центральним гетто в Пулавському повіті, було загороджене, ймовірно, у другій половині 1941 р. У ньому перебували опольські євреї, значна група євреїв, виселених у 1939 р. з Пулав, а також близько 2000 австрійських євреїв, які були депортовані сюди весною 1941 року з Відня. На тему гетто у П'ясах та Ополе-Любельському див.: R. Kuwałek, *Getta tranzytowe w dystrykcie lubelskim*, у: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa, 2004, s. 140–141.

¹⁴ Насправді люблінський губернатор Ернст Цьорнер ще в червні 1941 року видав розпорядження про оточення гетто Любліна муром заввишки 3 метри, але лише в листопаді та грудні 1941 року з боку Любартовської, Ковальської, Рибної та Гродської вулиць і в січні – лютому 1942 року з боку Подвале і Кравецької вулиць було розпочато спорудження паркану з кільчастого дроту. *Archiwum Państwowe w Lublinie* (далі – APL), *Gubernator Dystryktu Lubelskiego* (далі – GDL), 892, s. 493–494.

¹⁵ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich 1939–1945. Kronika tamtych dni*, Rzeszów, 1999, s. 493–494.

ну євреям залишати єврейські дільниці і міста під загрозою смертної кари¹⁶. Розпорядження виконувалося настільки жорстко, що у багатьох містечках нацисти не лише арештували тих євреїв, які наважилися вийти за межі гетто на пошуки харчів, але також проводили страти, вбиваючи євреїв на місці, без виголошення вироку. Видання цього розпорядження також свідчило про загострення нацистської антисемітської політики. Воно було безсумнівним вступом до початку спланованої політики вбивства. Німецькі органи влади від початку набуття сили цього права дотримувалися його дуже скрупульозно. Неодноразово страти осіб, які залишили гетто або перебували поза межами містечка свого проживання, мали показовий характер й офіційно оголошувалися єврейському населенню. Першу таку страту було проведено у Варшаві 17 листопада 1941 р., коли було розстріляно вісьмох євреїв, а в грудні наступного року ще 15 осіб¹⁷. В інших провінційних населених пунктах Генерал-губернаторства такі покарання почали проводити на межі 1941 і 1942 р. Усіх цих осіб було звинувачено в залишенні гетто без відповідного дозволу. Жертви походили не з Любліна, а у місті, ймовірно, шукали можливості роздобути харчі¹⁸.

Право про обмеження місця проживання євреїв німецька влада розглядала як потребу для втримання епідемії тифу та обмеження її кордону лише до єврейських дільниць. Нацистські урядовці вважали, що євреї переносять тиф до неєврейських дільниць і найкращим способом втримання епідемії буде жорстка заборона контактів євреїв з неєврейським населенням, яку можна впровадити шляхом повної ізоляції перших. Одночасно, як зазначають історики, спрощена процедура розстрілу тих євреїв, які були затримані поза визначеною для них територією проживання, мала становити свого роду початок організованої депортації євреїв до таборів смерті¹⁹. Єврея, затриманого поза визначеним йому місцем без відповідної перепустки, могли негайно розстріляти на місці, без оголошення вироку через спеціальний суд. Посилення закону про виконання смертної кари щодо євреїв, які

¹⁶ Це розпорядження було видано 15 жовтня 1941 року. Там само.

¹⁷ B. Engelkind, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa, 2001, s. 451.

¹⁸ 9 липня 1941 р. та 4 лютого 1942 року в Любліні з'явилися розпорядження міського старости про обмеження місць перебування для євреїв на теренах міста Любліна. За недотримання цього указу євреї мали каратися або переведенням у штрафний табір, або смертю. Як видно з наведеного вище прикладу, вже до першої групи євреїв, спійманих поза межами гетто, одразу застосували смертну кару. J. Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin, 1983, s. 184, 189.

¹⁹ Протокол зустрічі уряду Генерал-губернаторства у справі політики стосовно євреїв і планів їхнього цілковитого знищення, 16 грудня 1941 р., у: *Wybór źródeł do nauczania o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich*, red. A. Skibińska, R. Szuchta, Warszawa, 2010, s. 175–178; D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego w «ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej»*, у: *Akcja Reinhardt...*, s.47.

покидали гетто, сталося 21 листопада 1941 р., коли вже було ухвалено рішення про фізичне вбивство єврейського населення на теренах Генерал-губернаторства. Впровадження у життя цього драконівського указу спровокувало ще більшу ізоляцію євреїв у Генерал-Губернаторстві, а також погіршувало їхній побут. Навіть у тих населених пунктах, де євреї не перебували у закритих гетто, запанував голод, спровокований відсутністю можливості виходу за межі встановленої єврейської дільниці і здійснення нелегальної торгівлі з неєврейським населенням. Офіційно продовольчі норми для євреїв були занадто малими, щоб вижити. Обмежування місця проживання євреїв відбувалося успішно й було складовою частиною процесу їхньої ізоляції від неєврейського населення.

«Єврейські дільниці поступово скорочувалися, а під кінець нашого перебування була віддана колишня єврейська дільниця і частина міста за річкою Каменна, де перед війною мешкала переважно суспільна потолоч. Значна частина вулиць не мала водопостачання, електричного освітлення, скрізь бруд, нестерпна вологість, нехлюйство.

[...] Отже, разом зі створенням гетто, умови проживання погіршувалися кожного дня, а переслідування посилювалися. Євреї, сконцентровані в окремих дільницях, не мали вже тієї можливості ховатися під час акції.

[...] Такі умови життя, часті контрибуції, неможливість заробляти гроші, зникнення контактів з польським населенням викликають бідність, голод, а за ним далі йдуть хвороби»²⁰.

Трагізму додавала епідемія тифу, яка вибухнула практично в усіх єврейських громадах у Генерал-губернаторстві на межі 1941 і 1942 р. Польські євреї, які підлягали тотальним обмеженням та розпорядженням, перебували, на їхню думку, у такому становищі, що гірше вже бути не могло. Багато з них сприймали своє ув'язнення у гетто як найскладніше випробування. З 1939 року вони були позбавлені практично всіх прав. Офіційно євреї не могли проводити економічної, суспільної та культурної діяльності. Німці заборонили євреям проводити релігійні ритуали – у багатьох населених пунктах синагоги були знищені ще на початку окупації, в інших, наприклад, у Любліні, їх перетворили на склади для вимушених переселенців і народні кухні для найбільш бідних. Конфіскація нерухомого, а також у багатьох випадках рухомого майна цілковито підірвала економічну базу існування сотень тисяч людей. Практично у кожному звіті Єврейської суспільної самопомоги

²⁰ AŻIH, Relacje i zeznania ocalonych, 301/1703, Relacja Samuela Kaufera, k. 5–7. Автор свідчення пережив німецьку окупацію у Новому Сончі та околицях. Закрите гетто у Новому Сончі з'явилося весною 1941 року. На жаль, у польській історіографії у дуже багатьох випадках бракує регіональних праць на тему Голокосту. Доли євреїв у конкретних населених пунктах під час війни часто описуються лише у додатках до монографій чи у загальних книгах, присвячених німецькій окупації, автори яких часто концентруються на стражданнях та опорі польського населення.

з територій Генерал-губернаторства можна знайти тривожні звіти про те, що переважна кількість єврейського населення на цій території позбавлена можливості працювати, не маючи шансу на виживання без допомоги ззовні²¹. Наступною проблемою була надзвичайна щільність населення в єврейських дільницях. Навіть у тих населених пунктах, де не було створено гетто, в єврейських помешканнях панувала страшенна тиснява, спричинена напливом переселених осіб з інших частин країни, для прикладу, із земель, приєднаних до Райху або з інших містечок²². Максимально щільне заселення, жахливі гігієнічні умови (для єврейських кварталів німці вибирали найчастіше найбідніші дільниці, де не було базових санітарних умов) сприяли поширенню епідемічних хвороб, насамперед тифу.

Одиниці, яким вдалося сховати рештки майна чи передати його на зберігання християнським знайомим, а також привілейовані особи, які обіймали різні посади в єврейських радах, що керували єврейським населенням в окремих містечках, або працівники в Єврейській службі охорони порядку, жили ще на стерпному рівні. Деякі навіть використовували загальну ситуацію і доступ до офіційно заборонених товарів, мали можливість робити на цьому бізнес. Проте такі особи становили переважну меншість мешканців гетто та єврейських дільниць.

Настрої, які панували у краківському гетто, описував Тадеуш Панкевич, польський власник аптеки, розташованої на території єврейської дільниці, замкненої на Подгожу: «Життя в нових, настільки відмінних від звичайних, умовах занепало надзвичайно швидко. Безкінечна напруга, складні побутові переживання впливали на нерви і гнітили загалом. Час від часу приходили есесівці, даючи волю здичавілим інстинктам, нападаючи на перехожих, б'ючи їх, інколи ногами. [...] У таких умовах минало життя у перші місяці існування гетто. І до цього люди починали звикати, кожному дику витівку сприймати за щось абсолютно нормальне і звичайне. А час летів і приносив невідоме майбутнє, яке відповідно до очевидних фактів починало з кожним днем оцінюватися щораз сумніше. Не бракувало в гетто й оптимістів, які вірили, що все ж... що, може, у цих умовах вдасться якось витримати,

²¹ АЖІН, Zespół Żydowskiej Samopomocy Społecznej (далі – ŻSS), різні фонди – кореспонденція ŻSS з різними містами Люблінського дистрикту з Президією ŻSS в Кракові. Наприклад, Там само, 211/411, Akta Delegatury ŻSS w Goraju, Pismo Delegatury w Goraju do Prezydium ŻSS w Krakowie w sprawie położenia ludności żydowskiej Goraju, 28.05.1941 r., k. 28–31.

²² У 1941 р. в Ізбіці, що у Люблінському дистрикті, проживало 6700 євреїв, у тому числі 2000 переселених із земель, включених до Райху (з Лодзі, Кола, Коніна, Гловного), та з різних населених пунктів Люблінщини (насамперед з Любліна і Красноставу). АЖІН, 211/138, Korespondencja z dr. Markiem Altenem, doradcą ŻSS przy szefie dystryktu lubelskiego. Raport doradcy ŻSS przy szefie dystryktu o sytuacji w Izbicy z 16.08.1941 r., k. 24–25.

беззастережно вірили протягом усього часу існування гетто у швидке закінчення війни, у неминучу поразку Німеччини, вірили, що от-от увійде Америка, Англія, Франція, Туреччина, що будь-якого дня відбудеться вторгнення, а за ним і звільнення»²³.

Попри ізоляцію у гетто, позначення пов'язками із зіркою Давида, позбавлення можливості заробітку, голоду та хвороб, євреї підлягали також примусовій праці, за яку зазвичай не отримували жодної винагороди. Інколи грошовий заробіток можна було отримати через посередництво єврейських рад, однак на практиці люди виконували примусову роботу та не отримували нічого, крім мізерних порцій їжі. У дещо кращій ситуації були ті євреї, які працювали поза гетто і мали контакт з християнським населенням. Вони могли шляхом нелегальної торгівлі чи обміну дістати трохи харчів для своїх рідних. Найгіршою була ситуація у закритих таборах праці, де неможливо було дістати харчів, панував терор, а працювали у найпримітивніших умовах. У самому Люблінському дистрикті в таборах, які перебували під управлінням Інспекції водного господарства (Wasserwirtschaftsinspektion) і в яких єврейські в'язні були змушені виконувати роботи з копання меліораційних ровів, часто стоячи протягом цілого дня у воді, у 1941 році знаходилось щонайменше 25 000 євреїв²⁴.

Дещо інакше виглядала ситуація в дистрикті Галичина, який був створений і включений до Генерал-губернаторства після вторгнення нацистської Німеччини до СРСР. Якщо у давніх дистриктах Генерал-губернаторства єврейське населення було ізольоване, пограбоване, позбавлене засобів до існування і поступово переведено до примусової праці, то на теренах Східної Галичини²⁵ євреї стали жертвами масового вбивства вже на початку нацистської окупації. Насамперед у момент входу німецьких військ, коли дійшло до погромів, організованих німцями та українськими націоналістами. У самому Львові у

²³ T. Pankiewicz, *Apteka w getcie krakowskim*, Kraków, 2003, s. 29, 30–31.

²⁴ Ці табори були розташовані переважно на східній частині Люблінського дистрикту, а їхнє найбільше скупчення знаходилося довкола Собібору, де весною 1942 року німці запустили наступний табір смерті. Дуже багато людей, депортованих до табору смерті у Собіборі, якщо вони були здатні до праці, есесівці відбирали на рампі собіборського табору й направляли до цих таборів праці. Вони локалізувалися в Крихуві, Савіні, Сайчицях, Лучі, Новосілках та Осові. E. Dziadosz, J. Marszałek, *Więzienia i obozy w dystryktie lubelskim, "Zeszyty Majdanka"* 1969, t. 3, s. 54–122; R. Kuwałek, *Das kurze Leben "im Osten". Jüdische Deutsche im Distrikt Lublin aus polnisch-jüdisch Sicht*, y: *Die Deportation der Juden aus Deutschland. Pläne – Praxis – Reaktionen 1938–1945*, red. B. Kundrus, B. Meyer, серія "Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus", t. 20, Göttingen 2004, s. 121–124, 131; T. Sandkühler, "Endlösung" in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*, Bonn, 1996, s. 49.

²⁵ Дистрикт Галичина з центром у Львові займав терени колишніх Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств, які з вересня 1939 р., як результат пакту Молотова–Ріббентропа та угоди про кордони та дружбу між Німеччиною та СРСР, перебували до червня 1941 р. під радянською окупацією.

перші дні після входу Вермахту до міста було вбито щонайменше 4000 євреїв²⁶. Хвиля погромів прокотилася фактично по всій Східній Галичині. До масових убивств євреїв улітку 1941 р. дійшло також у Тернополі, Бориславі, Дрогобичі, Зборові, Золочеві, Хоросткові чи Гримайлові. У кордонах дистрикту Галичина загинуло тоді щонайменше 10 000 осіб²⁷. На теренах Східної Галичини діяла на той час айнзацгрупа С, яка виконувала накази щодо масового вбивства євреїв і комуністичних діячів.

Після відносного періоду спокою наступна хвиля масових страт пройшла давніми Південно-східними кресами восени і ранньою зимою 1941 року, коли окупаційна влада почала створювати тут перші гетто. З липня по жовтень 1941 року, коли дистрикт був включений до складу Генерал-губернаторства, на його терени в дуже швидкому часі впровадили антиєврейське законодавство, яке було обов'язковим до виконання на решті польських земель під адміністрацією Генерал-губернаторства ще з 1939 року. Дуже швидко почали створюватися також табори праці, найбільший з яких розміщувався на вул. Янівській у Львові²⁸.

Перші розпорядження про створення гетто на Східній Галичині з'явилися одразу після візиту до дистрикту генерал-губернатора Ганса Франка, тобто у жовтні 1941 року. Їхню появу супроводжували масові страти службовцями СС та поліцією спочатку у Станіславському повіті. До найвищої міри покарання дійшло у самому Станіславові²⁹, де німці розстріляли на місцевому єврейському цвинтарі близько 10 000 осіб: «О першій годині розпочався розстріл. Було наказано роздягтися групами, зняти верхній одяг до сорочки, та нас зганяли до ями. Четверо стріляло з автоматичних карабінів у тих, хто лежав у ямі: двоє німців і двоє українців. Деякі мали щастя бути одразу вбитими, інші були лише поранені чи удушені, мучилися перед смертю. Вночі багато втекли з братської могили і дісталися додому. Я втратив тоді 9 осіб

²⁶ Т. Sandkühler, "Endlösung" in Galizien., s. 119. Погроми, до яких дійшло у Львові та інших містечках Східної Галичини, були офіційно описані нацистською та українською націоналістичною пропагандою як акт помсти за колаборацію з радянськими окупантами, до якої нібито вдалися всі євреї. Євреям також закидалась участь у масових страхах в'язнів, тіла яких було знайдено після втечі росіян у багатьох галичанських в'язницях. Цих в'язнів розстрілювало НКВС, а серед жертв різні у в'язницях також були євреї. S. Redlich, Razem ta osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1919–1945, Sejny, 2008, s. 136.

²⁷ Там само, s. 120–122.

²⁸ Табір праці на вул. Янівській у Львові (популярна назва також «Янівський табір») був організований восени 1941 р. Ув'язнені, передусім євреї, були залучені до робіт щодо військової продукції для Deutsche Ausrüstungswerke (DAW) – Німецької служби військового постачання. На межі травня та червня 1942 р. табір перейшов під управління СС та поліції дистрикту Галичина. D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung..., s. 332.

²⁹ Нині м. Івано-Франківськ (прим. ред.).

з найближчої родини – батьків, сестру з її чоловіком і двома дітьми, дружину брата з вісімнадцятирічною донькою.

Ми сиділи на землі, непорушно, скам'янілі та байдужі. На нас падав мокрий сніг. Я дивився на те, що відбувалося навколо. Кілька разів силою волі змушував себе усвідомити, що це реальність, а не якась галюцинація. До ями вкидали вагітних жінок, матерів з грудними дітьми і стріляли по них без зупинки. Рятуватися з-серед тисячі людей пробував тільки один. По дорозі до ями він утік у поле і попри погоню (вже було темно) зник. Ті, хто стріляли, змінювалися, пригощаючись тим часом канапками»³⁰.

Євреї, які вцілили під час цього розстрілу, перебували на території закритого гетто, створеного німцями на дільниці Бельведер. Розстріли супроводжували створення гетто в Коломийському та Чортківському повітах. Також у листопаді 1941 року, коли німецька влада наказала євреям Львова переселитися на визначену для них дільницю, німецька та українська поліція організували так звану «акцію під мостом». У момент, коли львівські євреї переселялися з інших дільниць на територію майбутнього гетто, німецькі та українські поліцейські стояли під залізничними віадукми в бік Замарстиніва та вилловлювали осіб старшого віку чи слабких на вигляд. Їх відправляли за будинок казарми й убивали. Частина старших людей вивезли тоді за Львів і розстріляли. Складно визначити, скільки у той час львівських євреїв було вбито³¹.

Масові страти, які відбувалися восени 1941 року, особливо на території колишнього Станіславського воєводства, проводилися під дуже різними приводами. Наприклад, у Болехові 28–29 жовтня 1941 р. було вбито близько 1000 осіб, які склалися переважно з інтелігенції. Хоча ці вбивства стосувалися переважно прошарку лідерів й активних громадських діячів, приводом до цього стало те, що болехівські євреї виявилися неспроможними зібрати певну суму в рамках накладеної на них контрибуції готівкою та коштовностями³². У листопаді цього ж року кількості осіб було розстріляно в Бориславі та Дрогобичі. Цього разу критерієм селекції на смерть була нездатність до праці. Тоді роз-

³⁰ J. Feuerman, Stanisławów, w: *Życie i zagłada Żydów polskich...*, s. 332. Відповідальними за страти у Станіславі був місцевий шеф гестапо Ганс Крюгер, який раніше наказав провести масову страту львівських професорів. Крім Крюгера, відповідальність за станіславські страти слід також покласти на тодішню німецьку цивільну владу, передусім комісара міста (Stadtskommissar) Еміля Беау. Більше на тему Крюгера: D. Pohl, Hans Krüger – der “König von Stanislau”, w: *Karieren der Gewalt. Nationalistische Täterbiographien*, red. K-M. Mallmann, G. Paul, Darmstadt, 2004, s. 134–144.

³¹ E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945*, tłum. W. Promińska, Łódź 1999, s. 107–108. Приблизно тоді ж, 28.11.1941 р., СС виконало ще один масовий злочин, який нажахав Львів. У рамках продовження акції «евтаназія» було ліквідовано психіатричну лікарню на Кульпаркові. Нацистами тоді було розстріляно 1000–1200 пацієнтів цієї установи, у тому числі 600 євреїв. T. Sandkühler, “Endlösung” in Galizien., s. 160.

³² АЖН, Relacje i wspomnienia ocalałych, 301/1554, Relacja Matyldy Gelertner.

стрілювали переважно людей старшого віку й інвалідів³³. Масові страсти у дистрикті Галичина відбувалися також на великі єврейські свята. Так було, приміром, у Бережанах біля Тернополя, де близько 600 осіб було розстріляно 1 жовтня 1941 року на Йом-Кіпур³⁴. Зазначені вище розстріли мали місце 12 листопада того ж року, коли за єврейським календарем було свято Гошана Раба³⁵. Того ж дня було розстріляно 2850 євреїв у розташованій поруч Коломиї³⁶.

Євреї, які мешкали в дистрикті Галичина, мали досвід масового вбивства ще перед початком спланованого тотального вбивства, відомого пізніше під кодовою назвою *операція «Райнхард»*. До них також застосовували здирства, які відбувалися ще раніше з єврейським населенням зі старих дистриктів Генерал-губернаторства. Умови, в яких довелося жити євреям в дистрикті Галичина, також нічим не відрізнялися від інших територій Генерал-губернаторства. Хоча у Львові ще не існувало закритого гетто, взимку 1941–1942 рр. на території єврейської дільниці вибухнула епідемія тифу, яка забрала багато жертв.

Відомості про масові страсти доходили також до інших дистриктів Генерал-губернаторства, збурюючи страх терору. Така інформація надходила з Литви, Білорусі та України, де від літа 1941 року тривали злочинні розстріли цілих єврейських громад, здійснювані айнзацгрупами. Ніхто з євреїв, які тоді все ще мали надію, що війну вдасться пережити незважаючи ні на що, не припускав, що вже було ухвалено рішення про тотальне вбивство. Місцем, де мала розпочатися жахлива операція, був табір смерті у Белжеці, будівництво якого розпочалося 1 листопада 1941 року. Власне туди мали доправляти депортованих євреїв з Люблінського, Краківського та Галицького дистриктів.

Складно зараз детально підрахувати, скільки євреїв мешкало на території вищеперелічених дистриктів на початку 1942 р., тобто перед початком депортацій до табору в Белжеці. Можна лише спиратися на приблизні дані, оскільки для багатьох населених пунктів, особливо для невеликих містечок, не збереглося детальної статистики. Крім цього, кількість єврейського населення мала змінитися через виселення, яке відбулося влітку 1940 і 1941 років на території Люблінського та Краківського дистриктів. До обох округів прибували транспорти з виселеними євреями як із земель, приєднаних до Райху, так і з так званого старого Райху. Під час організації гетто, особливо у великих містах, таких

³³ Там само, 301/2138, Relacja Gołdy Birger.

³⁴ Йом-Кіпур – в юдейській традиції день спокути, що підводить межу під десятиденним періодом, коли над кожною людиною вершиться вищий суд, оцінюються всі її діяння за минулий рік та визначається доля на рік прийдешній (*прим. ред.*).

³⁵ Гошана Раба – це останній день свята Суккот (відомого також як Свято кущів). Дослівний переклад назви свята означає «Врятуй нас».

³⁶ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1398, Relacja Szai i Róży Federów; B. Rosenberg, To Tell At Last. Survival under False Identity 1941–1945, Urbana-Chicago 1995, s. 27; А. Круглов, Хроника Холокоста в Украине 1941–1944, Днепропетровск, 2004, с. 42, 45–46.

як Краків чи Люблін, відбувалися виселення тамтешніх євреїв до провінційних населених пунктів або інших дистриктів³⁷. У випадку дистрикту Галичина складнощі з підрахунком єврейського населення виникають через відсутність статистики жертв погромів та розстрілів, про які згадувалося вище. У збереженій літературі з'являються приблизні дані на тему чисельності єврейського населення переважно з початку німецької окупації. Наприклад, для Люблінського дистрикту подається цифра у 250 000 євреїв, які населяли ці території у вересні 1939 року³⁸. Проте ця кількість змінювалася. Ще пізно восени 1939 р. дуже багато євреїв тікало до радянської окупаційної зони. Водночас до дистрикту прибували численні єврейські втікачі з територій, приєднаних до Райху, та переселенці з багатьох населених пунктів на польських землях. Вважається що до 1941 року до Люблінського дистрикту було депортовано дещо більше 64 000 євреїв³⁹. Складно визначити, скільки євреїв до того часу покинуло Люблінщину. Проте можна прийняти, що на початку 1942 року, тобто безпосередньо перед початком операції «Райнхард», там проживало близько 300 000 євреїв⁴⁰.

У випадку Краківського дистрикту вважається, що на травень 1941 р., вже після виселення краківських євреїв, передусім на Люблінщину, там мешкало близько 200 000 серед 250 000 євреїв, які жили на цій території перед вереснем 1939 р.⁴¹

Як згадувалося, найбільші складнощі викликають підрахунки кількості євреїв у дистрикті Галичина. Відомо, що влітку 1941 р., в момент входу німецьких військ на ці території, тут мали перебувати близько 700 000 євреїв⁴². Значно меншу чисельність можна знайти в німецькій літературі з початку окупації, яка базується на збережених українських архівах та німецькій статистиці з початку окупації. Згідно з цими даними в момент входження Вермахту на території майбутньо-

³⁷ Серед 65 000 євреїв, які проживали у Кракові у 1939 р. тільки до 1 жовтня 1940 р. були змушені виїхати з міста близько 32 000 осіб. Виселення з Кракова тривали до березня 1941 року, тобто до створення гетто, в якому розміщувалося близько 15 000 людей. Згідно з іншими даними, у травні 1941 р., тобто вже після закриття краківського гетто, у ньому мало проживати близько 11 000 євреїв. Дуже багато євреїв, виселених з Кракова у 1940–1941 роках, було вивезено на терени люблінського дистрикту й поселено в невеликих населених пунктах. К. Zimmer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 2004, s. 46, 58; E. Podhorizer-Sandler, *O Zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, "Biuletyn ŻIH", 1959, nr 30, s. 89.

³⁸ T. Berenstein, *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*, "Biuletyn ŻIH", 1957, nr 21, s. 22.

³⁹ J. Kielboń, *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944*, Lublin, 1995, s. 140.

⁴⁰ Відповідно до статистики СС на теренах Люблінського дистрикту перед березнем 1942 року проживало 260 705 євреїв. Інші дані подають, що їхня чисельність сягала 300 000. D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego...*, s. 51.

⁴¹ E. Podhorizer-Sandler, *O Zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, s. 79-80.

⁴² A. Krugłow, *Deportacja ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu*, "Biuletyn ŻIH" 1989 nr 3 (151), s. 101. Автор посилається на німецькі документи.

го дистрикту Галичина, в ньому могло перебувати приблизно 540 000 євреїв⁴³. Однак хвиля погромів та розстрілів, які тривали аж до початку 1942 року, забрала десятки тисяч людей. Можна припустити, що на початку 1942 р., тобто перед початком перших депортацій до табору смерті у Белжеці, в дистрикті Галичина проживало близько 500 000 євреїв⁴⁴.

У переддень початку депортацій до Белжеця на територіях, що їх ці депортації охопили, могло проживати близько 1 000 000 євреїв. Значна їх частина у 1942 році стала жертвою белжецького табору смерті.

⁴³ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung.*, s. 44–45.

⁴⁴ Той самий автор оцінює, що в погромах у різних населених пунктах на момент входу німецької армії до пізнішого дистрикту Галичина могло загинути близько 12 000 осіб. Близько 7000 було розстріляно загонами айнзацгруп. У той час як пізніші страти, які відбувалися до початку 1942 року, забрали додаткові 30 000 єврейських жертв. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung.*, s. 67, 71, 151.

РОЗДІЛ 2

Рішення про знищення євреїв у Генерал-губернаторстві

Оригінальні документи, на підставі яких можна було б вказати точну дату ухвалення рішення про масове знищення польських та європейських євреїв, не збереглися. Часто згадувана в цьому контексті Ванзейська конференція, на якій 20 січня 1942 року нацистське керівництво, яке представляло різноманітні інституції в Райху, обговорювало спосіб реалізації знищення, була насправді фінальним етапом розгляду рішення про депортацію та вбивство євреїв. Між тим, перші рішення, які мали на меті запуск цієї машини, особливо щодо євреїв, які проживали у Генерал-губернаторстві, почали прийматися набагато раніше.

На підставі фрагментарних записів різних документів можна вважати, що на межі вересня та жовтня 1941 року (конкретно під час нарад, які відбулися 22–24 вересня та 2 жовтня) у головній ставці Гітлера було узгоджене рішення про депортацію та виселення євреїв, які проживали у Генерал-губернаторстві. Найімовірніше, саме тоді було видано наказ про будівництво першого табору смерті, в якому нацисти встановили постійні газові камери. Цим табором мав бути осередок миттєвої смерті у Белжеці. Головний уряд безпеки Райху, який був відповідальний за пізніші депортації євреїв до таборів смерті, довірив завдання організації цього табору Оділо Глобочнику, командирі СС та поліції у Люблінському дистрикті. Його всі знали вже з попередніх справ і з того, що Глобочник був особистим другом райхсфюрера СС Гайнріха Гімmlера. Операція вбивства євреїв у Генерал-губернаторстві була названа на честь шефа РСХА Райнхарда Гайдріха, який загинув від чеського руху опору у травні 1942 року у Празі, – операція «Райнхард» (Einsatz Reinhard) передбачала депортацію з гетто й таборів сотень тисяч євреїв, їхнє знищення у таборах смерті, тимчасове викорис-

тання людей, здатних до праці, як робочої сили у таборах примусової праці та відбирання й привласнення майна у вбитих. Досвід та бездушність Оділа Глобочника гарантували найвищій німецькій владі, що як політичні, так і тісно пов'язані з ними економічні цілі операції будуть повністю досягнені¹.

Керівник СС та поліції в Люблінському дистрикті був відомий своїми амбіціями, які виходили за межі довірених йому обов'язків. Від літа 1941 р. Глобочник за згодою Гімлера працював над програмою не лише будівництва баз для СС та поліції, а й готував великі плани з метою германізації Люблінського дистрикту, а в майбутньому всього Генерал-губернаторства². Зустрічі, які він мав на межі вересня й жовтня 1941 р., були пов'язані насамперед з обговоренням реалізації цих планів, які безпосередньо зачіпали питання усунення найперше з Люблінського дистрикту, а потім з теренів усього Генерал-губернаторства єврейського населення в першу чергу. На зустрічі з Гімлером 13 жовтня 1941 р. Глобочник, швидше за все, визначив умови переселення як євреїв, так і поляків з теренів цілого Генерал-губернаторства. За припущеннями американського дослідника Крістофера Браунінга, вже тоді дійшло до прийняття остаточних планів з приводу будівництва табору смерті у Белжеці³. Будівництво цього центру розпочалося трохи більше ніж два тижні після зустрічі райхсфюрера СС з керівником СС та поліції у Люблінському дистрикті.

Вже в середині жовтня 1941 р. Глобочник почав організовувати штаб операції «Райнхард» у Любліні, й тоді ж він поінформував підлеглих йому осіб про плани у цій справі. Відповідальною особою за сформування штабу став гауптштурмфюрер СС Герман Гьофле, колишній керівник відділу IV-B у Головному управлінні безпеки Райху⁴, спеціаліст з єврейських справ. Глобочник довірив йому завдання щодо відповідного набору осіб, які мали служити в таборах смерті. Далі він мав запустити ті табори, організувати депортації єврейського населення в табори, що було пов'язане з тісною співпрацею з різними відділами СС і поліції в Генерал-губернаторстві, німецькою

¹ Детальніше на тему ухвалення рішення про будівництво табору смерті у Белжеці та початку акції «Райнхард» див.: R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Teaneck, 1985, а також: Ch.R. Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge, 1992; B. Musial, *The Origins of "Operation Reinhard": The Decision-Making Process for the Mass Murder of the Jews in Generalgouvernement*, "Yad Vashem Studies", 2000, t. 28, s. 113–153. Найновіші дані див. у: Ch.R. Browning, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Policy, September 1939 – March 1942*, у співпраці з J. Matthäus, Lincoln, 2004.

² D. Pohl, *Rola dystryktu lubelskiego w "ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej"*, "Zeszyty Majdanka", 1997, t. 18, s. 13.

³ Ch. R. Browning, *The Origins of the Final Solution..*, s. 359–360.

⁴ IV управління в структурі РСХА було гестапо, а відділ IV-B займався «ліквідацією ворожої ідеології», тобто справами католицької та євангельської церков і також єврейськими справами (останніми займався підвідділ IV-B-4)

цивільною адміністрацією, Східною залізницею та РСХА. Крім того, у межах відповідальності Гьофле були питання з охорони й опіки майна вбитих. Пізніше до штабу акції «Райнхард» увійшли ще інші офіцери СС, які отримали спеціальні завдання, які були пов'язані з окремими етапами цілої операції. Разом штаб операції «Райнхард» налічував 453 офіцерів та унтер-офіцерів СС, які були відповідальні за вбивство євреїв з теренів Генерал-губернаторства, близько 2 мільйонів людей⁵.

Крім формування люблінського штабу майбутньої операції «Райнхард», почалося також укомплектування залоги таборів смерті – в першу чергу команди в Белжеці. Найімовірніше, розмови про особистий склад табору розпочалися вже у вересні 1941 р., коли в Любліні перебував Віктор Брак та його безпосередній керівник, шеф канцелярії фюрера, Філіп Бюлер. Немає жодних документів з цієї зустрічі, проте на підставі повоєнних показань осіб, які були пов'язані з Браком та Бюлером, відомо, що у Любліні вони обговорювали з Глобчником питання переведення на Люблінщину людей, які були пов'язані з акцією «евтаназія» у Німеччині. Відповідно до поширених чуток на цю тематику, після офіційного закінчення вбивств неповносправних осіб на території Райху, яке відбулося після наказу Адольфа Гітлера 24 серпня 1941 р., власне у Люблінському дистрикті мав з'явитися якийсь «заклад евтаназії»⁶. Візит цих двох членів штабу операції «евтаназія», які були найкраще обізнані у Третньому Райху з методами швидкого вбивства сотень людей у газових камерах, міг бути пов'язаний не так з «евтаназією», як із ширшими планами знищення єврейського населення на теренах Генерал-губернаторства, про яке тоді вже, напевно, говорилося. Можна припустити, що обидва урядовці обмірковували з Глобчником про конкретний особовий склад цієї групи спеціалістів з «евтаназії», які у першу чергу мали прибути до Любліна. Також може бути, що вже тоді було вирішено, що особою, яка буде відповідальна за фізичне здійснення вбивств польських євреїв з практичного боку, буде Крістіан Вірт, тогочасний інспектор закладів «евтаназії». Доказом того, що на цій зустрічі обговорювалися питання персоналу планованої операції, є присутність Брака, який приїхав до Любліна у подібних справах, коли табір вже функціонував.

З формального та функціонального боку концепція табору смерті у Белжеці, а згодом у Собіборі⁷, й після Ванзейської конференції у Треб-

⁵ Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka...*, s. 18–19.

⁶ Ch. R. Browning, *The Origins of the Final Solution...*, s. 362.

⁷ Невдовзі після ухвалення рішення про будівництво табору смерті у Белжеці мали також остаточно вирішити про будівництво другого такого місця в Собіборі біля Володави. Як стверджували у своїх показаннях після війни поляки, свідки Собібору, перші групи офіцерів СС з'явилися там вже восени 1941 р., і наприкінці цього року було розпочато огороження місця під майбутній табір. Таким чином ранній початок робіт з будівництва другого табору смерті свідчив про те, що плани запуску центру миттєвої

лінці була опрацьована людьми, які безпосередньо були пов'язані з організацією у Райху у 1939–1941 рр. акції вбивства неповносправних та психічно хворих осіб з кодовим іменем Т4. Цей код походив від берлінської адреси штабу закладу – Tiergartenstrasse, 4. Масове убивство в газових камерах понад 70 тисяч пацієнтів німецьких психіатричних лікарень було ідеальною підготовкою для майбутніх залог СС у Белжеці і решті таборів смерті. Процедури з організації цих убивств та методи їхнього впровадження в місцях так званої евтаназії в Графенеку, Бернбурзі, Бранденбурзі, Гадамарі, Зоненштайні та Гартгаймі стали свого роду практичним полігоном, на якому гітлерівці протестували те, що пізніше застосували на значно більш широкій шкалі в рамках операції «Райнхард». У збереженій офіційній німецькій кореспонденції є пряма мова про методи Віктора Брака, за допомогою яких можна було позбутися непрацездатних євреїв. На той момент це ще стосувалося більшою мірою східних теренів⁸. Однак вже під час обміну листів тривали перші експерименти із застосування мобільних газових камер для вбивства не лише психічно хворих, про що йтиметься далі. Використання газових камер для умертвіння людей давало можливість пришвидшити темп убивства євреїв. Газові камери будувалися за моделлю лазень і своїм виглядом вводили в оману жертв, які були переконані, що мають увійти митися і дезінфектуватися. Жертва до останнього моменту не мала здогадатися, що йде на смерть⁹.

Крім того, після досвіду з масовими розстрілами айнзацгрупами на окупованих територіях СРСР у 1941 р., які сам Гімлер охарактеризував як складні для виконавців, застосування газу з метою вбивства гарантувало злочинцям такий спосіб страти, який буде «чистий, швид-

смерті у Белжеці не мали лише локального характеру. Якби ж так було, то не існувала би потреба створення другого такого місця в такий короткий термін. На жаль, свідки не вказували точних дат, коли насправді розпочалися підготовчі будівельні роботи в Собіборі, лише зазначали «осінь 1941 р.» або «кінець 1941 р.». Усі свідки, які тоді надали свої показання, виконували різні обов'язки на залізничній станції в Собіборі, біля якої пізніше було створено табір смерті, й ці свідки під час німецької окупації перебували там щодня. *Archiwum Instytutu Pamięci Oddział w Lublinie* (далі AIPN Lu), 08/298. *Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966, t. 4, Zeznania Stanisława Kowalewskiego, 15.I.1968 r., Janiny Prokopiuk, 15.I.1965 r., i Czesława Sójki, 22.I.1968 r.*

⁸ E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat. Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens", Frankfurt am Main, 2001, s. 370–371. Автор цієї фундаментальної праці на тему акції «евтаназії» в Третьюму райху цитує інформацію про так званий лист з приводу газових камер від 25 жовтня 1941 р., автор якого керівник політично-расового відділу д-р Ернст Ветцель писав до райхкомісара Остланду Гайнріха Лозе та стверджував, що застосує методи Брака, щоб якнайшвидше позбутися непрацездатних євреїв. На той час Віктор Брак був заступником шефа канцелярії фюрера, відповідальним за акцію Т4.

⁹ *Ibidem*, s. 142, 146–149. Газові камери, які збереглися до сьогодні у місцях пам'яті Гадамар та Бернбург, на перший погляд, виглядають як звичайні лазні. Жертв умертвляли за допомогою чадного газу, який постачався у сталевих бутлях фірмою «Mannesmann-Röhrenwerke», «Werk Buss an der Saar». Ці бутлі з'єднували з камерами спеціальними трубами. Вся операція газування тривала близько 20 хвилин.

кий та гуманний», й одночасно це мордування можна буде провести у таємниці, без зайвих свідків та зі збереженням анонімності вбивць¹⁰. У липні та серпні 1941 р. Гімлер відвідував різні населені пункти на зайнятих німецькою армією територіях Радянського Союзу, де айнзацгрупи виконували перші масові розстріли тамтешніх євреїв. Вже тоді дійшло до радикалізації антиєврейських операцій. На початку розстрілювали передусім єврейських чоловіків. Із серпня 1941 р. розпочалися вбивства також жінок та дітей, що призвело до великих психологічних проблем для виконавців злочинів. На це скаржилися керівники окремих підрозділів, які займалися стратами. Сам Гімлер під час перебування у Мінську в Білорусі 14–16 серпня 1941 р. спостерігав за акцією розстрілу євреїв, у тому числі й жінок. Райхсфюрер мав бути враженим від побаченого. Генерал, який йому асистував, Еріх фон дем Бах-Зелевскі, звернув увагу Гімлера на той факт, що виконання таких і більших розстрілів призводить до великих змін у психіці солдатів і поліцейських, які брали участь у цих стратах¹¹. Іншою проблемою було те, що організація масового вбивства на Сході вимагала значної організаційної підготовки. Розстрільні команди мусили переміщуватися на широкому відрізку території, що означало розтягування у часі всієї операції. Масові розстріли на Сході мали також більш чи менш показовий та публічний характер. Їх проводили не лише на очах мешканців конкретних населених пунктів, а й у присутності багатьох фронтових солдат, які часто при цьому робили фотографії. Ці світлини вони неодноразово пересилали до Райху, хоча там старалися не поширювати інформацію про жахіття, до яких вдавалася німецька армія на східному фронті¹². Ще одним аргументом, який вплинув на користь рішення про будівництво таборів смерті, були численні питання окремих німецьких представників у країнах окупованої Європи, особливо на Заході, про те, що робити з тисячами євреїв, які перебували під нацистським пануванням. У літературі на цю тему можна знайти чимало прикладів листування між німецькими урядовцями в Європі та Берліном, в яких з'являється проблема «розв'язання єврейського питання» шляхом депортації на Схід. З літа 1941 р. над цим питанням думали також у самому Райху, з якого влада хотіла усунути німецьких євреїв. Це було пов'язано з щораз гострішою антиєврейською політикою в Третьому райху¹³.

¹⁰ Більше на тему так званої «евтаназії» на теренах Райху: Y. Ternon, S. Helman, Eksterminacja chorych psychicznie w III Rzeszy. Od teoretyków narodowosocjalistycznych do praktyków z SS, tłum. E. Baumritter, Warszawa, 1974; H. Friedländer, The Origins of Genocide. From Euthanasia to the Final Solution, Chapel Hill-London, 1995.

¹¹ Ch.R. Browning, The Origins of the Final Solution..., s. 312, 353.

¹² Ibidem, s. 353–354.

¹³ Ibidem, s. 314–330; S. Friedländer, Das Dritte Reich und die Juden. Verfolgung und Vernichtung 1933–1945, Bonn, 2006, s. 310–316 (ориг. вид.: Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939, New York, 1997).

Вже у вересні 1941 року на східних теренах розпочалися експерименти із застосування газу, у цьому випадку з чадним газом, для умертвіння людей. У рамках одного з перших експериментів у Новинках під Мінськом у Білорусі вбито було 24 пацієнтів лікарні для психічно хворих. Під'єднаний за допомогою труб автомобіль та вихлопні гази, які надходили всередину, умертвили жертв. Сам експеримент німці оцінили як вдалий¹⁴.

У той же час проводилися експерименти із застосуванням мобільних газових камер – спеціально налаштований вантажний автомобіль, в якому вихлопні труби були з'єднані з вантажною частиною, куди вмщувалися приречені на смерть люди. Така форма умертвіння виглядала ефективною з економічних та організаційних причин. Водночас було визнано, що транспортування циліндрів з чадним газом на землі Радянського Союзу є надто обтяжливим, тоді як відповідне налаштування більших автомобілів не становило суттєвої технічної проблеми. Пізньою осінню 1941 р. у концентраційному таборі Заксенгаузен було випробувано таку машину – газову камеру. Тоді було вбито 40–50 радянських полонених. Комісія з членів СС визнала експеримент задовільним, а Кримінально-технічний інститут у Берліні, який підготував «демонстрацію», наказав будування цілої серії таких машин – газових камер¹⁵.

На практиці цей метод німці використовували у більшому масштабі в першому таборі смерті, який був організований на польських землях, а саме у Хелмно-над-Нерем. У жовтні та листопаді 1941 року до Хелмно було направлено групу есесівців під командуванням гауптштурмфюрера СС Герберта Ланга, який перед цим був відповідальний за виконання масового вбивства неповносправних пацієнтів у лікарнях в Померанії у Великопольщі з уживанням, між іншим, мобільних газових камер. Команда Ланга розпочала організацію табору смерті у Хелмно-над-Нерем, і вже 5 грудня 1941 року в машинах – газових камерах було розпочато вбивство євреїв з територій гетто так званої країни Варти (Warthegau або Wartherland)¹⁶.

Раніше, на межі серпня та вересня 1941 р., німці проводили експериментальне умертвіння за допомогою «циклону В» у стаціонарних газових камерах. Це відбувалося у концентраційному таборі Аушвіц. Протягом кількох таких експериментів на той час було вбито одночасно кількадесят радянських військових і групу польських політичних в'язнів. Операцію проводили у підвалах 11-го блоку тому, що в КЦ (концентраційний табір) Аушвіц тоді не було окремого будинку з

¹⁴ E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat., s. 369–370.

¹⁵ Ibidem, s. 370.

¹⁶ Ibidem, s. 370–371; J. Gulczyński, *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem, Konin 1991*, s. 31. Цей автор подає дату перших транспортів до Хелмна як 8.XII.1941 р.

газовими камерами¹⁷. Ці експерименти, без сумнівів, були пов'язані з підготовкою до спланованого вбивства євреїв.

Попередня дата цих подій вказує на той факт, що дискусії з радикального «розв'язання єврейського питання» в європейському масштабі були дуже поширені серед урядових чиновників у Третньому райху, а їхній результат призвів до створення таборів смерті. Із серпня 1941 р. були ухвалені перші рішення про депортацію євреїв з Райху на Схід¹⁸. Також було вирішено долю західноєвропейських євреїв, яких також планувалося вивезти на Схід. Наприкінці жовтня 1941 р. під час зустрічі Гімmlера з делегацією уряду Словаччини райхсфюрер СС зрозумів, що лідери словаків, зокрема, президент ксьондз Йозеф Тисо, позитивно налаштовані до ідеї переселення словацьких євреїв до Генерал-губернаторства¹⁹. Одночасно восени 1941 р. все ще планувалося, що центральний осередок убивства європейських євреїв буде створений на окупованих теренах Радянського Союзу. Цей центр мав постати у Могильові, розташованому в 150 км на схід від Мінська в Білорусі. Однак ситуація на східному фронті та технічні обмеження (на землях Радянського Союзу мережа залізничних колій була менш розвинутою, ніж на польських землях, а також існувала різниця між широтою колій у радянській залізничній системі та системі у решті країн Європи) призвели до того, що на початку 1942 р. було остаточно ухвалено рішення про відмову від цих проектів та приготувань і натомість узгоджено про перенесення «остаточного розв'язання» до таборів, які будувалися німцями на польських землях²⁰.

Коли було вирішено про вбивство єврейського населення, влітку 1941 р. нацистська влада була змушена перервати акцію «евтаназії». Це сталося наприкінці серпня того ж року як результат офіційних протестів Католицької та Євангелістської церков у Райху, а також як щораз більшої неофіційної критики цієї операції з боку німецького суспільства²¹. Таким чином, цілий персонал акції Т4 залишився без визначених обов'язків, і тепер його можна було використовувати для нового завдання, яким виявилось вбивство євреїв. Частина команди Т4 було відіслано на східні терени до околиць Мінська в Білорусі, де, відповідно до деяких пізніших показань есесівців з Белжеця, вони працювали санітарами у польових шпиталях²².

¹⁷ D. Czech, *Kalendarium wydarzeń w KL Auschwitz, Oświęcim-Brzezinka*, 1992, s. 83–87.

¹⁸ P. Longerich, *Heinrich Himmler. Biographie*, München, 2008, s. 560–561.

¹⁹ *Ibidem*, s. 565. Автор припускає, що ідея про створення табору смерті у Собіборі як другого такого типу осередку в Люблінському дистрикті з'явилася саме після зустрічі Гімmlера зі словацькою делегацією, і що вона була пов'язана із запланованими кількатисячними депортаціями євреїв зі Словаччини на Люблінщину.

²⁰ *Ibidem*, s. 567.

²¹ E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat., s. 294–345.

²² Staatsarchiv München, StanW 33033/6, Śledztwo przeciwko Jozefowi Oberhauserowi, Zeznanie Karla Schlucha, 10.XI.1961 r., k. 1129. Шлух засвідчив, що на Сході від зими 1941 до 1942 р. він займався німецькими солдатами. До табору смерті у Белжеці він був відраджений у березні 1942 р.

Насправді досі не відомо, які саме завдання вони там виконували до початку 1942 р. У той час як частина з них восени 1941 р. перебувала у Німеччині, Віктор Брак вирішив направити перших есесівців до Любліна, віддаючи їх під командування Оділо Глобочника. З осені 1941 р. до літа 1942 р. 92 учасників акції T4 було вислано на Люблінщину з метою організації масового вбивства в таборах смерті у Белжеці, Собіборі та Треблінці²³.

Перша група, до якої увійшли гауптштурмфюрер СС Готтфрід («Фрідл») Шварц, унтерштурмфюрер СС Йозеф («Зепп») Обергаузер та унтерштурмфюрер СС Йоган Німан, прибула до Любліна в останні дні жовтня 1941 р. Після зустрічі з Глобочником вони одразу направилися до Белжеця, щоб заснувати та побудувати перший табір смерті в Генерал-губернаторстві²⁴. Найімовірніше, у Любліні до них було долучено гауптштурмфюрера СС Ріхарда Томаллу з Центрального будівельного управління СС та поліції, який міг бути автором будівельних планів табору смерті у Белжеці та мав наглядати конструкторські плани²⁵.

Виглядає так, що рішення про розташування табору смерті саме у Белжеці ухвалював сам Оділо Глобочник (схоже, як і про розміщення таборів у Собіборі та Треблінці). У випадку Белжеця рішення про будівництво табору смерті було продиктоване кількома чинниками. Белжець був розташований практично на перехресті трьох дистриктів: Люблінського, Галицького та Краківського, в яких проживало загалом близького одного мільйона євреїв. До того ж, через цей населений пункт проходила діюча залізнична колія, яка з'єднувала Люблін зі Львовом та дальшими частинами дистрикту Галичина. Крім того, всього кільканадцять кілометрів у південно-східному напрямку Рави-Руської знаходилася вузлова залізнична станція, до якої можна було скеровувати транспорти з Краківського дистрикту. Спірним питанням лишається те, чи на розміщення табору смерті поблизу Белжеця могла впливати його віддаленість від села, а також умовна ізоляція польських та українських мешканців від відомостей про нього. Табір

²³ E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat., s. 374.

²⁴ Staatsarchiv München, StanW 33033/6, Śledztwo przeciwko Jozefowi Oberhauserowi, Zeznanie Jozef Oberhausera, Monachium, 4.XII.1961 r., k. 1199. Обергаузер засвідчив, що до Любліна тоді прибула ціла їхня група, яка налічувала близько 30 осіб.

²⁵ Ріхард Томалла мав бути також автором будівельних планів таборів смерті у Собіборі та Треблінці. Його офіс знаходився у Замості. Жителі Белжеця, які увійшли до складу першої команди будівельних працівників і брали участь у конструкційних роботах у таборі смерті в Белжеці, не пам'ятали його прізвища, й натомість стверджували, що над всіма роботами наглядав німецький офіцер, який походив з Катовіце й говорив польською. Водночас вони знали, що цей офіцер мав бути залучений до будівництва концентраційного табору в Майданеку. Ця інформація також могла вказувати на Ріхарда Томаллу. AIPN Lu, Lu 1/15/105 (стара сигнатура Ds. 1604/45), Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Stanisława Kozaka, 19.II.1946 r., k. 58.

заснували на вкритому лісом Кожельському пагорбі (Wzgórze Kozielsk)²⁶, який знаходився всього у 400–500 м від залізничної станції у Белжеці. Крім того, південна межа табору безпосередньо прилягала до залізничних колій, якими проїжджали пасажирські поїзди на лінії Львів – Люблін – Варшава. Від перших будівель, в яких проживали мешканці Белжеця, до лінії кінця табору було лише 100–150 м²⁷. Відтак неможливо стверджувати, що ізоляція белжецького табору була повною.

З упевненістю можна визнати, що перед 1 листопада 1941 р., коли розпочалися головні будівельні роботи в межах майбутнього табору, там не проводилося жодних експериментів, пов'язаних з будівництвом газових камер. Група польських робітників з Белжеця, які були першими свідками і давали показання у справі табору одразу після закінчення Другої світової війни, були на територіях, які тільки-но вимагали конструкційної підготовки. На Кожельському пагорбі раніше не було жодних споруд, які можна було б пристосувати для умертвіння людей. На початку збудували три бараки, й в одному з них було розміщено першу примітивну газову камеру. До цього часу значна частина пагорбу була вкрита лісом, а підготовчі роботи полягали, в тому числі, й у вирубці частини дерев²⁸.

Можливо, іншим важливим фактором, який вплинув на рішення про розташування табору у Белжеці, було те, що Глобочник знав про це місце із самого початку окупації. У 1940 р. на територіях, на яких на рік пізніше розпочалося будівництво табору смерті, кілька місяців

²⁶ До сьогодні ця назва побутує серед навколишнього населення як заміна назва табору смерті. У деяких населених пунктах старші мешканці, коли говорять про часи існування табору, називають його «табором на Кожельську».

²⁷ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Śledztwo przeciwko Jozefowi Oberhauserowi. Kopie dokumentów ze śledztw sowieckich przeciwko strażnikom z obozu zagłady w Bełżcu, Zeznanie Stepena Dejneka, 18.XI.1966 r., k. 57–58. Стефан (Степан) Дейнек був українцем, який проживав у Белжеці у 1936–1945 рр. Він там мав шевську майстерню. Його будинки та майстерня знаходилися в околицях Белжеця на відстані 100–150 м від табору.

²⁸ Крістофер Р. Браунінг у своїй книжці про початки «остаточного розв'язання» припустив, опираючись на зізнання Адольфа Айхмана, що перші будинки, в яких могла розміщуватися газова камера, вже могли існувати на початку 1941 р. «у лісах біля Белжеця», й ними були, скоріш за все, спеціально адаптовані селянські хати. Це «експериментальне місце» мало стати базою майбутнього табору смерті. Відповідно до праці видатного американського історика, Айхман мав вже бути тоді у Белжеці, а разом і з ним Крістіан Вірт. Але це виглядає неправдоподібно, оскільки з показань польських свідків про локалізацію табору та початок його будівництва виходить щось зовсім інше. Більше того, інформацію про ранішу присутність Вірта у Белжеці можна було б знайти також у показаннях польських свідків – мешканців Белжеця, які його дуже добре знали. Адольф Айхман не зміг тоді точно визначити час, коли був у Белжеці, тоді як його опис офіцера поліції, який визначав, чим має бути Белжець, підходить до особи Вірта. Айхман не бачив на територіях майбутнього табору робітників, бо польської будівельної команди там вже не було після її звільнення 22.XII.1941 р. Про візит Айхмана до Белжеця – див. наступний розділ. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Eustachego Ukraińskiego, 11.X.1945 r., k. 14; ibidem, Zeznanie Stanisława Kozaka, 19.II.1946 r., k. 58, 15; Ch. R. Browning, *The Origins of the Final Solution...*, s. 364–365.

функціонував великий табір праці, в якому кільканадцять тисяч в'язнів, переважно євреї (у таборі перебували також цигани – роми з Польщі та Сінті, депортовані сюди переважно з Гамбурга та Любека, а також поляки з Люблінського дистрикту, які потрапили до табору за несплату податків), мали завданням вирити протитанковий рів на тодішньому німецько-радянському кордоні в рамках плану «Отто», за яким передбачалося будівництво фортифікацій на східному кордоні території, окупованих Райхом. Цей кордон знаходився більш менш посередині пізнішого табору смерті. Роботи з копання рову 7,5 м у ширину та 2,5 м у глибину проводилися на широті у 50 км – від Белжеця через Ліпсько, Плазів, Цішанів до Старого Диківа. Ці населені пункти становили цілий комплекс таборів праці, які функціонували тут від весни до осені 1940 р.²⁹ Загалом до них було направлено 1140 Сінті³⁰ з території Райху, невелика кількість ромів з Польщі (найімовірніше, переважно з Люблінщини та Підкарпаття)³¹ та близько 10 000 євреїв, депортованих з Люблінського, Варшавського та Радомського дистриктів³². У самому Белжеці на той час перебувало 2800–3000 в'язнів, яких було розміщено у будинку депо, у фермерських будинках у південній частині села та у млині, який перед війною належав єврейській сім'ї Кесслерів. Менші табори, які підпорядковувались центральному табору праці у Белжеці, було організовано у перелічених населених пунктах (найпізніше – восени 1940 р. у Дикові)³³. Умови праці у таборі були трагічними як для євреїв, так і для ромів та Сінті. Вбивча праця, яку були змушені виконувати, голод та жахливі побутові умови у самих таборах призвели до вибуху епідемії, передусім, дизентерії, та як наслідок – високу смертність серед в'язнів: «Вже через неповні два тижні після заснування табору праці робітники спали переважно на дошках, бо брудну соломку треба було викинути через те, що хворі на дизентерію забруднили її до такої міри, що її лишалося тільки спалювати. Замащену соломку можна краще зрозуміти, якщо взяти до уваги, що

²⁹ Проблема функціонування табору праці у Белжеці у 1940 р. дочекалася вже кількох невеликих публікацій. Однією з найважливіших є стаття Тадеуша Раджіка, *Praca przymusowa ludności żydowskiej na przykładzie obozu pracy w Bełżcu*, у: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji*, Kraków 21–23.XI.1995, red. K. Pilarczyk, Kraków, 1997, s. 307–322; на тему табору праці у Белжеці див. також: Т. Радзік, *Lubelska dzielnica zamknięta*, s. 121–130.

³⁰ APL, GDL, 63, Protokół narady u szefa dystryktu lubelskiego z 18.VII.1940 r., k. 22.

³¹ AIPN Lu, Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie (далі ОКБЛ), Ds. 20/67, Śledztwo w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, 1968–1984, Zeznanie Mikołaja Gulakowa, 7.XI.1983 r., k. 102. Миколай Гулаков був польським ромом, схопленим під час облави на чоловіків-ромів у 1940 р. у Замості. Спійманих тоді ромів було відправлено до табору праці у Белжеці, та після двох місяців їх було звільнено.

³² Найбільший наплив єврейських в'язнів до табору праці у Белжеці стався 14–16 серпня 1940 р. Т. Радзік, *Lubelska dzielnica zamknięta*, s. 123.

³³ Ibidem.

Дольп³⁴ заборонив євреям виходити назовні вночі для справляння природних потреб. Підлога була брудною, повітря було спертим від задухи, стіни смерділи, бо, хоча розпорядники й наказали вибити одну з дощок, аби полегшити заборону виходу за барак, змучені працею люди не були в стані дійти до тієї дірки через їхніх товаришів, які покотом лежали на підлозі, стиснені, немов оселедці в банці. Так, вже за місяць примусової праці євреї стали ходячими примарами у лахміттях»³⁵.

Табір праці у Белжеці проіснував до початку листопада 1940 р., але вже у жовтні було звільнено більшу частину єврейських в'язнів, які там працювали. Складно підрахувати, скільки євреїв, ромів та синті померло чи загинуло в усьому табірному комплексі. З упевненістю можна сказати, що кількість жертв вимірюється сотнями. Померлих від виснаження чи вбитих ховали у самому протитанковому рові, а також на імпровізованих кладовищах, де викопували масові могили, а також на єврейському цвинтарі у Томашові-Любельському³⁶. Зберігся також фрагмент протитанкового рову, який ніколи не використовували у військових цілях. Його рештки можна знайти на полях поблизу села Бжежіна біля Белжеця, у Плазові та Нарілі. Пізніше, коли вже тут працював табір смерті, частина цього рову була використана для однієї із спільних могил, до яких вкладали тіла вбитих у газових камерах євреїв. Невеликий фрагмент протитанкового рову можна побачити і сьогодні: він прилягає безпосередньо до території місця пам'яті у Белжеці.

На момент, коли розпочалося будівництво табору смерті у Белжеці, у підніжжі Кожельського пагорба знаходилася залізнична колія, яка залишилася тут ще з часів до Першої світової війни й австро-угорського деревного підприємства. Цей факт теж міг бути додатковою перевагою для німецьких планувальників³⁷.

³⁴ Оберштурмбанфюрер СС Герман Дольп виконував обов'язки коменданта табору праці у Белжеці.

³⁵ J. Peter, W Bełżcu podczas okupacji, y: Tomaszowskie za okupacji, zebrał J. Peter, Tomaszów Lubelski, 1991, s. 183.

³⁶ Такі два кладовища в'язнів табору праці знаходяться на території Белжеця. Один з них, на які припадає дві масові могили, був розташований у старому двірському парку поблизу дороги на Ярослав. Там ховали ромів та синті, а місцеві мешканці називають це місце «циганськими могилками» або «циганським цвинтарем». Завдяки старанням кількох мешканців Белжеця там було поставлено два прості залізні хрести. Друге масове поховання має знаходитися поблизу млина Кесслера, у лісі, біля колишнього господарства Яна Волошина. AIPN Lu, OKBL, Ds. 343/67, Akta śledztwa w sprawie obozu pracy dla Żydów Bełżec-Młyn, 1967 r., Zeznania Michała Kuśmierczaka i Józefa Skowronka; Wywiad z Adamem Urbańskim, Bełżec, 2004 r., архів автора.

³⁷ Про те, що на момент початку будівельних робіт на території табору смерті у Белжеці, там існувала бічна залізнична колія, яку потім використовували як табірну рампу, згадували також деякі табірні охоронці, яких привезли з підготовчого табору СС у Травниках. Вони теж брали участь у будівні табору. Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Śledztwo przeciwko Jozefowi Oberhauserowi, Kopie dokumentów ze śledztw sowieckich strażnikom z obozu zagłady w Bełżcu, Zeznanie Aleksandra Byczkova, 21.X.1966 r., k. 40.

РОЗДІЛ 3

Будівництво та топографія табору смерті у Белжеці

Плани табору смерті у Белжеці спочатку були розроблені Центральним будівельним управлінням СС і поліції в Любліні, а їхнє виконання розпочав, найімовірніше, Ріхард Томалла, який був вихідцем із Сілезії. Перші будівельні роботи полягали передусім в очищенні території під майбутній табір, їх розпочали відібрані з Белжеця польські робітники¹ та підрозділ охоронців, завербованих з навчального табору СС у Травниках. Це були колишні радянські полонені, які погодилися на службу у німців. Значною групою серед них були українці, хоча серед них не бракувало також росіян та німців, які самі походили з Росії чи прибалтійських республік. Після відповідних навчань ці люди були включені до роти вахманшафту СС та виконували функції охоронців у таборах, а під час операції «Райнхард» вони також брали участь у ліквідації гетто та наглядали над депортаціями до таборів смерті². У той час як польські робітники були залучені до будівельних робіт у рамках трудової повинності, якій підлягали усі неєврейські мешканці Генерал-губернаторства. Відбиралися, скоріш за все, спеціалісти – столяри, каменярі чи механіки, які за виконання робіт отримували зарплатню. Їхнім наймом на будівництво табору займався так званий «комітет гміни», який

¹ Це була група з близько 20–30 жителів Белжеця, яких визначила гміна Белжеця. AIPN Lu, OKBL, Ds. 20/67, Akta śledztwa w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, 1968–1984, Zeznanie Edwarda Ferensa, 7.VIII.1968 r., k. 26; ibidem, Zeznanie Zygmunta Nowosieleckiego, 3.I.1969 r., k. 51.

² Про їхню роль у таборі смерті у Белжеці йтиметься у наступних розділах.

складався з парафіяльного римо-католицького священика у Белжеці, вїйта та радників общини³.

Протягом першого місяця над будівельними роботами наглядав особисто Томалла, якого потім змінив досі не ідентифікований есесівець⁴. Сам Томалла перебував у той час частіше у Любліні, де, вірогідно, вже були опрацьовані плани будівництва наступного табору смерті у Собіборі.

До середини грудня 1941 р. у таборі було збудовано бараки-роздягальні та перші газові камери. Тоді, коли польські робітники встановлювали вищезгадані бараки, група вахманів з Травників вже копала перші ями для масових поховань.

Вигляд першої, ще зовсім примітивної, газової камери відомий завдяки спогадам Станіслава Козака, одного з польських робітників, який брав участь у будівництві цього об'єкта: «Роботи розпочалися 1 листопада 1941 р. зі спорудження бараків на територіях, прилеглих до залізничної колії. Один барак розміщувався біля рейок та мав 50 м довжини та 12,5 м ширини. Це мало бути місце очікування для євреїв, які мали працювати у таборі. Другий барак, 25 м довжини та 12,5 м ширини, призначався для тих євреїв, які мали піти до лазні [мається

³ AIPN Lu, OKBL, Ds. 20/67, Akta śledztwa w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, 1968–1984, Zeznanie Zygmunta Nowosieleckiego, 3.I.1969 r., k. 51. Це була звичайна процедура, обов'язкова до виконання у Генерал-губернаторстві. Ця ж комісія вибирала також людей на примусові роботи у Райху. Польські працівники, залучені до будівництва табору, отримували зарплатню, що відповідало тодішньому праву. Зараз складно сказати, чи їхню працю добре оплачували, оскільки жодні документи на цю тему не збереглися. Може бути, що кожна зарплата, яка отримувалася від німців, була вищою, ніж їхній середньостатистичний дохід. Пошук у цій ситуації бажання отримати якийсь спеціальний заробіток виглядає безпідставно, зважаючи на те, що ці люди не знали, який будують об'єкт. Тезу про добровільну участь польської будівельної команди та їхні великі заробітки повторюють за Мікаелом Трегензою в іншомовній літературі: M. Tregenza, Bełżec – okres eksperymentalny., s. 168-169; Ch.R. Browning, The Origins of the Final Solution., s. 543.

⁴ Скоріше за все, йдеться про Гельмута Каллмаєра, хіміка з Берліна, чийм завданням було прилаштування збудованої газової камери до ефективної діяльності. Жоден зі свідків, які давали показання після війни із залоги СС, не назвав його прізвища. Його також не знали польські робітники з Белжеця, хоча вони пам'ятали, що ця людина мала походити з Помор'я, говорила добре польською, як і Томалла, й у таборі він ходив у цивільному вбранні. Слідство, яке проводилося Окружною комісією дослідження гітлерівських злочинів у Любліні у справі Гельмута Каллмаєра, відбувалося у 1968–1973 роках і не мало жодних результатів. Розслідування передали німецькій прокуратурі у Людвігсбурзі, яка ще раніше встановила, що Гельмут Каллмаєр, який працював хіміком при Канцелярії фюрера, на початку 1942 р. перебував у Любліні. Його мали туди вислати хіміком, щоб він наглядав над будівництвом газових камер насамперед у Белжеці. У процесі слідства німецька сторона не змогла знайти свідків, які б пам'ятали діяльність Каллмаєра у Люблінському дистрикті, тому теж звернулася за допомогою до польської сторони. AIPN Lu, OKBL, Ds. 20/67, Akta śledztwa w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, Pismo Zentralstelle z Ludwigsburga do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie z 12.XI.1966 r.; ibidem, Zeznanie Edwarda Ferensa, 7.VIII.1968 r., k. 2–3, 26.

на увазі до газової камери. – Р.К.]. Поруч біля цього бараку ми побудували третій барак, 12 м довжини та 8 м ширини. Він був поділений на три частини дерев'яною стіною, де кожна частина мала по 4 м ширини і 8 м довжини. Висота цих частин становила 2 м. Всередині стіни цього бараку були збудовані так, що проміжки між дошками ми заповнювали піском. Внутрішні стіни оббивалися войлоком, а підлоги та стіни до висоти 1 м 10 см оббиті цинковою пластиною. [...] Від другого до третього бараку простягався критий коридор широтою та висотою у 2 м та приблизно 10 м у довжину. Через цей коридор можна було ввійти до третього бараку, звідки вели троє дверей до трьох частин бараку. Кожен відсік цього бараку у своїй північній частині мав двері близько 1 м 80 см у висоту та 1 м 10 см у ширину. Ці двері, так само як і двері від коридору, були щільно оббиті гумою. Всі двері у цьому бараку відчинялися назовні. Двері були міцно збудовані з трьох цілих брусів та захищені від відкриття всередину бараку дерев'яним засовом, який втискався у два залізні гаки, що були спеціально для цього змонтовані. [...] Уздовж північної частини вищезгаданого бараку була зроблена рампа з дошок висотою 1 м, а вздовж неї було прокладено вузькоколійні рейки, які простягалися донизу викопаного "чорними"⁵, і яка локалізувалася у самому куті північно-східної частини табору смерті»⁶.

Оцинкування підлоги у першій газовій камері мало полегшити чищення цих приміщень, так само як ущільнені піском стіни мали гарантувати герметичність камери.

Уся територія табору у Белжеці займала 7,3 га. Він був загороджений подвійним кільчастим дротом. Пізніше, після червня 1942 року, коли перебудовували табір поміж двома лініями цього огороження, з метою безпеки німці додали ще кілька витків кільчастого дроту. З боку часто застосовуваної залізничної колії кільчастий дріт був оточений зрізаними гілками, щоб закрити вид на табір. Власне, маскуванню цієї частини огорожі займалися охоронці з навчального табору у Травниках. Вони також копали перші масові могили, до яких планувалося вкладати тіла вбитих⁷. Гілками також маскувався коридор, який вів від роздягальні до газових камер у такий спосіб, щоб люди, які ним йшли на смерть, не бачили тієї частини табору, де знаходилися масові поховання. У другий період існування табору огорожа була замінена високим дерев'яним плотом. Зі східного боку табір був також замаскований блоками зрізаних дерев. Додатковим заходом безпеки були охоронні вежі. Одна з них розміщувалася з південно-східної частини,

⁵ Йдеться про охоронців з Травників.

⁶ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Stanisława Kozaka, 14.X.1945 r., k. 21.

⁷ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозфа Обергаузера, копії документів з радянських слідств проти охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Александра Бичкова, 21.VI.1965, k. 40–41.

і вона, скоріш за все, локалізувалася на місці колишнього радянського прикордонного бункеру, залишки якого можна побачити й на сьогодні у лісі за Місцем пам'яті. Другу таку вежу розмістили у північно-східній частині. Третю могли побудувати у південно-західній частині біля в'їзду до табірної рампи. Можливо, рештки цієї вежі збереглися до сьогодні біля бічної залізничної колії, яка досі існує. Четверта вежа була збудована пізніше, коли було змінено локалізацію газових камер. Вона розміщувалася посередині табору біля «шлюзу», який вів до камер⁸. На цій вежі стояв прожектор та важкий машинний карабін. Звідти можна було наглядати за територією табору та стріляти у мешканців Белжеця, які хотіли підглядувати за табором з пагорба навпроти чи з-під лісу⁹.

Сам табір був поділений на дві частини. Табір I, який називався також Нижнім табором, розташовувався у північній та західній частинах, служив для прийому транспортів. Тут теж знаходилась табірна рампа – спочатку єдина, проте припускається, що з червня 1942 року німці збудували тут дві бічні залізничні гілки так, щоб можна було приймати до 40 потягів одночасно. Однак цей факт не знаходить підтвердження у показаннях колишніх членів СС з табірної залози. З огляду на ємність газових камер, на рампу приїжджало максимально 15–20 вагонів¹⁰. Безсумніву, рампа була влаштована під час перебудови табору, яка відбувалася на межі червня та липня 1942 року. Наявність у таборі двопутньої залізничної колії була підтверджена також під час археологічних досліджень у 1997–1999 рр.¹¹ У Нижньому таборі локалізувалася табірна брама, а поруч – будинок вартових. На схід від брами розташовувалися три бараки – два більші та один менший. У першому, більшому бараку, жили вахмани з Травників. У другому розміщувалися ізолятор для хворих вахманів, перукарня та кабінет дантиста¹².

⁸ Про чотири охоронні вежі згадували свідки – жителі Белжеця, даючи показання у процесі слідства у 1945–1946 роках. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, 1945–1949, Zeznanie Eustachego Ukrainińskiego, 11.X.1945, k. 15.

⁹ Archiwum Muzeum-Miejsca Pamięci w Bełżcu (далі АММРВ), Wywiady i relacje, 37, Relacja Mariana Surowca, Bełżec, 5.II.2004 r.; Розмови автора з жителями Белжеця, які відвідували територію Меморіального музею у Белжеці.

¹⁰ Bundesarchiv Ludwigsburg (далі ВАР), 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Вернера Дебуа, 29.IV.1963, t. 8, k. 1516; ibidem, Показання Карла Шлауха, 10.XI.1961, k. 1507; AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Edwarda Łuczyskiego, 15.X.1945 r., k. 26–27.

¹¹ A. Kola, Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu., s. 43–45.

¹² Під час археологічних досліджень, які проводилися на території колишнього табору смерті у Белжеці у 1997–1999 роках, було знайдено рештки будинку, а в ньому багато ампул від ін'єкцій, пляшечок та коробочок від ліків та медичні банки. Ці залишки можуть вказувати на те, що це міг бути барак колишнього приміщення для хворих. Проте відомості про нього радше свідчать, що будинок був розташований у Таборі II, тобто у безпосередній зоні вбивства. На жаль, не можна порівняти цю інформацію з даними, які описав Рудольф Редер, бо його опис забудови табору (крім опису

Натомість у найменшому бараку були кухня та їдальня для охоронців. У пізнішому періоді, коли табір було розбудовано й кількість охоронців з Травників збільшилася, для них було збудовано ще два додаткові бараки. Тоді також поміж бараками для вахманів табору і тих бараків, в яких проживали єврейські в'язні, було збудовано гараж і слюсарську майстерню¹³. У перший період функціонування табору тут розміщувалися ще два бараки, які призначалися, швидше за все, для єврейських в'язнів, які також працювали у цій частині табору або на складі¹⁴. Тут також локалізувалися бараки, в яких єврейські в'язні здійснювали попереднє сортування майна вбитих.

У перший період функціонування табору в Нижньому таборі рампа могла приймати за один раз 8–10 вагонів. Перед нею знаходилося щось на зразок подвір'я, де збирали виведених з вагонів євреїв і де есесівець виголошував відповідну промову¹⁵. Недалеко від рампи було збудовано великий барак. Відповідно до показань Станіслава Козака, він мав використовуватися для утримання відібраних для праці євреїв. Однак насправді той барак був складом, в якому збирали багаж та вбрання депортованих¹⁶.

Пізніше біля рампи було збудовано також бараки для єврейських в'язнів, які працювали у таборі сортувальниками майна, у табірних майстернях та у пральні. Тут також мали бути приміщення для єврейських кравців та шевців. Ці будинки були поставлені ліворуч від бараків-роздягалень¹⁷. Між ними та бараками охоронців стояв ще один – для прання та шиття, в якому працювали переважно жінки-єврейки, яких відбирали з транспортів¹⁸.

газових камер, роздягальні та перукарні) має надто загальний характер. Цей автор згадував, що у групі в'язнів працював лікар, Якубович з-під Перемишля. У контексті тексту Редера впливає, що цей лікар перебував з в'язнями у Таборі II. У цій частині табору смерті міг знаходитися також невеликий барак, де перебували дантисти разом з лікарем та аптекарем, про яких також згадував Редер. Їхнім завданням було виїмання золотих зубів з ротів отруєних газом людей. У своєму бараку вони перетоплювали золото із зубів на злитки. Присутність аптекаря у цій групі може підтверджувати той факт, що збирали якісь медикаменти, і це саме вони були знайдені археологами. Варто також наголосити, що під час згадуваних археологічних розкопок не проводилося спеціальних досліджень у цій частині Табору I, де були бараки команди вартових. A. Kola, *Hitlerowski obóz zagłady w Bełżcu...*, s. 57–58; R. Reder, *Bełżec*, s. 55–56, 59.

¹³ BAL, 208 AR-Z 252-59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Гляя, 8.V.1961, t. 7, k. 1287.

¹⁴ Інформація про такий барак чи бараки для в'язнів-євреїв, які працювали у таборі, міститься у показаннях колишніх членів табірної залози. BAL, 208 AR-Z 252-59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, t. 8, k. 1507.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ BAL, 208 AR-Z 252-59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Роберта Юрса, 11.X.1961, t. 8, k. 1465.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Опис топографії табору базується на картах, складених Біллом Рутерфордом та опублікованих на інтернет-сторінці: <http://www.deathcamps.org>.

Табір II, який називався також Верхнім, був безпосередньо винищувальною територією. Від Табору I він був відгороджений кільчастим дротом та додатково замаскований зрізаними з дерев гілками. З березня до половини червня 1942 року разом із замаскованою огорожею від сторони рампи та подвір'я на території Табору I все ще розміщувалася роздягальня або навіть два таких бараки-роздягалень (для жінок із дітьми та окремих для чоловіків)¹⁹, де депортовані до табору євреї мали залишити одяг²⁰. У жіночій роздягальні жінкам також обрізали волосся. З цих бараків жертв відводили до «шлюзу» (“Schlauch” або “Schleuse”), як есесівці називали вузький коридор, закритий з двох боків замаскованою огорожею. «Шлюз» вів прямо до газових камер²¹. Він мав заледве 2 м в ширину та з обох боків був огорожений кільчастим дротом, висота якого сягала 3 м. Ця огорожа була щільно замаскована гілками так, щоб люди, які йшли всередині, не бачили, що їх оточує ззовні. Вірогідно, після перебудови табору влітку 1942 р. огорожа з кільчастого дроту у «шлюзі» була замінена на дерев'яний паркан також висотою у 3 м²². На жаль, не відомо, наскільки довгим був «шлюз» до газових камер.

Перші газові камери розміщувалися у невеликому дерев'яному будинку, в якому було три камери, і де можна було за один раз убити близько 450–480 стиснутих осіб. Вже тоді вона була так сконструйована, щоб для людей, які входили до неї, камера нагадувала звичайну лазню. Під стелею не без проблем було прилаштовано макети душі, які мали замаскувати призначення цих приміщень²³. Від рампи, яка знаходилася за будинком, вела вузькоколійна залізнична лінія, якою єврейські в'язні із зондеркоманди транспортували тіла до масових могил, які також

¹⁹ На базі збереженого матеріалу джерел складно зараз сказати, чи від початку функціонування табору там існували дві окремі роздягальні (призначені для чоловіків і жінок відповідно).

²⁰ BAL, 208 AR-Z 252-59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, т. 8, к. 1507.

²¹ Назва коридору, який вів з бараків-роздягалень до газових камер, «шлюзу» (“Schleuse” чи “Schlauch”), походила ще з центрів, в яких есесівці з табірної залоги у Белжеці вбивали психічно хворих осіб. Цю назву використовували для йменування коридору, який вів до газових камер в осередках «евтаназії» в Гадамарі та Графенеку. Така сама назва вживалася для характеристики кордону латвійських поліцейських, які утворили ряд, що вів до розстрільних ровів у лісі Румбула під Ригою у грудні 1941 р., коли там проводилися масові розстріли євреїв з місцевого гетто. Це може також свідчити про причетність організаторів цих масових злочинів до акції «евтаназії» у Німеччині. Інтерв'ю з учасником з гетто у Ризі Маргерсем Вестерманісом у фільмі «Einsatzgruppen: les commandos de la mort» («Айнзацгрупи. Бригади смерті»), реж. Мішель Празан, Франція, 2009.

²² R. Reder, Belžec, s.51.

²³ Під час встановлення фальшивих голівок душі дійшло до бійки між есесівцем Еріхом Фуксом, який був відповідальним за маскування будинку з газовими камерами, та першим комендантом табору Крістіаном Віртом. Фукс запротестував проти встановлення штучних макетів душів, бо подібне встановлення було дуже складним у реалізації. Вірт силою змусив його це завдання виконати. Він навіть вдарив його батою та погрожував смертю у разі невиконання наказу. Staatsarchiv München, StanW 33033/25, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Еріха Фукса, 13.XI.1969, к. 64-65.

були розташовані у цій частині табору. Старий будинок газових камер бачив серед інших Казимир Черняк, власник механічної майстерні з Томашова-Любельського, який виробляв труби, які вмонтовувалися до камер, та виконував роботи у самому таборі з монтування генератора струму: «Тоді я мав можливість бути у цьому бараку. Бачив, що з цього бараку до рампи виходили троє дерев'яних дерев, а з тієї рампи йшла вузькоколійна залізниця, яка у Верхній частині табору розгалужувалася. Ті двері не засовувалися на клямки і їхали вони на колесиках, на рейках. "Чорні" розповіли, сміючись, що цей барак є складом. Я зрозумів, що у цьому бараку міститься газова камера. Згаданий барак не мав вікон, тоді як він мав подвійні стіни, між якими був засипаний пісок. [...] Цей барак за своєю будовою відрізнявся від решти бараків та був розміщений на відстані близько 50 метрів від бічної залізничної колії»²⁴.

Ззаду будинку з газовими камерами був розміщений двигун з радянського танку, який поєднувався трубами з газовими камерами²⁵. Перед встановленням двигуна у Белжеці проводилися експерименти з використання бутлів з чадним газом. Відповідно до показань есесівців, саме таким способом було вбито євреїв з перших транспортів, однак найефективнішим виявилось вбивство з використанням газів з двигуна²⁶. Спеціально підготовлене паливо слугувало для вироблення газу внутрішнього згорання, за допомогою якого есесівці вбивали євреїв у белжецьких газових камерах. Двигун, який виробляв газ до камер, знаходився у малому будиночку за приміщенням камер²⁷. Вже згадуваний Казимир Черняк описував цей мотор як складне обладнання, і, як особисто дав показання, він

²⁴ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Kazimierza Czerniaka, 18.X.1945 r., k. 45.

²⁵ Цей двигун мав бути привезений до Белжеці з Рейовця. AIPN Lu, Lu 08/298, Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966, t. 1, Zeznanie Michała Kuśmierczyka, 13.X.1966 r., b.p.

²⁶ Staatsarchiv München, 33033/6, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Вернера Дебуа, 29 IV 1963 р., к. 2495-2496. У 1971 р. на території колишнього табору смерті у Белжеці, де на той час існувала копальня піску, було знайдено 19 штук німецьких бутлів з чадним газом. Ці бутлі були закопані на адміністративній частині табору смерті, де знаходилися бараки зі складами та бараки охоронців з Травників. Імовірно, ці бутлі походили з періоду, коли у таборі у Белжеці проводилися експерименти з різними методами вбивства за допомогою газу. Ці бутлі передали під охорону польської армії, а далі їх знищили на території Державного сільськогосподарського підприємства (PGR) Корне біля Любича-Королівського. AIPN Lu, OKBL, Ds. 20/67, Akta śledztwa w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, 1968–1984, Notatka urzędowa o znalezieniu butli z gazem w piaskarni "znajdującej się na terenie byłego obozu zagłady z 7.VI.1971 r.; Ibidem, Protokół ogłędzin miejsca z 9.VI.1971 r., k. 64, 67, 80; AMMPB, Wywiady i relacje, 46, Relacja Tadeusza Wolczyka, Chełm, 25.II.2004 r.

²⁷ На думку Рудольфа Редера, який вижив з табору смерті у Белжеці, приміщення з двигуном знаходилося у безпосередньому сусідстві до газових камер, це мала бути комірка, в якій було встановлено цей двигун. AŽIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/594, Zeznanie Rudolfa Redera, k. 2.

інсталював у ньому спеціальний фільтр, який мав фільтрувати дим від чистого газу, викачуваного далі до приміщень з газовими камерами²⁸.

У північній та східній частинах Табору II локалізувалися масові могили. Перші такі поховання викопували ще вахмани з Травників. Виглядає так, що на початку головною масовою могилою мав стати колишній протитанковий рів, але він також вже найперше був готовим кордоном між Таборами I і II. У пізніший період кругом нього також викопувалися масові могили. У середньому вони мали 20 м у довжину, 5-6 м в ширину та 4-5 м у глибину²⁹. Потім могили копали вже єврейські в'язні. На схід від будинку з газовими камерами на огороженій території було збудовано два бараки для зондеркоманди в'язнів та кухню, в якій для них готувалася їжа³⁰.

Будівельні роботи в таборі смерті тривали у першій фазі до лютого 1942 року. Коли перші газові камери були вже практично готові, під час Різдва 1942 року польських працівників було звільнено з роботи першим комендантом табору гауптштурмфюрером СС Крістіаном Віртом, який якраз тоді прибув до табору. На їхнє місце до табору було направлено групу 120–150 євреїв з майже сусідньої Любичі-Королівської. Їхнім завданням було закінчення будівельних робіт. Ці люди згодом стали першими жертвами табору смерті у Белжеці³¹.

Перші газові камери, так само як і весь табір, були примітивними як об'єкти тимчасового користування. Ймовірно, що у той час у таборі не планувалося проведення широкомасштабних убивств. Водночас табір у Белжеці, збудований як перший табір такого типу у Генерал-губернаторстві, був експериментальним. Невідомо, чи вже тоді, на етапі його будівництва, планувалося висилання до нього євреїв з усієї південної частини Генерал-губернаторства, тобто з території Люблінського, Галицького та Краківського дистриктів, проте саме його розташування вказує на те, що під зону його підпорядкування підпадає не лише Люблінщина. Можна лише здогадуватися, що спершу планувалося вбивство винятково тих євреїв, яких було визнано за нездатних до праці, що зрештою підтверджують документи з початків функціонування операції «Райнхард»³². Будівництво табору у Белжеці було

²⁸ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Kazimierza Czerniaka, 18.X.1945 r., k. 45.

²⁹ Staatsarchiv München, 33033/6, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Копії документів з радянських слідств проти охоронців табору смерті у Белжеці, Показання Александра Бичкова, 21.VI.1965, k. 41.

³⁰ Топографія Табору II частково базується на статті Мікаела Трегензи, Bełżec – okres eksperymentalny., s. 165–210.

³¹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1945, Zeznanie Mieczysława Kudyby, 19.X.1945 r., k. 48.

³² Доказом цього є так звана «записка Ройтера» (який працював в управлінні губернатора Люблінського дистрикту) з 17.III.1942 р., в якій міститься інформація, що до табору смерті у Белжеці мають направити транспорти, насамперед, з євреями, які не можуть працювати. APL, GDL, 273, Judenaussiedlungen, Notatka Reutera, 17.III.1942 r., k. 43.

пов'язане також з ширшими нацистськими планами щодо запланованих депортацій євреїв з Райху та Протекторату Богемії і Моравії до Люблінського дистрикту. Початково планувалося висилати до Белжеця насамперед нездатних до праці польських євреїв, а лише потім німецьких і чеських євреїв відповідно до критерію їхньої здатності до праці, що безперечно було вже визначено у березні 1942 р., коли до табору рушили перші транспорти і до Люблінського дистрикту почали надходити єврейські переселенці з Райху та Протекторату. Закордонних євреїв було наказано розміщувати у населених пунктах, розташованих біля залізничної лінії, яка вела з Любліна до Белжеця³³.

Ще під час будівництва табору смерті, але на момент, коли вже були готові газові камери, це місце відвідав Адольф Айхман, на той час відповідальний за приготування депортацій євреїв з Протекторату Богемії та Моравії. У своїх повоєнних спогадах і показаннях він стверджував, що прилади з убивства євреїв він оглядав за порадами Оділа Глобочника. У Белжеці (хоча назви населеного пункту, в якому локалізувався табір і який він, вірогідно, відвідав у січні 1942 р., він не назвав) Айхман мав бути у супроводі гауптштурмфюрера СС Германа Гьофле. Про призначення «сараїв, які тоді опечатували» його поінформували на місці про те, що до них під'єднують «двигун підводного човна», з якого буде викачуватися газ внутрішнього згорання з метою умертвіння євреїв. Супроводжувальною особою Айхмана по Белжецю, яка давала йому ці моторошні роз'яснення, був перший комендант табору Крістіан Вірт, якого координатор Голокосту описав як «грубого капітана поліції»³⁴.

На межі червня та липня 1942 р. дійшло до ґрунтовної перебудови табору смерті у Белжеці. Це було пов'язано з наказом Генріха Гімлера про прискорення депортації та вбивства євреїв у Генерал-губернаторстві та закінчення цієї операції до кінця 1942 р.³⁵. Виявилося, що у таборі смерті у Белжеці (але також і в Собіборі) тогочасні примітивні пристрої для вбивства людей були непристосовані для проведення операції у таких широких масштабах. Старі газові камери, які розміщувалися у примітивному бараці, мали занадто малу ємність. Потрібно було також добудувати кілька інших бараків, призначених як для збільшеної кількості охоронців з Травників, так і для більшої групи єврейських в'язнів, зайнятих в обслуговуванні табору. На жаль, не збереглося жодних документів щодо самих конструкційних робіт у таборі у Белжеці. У цей час Крістіан Вірт, як комендант табору, не му-

³³ Ibidem, Notatka Wydziału do Spraw Ludności urzędu gubernatora dystryktu lubelskiego, 23.III.1942 r., k. 21–23.

³⁴ Айхман у своїх свідченнях не навів також прізвища Вірта. D. Cesarani, Eichmann..., s.134–135, 137–138.

³⁵ A. Eisenbach, Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939–1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego, Warszawa 1953, s. 234–236.

сив наймати польських робітників з Белжеця. До диспозиції він мав єврейських в'язнів, які у першій половині червня 1942 р. прибули з Кракова і Тарнова та, ймовірно, були відібрані з цих транспортів. Роботи велися у дуже швидкому темпі: вони виконувалися між 18 червня та 7 липня 1942 р.³⁶ На час перебудови та розбудови табору були залучені навіть вахмани з Травників. Це гарантувало, що деталі про вигляд перебудованого табору смерті залишаться у таємниці.

У другій фазі функціонування табору колишні газові камери були розібрані. Нові ж були збудовані у центральній частині табору. До сьогодні не відомо напевно, чи були нові газові камери збудовані на місці, де стояли старі. Деякі з колишніх членів залоги СС давали показання, що локації не було змінено, хоча було збудовано більший та масивніший будинок, інші ж натомість стверджували, що їх було пересунуто трохи далі³⁷. Від роздягальні до них вів довший «шлюз», який подібно до попереднього був замкнений з обох боків високим плотом, який унеможлилював жертвам, які йшли на смерть, не лише розбігатися, а й розглядати те, що відбувалося довкола них³⁸. Нові газові камери побудували з бетону, і вони були більшими, тому в них можна було убити за один раз більше людей. Їхній вигляд відомий з одного повного опису, який залишив після себе один з небагатьох утікачів з табору смерті у Белжеці, Рудольф Редер: «Будинок, в якому розміщувалися камери, був невисокий, довгий та широкий, із сірого бетону, мав плоский дах, критий повністю, а над ним ще один дах із сітки, покритий зеленню. З подвір'я вели до нього три сходинки, широкі на один метр, без поручнів. З лицьового боку будинку було поставлено великий вазон з різнокольоровими квітами. На стіні було написано великими та читабельними літерами: "Bade- und Inhalationsräume"³⁹. Сходинки вели до темного широкого, однак дуже довгого, на півтора метри коридору. Він був зовсім пустий – лише чотири бетонні стіни. З коридору вели з лівого та правого боку двері до камер. Двері, виготовлені з дерева, шириною на метр, розсувалися за допомогою дерев'яної ручки. Камери були геть темними, без вікон і зовсім порожні. У кожній камері було видно округлий отвір, розміром з розетку. Стіни та підлоги були з бетону. І коридор, і камери були нижчими, ніж звичайні кімнати, – вони мали не більше ніж два метри у висоту. На протилежній стіні кожної камери були двері, також для пересування, широкі на

³⁶ 18.VI.1942 р. до Белжеця прибув останній з трьох транспортів з Тарнова, з якого до табору депортували разом близько 10 000 євреїв, а 7.VII.1942 р. розпочалася акція у гетто у Ряшеві і звідти виїхав перший транспорт до Белжеця. Тарновських євреїв убили ще у старих примітивних газових камерах.

³⁷ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера та інших, Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, t. 7, k. 1384.

³⁸ AŽIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/594, Zeznanie Rudolfa Redera, k. 2.

³⁹ З нім. букв. «Лазня та інгаляції» (прим. ред.).

два метри, через які викидалися після удушення трупи людей. Ззовні будинку була невелика прибудова, яка мала, може, два на два метри, в якій знаходилася “машина”, бензиновий двигун. Камери були на півтора метри вище землі, рампа у дверях на одному рівні з камерою, з якої викидалися трупи на землю»⁴⁰.

Відповідно до показань колишніх есесівців з табірної залози у Белжеці, а особливо свідчення Карла Шлуха, белжецькі газові камери з другого періоду функціонування табору також мали своїм виглядом нагадувати лазні, щоб жертви до останнього моменту вважали, що їх справді відправлено на дезінфекцію та купання. Стіни камер мали бути пофарбовані олійною фарбою у світлий колір, що мало також практичне призначення – щоб було легше прибирати бруд. Відповідно до свідчень Шлуха, у нових газових камерах теж мали бути інсталювані макети душів⁴¹. Крім того, в інших свідченнях з’являється інформація, що над входом до камер висіла зірка Давида, а на стіні перед входом мав знаходитися знак з назвою «Stiftung Hackenholt» – «Фундація Гакенгольта»⁴². Ця назва походила від прізвища Лоренца Гакенгольта, есесівця з белжецького табору, відповідального за винищувальні операції та будівництво нових камер не лише у самому Белжеці, а й у таборах Собібор та Треблінка. У шести нових газових камерах у Белжеці теоретично за один раз можна було вбити близько 4000 осіб⁴³. З метою додаткового камуфляжу над камерами було натягнуто маскувальну сітку (швидше за все, така сітка висіла також над частиною «шлюзу»), щоб не можна було їх побачити з літаків, які час від часу пролітали над Белжецем⁴⁴. Камери були також замасковані з боку пагорба, який знаходився навпроти табору та з якого інколи підглядали деякі мешканці Белжеця. Ще під час робіт з будівництва перших газових камер недалеко від них були залишені дерева, які мали затуляти будинок. Ці дерева залишилися на території табору й тоді, коли будувалися нові камери⁴⁵. Під час археологічних досліджень залишків нових газових камер віднайти не вдалося. Археологи припускали, що це міг бути

⁴⁰ R. Reder, Belżec, s. 51.

⁴¹ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха від 10.XI.1961, к. 1514.

⁴² Інформацію про те, що перед входом до газових камер на стіні будинку висіла назва «Stiftung Hackenholt», подав Курт Гернштайн у своєму рапорті, про який далі ще буде йти мова. Натомість у процесі слідства, яке проводилося проти частини табірної залози з Белжеця, колишні есесівці заперечували той факт, що таблиця з таким змістом була на будинку з новими газовими камерами. BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, т. 1, Показання Курта Гернштайна про табори смерті у Белжеці та Треблінці, к. 35–40.

⁴³ До кожної камери есесівці вміщували близько 750 осіб. R. Reder, Belżec, s. 49.

⁴⁴ Ibidem, s. 49, 51.

⁴⁵ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Belżcu, 1945–1949, Zeznanie Eustachego Ukrainskiego, 11.X.1945 r., k. 16.

будинок, розташований у північній частині табору, на сліди якого вони натрапили під час робіт. Згідно з їхніми висновками, вся конструкція мала бути повністю дерев'яна, а її існування датується другим періодом функціонування табору⁴⁶. Тим часом на підставі аналізу показань Рудольфа Редера, так званого звіту Курта Герштайна, та деяких пізніших свідчень колишніх членів залоги СС, варто наголосити, що будинок газових камер у період липня – грудня 1942 р. був мурований або бетонований, з чим погоджуються усі свідки, розказуючи про це окремо один від одного.

На території Верхнього табору розміщувався також «лазарет» або одна з масових спільних могил, яка слугувала лише для розстріляних осіб, які не були у стані самі роздягтися та дійти до газової камери – це були маленькі діти, які потрапили до табору без батьків, особи старшого віку, неповносправні, хворі або геть виснажені подорожжю у максимально заповнених вагонах. Цих осіб безпосередньо з рампи переносили на ношах до Табору II, й есесівці їх розстрілювали над краєм могили. Причому під час самого вбивства обличчя жертв повертали до ями, в якій вже лежали тіла раніше вбитих людей. «Лазарет» у Белжеці розміщувався у східній частині Табору II⁴⁷. Деякі з колишніх есесівців свідчили, що він мав розміщуватися у масовій могилі, викопаній поблизу жилого бараку в'язнів із зондеркоманди, та мав бути замаскований у такий спосіб, щоб жертви до останнього моменту не розуміли, куди їх несуть чи відводять. Призначення цього місця не могли зрозуміти навіть ті єврейські в'язні, які зазвичай перебували у Таборі I, але їхнім завданням було перенесення непритомних або ослаблих євреїв до Табору II. Їм не дозволялося входити в глибину цієї частини табору, хоча вони часом потрапляли на кінець Табору II, звідки було видно барак з в'язнями зондеркоманди та територію, де знаходився «лазарет»⁴⁸.

У другий період існування табору у знищувальній частині знаходилися також два бараки для в'язнів із зондеркоманди. Біля них стояла в'язнівська кухня. Територія, на якій проживали ув'язнені, відповідальні за прибирання тіл убитих у газових камерах, не була відокремлена від поля масових могил, на що вказує бодай локалізація «лазарету».

⁴⁶ A. Kola, *Hitlerowski obóz zagłady w Bełżcu...*, s. 60.

⁴⁷ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Глея, 8. V.1961, t. 7, k. 1289; *ibidem*, Друге показання Гайнріха Глея, 23.XI.1961, t. 8, k. 1552.

⁴⁸ *Ibidem*, Показання Роберта Юрса, 11.X.1961, t. 8, k. 1479. Колишні члени табірної залоги не вживали у своїх показаннях назви «лазарет» для йменування масового поховання, в якому відбувалися розстріли. Такою назвою натомість користувалися у таборах смерті у Собіборі та Треблінці, з чого можна зробити висновок, що вона, ймовірно, була принесена з Белжеця. Колишні есесівці стверджували, що слабким та інвалідам, яких клали обабіч рампи, розповідали, що їх віднесуть у відповідне місце, де їм нададуть медичну допомогу.

Людям, які перебували у цій частині табору, було заборонено покидати територію, і вони практично ніколи не контактували з Табором I⁴⁹. Поблизу їхнього бараку німці поставили шибеницю, на якій вішали всіх засуджених за будь-який злочин проти табірних правил чи спроби втечі з табору⁵⁰.

У період найбільшого розмаху вбивств у Белжеці, тобто від літа до пізньої осені 1942 р., на теренах Табору II були викопані нові масові могили. Вони розтягалися по обидва боки «шлюзу» та газових камер. Ці могили викопувалися руками єврейських в'язнів із зондеркоманди. Проте у той же час розібрали вузькоколійну залізницю, яка використовувалася у перший період функціонування табору смерті і за допомогою якої тіла транспортувалися до масових поховань. Можливо, її утримання виявилось невігідним, особливо зважаючи на те, що нові масові могили були викопані на іншому боці Табору II та, ймовірно, ближче самих камер. Нова локалізація поховань мала б пов'язуватися з необхідністю розбудови залізничних ліній, яку неможливо було реалізувати в умовах швидкого вбивства. Про те, що у другому періоді функціонування табору не користувалися колишньою колією, свідчать також показання есесівців та Рудольфа Редера, які нічого про це не згадували. Від того часу тіла, які виймалися з газових камер, витягалися ручним способом з використанням пасків та складалися у масових могилах. Імовірно, влітку чи ранньою осінню 1942 р. до табору прибув канавокопач, який слугував для копання нових могил чи відкопування старих, щоб витягти з них тіла попередньо вбитих людей та спалити їхні трупи⁵¹. Систематичну акцію спалювання тіл було розпочато, скоріш за все, на межі жовтня і листопада 1942 р. У період вже згадуваних кілька разів археологічних досліджень вдалося віднайти 33 масові могили. Найбільше їхнє скупчення знаходилося у західній та північно-західній частинах Табору II. Попри те, що у звіті з археологічних розкопок вказується на це місце як локалізацію перших масових поховань, на підставі показань Станіслава Козака з 1945 р. можна стверджувати, що перші ями, в яких у березні – квітні 1942 р. склалися тіла вбитих на той час євреїв, знаходилися у північно-східній частині Табору II: «Уздовж північної сторони вищезгаданого бараку [йдеться про барак газових камер. – Р.К.] була зроблена з дошок рампа висотою 1 м, а вздовж цієї рампи було укладено вузькоколійну залізницю, яка вела до ями, викопаної “чорними”, яка локалізувалася у самому куті північного та східного кордону табору смерті. Цю яму копало 70 “чорних”, колишні радянські солдати, які працювали у німців. Вона мала 6 метрів у глибину, 20 метрів у ширину та 50 метрів у довжину. Це була

⁴⁹ Ibidem, Zeznanie Heinricha Unverhau, 10.VII.1961 r., t. 7, k. 1341; ibidem, Zeznanie Wernera Dubois, 16.IX.1961 r., t. 7, k. 1397.

⁵⁰ R. Reder, Belżec, s. 61–62.

⁵¹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/594, Zeznanie Rudolfa Redera, k. 2.

перша яма, в якій ховали вбитих євреїв у таборі смерті. “Чорні” копали цю яму 6 тижнів у той час, коли ми копали бараки. Далі її було зсунуто до половини північного кордону. Це сталося вже тоді, коли ми припинили будувати бараки»⁵².

У північно-східній і східній частинах Табору II, досліджуваного під час проведення археологічних розкопок, було знайдено 12 масових могил геометричної форми, що свідчить про те, що на їхнє викопування було потрібно більше часу⁵³. Їх могли викопати якраз під час будівництва табору перед його першим періодом функціонування. Натомість 21 масову могилу у північно-західній частині та найбільші за площею поверхні було викопано, вірогідно, у другій фазі функціонування табору, коли процес убивства мав найбільший розмах. Доказом цієї гіпотези є, власне, сама їхня кількість – для поховання більшої кількості тіл німці планували більше могил. Могили мали розташовуватися також відносно недалеко від газових камер тому, що археологи не натрапили там на сліди від вузькоколісної залізниці, яка існувала тільки у перший період⁵⁴. Якщо прийняти те, що перша могила була викопана у північно-східній частині табору (відповідно до показань Станіслава Козака з 1945 р.), то саме там варто шукати сліди тієї залізниці. Факт знаходження 33 поховань збігається з показаннями Рудольфа Редера. Він стверджував, що до листопада 1942 р., тобто до його втечі з табору, у ньому знаходилося 30 могил, заповнених тілами⁵⁵. На жаль, ми не знаємо точну дату втечі Редера з Белжеця, але приймаємо, що вона сталася за неповний місяць до закінчення фізичного знищення євреїв у Белжеці, що сталося всередині грудня 1942 р., видається логічним, що в таборі могли викопати та використати ще три могили.

Кілька об'єктів, пов'язаних з табором, розміщувалися поза межами самого табору. Поблизу меж табору, біля залізничної лінії, знаходилися будинки старого депо⁵⁶, зміненого на головну сортувальню майна вбитих людей в таборі. До нього вела спеціальна колія, якою довозилися вбрання, валізки та клунки. У самій сортувальні команда

⁵² AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1946, Zeznanie Stanisława Kozaka, 14.X.1945 r., k. 21. На це показання, яке цитувалося у першій статті про табір смерті автора Євгеніуша Шройта, в якому йшлося про північно-східну частину табору, посилається Анджей Кола, який керував археологічними роботами у Белжеці. Проте з роботи проф. Кола виходить, що перші поховання були розташовані у північно-західній частині табору. E. Szrojt, Obóz zagłady w Bełżcu, s. 35; A. Kola, Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu..., s. 39.

⁵³ A. Kola, Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu..., s. 39.

⁵⁴ Ibidem, s. 39, 63–64.

⁵⁵ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1946, Zeznanie Rudolfa Rедера, 29.III.1945 r., k. 50.

⁵⁶ Їхні руїни збереглися до сьогодні, геть опущені та незаселені, й з 2003 р., коли загорілася їх частина, були повністю зруйновані.

єврейських в'язнів перебирала ці речі у пошуках коштовностей та грошей⁵⁷.

Ймовірно, між депо і самим табором міг стояти ще один барак, який слугував як склад пограбованого майна, а в час, коли до табору прибували менші транспорти з прилеглих околиць (наприклад, з Томашова-Любельського чи Нарол), у цьому баракі залишали на ніч євреїв, яких наступного дня вбивали у таборі. Більше того, у деяких показаннях з'являється інформація, що там жила частина охоронців з Травників⁵⁸.

За табором знаходилися також квартири есесівців та комендатура табору. Навпроти залізничної станції Белжець на вул. Львівській стоять два широкі, муровані будинки, які перед війною належали до Польської державної залізниці, а на початку окупації – до Німецької східної залізниці. Вірт конфіскував ці будинки разом із господарськими приміщеннями. Вони були оточені кільчастим дротом та пильно охоронялися. У будинку, розташованому ближче до табору, перебувала комендатура та саме помешкання Вірта. Другий будинок був призначений для квартир інших есесівців. Збоку знаходився дерев'яний будинок, який називали «павільйон». У ньому розміщувалася табірна адміністрація, а у пізніший період тут жив другий комендант табору Готтліб Герінг. На початку існування табору там також знаходилася їдальня для німецької табірної залоги, тоді як у господарських будівлях з боку подвір'я будинку комендатури був склад коштовних речей та грошей, відібраних у жертв. Біля цього комплексу будівель було побудовано ще один барак з додатковими квартирами для німців⁵⁹. Крім того, у цьому баракі жила група єврейських в'язнів, які походили з Німеччини, – 12–14 жінок, зайнятих у табірній канцелярії. Вони працювали також прачками чи покоївками у квартирах есесівців та допомагали на кухні. Ці жінки проживали на теренах комендатури тому, що німці не хотіли, щоб вони жили у таборі разом з іншими в'язнями через страх зараження тифом чи іншими інфекційними хворобами. На території будівель комендатури містилися також окремі приміщення чи навіть невеликі будинки пральні, арсеналу та невеликого господарського складу⁶⁰. На

⁵⁷ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 10.VII.1961, т. 7, к. 1342-1343.

⁵⁸ BAL, В 162/5931, Слідство проти Вальтера Панцера, колишнього ландкомісара з Томашова-Любельського, Показання Хани Руделер, 17.II.1963, к. 309-310. Хана Рудлер під час першої депортаційної акції у Томашові-Любельському у травні 1942 р. була вивезена разом з родиною до Белжеця, і тут їх було розміщено у баракі, який стояв навпроти входу до табору смерті. З цього баракі їй вдалося втекти. Archives of the United States Holocaust Memorial Museum (далі AUSHMM), RG-50.488*0011, Відеоінтерв'ю з Розалією Раган, 13.III.1998.

⁵⁹ BAL, 208 AR-Z, 252/59, Акти слідства проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, т. 8, к. 1506.

⁶⁰ Ibidem, Показання Гайнріха Глея, 8.V.1961, т. 7, к. 1289; ibidem, Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, т. 7, к. 1383.

протилежному боці вул. Львівської було розміщено також арсенал та гауптвахту, в яких служили найчастіше охоронці з Травників, контролюючи рух на цій вулиці. Поміж дорогою та залізничною лінією було збудовано ще один невеликий об'єкт, який належав до табірних будівель, хоча і був розташований поза межами самого табору, – малий бункер, викопаний у землі, він використовувався для арешту охоронців з Травників, звинувачених у недотриманні правил чи спробі дезертирства⁶¹.

Деякі члени залоги СС не проживали у межах будівель комендатури. Ті, для кого не було місця на території будівель комендатури, приєдналися до табірної залоги вже у другому періоді існування табору смерті, коли табірний гарнізон у Белжеці було посилено. Двоє або троє з них жили на квартирах у старому млині Кесслера, який стояв за будинками комендатури. Двоє інших есесівців займали квартири з іншого боку вул. Львівської – у залізничному будинку, де жили польські та українські родини, які працювали на залізничному вокзалі у Белжеці⁶².

⁶¹ Ibidem, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, t. 8, k. 1506.

⁶² Ibidem, Показання Гайнріха Гляя, 8.V.1961, t. 7, k. 1289; *ibidem*, Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, t. 7, k. 1383. У залізничному будинку з другого боку вул. Львівської жив Фріц Таушер.

РОЗДІЛ 4

Німецька табірна залога

Попри те, що до вбивства польських та європейських євреїв було залучено тисячі різних злочинців включно з найвищими установами Третього райху, СС та поліції, цивільної адміністрації, у безпосередньому фізичному знищенні у таборах смерті акції «Райнхард» взяло участь заледве кількадесят німців.

Із злочинцями євреї перетиналися на кожному кроці. На етапі ліквідації гетто діяли місцеві відділи СС, поліції й жандармерії та навіть представники окупаційної цивільної адміністрації. Транспорти з депортованими до таборів жертвами їхали під наглядом також поліцейських підрозділів та жандармерії. Однак найважливішим моментом останніх кількох годин життя та смерті жертв був час від прибуття у табір до умертвіння в газових камерах. Тоді ці люди стикалися з безпосередніми виконавцями злочину, якими були члени СС, які належали до табірних залог, та їхні помічники, охоронці з вахманшафту СС, які спеціально навчалися у таборі у Травниках, розташованому за 30 км від Любліна. Якщо про залоги СС із Собібору та Треблінки, з яких вдалося вижити більшим групам в'язнів, є багато відомостей, то у випадку табору смерті у Белжеці маємо справу лише зі свідченнями Рудольфа Редера та неясними й часто брехливими зізнаннями звинувачених після війни колишніх есесівців. Незважаючи на нестачу комплексних джерел про залогу СС у таборі смерті у Белжеці, базуючись на інформаціях, поданих ними самими про себе кільканадцять років після закінчення війни, можна тим не менше створити певний образ людей, які були відповідальними за вбивство кількасот тисяч євреїв протягом кількох місяців.

Протягом усього часу функціонування табору у Белжеці есесівська залога не перевищувала 20 осіб, але з початку появи табору до його ліквідації через нього пройшла набагато більша чисельність німецького персоналу. Наразі вдалося встановити прізвища 37 управ-

лінців¹; здається, якби вдалося знайти ще якісь додаткові документи, ця кількість навряд чи зазнала б змін. Частина з них служила у Белжеці від початку існування табору аж до його ліквідації, деякі, як Курт Франц, Зігфрід Гретшус чи Пауль Грот, були переведені до інших таборів смерті – до Треблінки у випадку Франца і до Собібору у випадку двох інших². Деякі есесівці з табірної залоги розпочали службу у Белжеці лише влітку 1942 р., коли акція з убивства інтенсифікувалася. До них належали, між іншим, Вернер Дебуа і Гайнріх Глей³.

Усі есесівці із залоги табору смерті у Белжеці (як, зрештою, і в інших таборах смерті) формально залишалися у підпорядкуванні Глобочника, але й далі підпорядковувалися безпосередньо Центральному управлінню Т4 у Берліні, тобто штабу операції «евтаназії», звідки отримували направлення до табору і звідки отримували зарплатню. Їхній розподіл до окремих табірних залог вирішував Дітріх Аллерс, відповідальний за особові справи у Т4, та Віктор Брак, шеф канцелярії фюрера⁴. Як і під час операції знищення психічнохворих у Райху, в акції «Райнхард» вони були зобов'язані тримати їхню службу в цілковитій таємниці. У Любліні вони підписували спеціальну декларацію, що зобов'язувало їх до утримання таємниці не лише під час служби у таборі, але також і після її закінчення⁵.

На чолі табору смерті у Белжеці, як і в інших, був комендант – тут ним був Крістіан Вірт, а пізніше його наступник Готтліб Герінг. Варто наголосити, що попри те, що деякі публікації згадують коменданта з невідомими прізвиськом перед Віртом, ця інформація не є достовірною. Важливо те, що хоча в таборі перебував вже згадуваний Ріхард Томалла з Центрального будівельного управління СС у Любліні, він наглядав лише за будівельними роботами, не виконуючи обов'язків коменданта. Від самого початку, тобто з грудня 1941 р., ним був кримінальний комісар поліції зі Штутгарту гауптштурмфюрер СС Крістіан Вірт, а його управління тривало до серпня 1942 р. Вірт народився 24 серпня 1885 р. у Штутгарті-Обербальцгаймі. Перед війною він був офіцером кримінальної поліції у Штутгарті, працював керівником відділу справ убивств. У 1932 р. він отримав звання кримінального інспектора, тоді як призначення на пост комісара Вірт отримав лише на початку 1939 р. Вірт вва-

¹ Під час слідства проти Йозефа Обергаузера у 1961 р. Кримінальне бюро у Мюнхені встановило список залоги СС із табору смерті у Белжеці, в якому було зазначено 33 прізвиська есесівців. Проте цей список неповний. До нього не потрапили деякі члени табірної залоги, які кілька місяців пізніше були разом з Обергаузером звинувачені у злочинах, скоєних у Белжеці. Staatsarchiv München, StanW 33033/18, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Список членів залоги СС у таборі смерті у Белжеці, 28.VIII.1961, к. 218–232.

² BAL, 208 AR-Z, 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера та інших, Показання Курта Франца, 14.IX.1961, т. 7, к. 1431–1432.

³ Ibidem, Показання Гайнріха Глея, 8.V.1961, т. 7, к. 1276; Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, т. 7, к. 1382.

⁴ Ibidem, Показання Роберта Юрса, 11.X.1961, т. 8, к. 1463; ibidem, Показання Дітріха Аллерса, 25.XI.1962, т. 9, к. 1643; E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat., s. 166, 262.

⁵ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 18.

жався енергійним поліцейським, який дуже педантично проводить слідства та слухання. Йому також віддавали слідства у справах корупції серед офіцерів поліції. Вірт був прихильником нацистів ще перед їхнім приходом до влади у Німеччині. У 1930 р. він вступив до націонал-соціалістичної партії (перший раз став членом партії ще у 1922 р., але покинув її через рік), а два роки потому Вірт опинився у рядах СА. У 1939 р. його прийняли до СС. Після зайняття Німеччиною Чехії Вірта вислали до Протекторату, щоб там організувати структури кримінальної поліції (Кріпо). Восени 1939 р. його направили до «операції Т4», і його першим завданням було організувати центр «евтаназії» у Графенеку, а потім у Бранденбурзі під Берліном. З початку 1940 р. він наглядав над будівництвом газової камери у черговому осередку «евтаназії», у Гартгаймі біля Лінца на теренах анексованої Австрії. Під час служби в «операції Т4» він себе показав як людина не лише надзвичайно бруральна, а й як така, що виконує всі постанови щодо проведення акції умертвіння неповносправних осіб. Неодноразово він також виступав проти підлеглих йому офіцерів, звинувачених у корупції. Пізніше він виконував функції інспектора всіх центрів «евтаназії»⁶. Вірт був відпо-

⁶ 1 серпня 1942 р. Вірт отримав обов'язки спеціального інспектора таборів акції «Райнхард». Одночасно від став комендантом табору праці у Любліні, так званого флюгплацу, який розміщувався у давніх будинках фабрики літаків Плагі та Ласкевича на вул. Вронський. Цей табір виконував функцію центральної сортувальні грабованого майна жертв операції «Райнхард». Після завершення найголовнішої частини операції разом з іншими охоронцями таборів смерті у Люблінському дистрикті він був направлений до Трієста. Офіційним завданням Вірта на узбережжі Адріатики була боротьба з італійськими та югославськими партизанами на території Трієста-Фіуме (Рієка)-Удіне. З цією метою було викликано айнзацкоманду R (поділену на підрозділи R1 у Трієсті, R2 в Удіне та R3 у Рієці-Фіуме), на чолі якого був власне Вірт. Одночасно за допомогою підлеглих йому есесівців він організував облави на євреїв, які проживали на цій території. Він створив невеликий концентраційний табір у старій фабриці рису у Сан Сабба, передмісті Трієста. Там навіть було встановлено крематорій. З табору у Сан Сабба більшість затриманих, як євреїв, так і звинувачених у діяльності руху опору, депортували, перш за все, до концентраційного табору Аушвіц. У таборі Сан Сабба також проводилися масові страти. Крістіан Вірт загинув 25 травня 1944 р. під Хрпеле (Козіною) в околицях Трієста від рук югославських партизанів, хоча ходили чутки, що він був застрелений своїми підлеглими, про що згадував Франц Штангль, колишній комендант табору смерті у Треблінці, який бачив тіло Вірта після вбивства. Його було поховано спочатку на німецькому військовому цвинтарі під Опіціною, а потім між 1957 та 1961 р. тіло було екстумовано та перенесено на новий німецький військовий цвинтар у Костермано біля озера Гарда (могила № 716, без прізвища). Німецький військовий цвинтар у Костермано – єдиний туристичний об'єкт цього населеного пункту, жителі села гордяться з цього приводу. Попри міжнародний скандал, пов'язаний з перепохованням есесівців з акції «Райнхард» на цьому цвинтарі (крім Вірта, там також поховані Готтфрід Шварц, заступник Вірта у Белжеці, та Франц Райхляйтнер, останній комендант з табору смерті у Собіборі), і хоча з надгробків було знято їхні прізвища, але до сьогодні на їхніх могилах кладуть свіжі квіти. Staatsarchiv München, StanW 33033/18, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Список залоги СС у таборі смерті у Белжеці, 28.VIII.1961, к. 220; E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat., s. 111, 147, 150, 161; Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 399; M. Tregenza, Christian Wirth., s. 7–58; V. Reiss, Christian Wirth – der Inspektor der Vernichtungslager, w: Karieren der Gewalt., s. 239–251; G. Sereny W strong ciemności, Rozmowy z komendantem Treblinki, tłum. J.K. Milencki, Warszawa 2002, s. 227; D. Drnić, Sonnenschein. Powieść dokumentalna, tłum. D. Jovanka Ćirić, Wołowiec 2010, s. 97–98; <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=15122022>; <http://anitalyattraction.com/italy-attractions-ad/german-war-cemetery.htm>.

відальний за функціонування всього табору та методи, які застосовувалися у Белжеці з його ініціативи, і потім також у Собіборі й Трєблінці, за якими він особисто пильнував.

З початку Вірт запровадив у таборі систему неймовірного терору. Він не терпів жодного спротиву, а жертвами його гніву та грубості були як в'язні, так й охоронці чи конкретні есесівці з німецької залози. Кожна похибка чи занадто повільне виконання його наказів загрожувало лайкою чи побиттям. Як комендант табору він впровадив таку систему миттєвої смерті, що жертви аж до кінця були введені в оману, що вони потрапили до пересильного табору, звідки їх направлять до таборів праці. З іншого боку, привезених сюди людей катували так жорстоко у дорозі на смерть, що вони часто не мали часу, аби зрозуміти, яку долю їм було вготовано. Вірт не розставався з батоном, якого йому вдалося також застосовувати до підвладних йому охоронців з Травників та членів залози СС. Він брав участь у вштовхуванні євреїв до газових камер чи навчав есесівців, як, наприклад, розстрілювати слабких у «лазареті»⁷: «Він не мав жодних почуттів та поглядів, сприймаючи людей – німців, українців та євреїв – як звичайні номери; людина, яка зневажала та використовувала людей і насамкінець з немислимою силою ненавиділа євреїв»⁸.

Так охарактеризував першого коменданта Белжеця Франц Зухомель, який був членом залози СС у таборі смерті у Трєблінці. В інших своїх показаннях той самий Зухомель розповів про Вірта: «Серед нас його називали “Жорстокий Крістіан” або “Дикий Крістіан”. Серед російських вахманів він був відомий під прізвиськом “Штукас”. Жорстокість Вірта була настільки великою, що я особисто можу її порівняти зі збоченням»⁹.

Особа Вірта як коменданта табору, без сумніву, надзвичайно сильно вплинула на загальну атмосферу у Белжеці. Він сприймав табір смерті як експериментальний об'єкт, в якому напрацьовані методи масового вбивства мали використовуватися у наступних таборах такого типу – у Собіборі та Трєблінці. Весь процес знищення: від моменту прибуття транспорту до моменту, коли тіла вбитих євреїв витягали з газових камер та ховали у масових похованнях, мав, на його думку, проходити швидко й ефективно. Всі підлеглі йому члени залози, німці, охоронці з Травників та відібрані для робіт єврейські в'язні свої обов'язки мали виконувати без жодних порушень. Найкращим методом, на думку коменданта табору, було абсолютне підпорядкування його наказам, і внаслідок запровадження терору у Белжеці Вірту вда-

⁷ Staatsarchiv München, StanW 33033/20, Слідство проти Йозефа Обєргаузєра, Показання Ганса Гіртціга, 15.I.1963, k. 754–755; G. Sereny W stronę ciemności., s. 98.

⁸ Показання Франца Зухомєла, за: M. Tregenza, Bełżec – okres eksperymentalny., s. 98.

⁹ Staatsarchiv München, StanW 33033/20, Слідство проти Йозефа Обєргаузєра, Показання Франца Зухомєла, 12.I.1963, 12.II.1963, k. 812.

лося створити таку систему. Будучи сам дуже жорстоким і вульгарним, він вимагав жорстокості від табірної залози та всіх осіб у таборі. Йдеться про повоєнні показання як німецьких членів залози, так і охоронців з Травників. Варто зауважити, що ці останні набагато частіше говорили про жорстокість німців, ніж есесівці, які у більшості випадків не хотіли визнавати власну причетність до участі у будь-яких конкретних злочинах¹⁰. У таборі всі члени залози, тобто й німці, й охоронці з Травників, носили батоги, якими часто користувалися, зокрема, тоді, коли прибували чергові транспорти. Кожному комендант визначав теж конкретні функції та завдання до виконання у таборі, включно з розпорядженням розстрілу тих євреїв, що не були у стані самотійно дійти до газових камер. Крім того, Вірт особисто стежив за виконанням цих розпоряджень¹¹. Через свої жорстокі вчинки він давав приклад іншим членам залози, як треба поводитися з жертвами. Його жорстокість до євреїв, яких було депортовано до Белжеця і яких він називав «сміттям», відтворювали інші есесівці. Кожен з них ставився до жертв чи до єврейських в'язнів, тимчасово залишених для роботи, так само, як і комендант. Це був невід'ємний елемент щоденного табірної життя у таборі смерті у Белжеці та, на думку Вірта, він мав зробити масове вбивство більш ефективним. Найменші відхилення від його наказів або ознака слабкості з боку когось з членів залози ним сприймалися набором лайки в адресу його підлеглих, до яких у хвилини злості він звертався: «людинко, я вб'ю тебе» або «ти, ..., з тобою покінчено». Про Карла Шлуха, який не міг похизуватися старанністю у здійсненні розстрілів на території табору, він сказав Йозефу Обергаузеру: «Я би охоче сам його застрелив у тій ямі»¹². Обергаузер, який залишався з Віртом у близьких стосунках і якого інші члени залози описували як друга коменданта, описав свого командира так: «Його особливо виразними рисами були: залізна негнучкість, абсолютна слухняність, віра у фюрера, цілковита відсутність почуттів та співчуття. Ці риси характеру були вже помітними під час евтаназії, коли я з ним познайомився, це було

¹⁰ У результаті слідства щодо злочинів, скоєних Куртом Болендером та іншими членами табірної залози у таборі смерті у Собіборі, до звинувачень було притягнуто також колишніх есесівців з табору у Белжеці, які також служили у цьому другому таборі. До них належав Вернер Дебуа, який засвідчив, що носив батіг як у Белжеці, так і в Собіборі, але захищався, що не пам'ятає, щоб він ним користувався. Він намагався говорити якнайменше про злочини, скоєні в обох таборах. BAL, 208 AR-Z 251/1958, Слідство у справі Курта Болендера та інших, Показання Вернера Дебуа, 11.IV.1962, t. 7, k. 1239–1240.

¹¹ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство у справі Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, t. 8, k. 1909; Staatsarchiv München, StanW 33033/14, Слідство у справі Йозефа Обергаузера, Показання Карла Шлуха, 9.V.1963, k. 2614–2615; *ibidem.*, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Копії документів з радянських слідств проти охоронців табору смерті у Белжеці, Показання Александра Семігодова, 7.VII.1965, k. 149; *ibidem.*, Показання Тараса Олейнікі, 23.VII.1966, k. 243–244.

¹² BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство у справі Курта Болендера та інших, Показання Йозефа Обергаузера, 13.XI.1962, k. 243–244.

його частиною, коли проводилося вбивство євреїв. [...] Ніхто в таборі не міг виступити проти волі та влади Вірта, ніхто не міг виступити проти його наказів, ніхто не сумнівався, що Вірт не виповнить своєї погрози»¹³.

Аналізуючи сьогодні показання колишніх членів табірної залози у Белжеці, можна зауважити, що вся провина за злочини, скоєні в таборі, перекладалася ними на комендантів табору, яких, у зв'язку з їхньою смертю, не можна було притягнути до кримінальної відповідальності. Також тоді, коли члени залози зізнавалися у здійсненні конкретних убивств, вони намагалися пояснити це тим, що діяли під впливом терору головною мірою з боку Крістіана Вірта. Однак переважна більшість есесівців брала участь у процесі масового вбивства з великою старанністю навіть тоді, коли Вірта в таборі вже не було. Лише деякі згадували у своїх показаннях, що, будучи на службі у таборі смерті у Белжеці, вони зверталися до Берліна з проханням про переведення до інших обов'язків, що завжди викликало жорстку реакцію з боку першого коменданта. Інші, власне ті, хто в таборі проявляли велику старанність, і, що за тим йде далі – з величезною жорстокістю, захищалися тільки твердженням, що в тодішніх умовах вони не мали більших можливостей вибору та не бачили способу протистояти наказам Вірта¹⁴.

Крістіан Вірт був настільки рельєфною постаттю в таборі смерті у Белжеці, що його запам'ятали навіть жителі села, які давали показання як свідки у слідстві, що проводилося у 1945–1956 рр. Більшість знала його лише на вигляд та з розповідей охоронців з Травників. Проте всі визнавали, що це була постать характерна. Один зі свідків, Ян Гломб, який, як здається, знав краще деяких німецьких членів залози табору, описував Вірта як людину «дуже гостру, якого боявся кожен»¹⁵. Жителі Белжеця знали теж про перебіг кар'єри коменданта. Вони знали, що під час служби у місцевому таборі він був підвищений до звання майора СС і потім виконував різні завдання у Любліні, серед них також наглядача в інших таборах смерті¹⁶.

Його наступником у Белжеці став 1 серпня 1942 р. Готтліб Герінг, який служив з Віртом у кримінальній поліції, а потім вони співпрацювали під час операції вбивства психічно хворих осіб у Райху. Він народився 2 червня 1887 р. у Вармбронні. Був офіцером кримінальної поліції у Гайльбронні, а пізніше у Гьоппінгені. У вересні 1939 р. його було направлено до окупованої Німеччиною Гдині, де він служив у департаменті поліції. З початку вересня 1940 р. його відправили до Т4, офіцій-

¹³ Ibidem, k. 1691, 1693.

¹⁴ Ibidem, Показання Роберта Юрса 11.X.1961, t. 8, k. 1490–1491.

¹⁵ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Jana Głaba, 29.II.1946, k. 51.

¹⁶ Ibidem, Zeznanie Jana Głaba, 29.II.1946, k. 55; ibidem., Zeznanie Tadeusza Misiewicza, 19.II.1946, k. 60; ibidem, Zeznanie Edwarda Łuczynskiego, 20.II.1946, k. 61.

но він виконував там функції цивільного урядовця у закладі Пірна-Зонненштайна неподалік від Дрездена, і його завданням було складення фальшивих сертифікатів про смерть осіб, убитих у цьому осередку «евтаназії». Потім він був переведений до Бернбурга, а звідти до Гадамара. У цьому останньому центрі він відповідав за спалення тіл жертв. З Гадамара Герінг потрапив до Белжеця, а після ліквідації табору його направили у липні 1943 р. на посаду коменданта табору праці для євреїв у Понятовій. Там він був відомий як людина абсолютної жорстокості. Коли 4 листопада 1943 р. цей табір був ліквідований в результаті акції «Ернтефест»¹⁷, Герінг наглядав ще над спаленням тіл масового вбивства, проведеного у цьому таборі. Далі його вислали до Трієста, як і більшість членів залоги СС з таборів смерті операції «Райнхард». Він помер з природних причин одразу після закінчення війни 9 жовтня 1945 р. у шпиталі у Штеттені/Ремшталі, в Баден-Віртемберзі. Незадовго перед смертю Герінг одружився з Геленою Ріграф, з якою він познайомився в «центрі евтаназії» у Гадамарі¹⁸. У таборі смерті у Белжеці Герінг повністю підтримував методи Вірта. У приватному житті вони були друзями, що, можливо, вплинуло на те, що завдяки рекомендації Вірта Готтліб Герінг став його наступником у Белжеці¹⁹.

Власне за комендатури Герінга у Белжеці було вбито найбільшу кількість осіб. Його прибуття збіглося з інтенсифікацією депортацій до цього табору. Герінг виявився також жорстоким комендантом так само, як і його попередник. Може бути, що у ставленні до підлеглих йому есесівців він не використовував настільки великий терор – принаймні про це немає жодних відомостей, але його поведінка стосовно охоронців з Травників і в'язнів у таборі нічим не поступалася поведінці Вірта. Кожна непокора каралася смертю. Власне, саме за часів керування Герінга у Белжеці здійснено кілька страт охоронців з Травників, яких було звинувачено або у спробі дезертирства, або у заклик до повстання, або у діяльності проти табірних правил²⁰. Він також карав за непослух німецьких членів залоги, приміром, Гайнріха Барбля, якого він покарав, найімовірніше, за пияцтво. Скажімо, Гайнріх Унфергау, який знав обох комендантів табору, описав їх одним реченням: «Оби-

¹⁷ Більше на цю тему див.: Erntefest, 3-4 listopada. Zapomniany epizod Zagłady, red. W. Lenarczyk, D. Libionka, Lublin 2009.

¹⁸ BAL, 208 AR-Z, 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Гля, 23.XI.1961, т. 8, к. 1532-1540; Staatsarchiv München, StanW 33033/18, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Список членів залоги СС у таборі смерті у Белжеці, 28.VIII.1961, к. 219; E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat., s. 375, 378; B. Böhm, "Karieren" – Von der "Euthanasie" – Anstalt Sonnenstein in die Vernichtungslager im besetzten Polen, "Sonnenstein. Beiträge zur Geschichte des Sonnensteins und der Sächsischen Schwiez" 2001, nr 3: "Von den Krankenmorden auf dem Sonnenstein zur ‚Endlösung der Judenfrage‘ im Osten", s. 115–118.

¹⁹ BAL, 208 AR-Z, 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Дітера Аллерса, 25.XI.1962, т. 9, к. 1544–1645.

²⁰ Ibidem, Показання Ганса Гіртціга, 18.VII.1961, т. 7, к. 1360.

два, Вірт і Герінг, були винятково злісними людьми, яких боявся весь табірний персонал»²¹.

Він теж особисто видавав накази розстрілу єврейських в'язнів, які, на його думку, неправильно виконували накази есесівців²².

На другому коменданті табору смерті у Белжеці лежить також відповідальність за «умиротворення» села Жилка та містечка неподалік Любича-Королівського. Приводом до акції стала пожежа стайні у будинках родини Словіків, які знаходилися у безпосередньому сусідстві з табором смерті. У цій стайні Герінг утримував своїх коней, на яких він часто влаштував собі проїзди по Белжеці. Пожежа сталася через неухагу українських вахманів, які її охороняли. Двоє з них розважались з жінками, а третій, п'яний, заснув, залишивши на даху стайні запалену свічку. Попри втручання пожежників стайня згоріла та загинули в ній улюблені верхові коні Герінга. Вахмани, побоюючись гніву коменданта табору, засвідчили, що підпал здійснили цивільні саботажники із сусідніх населених пунктів. 4 листопада 1942 р. Герніг організував карну експедицію зі складу есесівців, які служили в таборі, під час якої було вбито понад 50 поляків та українців у Жилці, Шаленіку, Любичі-Королівському та Любичі-Княжах. Мешканців цих населених пунктів сприймали як заручників²³.

Як вже згадувалося, Готтліб Герінг перебував на своїй посаді у Белжеці аж до ліквідації табору смерті. Крім того, він відповідав за спалення тіл, які знаходились у масових похованнях, і видалення слідів учиненого там масового злочину. Попри те, що теоретично він виконував свої обов'язки самовільно і зазвичай сам ухвалював рішення, тим не менше табір смерті у Белжеці й надалі залишався під контролем Крістіана Вірта, який особисто його відвідував і наглядав за його подальшим функціонуванням. Він теж вирішував особисті справи, що стосувалися залоги табору. Так було, коли один з есесівців, згаданий раніше Гайнріх Унфергау, вислав до Берліна прохання про звільнення його зі служби, оминаючи службову ланку. Крістіан Вірт з'явився тоді у Белжеці й у присутності Герінга та всієї табірної залоги влаштував сварку, лякаючи Унфергау та кожного, хто ще б так вчинив, висланням

²¹ Ibidem, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, t. 6, k. 964.

²² Staatsarchiv München, StanW 33033/13, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Роберта Юрса, 7.V.1963, k. 2608.

²³ У давнішій літературі на тему цієї події міститься інформація, що у Любичі-Королівському тоді було застрелено 16 осіб, та у Любичі-Княжах – 20. Помилково також згадується, що заручників убили за те, що у згаданих населених пунктах допомагали «озброєним радянським військовополоненим». Готтліб Герінг особисто наглядав «карну експедицію» та вирішував, кого мали розстріляти. Крім нього, засвідчено присутність двох інших членів німецької табірної залоги в «акції утихомирення» – Райнгольда Файкса та Фріца Ірманна, які стріляли у відібраних жертв. L. Siemon, Egzekucje na Lubelszczyźnie, "Zeszyty Majdanka" 1969, t. 3, s. 170; J. Peter, Za trzy konie, w: Tomaszowskie za okupacji, s. 90–94; A. Kozyra, Historia osady w XIX–XX wieku, w: Bełżec przez dzieje, s. 106.

до концентраційного табору. При цьому він зазначив, що ніхто з німецького персоналу не має права звертатися до Берліна без його відома про це²⁴.

Функції заступника обох комендантів виконував Готтліб («Фрідль») Шварц, який був одночасно відповідальним за Табір II, тобто за справжню винищувальну його частину. Готтліб Шварц народився 3 травня 1913 р. у Фюрті. У Белжеці він просунувся до звання гауптштурмфюрера СС. Перед прибуттям до цього табору він служив в осередку «евтаназії» у Графенеку, де разом з Йозефом Обергаузером виконував роботу кочегара в крематорії. Після ліквідації табору смерті у Белжеці був переведений до Любліна на посаду заступника Вірта в таборі на флюгплацу. Після завершення операції «Райнхард» разом з рештою членів табірних залог був переведений до Трієста. Він загинув 19 червня 1944 р. у Сан П'єтро в Італії під час боротьби з партизанами²⁵. Шварц, який прибув до Белжеця вже у листопаді 1941 р., вважався довіреною та лояльною людиною Вірта. Тому, теж імовірно, перший комендант вже на самому початку функціонування табору смерті довірив йому роботу свого заступника. Одночасно на початковій фазі існування табору Шварц був відповідальним за охоронну роту, яка складалася з натренованих охоронців з Травників. Як людина, він характеризувався схожою жорстокістю, як і його протектор²⁶. Про велику довіру Вірта до Шварца мав свідчити також той факт, що, коли комендантом табору став Готтліб Герінг, Шварц тішився повною самостійністю в Таборі II, і новий начальник розв'язав йому руки²⁷. Можливо, це теж доводило те, що Шварц повністю підпорядковувався інструкціям Вірта та керував Табором II без жодних застережень.

Правою рукою Вірта, а тому одним з найбільш впливових есесівців у таборі, був Йозеф Обергаузер, якого вважали ад'ютантом Вірта. Йозеф Каспар Обергаузер народився 20 вересня 1915 р. у Мюнхені в родині сільськогосподарського робітника. Він здобув професійну сільсько-

²⁴ Staatsarchiv München, StanW 33033/20, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Ганса Гіртціга, 15.I.1963, к. 756. Есесівці, які прибували до таборів смерті у другій половині 1942 р., мусили спочатку бути у Любліні у штабі операції «Райнхард», де зустрічалися з Віртом та отримали своє направлення до цього табору. Як спеціальний інспектор операції «Райнхард» Крістіан Вірт займався також особовими справами цього підприємства. Staatsarchiv München, StanW 33033/14, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Йозефа Обергаузера, 20.III.1963, к. 2661.

²⁵ Ibidem, StanW 33033/11, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Ганса Гіртціга, 18.VII.1961, к. 2048; ibidem, StanW 33033/18, Список службовців залози СС у Белжеці, встановлений Кримінальним бюро у Мюнхені, 28.VIII.1961, к. 220.

²⁶ Ibidem, StanW 33033/6, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Курта Франца, 14.IX.1961, к. 1071–1072. Відповідно до показань Франца Шварца, Обергаузер та Йоханн Німанн були у дуже близьких стосунках з Віртом, і після служби вони разом проводили вільний час.

²⁷ Ibidem, StanW 33033/11, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Ганса Гіртціга, 18.VII.1961, к. 1018.

господарську освіту. У 1934 р. Обергаузер вступив до Райхсверу, а наступного року до СС. Відповідно до власних показань, у вересні 1939 р. мав брати участь у кампанії проти Польщі. У листопаді того ж року він був призначений у канцелярію фюрера, і спершу його направили до осередку «евтаназії» у Графенек, а пізніше у Бранденбург і Бернбург, де він виконував обов'язки кочегара (офіційно «дезінфектора») у крематорії. У Белжеці він служив з 1 листопада 1941 до 1 серпня 1942 р., далі його перевели разом з Віртом до Любліна, де Обергаузер служив у таборі праці на флюгплацу. Він мав там командувати ротою охоронців з табору у Травниках. За заслуги в операції «Райнхард» його підвищили до ступеня унтерштурмфюрера СС. У вересні 1943 р. його вислали до Трієста, де він перебував до закінчення війни. У Трієсті після смерті Вірта Обергаузер виконував обов'язки коменданта концентраційного табору Різ'єра ді Сан Сабба, в якому до 1945 р. було вбито 3–5 тисяч осіб. У 1945 р. в Австрії він потрапив у британський полон, вже будучи у званні оберштурмфюрера СС. У 1946 р. утік з неволі та поселився у британській зоні окупації на території Німеччини. Тут у 1948 р. його арештували британці і перевели в радянську зону окупації. Того ж року він був засуджений після процесу у Магдебурзі на 15 років ув'язнення за співучасть у злочинах, скоєних у рамках операції Т4. В ув'язненні на території НДР він сидів до 1956 р., коли його звільнили через амністію. Обергаузер виїхав до ФРН та поселився у родинному Мюнхені, де працював офіціантом. У 1959 р. він був задіяний у слідстві у справі злочинів, скоєних у таборі в Белжеці. У 1964 р. під час процесу в Мюнхені, де він був головним звинуваченим, його засудили на 4,5 роки ув'язнення за співучасть у масовому вбивстві, як єдиного з-поміж вісьмох інших колишніх членів табірної залоги у Белжеці. Після звільнення з в'язниці вже у 1966 р. (німецька юстиція зарахувала йому час, проведений під арештом під час процесу), він і далі жив у Мюнхені та працював офіціантом. У 1976 р. італійська влада заочно засудила його до довічного ув'язнення за злочини, скоєні у Трієсті. До кінця життя на тему табору у Белжеці свідчити він не хотів. Помер Обергаузер 22 листопада 1979 у Мюнхені²⁸.

²⁸ Сам Йозеф Обергаузер під час слідства проти нього заперечував, що неформально виконував обов'язки ад'ютанта Вірта. Тим не менше на підставі всіх його показань та порівнянь із показаннями інших есесівців з Белжеця можна стверджувати, що Обергаузер брехав, захищаючись перед прокурором і намагаючись зменшити свою роль у таборі. Можна припустити, що навіть якщо він не був офіційним ад'ютантом, то все ж виконував такі обов'язки. Також Обергаузер єдиний з-поміж колишніх членів табірної залоги стверджував, що завжди мав з Віртом добрі стосунки та хвалив його за «солдатську поставу». VAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Йозефа Обергаузера, 26.II.1960, t. 4, к. 656–658; Staatsarchiv München, StanW 33033/6, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Йозефа Обергаузера, 4.XII.1961, к. 1196, 1198; *ibidem*, StanW 33033/7, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Йозефа Обергаузера. 6.XII.1961 р., к. 1211–1214; *ibidem*, StanW 33033/39, Постанова Земельного суду у Мюнхені у справі звільнення Йозефа Обергаузера, 20.VII.1966, к. 24–27.

Колишні члени табірної залоги свідчили у повоєнних показаннях, що накази коменданта отримували саме через Обергаузера, хоча він не мав визначених обов'язків командира у таборі. Очевидно, їм переказував накази також Шварц як офіційний заступник коменданта табору. Відповідно до їхніх показань Обергаузер на рівні зі Шварцом мали наглядати над табірною залогою та над перебігом процесу знищення. Обидва призначені Віртом, вони мали видавати накази про розстріл тих жертв, хто не були у стані самі дійти до газових камер²⁹. Сам Обергаузер під час проведення слідства проти нього намагався заперечувати все те, про що давали показання у його справі колишні колеги, однак він все ж зізнався про те, що, коли функції коменданта табору виконував Крістіан Вірт, він був третьою особою після Вірта та Шварца³⁰.

Обергаузер разом зі Шварцом мали бути найближчими товаришами Вірта не лише на службі, а й також у приватному житті. Проте Шварц мав тішитися більшим впливом у Вірта, звідки, можливо, виходила його довіреність над наглядом Табору II. Про Обергаузера стверджувалося, що він був близько до коменданта, але, порівняно зі Шварцом, був занадто «м'яким», тому, ймовірно, не отримав конкретної посади у таборі³¹. Як свідчили всі есесівці, залучені до слідства у 1959 р., Йозеф Обергаузер вважався людиною, яка належала до суворого керівництва табору, та відповідав разом зі Шварцом за його безпроблемне керування. Сам Обергаузер, щоправда, заперечував свою відповідальність за вчинені у таборі злочини, але його обтяжували показання колег нижчого рангу, які підкреслювали його особливу позицію у Вірта та пригадували, що він був присутній практично при кожному етапі масового вбивства, даючи при цьому накази, включно з визначенням конкретних есесівців до розстрілу людей, не здатних власними силами дійти до газових камер³².

Більшість есесівців з Белжеця після війни свідчила, що не мала жодних призначених описаних обов'язків у таборі. Як вони самі стверджували під час слідства з 1959–1963 років, вони «мали загальний

²⁹ Staatsarchiv München, StanW 33033/6, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Йозефа Обергаузера, 4.XII.1961, к. 1196, 1198, к. 1204–1208.

³⁰ Ibidem, к. 1209.

³¹ BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, т. 6, к. 967. В ході складання показань Гайнріх Унфергау презирливо назвав Обергаузера «таксою» Вірта і Шварца, вказуючи на те, що Обергаузер мав приходити на будь-який виклик коменданта табору та його заступника. На підставі показань Унфергау видно його негативне ставлення як до Шварца, так і до Обергаузера, не кажучи вже про самого Вірта, що виходило з факту, що Унфергау був одним з тих, хто дуже сильно потерпав від Вірта. Він без його відома попросив про звільнення зі служби у Белжеці, чим наразився на переслідування з боку Вірта. Про це вже йшлося раніше. Обергаузер і Шварц трималися разом з часів операції T4, коли обидва були найняті «кочегарами» в крематорій у Графенеку.

³² BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, т. 8, к. 1510.

нагляд» над конкретними частинами табору, і коменданти призначали їх на службу у різних місцях залежно від потреб. Однак можна довести, що, по суті, всі виконували постійні обов'язки у таборі, зокрема, коли прибували транспорти з депортованими євреями. Завдання, які вони мали виконувати у процесі вбивств, були від початку ясно роз'яснені та призначені самим Віртом, і до кінця функціонування табору вони не змінювалися. Лише в особливих випадках ці обов'язки підлягали змінам, і тоді таку зміну призначав Шварц як заступник коменданта табору або Обергаузер, який видавав рекомендацію від імені Вірта³³.

Особливе положення в таборі посідали також деякі офіцери СС, як, наприклад, Лоренц Гакенгольт, якого називали «Gasmeister» (з нім. – «володар газу») і який був відповідальним за пристрій для отруєння газом. Лоренц Гакенгольт народився 25 червня 1914 р. у Гельзенкірхені. Невідомо, чим він займався до 1939 р. Якийсь час він служив у концентраційному таборі Заксенгаузені офіційно автомобільним механіком. З листопада 1939 р. він виконував службу у різних осередках «евтаназії», між іншим у Графенеку. До Белжеця він прибув у грудні 1941 р. разом із Крістіаном Віртом. Він тут служив до ліквідації табору, але одночасно був відповідальним за конструкцію газових камер у Собіборі та Треблінці. Після ліквідації табору смерті у Белжеці був переведений до Любліна, де служив у таборі праці на флюгплацу. У вересні 1939 р. Гакенгольт опинився у Трієсті. Разом з іншими есесівцями з операції «Райнхард» він перебував там до травня 1945 р., коли їхній відділ в Австрії був розформований. Далі про нього не відомо. Наприкінці 1945 р. в результаті дій його дружини Ільзи його визнали вбитим на фронті. У реальності, із зібраних у 60-х роках ХХ ст. показань деяких есесівців, які знали Гакенгольта ще за часів війни, а також його рідного брата Тео Гакенгольта, випливає, що вони зустрічали Гакенгольта після війни. Він мав жити під зміненим прізвиськом між Дортмундом і Гельзенкірхеном. Слідство, яке тоді проводилося у цій справі, не дало жодних результатів³⁴.

Гакенгольт обслуговував двигун внутрішнього згорання, газ з якого постачався до газових камер. Офіційно він також виконував обов'язки водія, але, з погляду на його технічні вміння, Вірт наказав йому працювати при конструюванні газових камер, а особливо над прилаштуванням двигуна внутрішнього згорання для того, аби він слугував знаряддям продукування газу для вбивства людей. Гакенгольт характеризувався винятковою жорстокістю та вважався особою дуже гнучкою у

³³ Ibidem, k. 1512–1513.

³⁴ Staatsarchiv München, 33033/6, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Ільзе Гакенгольт, 31.X.1961, k. 1152–1159; ibidem, StanW 33033/20, Результати розслідування у справі Лоренца Гакенгольта, проведеного Кримінальним бюро у Мюнхені, 5.VI.1962, k. 629–631.

стосунку до Вірта. Він також брав участь, як вже згадувалося, у будівництві газових камер у Собіборі та Треблінці³⁵. З огляду на особливі заслуги Лоренца Гакенгольта під час будівництва газових камер у Белжеці, перед входом до нового будинку камер мала бути розміщена на його честь табличка з написом «Stiftung Hackenholt» – «Фундація Гакенгольта». Під час слідства у 1959–1963 роках усі колишні есесівці за свідчили, що такої таблички не було. Проте інформація про неї знаходилася у показах інших свідків³⁶. Так описував Гакенгольта Карл Шлух, який разом з ним служив у Белжеці: «Гакенгольт був людиною, позбавленою співчуття, твердим, брутальним, без відчуття честі, та можна сказати, що він також був позбавленим характеру й байдужим. Він дуже багато пив алкоголь і навіть був за це ув'язнений. Його особливим місцем праці у Белжеці був пристрій до загазування. [...] Можу ще розказати, що до його обов'язків при прибутті транспорту належав розстріл нездатних до маршу євреїв, які не могли пройти дороги, яка вела до газових камер. Я це бачив на власні очі, як він застрелив на місці єврея з робочої команди, який не занадто швидко працював»³⁷.

Наскільки особу Гакенгольта всі свідки після війни, члени табірної залоги, пов'язували з Табором II, настільки на підставі їхніх свідчень складно зараз встановити повний склад особової групи есесівців, які служили на цій території на постійній основі. Щодо кількох осіб можна мати абсолютну впевненість, що вони знаходились там увесь час свого перебування у Белжеці. Серед них був Вернер Дебуа, який народився 26 лютого 1913 р. у Вупперталі у родині видавців книжок. Він закінчив євангелістську 8-класову школу та професійну школу виготовлювачем щіток. У міжвоєнний період довгий час він був безробітним, потім Дебуа працював у сільському господарстві. У 1934 р. він став членом СА. У 1935 р. вступив до Вермахту та служив у моторній спортивній школі «Ostmark» у Франкфурті-над-Одером. Після закінчення служби він став помічником інструктора, пізніше інструктором водіння в СС. У 1937 р. він добровільно вступив до підрозділу «Бранденбург» загонів СС «Мертва голова». Тоді Дебуа також записався до націонал-соціалістичної партії. Незадовго до 1 вересня 1939 р. його викликали до канцелярії фюрера та призначили до операції T4. Спочатку Дебуа служив водієм автобусів, які довозили психічно хворих та

³⁵ BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Курта Франца, 14.IX.1961, т. 7, к. 1421–1422; Staatsarchiv München, StanW 33033/11, Показання Ганса Гірцтіга, 18.VII.1961, к. 2057.

³⁶ Про табличку з написом “Stiftung Hackenholt” у своїх показаннях згадували Курт Герштайн і проф. Вільгельм Пфанненштіль, які у серпні 1942 р. відвідували табір у Белжеці. Про цей візит ще буде йти мова. Staatsarchiv München, StanW 33033/4, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання проф. Вільгельма Пфанненштіля, 25.IV.1960, к. 780.

³⁷ BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, т. 8, к. 1511.

неповносправних осіб, призначених на смерть, до центрів «евтаназії» у Графенеку і Брандербурзі. Далі він потрапив «кочегаром» до крематорію у Бернбурзі. Наприкінці 1941 р. його направили разом із персоналом Т4 на східний фронт в околиці Вязьми, де він мав займатися пораненими німецькими солдатами. Наприкінці березня 1942 р. його вислали до Белжеця і він служив там до ліквідації табору. Далі його було направлено до табору смерті у Собіборі, де він був членом залогі до повстання в'язнів 14 жовтня 1943 р. Під час повстання його було тяжко поранено. До січня 1944 р. Дебуа перебував у польовому шпиталі у Холмі, а далі його вислали до Трієста. Війну Дебуа закінчив у званні обершарфюрера СС, відтоді як отримав його в березні 1943 р. у Белжеці. У травні 1945 р. потрапив до американців у полон, з якого його звільнили у грудні 1947 р. Після війни Дебуа жив у Швельмі та працював слюсарем. Під час так званого «белжецького процесу» у Мюнхені у 1963 р. його було звільнено. Вдруге він був звинувачений під час процесу в Гагені у 1965 р. за злочини, скоєні у Собіборі, й отримав вирок 3 роки ув'язнення за співучасть у вбивствах. Дебуа помер у 1971 р.³⁸

Головним його обов'язком у Таборі II був нагляд над групою єврейських в'язнів, які копали масові могили. Дебуа брав участь також у вбивствах у «лазареті». Він зізнався, що за наказом Вірта застрелив шістьох осіб, які не були у стані самі дійти до газових камер³⁹. У реальності він мав брати участь у багатьох подібних стратах і мав їх виконувати добровільно без спеціального примусу з боку коменданта табору: «Дебуа був таким головорізом, якого брали до всіх завдань такого типу. Він без оглядки виконував ці накази. Крім цього, він дуже багато пив алкоголю»⁴⁰.

У стратах брала участь більшість табірної залогі, причому деякі есесівці, зокрема, ті, хто постійно служили у Таборі II, розстрілювали старих, малих дітей або інвалідів дуже часто, або вони самі зголошувалися як добровольці навіть тоді, коли вони не були спеціально призначені для цієї служби. До таких людей належав, власне, Дебуа, але так само і Лоренц Гакенгольт, Гайнріх Глей і Фріц Йіррман, обов'язком якого був також нагляд над рампою⁴¹. У Таборі II служив і Йоханн Ні-

³⁸ Staatsarchiv München, StanW 33033/8, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Вернера Дебуа, 29.IV.1963, к. 1512–1514; J. Schelvis, Vernichtungslager Sobibór, Hamburg-Münster 2003, s. 296.

³⁹ Ibidem, s. 1522.

⁴⁰ BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Карла Шлуха, 10.XI.1961, t. 8, k. 1515.

⁴¹ Гайнріх Глей, даючи показання про свою участь у стратах у Белжеці, стверджував, що виконував їх лише раз і за чітким наказом коменданта Готтліба Герінга, який призначив його та Йірманна. Для них це мало бути специфічне «випробування на витривалість», якому, відповідно до Глея, піддавали усіх есесівців у таборі. Показання інших колишніх членів залогі вказують на те, що Глей сам згодився виконувати розстріли у

манн, який до Белжеця прибув ще у листопаді 1941 р. разом з Обергаузером та Шварцом. На жаль, не вдалося встановити, які конкретні обов'язки він виконував у цій частині табору, так само як і Йозеф Барбель, про якого відомо, що він у Белжеці спочатку був залучений до будівництва перших газових камер, а далі служив у Таборі II⁴². У цій частині табору в самому «шлюзі» наглядачами були Карл Шлук, Ганс Гірцтіг та Райнгольд Файкс, які були відповідальними також за групу вахманів з Травників. Той перший попри те, що охоче свідчив про злочини, скоєні іншими есесівцями, себе самого намагався представити перед німецькою юрисдикцією як відносно м'яку особу. Він не згадував нічого про те, що під час ведення євреїв через «шлюз» до газових камер на кожному кроці доходило до насильства. Карл Шлук, який народився 25 жовтня 1905 р., походив з Лауенбурга. Він мав базову освіту. Спочатку він працював сільськогосподарським працівником, а далі з 1930 р. санітаром у різних шпиталях і санаторіях у Берліні й околицях. У червні 1940 р. його призвали до Т4 і він служив у центрах «евтаназії» у Графенку та Гадамарі. Взимку 1941–1942 рр. Шлук перебував санітаром на східному фронті в околицях Вязьми, де він займався транспортуванням поранених. З березня 1942 р. до ліквідації табору Шлук служив у Белжеці. Далі разом із Герінгом та Глеєм він служив у таборі праці у Понятовій. Так само, як й інші пов'язані з операцією «Райнхард» есесівці, був переведений до Трієста. У травні 1945 р. Шлук потрапив у полон до американців, з якого його звільнили вже у липні того ж року. До 1952 р. він працював сільськогосподарським і будівельним робітником в околицях Касселя. Він повернувся до професії санітара й на момент початку слідства проти нього працював у шпиталі у Швармшtedті під Ганновером. Під час слідства Шлук розповідав, що ніколи не належав до СС, а війну закінчив у формі обервахтмайстра поліції⁴³.

За рампу та роздягальні відповідальними були Ернст Цірке та Гайнріх Глей. Останній народився 16 лютого 1901 р. у Рьодліні

«лазареті». Staatsarchiv München, StanW 33033/13, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Гайнріха Глея, 2.IV.1963, к. 2583–2584.

⁴² Йозанн Німанн («Йонні»), обершарфюрер СС, нар. 4.III.1913 р. у Фьоллені. Він служив у центрі «евтаназії» у Бернбурзі «кочегаром» у крематорії. З листопада 1941 р. до квітня 1942 р. був у Белжеці, далі його направили до Собібору. Німанн загинув у Собіборі 14.X.1943 р. під час повстання в'язнів. Йозеф Барбель, унтершарфюрер СС, нар. близько 1900–1905 р., австрієць. У таборі у Белжеці служив електриком та сантехніком. Найімовірніше, ще весною 1942 р. його перевели у табір смерті у Собіборі, де він працював при будівництві газових камер. Як припускала німецька прокуратура у 1961 р., війну він пережив та мав жити в Австрії, ймовірно, у Лінці. Staatsarchiv München, StanW 33033/6, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Ганса Гірцтіга, 18.VII.961 р., к. 2060; *ibidem*, StanW 33033/18, Список залоги СС у Белжеці, встановлений Кримінальним бюро у Мюнхені, 28.VIII.1961, к. 219, 223.

⁴³ *Ibidem*, StanW 33033/8, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Карла Шлуха, 9.V.1963, к. 1571–1573.

(Меклембургія). Він закінчив початкову школу і спочатку працював у сільському господарстві. З 1934 р. працював санітаром у закладі для психічно хворих у Дом'юху в Мекленбурзі. У 1932 р. Глей вступив до НСДАП, а два роки потому до СС. На початку грудня 1939 р. його призначили у канцелярію фюрера, звідки в січні 1940 р. його направили спочатку до осередку «евтаназії» у Графенек і потім улітку 1940 р. до Зоненнштайну. В центрах «евтаназії» він був шефом медсестринського персоналу та відповідав за транспортування пацієнтів з психіатричних пересильних закладів до самого осередку, де проводилося їхнє вбивство. Взимку 1941/1942 р. Глей перебував на східному фронті санітаром. До табору смерті у Белжеці його направили у вересні 1942 р., де він служив аж до кінця існування табору. Літом 1943 р. разом з комендантом Готтлібом Герінгом, з яким він у приватному житті приятелював, його вислали до табору праці для євреїв у Понятовій. Після страти в'язнів у цьому таборі у рамках акції «Ернтефест» 4 листопада 1943 р. Глей наглядав над спаленням тіл жертв. З грудня 1943 р. до липня 1944 р. він перебував у Трієсті, де він служив у концентраційному таборі Сан Сабба. Далі Глей вступив до Ваффен-СС і проходив там службу у тренувальному полку у Празі. У травні 1945 р. у чеському Пльзені він потрапив в американський полон. Після звільнення з табору для військовополонених у 1947 р. Глей поселився у Мюнстері, в якому до 1958 р. працював муляром, після чого вийшов на пенсію. У процесі у Мюнхені в 1963 р. його визнали невинним. Глей помер у 1985 р.⁴⁴

Більше того, частина есесівців наглядала Табір I, де розташовувалися бараки для охоронців з Травників, склади, майстерні та кухні, а також бараки, в яких жили єврейські в'язні, які також працювали у цій частині табору. На підставі збережених показань складно зараз точно визначити, хто з членів залоги був відповідальним за цю частину табору. Без сумнівів можна стверджувати, що там служили вже згадувані: Ганс Гіртцтіг, який наглядав над єврейськими робочими командами, як і Роберт Юрс, який також вів нагляд над ними під час роботи у Таборі II. Юрс народився 17 жовтня 1911 р. у Франкфурті-на-Майні. Він закінчив початкову школу та працював кімнатним малярем. Потім після інциденту, під час якого Юрс осліпнув на одне око, він працював у лотереї й у різних театрах у Франкфурті-на-Майні. З 1930 р. він був членом НСДАП. У 1930–1935 роках Юрс належав також до СА. Він ніколи так і не вступив до СС. У 1941 р. служив у центрі «евтаназії» у Гадамарі, де, як засвідчив Юрс, належав до «офісного персоналу». У Белжеці він служив з червня 1942 до березня 1943 р. Потім його перевели до табору праці для євреїв у Дорогучі, де перебував до його ліквідації під час акції «Ернтефест», тобто до 3 листопа-

⁴⁴ BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Глея, 24.XI.1961, к. 1549–1554; B. Böhm, "Karieren...", s. 119–122.

да 1943 р. Після «Ернтефесту» Юрс потрапив до табору смерті у Собіборі для нагляду над його ліквідацією, де наглядав там також над єврейськими в'язнями, привезеними з табору смерті у Треблінці. Ймовірно, він брав участь у розстрілах їх після ліквідації табору, хоча під час процесу у Гагені не вдалося цього довести. Відповідно до власних показань, до Трієста він був переведений лише у січні 1944 р. Хоча у Белжеці та Дорогучі Юрс носив, як і всі, форму СС, він ніколи не мав жодного звання цієї організації. Під кінець війни він мав ранг обервахтмайстра поліції. У травні 1945 р. його взяли в полон американці на території Австрії. Після короткого перебування у таборі для військовополонених він повернувся до рідного Франкфурта-на-Майні, де його знову заарештували та посадили у табір для інтернованих, Дахау, звідки його звільнили у листопаді 1946 р. У 1947 р. під час процесу проти виконавців з центру «евтаназії» у Гадамарі з нього було знято обвинувачення. З того часу він змінив кілька професій (працював міським робітником, співвласником магазину машин, які раніше були в ужитку, порт'є у готелі). На момент початку слідства у 1959 р. він працював прибиральником в інженерній школі у Франкфурті-на-Майні. Його було визнано невинним у «белжецькому» процесі у Мюнхені та «собіборському» процесі у Гагені. Дата смерті Юрса невідома⁴⁵.

Над єврейською командою, яка сортувала майно у будинку белжецького депо, розташованого поза табором, наглядали Рудольф Камм і Гайнріх Унфергау. Обидва мали пильнувати, передусім, щоб працівники, єврейські в'язні, при сегрегації одягу забирали з нього всі ознаки, які могли свідчити про те, що ці речі належали євреям, а також вони мали перевіряти, чи немає там часом прихованих грошей та коштовностей. Якщо Унфергау служив лише у депо, то Камм на момент прибуття транспортів був зобов'язаний перебувати на рампі, коли депортованих євреїв виводили з вагонів. Пізніше Рудольф Камм був переведений до табору смерті у Собіборі, де він виконував схожі обов'язки⁴⁶.

У перший період існування табору тренуванням вахманів займався також Курт Франц. Його обов'язки після переведення Франца до табору смерті у Треблінці перейняв спочатку Вернер Дебуа, а потім Райнгольд Файкс. Останнього, попри те, що він був німцем, решта есесівців не хотіли визнавати за члена вузької групи табірної залоги та сприймали його як людину, пов'язану з тренувальним табором СС у Травниках, звідки, зрештою, він і прибув до Белжеця, найімовірніше, влітку

⁴⁵ Staatsarchiv München, StanW 33033/8, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Роберта Юрса, 7.V.1963, к. 1553–1556, 1563; J. Schelvis, Vernichtungslager Sobibór, s. 304–305.

⁴⁶ Staatsarchiv München, StanW 33033/8, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Ганса Унфергау, 6.V.1963, к. 1546; J. Schelvis, Vernichtungslager Sobibór, s. 305.

1942 р.⁴⁷ Квартирмейстером цього невеликого есесівського гарнізону був Ервін Фіхтнер. Після його смерті ці обов'язки взяв на себе Рудольф Бір, або Бер. Завданням квартирмейстера було не лише постачання табірної залоги найнеобхіднішими речами, але також сторожа грошей та коштовностей, відібраних у жертв⁴⁸. Можливо, як Фіхтер, так і пізніше його наступник, відповідали навіть за відбирання готівки та вартісних речей у бараках для роздягання. Така процедура була відома навіть з табору смерті у Собіборі, де табірний квартирмейстер служив також «касиром» у роздягальні⁴⁹. Типово гарнізонні обов'язки виконував також Артур Дагзель. У часи, коли до табору не прибували транспортні, він займався гаражем та слюсарською майстернею при комендатурі табору⁵⁰.

На початку функціонування табору смерті у Белжеці короткий проміжок часу в ньому служили кілька есесівців, які вже у квітні 1942 р. були переведені до табору смерті у Собіборі або були взагалі звільнені зі служби у рамках операції «Райнхард». До другої групи належали Герберт Флосс, Зігфрід Гретшус, Пауль Грот чи есесівець, відомий лише з прізвища – Крашевський⁵¹. Зрештою й у пізніші часи, коли до

⁴⁷ BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Гайнріха Гляя, 8.V.1961, k. 1291. До Файкса ставилися на рівні з фольксдойче, німцями з території Радянського Союзу, які до Белжеця прибули разом з іншими охоронцями з Травників. Вірогідно, на ситуацію вплинув той факт, що Райнгольд Файкс не належав до вузької групи тих членів залоги Белжеця, які раніше служили у рамках операції Т4. У реальності Райнгольд Файкс, на відміну від деяких службовців табірної залоги, був членом СС і мав звання обершарфюрера СС. Він походив теж з теренів Райху – народився у 1909 р. в Обершварцбрунні в Судетах. Після ліквідації табору у Белжеці разом з частиною компанії охоронців з Травників був переведений до табору праці для євреїв у Будзині, де був комендантом. Як у Белжеці, так і в Будзині Файкс був людиною нечуваною жорстокості. У Белжеці він був також відповідальним за нагляд над єврейськими в'язнями, які перенесли тіла жертв з газових камер до масових поховань. Staatsarchiv München, StanW 33033/18, Список залоги СС у Белжеці, встановлений Кримінальним бюро у Мюнхені, 18.VIII.1961, k. 225.

⁴⁸ BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера та інших, Показання Ганса Гірцтіра, 2.V.1960, t. 5, k. 905. Гірцтір певний проміжок часу разом з Фіхтнером працював у табірному офісі.

⁴⁹ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka..., s. 77.

⁵⁰ Артур Дагзель був одним з найстарших членів табірної залоги. Він народився у 1890 р. Перед прибуттям до Белжеця був спершу поліцейським, а потім служив в осередку «евтаназії» у Зонненштайні біля Дрездена. У час, коли проводилося слідство проти колишніх членів табірної залоги з Белжеця, Дагзеля було визнано померлим. Staatsarchiv München, StanW 33033/18, Список залоги СС у Белжеці, встановлений Кримінальним бюро у Мюнхені, 18.VIII.1961 р., k. 220.

⁵¹ Герберт Флосс був відповідальним за кремацію тіл не лише у Белжеці, а й також у таборах Собібор і Треблінка. Загинув він в околицях Хелма: його застрелив під час повстання у Собіборі український охоронець, який дезертував з табору. Долі Гретшуса та Грота більш відомі з табору смерті у Собіборі. Зігфрід Гретшус загинув під час повстання у цьому таборі. Пауль Грот вважався одним з найжорстокіших членів залоги Собібору, який став лагіднішим під впливом роману з єврейською ув'язненою. Після війни його визнали зниклим без вісти. Крашевський вже на початку функціонування табору у Белжеці, як нездатний до такого типу служби, був переведений Віртом до

табору у Белжеці прибували наступні есесівці, вони теж згадували про кількох інших членів залоги, які мали служити разом з ними, але не могли про них нічого конкретного розповісти. Інколи називали лише їхні прізвища. В останній період існування табору, коли він вже був закритий для транспортів і в ньому відбувалися ексгумації трупів та їх спалення, за кремацію був відповідальним Фріц Таушер, який раніше давав інструкції на тему спалення трупів у тренувальному таборі СС у Травниках⁵².

Двоє з есесівців з Белжеця загинули ще у часи існування табору. Фріц Їррманн був застрелений Гайнріхом Глеєм під час інциденту з українськими вахманами, до якого дійшло у бункері, призначеному для арешту охоронців. Під час колотнечі з вахманами у темряві Глей помилково застрелив Їррманна. Ця подія сталася 1 березня 1943 р. Другим загинув 24 березня 1943 р. Ервін Фіхтер. Він був убитий польськими партизанами на дорозі у Тарнаватці за Томашевом-Любельським⁵³. Обидва були спочатку урочисто поховані на військовому цвинтарі у Томашеві, а в дев'яностих роках без перевірки їх було перенесено на цвинтар німецьких солдат у Перемишль⁵⁴.

Під кінець служби у таборі смерті у Белжеці деякі члени залоги на відзнаку старанно виконуваних їхніх обов'язків були переведені на вищі позиції у СС. Підвищення сталося 23 червня 1943 р., тобто одразу після ліквідації табору. Обидва коменданти, Вірт і Герінг, отримали підвищення до штурмбанфюрерів СС. Йоханн Німанн,

концентраційного табору Аушвіц. Його подальша доля невідома. Staatsarchiv München, StanW 33033/18, Список залоги СС у Белжеці, встановлений Кримінальним бюро у Мюнхені, 18.VIII.1961, k. 226; Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 174; J. Schelvis, Vernichtungslager Sobibór, s. 296, 303.

⁵² Крім Таушера, про якого небагато можна розповісти, членом залоги у Белжеці був також згадуваний у показаннях Макс Грінграс, або Грінгерс. Скоріше за все, він мав наглядати за бараками з одягом і різними робочими командами в'язнів. Курт Болендер, есесівець із Собібору, свідчив, що Грінграс, або Грінгерс, загинув в Італії у 1944 р. У повоєнних показаннях з'являється також постать капітана штурцполіції Гірша, або Гірта, який мав служити у Белжеці у той час, коли комендантом табору був Вірт. Про перебіг його служби у таборі нічого невідомо. Staatsarchiv München, StanW 33033/18, Список залоги СС у Белжеці, встановлений Кримінальним бюро у Мюнхені, 18.VIII.1961, k.221–222.

⁵³ Ibidem, k. 218.

⁵⁴ Відповідно до польсько-німецького договору від 1991 р., польська влада організувала на території Республіки Польща німецькі військові цвинтарі, куди мали бути перенесені рештки солдат Вермахту, які померли та загинули на польських землях. Умови особливо прописували, що на цих цвинтарях не дозволяється перепоховувати осіб, звинувачених у військових злочинах, або таких, хто служили у формаціях, визнаних злочинними, тобто також і СС. На жаль, при перенесенні решток убитих німців, похованих у Томашеві-Любельському, такої верифікації не проводили, і прізвища Їрманна та Фіхтера навіть містяться на пам'ятнику, який стоїть на цвинтарі у Перемишлі.

Курт Франц, Йозеф Обергаузер і Готтфрід Шварц – до оберштурмфюрерів СС⁵⁵. Пізніше підвищили також інших членів залоги СС. З огляду на нестачу відповідних джерел зараз складно стверджувати, чи дати підвищення комендантів Белжеця, а також Обергаузера та Шварца, можна сприймати за остаточну дату ліквідації самого табору.

По суті, нічого не відомо про психіку виконавців і про те, що вони відчували та думали, коли служили у таборі смерті у Белжеці. Складно було б наводити докази того, що вони мали докори сумління або чи були у них моменти рефлексії, особливо тому, що практично всі мали досвід у масових злочинах, яким була операція так званої «евтаназії» на території Райху. Як красномовно зазначив Вернер Дебуа після війни на питання слідчого судді, як він міг поєднати виховання, отримане з релігійного євангелістського дому, з масовими вбивствами, в яких він брав участь у Белжеці, відповівши: «Це правда, що я отримав добре виховання. Мої родичі та професори навчили мене правилу: не можна вбивати. Проблема моєї співучасті у вбивствах постала переді мною не у Белжеці, а раніше, коли я працював при евтаназії»⁵⁶.

Лише у показаннях деяких з колишніх есесівців з'являються розповіді про те, що вони хотіли піти зі служби у таборі смерті у Белжеці, але вони одразу також підкреслювали відсутність такої можливості. Причиною мали бути погрози вислання до концентраційного табору з боку коменданта табору Крістіана Вірта. Після війни члени табірних залог свідчили, що між ними ходила така чутка, що нібито після закінчення війни всі будуть посаджені на один корабель та затоплені під час рейсу в Середземному морі як особи, пов'язані з найбільшими таємницями Третього райху. Подібні чутки розпускав начебто сам Вірт в Італії⁵⁷. Втім, практика показувала, що більшість есесівців, крім небагатьох винятків, вірно служила як у таборі смерті у Белжеці, так і після його ліквідації в інших таборах, не намагаючись звільнитися зі служби. Ті, хто дали показання після війни, більшістю стверджували, що не могли звільнитися, про що вони мали бути проінформованими, ще коли вони виконували вбивства у рамках «евтаназії». Це ж їм повторювали, коли їх висилали до таборів смерті. Вони

⁵⁵ Архів Державного музею у Майданеку (далі – АРММ), фотокопії та ксерокопії, XIX-1264 (ориг. один. Berlin Documentation Center (BDC), A 3343, SSO-251 B), Akta osobowe Christiana Wirtha – komendanta obozu zagłady w Bełżcu i Sonderinspektora Aktion "Reinhardt" (документи, які стосуються офіцерів акції «Райнхард»), 1942–1943, к. 3–6. У цей час Німанн і Франц вже не були членами залоги у Белжеці. Перший з них служив у таборі смерті у Собіборі, а другий – у Треблінці.

⁵⁶ Цит. за: Y. Ternon, S. Helman, Eksterminacja chorych psychicznie w III Rzeszy., s. 204.

⁵⁷ Staatsarchiv München, StanW 33033/20, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Еріха Бауера, 15 I 1963 р., к. 762-263; ibidem, Лист Роберта Юрса до земельного прокурора у Мюнхені від 22.I.1963, к. 797.

самі теж розуміли, що їхня служба є зовсім інакшою, ніж у звичайних військових формуваннях⁵⁸.

Лише у небагатьох показаннях з'являлися фрагменти, які вказували на те, що ці люди розуміли свою участь в одному з найбільших масових убивств. Однак більшість усіма силами намагалася зменшити свою провину, явно брешучи у процесі слідства. Вони запевняли, що не брали участі у жодних убивствах. Багато хто з них говорив, що взагалі не бачив газових камер і навіть не входив на територію Табору II. Провину вони перекладали на своїх товаришів, які або загинули ще під час війни, або яких не можна було знайти після її закінчення. Практично у кожному показанні містяться також звинувачення в адресу єврейських в'язнів. Колишні есесівці з Белжеця стверджували, що усі дії у таборі, які призвели до вбивства сотень тисяч євреїв, виконувалися руками єврейських в'язнів або охоронцями з Травників. Доказом цього є своєрідне твердження Гайнріха Унфергау: «Акція вбивства, хоча це дивно буде звучати, насправді проводилася євреями, які зі страху за власне життя виявилися повністю слухняними та давали себе використовувати для кожного завдання»⁵⁹.

Жоден з них натомість не стверджував, що це, власне, вони змушували тих в'язнів виконувати такі, а не інші дії, і що ці в'язні працювали примусово під загрозою миттєвої смерті на кожному кроці. Про жорстоке ставлення як до жертв, направлених безпосередньо до газових камер, так і до в'язнів, які працювали у таборі, і також до охоронців з вахманшафту СС, не зізнався жоден із семи звинувачених у процесі у Мюнхені у 1963 р. У такій брехні особливо вирізнявся Йозеф Обергаузер, який у своїх перших показаннях взагалі не хотів визнавати, що восени 1941 р. був висланий до Белжеця з метою початку будівництва табору⁶⁰. Інший, вже згадуваний тут колишній член табірної залози у Белжеці, Гайнріх Глей, доводив, що починаючи службу спершу в осередках «евтаназії», а потім у таборі смерті Белжець, не мав жодного вибору, як, схоже, не мали вибору солдати, які не вибирають собі військові одиниці, в яких їм доводиться служити. Таким чином він хотів пояснити відсутність відчуття відповідальності за дії, які він мав учинити під час виконання масового вбивства⁶¹. У реаль-

⁵⁸ Ibidem, Показання Еріха Бауера, 15.I.1963; ibidem, Показання Франца Зухомеля, 12.II.1963, к. 812. Зухомель, який служив у таборі смерті в Треблінці, свідчив, що про неможливість полишення служби говорив сам Вернер Бланкенбург, заступник Віктора Брака у канцелярії фюрера.

⁵⁹ BAL, 208 AR-Z, 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, т. 6, к. 966.

⁶⁰ В одному зі своїх перших показань Йозеф Обергаузер розповів, що був направлений до Любліна з метою сформувати українську дивізію і що разом з українським загоном він мав збирати радянську зброю в околицях Белжеця. BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Йозефа Обергаузера, 15.IX.1960, т. 6, к. 1037.

⁶¹ B. Böhm, "Karieren" ..., s. 122.

ності всі були відповідальними за злочини, скоєні у таборі. Карл Шлук, даючи показання у 1961 р., зізнався, що жоден з них не був без вини. Кожен бачив газові камери у Белжеці та кожен мусив час від часу бути біля них на службі або навіть мав їх контролювати ззовні. Всі теж були свідками та співучасниками масового вбивства. Відповідно до його слів, як під час операції T4, так і в Белжеці всі розуміли дії, які вони робили, та те, в якому місці вони перебували⁶².

Варто припустити, що ці люди втратили здатність рефлексії над своїми вчинками, тому що під час слідства про скоєні у таборі смерті у Белжеці злочини вони вживали формулювання, які свідчили не лише про їхні недоліки в освіті, а й особливо про те, що вони витіснили зі своєї свідомості Белжець як місце злочину, і, перш за все, масових злочинів. Про жертв вони говорили як про речі, безособово, як просто про «єврейський транспорт», а про сам табір висловлювалися «Vertrieb» – «заклад». Навіть тоді, коли вони давали показання про свою особисту участь у стратах, вони дуже старалися самі собі пояснити, що вони шкодували для цих людей, які не могли самі дійти до газової камери, гіршої смерті, й смерть у результаті вистрілу мала бути миттєвою⁶³. Зібрані у результаті різних слідств показання колишніх членів німецької залози у Белжеці містять, щоправда, багато інформації про функціонування табору, але вони не є достовірним історичним матеріалом. Проте, безсумнівно, вони могли б стати придатним джерелом для психологів, які займаються дослідженням психіки виконавців.

⁶² BAL, 208 AR-Z/1959, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлука, 10.XI.1961, т. 8, к. 1510.

⁶³ Ibidem, Показання Гайнріха Гляя, 23.XI.1961, т. 8, к. 1554.

РОЗДІЛ 5

Охоронці з вахманшафту СС

Допоміжний персонал у таборі смерті в Белжеці складався з підрозділу табірних охоронців, направлених сюди з тренувального табору у Травниках. Встановлення повного особового складу цього підрозділу на сьогодні здається неможливим, оскільки відповідні джерела не збереглися. Як вже згадувалося, восени 1941 р. у Травниках було створено *Ausbildungslager SS* (тренувальний табір СС), в якому за наказом Оділа Глобочника кількатижневе навчання проходили насамперед колишні солдати Червоної армії, які потрапили у німецький полон і погодилися перейти на службу до німців. У вересні 1941 р., коли формувався тренувальний табір СС у Травниках, першим рекрутам було надано звання службовців допоміжної охорони. В офіційних німецьких документах ці формування називали «вахманшафтен СС», і вони були створені для забезпечення охорони у таборах єврейської примусової праці та посилення на той час обмежених сил СС, які були у розпорядженні Глобочника у Люблінському дистрикті. У цих документах немає згадок про те, що ці одиниці брали безпосередню участь у проведенні вбивств євреїв¹. І лише практика показала, що охоронці, навчені у Травниках, використовувалися на кожному етапі операції «Райнхард», тобто під час виконання охоронної служби в гетто, організації і конвоюванні транспортів до таборів смерті, зрештою, під час активної служби у самих таборах. Складно довести, що згода цих допоміжних службових одиниць на співпрацю з німцями була до кінця добровільною. Кандидатів обирали насамперед з таборів для військовополонених, де були жахливі умови і радянські військовополонені тисячами помирали від голоду. Бажання вирватися з таких місць була головною причиною, яка мотивувала цих людей до вступу на німецьку службу.

¹ P. Black, Prosty żołnierz akcji "Reinhard". Oddziały z Trawniki i eksterminacja polskich Żydów, w: Akcja Reinhard..., s. 105, 107.

Один з охоронців, який служив у таборі смерті у Белжеці, давав показання про це у повоєнному слідстві: «Можу зазначити, що я пішов на німецьку службу з боягузтва. Я боявся, що помру від голоду. Вся моя служба в таборах у Травниках, Белжеці, Аушвіці та Бухенвальді була пов'язана зі страхом за життя»².

Інший, свідчачи про мотивацію вступу до допоміжних формувань, визнав: «Я думав лише про те, що не буду більше голодним і не помру з голоду»³.

Спеціальні комісії СС відвідували табори військовополонених в основному в Люблінському дистрикті, але також на Волині, у Білостоку, Гродні, Житомирі, даючи військовополоненим вибір: або залишитися у таборі, або вступити до німецьких допоміжних сил. Виглядає так, що під час вступу цим людям не розповідали точно, де вони будуть служити. Часто лише пояснювали, що вони вступають до «допоміжних російських формувань» або що їх буде вислано на східний антибільшовицький фронт. Багато з них саме з таким переконанням вступали на німецьку службу⁴.

Під час проведення відбору старалися, щоб особи, які згодилися на німецьку службу, походили переважно з України, оскільки українців сприймали як більш лояльних у ставленні до німців. Проте відомо, що у цій групі перебували також радянські громадяни німецького походження, фольксдойче, яким німці особливо довіряли та покладали на них нижчі командирські обов'язки. Вони також були родом як з України, так і з Росії чи прибалтійських республік. Серед завербованих не бракувало також етнічних росіян і представників інших національностей, які жили у Радянському Союзі⁵.

Через брак повної документації на цю тему зараз складно встановити, скільки навчених у Травниках охоронців служило у таборі смерті у Белжеці. Відомо, що протягом усього часу функціонування табору сюди було направлено 3-4 невеликі групи вахманів, причому їх до-

² Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Тараса Олейніка, 23.VII.1966, к. 220.

³ Ibidem, Показання Олександра Семігодова, 7.VII.1965, к. 139.

⁴ Ibidem, Показання Григорія Лінкіна, к. 210–211; P. Black, *Prosty żołnierz...*, s. 107. Більше інформації про тренувальний табір СС у Травниках див.: M. Wardzyńska, *Formacja Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers in Distrikt Lublin*, Warszawa 1992. Про акції вербування СС у таборах для радянських військовополонених на прикладі Холму: А.Н. Rybak, *Stalag 319. Międzynarodowy obóz jeniecki w Chełmie w latach 1941–1944*, Chełm 2009, s. 132–139.

⁵ P. Black, *Prosty żołnierz...*, s. 107. Серед охоронців, які служили у Белжеці, був навіть один татарин, Мотигулан Садагула, за освітою інженер, який походив з околиць Пермі в Росії, і болгарин, Анастасій Мавродій, який походив з України. Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Анастасія Мавродія, 27.VI.1965, к. 162; J. Peter, *W Belżcu...*, s. 195.

комплектували під час несення служби. На початку існування табору смерті вартовий відділ міг налічувати до 90–100 чоловік. Найбільша кількість цієї одиниці занотована літом та восени 1942 р., протягом найінтенсивнішого періоду вбивства. Тоді тут розміщувалося 120–130 охоронців з Травників. Під час ліквідації табору ця кількість зменшилася до 60–70 чоловік⁶. Можна припустити, що загалом через вартовий підрозділ у таборі смерті у Белжеці пройшли до 400 осіб. Німці їх називали «Trawniki-männer» – «люди з Травників», «Hiwis» – «допоміжні», або «аскари». Остання назва походила ще з часів до Першої світової війни та вживалася для позначення солдатів допоміжних формувань у німецьких колоніях в Африці. Натомість жителі Белжеця та загалом люди, які з ними не стикалися, через колір їхніх мундирів називали їх «чорними», або часто називали вахманами чи українцями. У реальності ж ці солдати не мали єдиного обмундирування. Спочатку вони носили польські мундири, перефарбовані у чорний колір. Пізніше було введено мундири бельгійської армії, які мали землисто-зелений колір. Багато охоронців носили тоді однострої одночасно і нового, і старого зразків⁷.

Вартові з Травників у таборі смерті у Белжеці складали охоронну роту, яка ділилася на чоти, які також називалися «цуги». Охоронною ротою командував завжди німець, есесівець з табірної залози. Ці обов'язки у різні періоди виконували різні німецькі члени залози. Ймовірно, першим керівником був Йозеф Обергаузер, відповідальний за вартових у період проведення робіт з будівництва табору. Після нього командування перейняв Курт Франц. Після його від'їзду до табору смерті у Треблінці охоронна рота перейшла під командування Райнгольда Файкса, який до літа 1942 р. служив у тренувальному таборі у Травниках⁸. Німецькому командуванню охороною підпорядковувалися командири нижчого щаблю, що їх обирали з-посеред колишніх радянських військовополонених, які пройшли навчання у Травниках. Це були, передусім, російські та українські фольксдойче, які одночасно володіли німецькою та російською чи українською мовами. На відміну від членів СС, вони мали окремі військові звання, які вони отримували ще у навчальному таборі. Ці звання опиралися на систему звань німецької поліції. Найвищим серед них був оберцугвахман (заступник командира роти), далі групенцугвахман (командир чоти) та цугвах-

⁶ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Олександра Бичкова, 21.VI.1965, к. 40; *ibidem*, Показання Дмитрія Пундіка, 23.IX.1965, к. 46; *ibidem*, Показання Михайла Гренюка, 7.II.1966, к. 65; *ibidem*, Показання Митрофана Кльотца, 9.VIII.1965, к. 99.

⁷ P. Black, *Prosty żołnierz...*, s. 110.

⁸ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Роберта Юрса, 11.X.1961, т. 7, к. 1476; *ibidem*, Показання Курта Франца, 30.XI.1962, т. 9, к. 1628–1629; *ibidem*, Показання Йозефа Обергаузера, 12.XII.1962, т. 9, к. 1680.

ман (командир відділення). Найнижчим у цій системі ієрархії був вахман⁹. Однак, на жаль, не вдалося встановити, хто виконував обов'язки оберцугвахмана у Белжеці тому, що звичайні охоронці у своїх свідченнях найчастіше згадували групенцугвахманів, плутаючи їх з командирами відділень¹⁰. На основі слідчих матеріалів можна припустити, що вартова рота у Белжеці ділилася спочатку на дві чоти – цуги, а згодом на три, якими командували Крістіан Шмідт, Фрідріх Шнайдер, повольський німець, та Райнхард Зіферт, чи Зіберт, родом з Волині. Цей перший, згадуваний найчастіше як у свідченнях охоронців, так і німців, міг також виконувати обов'язки заступника командира роти¹¹. Крім них, з'являються також прізвища Самуеля Кунца, Гайнріха Шютца та Будзяка як цугвахманів, але перші троє фігурують практично у кожному показанні у слідствах, які проводилися у Німеччині та Радянському Союзі¹².

Головним обов'язком вахманів з Травників була охоронна служба на території всього табору. Конкретні чоти виконували її протягом 24-годинних змін. Варта виставлялася як всередині табору, так і ззовні. Охоронці пильнували також будинки комендатури та локомотивне депо. До їхніх завдань належав супровід єврейських в'язнів, які працювали у таборі та поза ним, приміром, у сусідньому лісі, в якому в'язні мали зрубувати дерева та гілки. З їхньою допомогою маскували табір ззовні та окремі його внутрішні частини. Самі охоронці стверджували, що їхнім головним завданням був нагляд за тим, щоб ніхто з євреїв не спробував тікати, а в разі такої ситуації мали негайно застосувати

⁹ P. Black, *Prosty żołnierz...*, s. 110.

¹⁰ Дітер Поль у неопублікованій статті про вахманів з Белжеці припускає, що оберцугвахманом міг бути Раймунд чи Олександр Кайзер. D. Pohl, *Die Trawniki-Männer im Vernichtungslager Belzec 1941–1943*, машинопис у власності автора, s. 10.

¹¹ Крістіан Шмідт мав бути німцем родом з Литви. VAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Ганса Гіртціга, 2.V.1960, t. 5, k. 903; *ibidem*, Показання Гайнріха Глея, 9.V.1961, t. 7, k. 1283; *ibidem*, Показання Гайнріха Унфергау, 10.VII.1961, t. 7, k. 1340; Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Григорія Несмеяна, 28.IX.1965, k. 125.

¹² Самуель Кунц помер 21 листопада 2010 р. у Німеччині. Наприкінці Другої світової війни він став натуралізованим німецьким громадянином. Після війни він працював у Міністерстві розвитку економіки у Бонні. Кунц кілька разів давав показання у ролі свідка у процесах проти воєнних злочинів, але його самого ніколи не було притягнуто до кримінальної відповідальності. На даний момент (2010 р.) проти нього готується акт звинувачення. Невідомо також, чи інформація про те, що він виконував обов'язки цугвахмана, є правдивою. Про Шютца та Будзяка фактично немає жодних конкретних даних, крім їхніх прізвищ. VAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Глея, 9.V.1961, k. 1283; Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Григорія Несмеяна, 28.IX.1965, k. 125; B.T. Wieliński, *Dlaczego Niemcy sądzą tylko Demianiuka*, "Gazeta Wyborcza", 16.III.2010, http://wyborcza.pl/1,76842,7665248,Dlaczego_Niemcy_sadza_tylko_Demianiuka.html.

зброю¹³. У момент, коли до табору прибували транспорти, ці вартові, які не несли звичайної охоронної служби, призначалися до всіх дій, пов'язаних з убивством людей. Тоді також викликали всіх наявних охоронців, яких направили на табірну рампу у таборі, аби ті витягали євреїв з вагонів. Вони також оточували натовп людей, зібраних на площі перед рампою; були присутніми у роздягальнях, у «шлауху» і перед входом до газових камер. Вони вартували на дорозі між газовими камерами та масовими похованнями та біля самих поховань. Частина з них також висилали на залізничну станцію у Белжеці, де вони пильнували ті частини транспортів, що чекали свою чергу до в'їзду на територію табору смерті.

«Хочу зазначити, що всі охоронці, які служили у таборі смерті у Белжеці, виконували те саме. Коли одна частина вартових була зайнята охороною табору, наступного дня вона змінювалася наступними вартівниками. Інші, які охороняли попереднього дня, наймалися до винищення людей. Інші, які служили біля вбивства людей, наступного дня охороняли табір. Так було протягом всього часу служби»¹⁴.

Крім вартової служби та співучасті у масових убивствах, німці доправляли вахманів до всіх робіт, пов'язаних з утриманням чи розбудовою табору. Вже у момент, коли розпочалося будівництво табору в Белжеці, сюди привезли першу групу вартових з Травників, яка налічувала не більше ніж 60 осіб. Вони отримали роботу з копання перших ям для масових поховань та маскуванню табору. Що цікаво, цей підрозділ не дотримали до прибуття перших транспортів із депортованими євреями. Після завершення будівельних робіт цю групу відіслали до тренувального табору у Травниках попри те, що не всі могили для прийняття тіл жертв були до кінця викопані¹⁵. На місце висланих було відправлено нову групу охоронців. Це могло трапитися безпосередньо перед початком винищення у таборі смерті у Белжеці – у лютому 1942 р. Причина звільнення першої охоронної роти невідома. Можливо, німці із залоги СС боялися, що охоронці можуть поширити у Белжеці інформацію про реальну причину будівництва табору.

Друга група, яку вислали на початку акції знищення, була більшою та налічувала 90–100 осіб¹⁶. У цій групі служили фольксдойче, які зайняли нижчі командні позиції у таборі та посідали їх до кінця існування табору. Ними були вже згадані Шмідт, Шнайдер, Зіферт та Кунц. Вони мали бути настільки лояльними службовцями залоги СС, що їх

¹³ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Перекази радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Владіміра Гадсицького, к. 77.

¹⁴ Ibidem, Показання Пйотра Бровцева, 2.VIII.1966, к. 68.

¹⁵ Ibidem, Показання Олександра Бичкова, 21.VI.1965, к. 40–41.

¹⁶ Ibidem, Показання Митрофана Кльотца, 9.VIII.1965, к. 99.

залишили на керівних посадах навіть тоді, коли після спроби колективної втечі групи вахманів у березні 1943 р. усіх рядових вартових було вивезено до тренувального табору у Травниках¹⁷. Більшість охоронців, направлених до Белжеця на початку 1942 р., служили там до березня 1943 р. Вони складали головну групу вартових у таборі смерті, яку ще доповнювали наступними місяцями до травня 1943 р. Може бути, що вже у перший період серед охоронців виокремилася група так званих «спеціалістів», більшість якої складалася з фольксдойче чи з тих охоронців, які знали німецьку. До таких фахівців зараховували електрика чи двох водіїв – одним з них був згадуваний раніше Самуель Кунц, другим був Кароль Трауттвайн, який також виконував обов'язки перекладача в охоронній роті. У табірній столярні працювали 3–5 таких спеціалістів, також охоронці з Травників. Зрештою, двоє вартових займалося утримуванням двигуна, з якого доправляли газ до газових камер. Вони також служили біля цього двигуна у момент знищення¹⁸. Одним з них був Едвард Власюк, якого також запам'ятали польські мешканці Белжеця. «Як мені розповідав “чорний” Васюк [має бути Власюк. – Р. К.], який вже помер, то він пускав бензиновий мотор, розміщений біля газової камери, у момент, коли газова камера була наповнена людьми»¹⁹.

Прізвище другого охоронця, відповідального за двигун, на жаль, не вдалося встановити. Можливо, ним був Стефан Ядзіоль (?), якого один з польських свідків з Белжеця описав як «механіка смерті», не подаючи при цьому жодних деталей²⁰.

Більшість охоронців, які служили у таборі смерті у Белжеці, були молодими людьми віком 20–30 років. Зазвичай вони не закінчили навіть початкової школи, лише деякі мали середню освіту. Очевидно, цю інформацію можна отримати лише на підставі певної групи охоронців – тих, хто виступали у ролі свідків чи звинувачених у повоєнних слідствах та процесах. Серед них переважали особи селянського

¹⁷ Ibidem, Показання Василя Орловського, 23.VIII.1965, k 131; ibidem, Показання Кирила Прохоренка, 27.IX.1965, k. 160. Серед згаданих вище у таборі тоді залишилися так само Кирил Прохоренко та Будзяк, а також кілька інших, яких Орловський не згадав у своїх показаннях. Сам Прохоренко давав показання, що у таборі у Белжеці перебував довше, ніж інші охоронці, але не зізнавався у тому, що виконував обов'язки командира й служив у таборі до моменту його ліквідації.

¹⁸ Ibidem, Показання Григорія Лінкіна, 27.VII.1966, k. 199–200.

¹⁹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Edwarda Łuczyńskiego, 15.X.1945, k. 26; ibidem, Zeznanie Marii Własiuk, 21.II.1946, k. 69. Едвард Лучинський був дядьком Марії Власюк, дружини Едварда Власюка, яка жила у Белжеці. Тому також цей охоронець часто згадується у родинних ситуаціях, бо він дізнавався багато детальних відомостей про табір. Типово, що, даючи свідчення у цьому самому судовому процесі, дружина Власюка стверджувала, що не знала, що її чоловік служив біля двигуна і що, схоже, він не хотів говорити про табір взагалі.

²⁰ Ibidem, Zeznanie Eustachego Ukraińskiego, 21.II.1946, k. 67.

походження, які проживали у селах як перед війною, так і після війни²¹.

Здається, що перед прибуттям до табору смерті у Белжеці вони не були поінформовані про характер служби, яку мали тут нести. Про це вони дізнавалися лише на місці від німців, нижчих командирів або своїх колег. Однак більшість з них швидко входила у перебіг служби, стаючи наступним елементом машини вбивства. Вони були загальновідомими за своєю жорстокістю у ставленні до євреїв – як тих, хто прибували до табору у транспортах та відправлялися безпосередньо до газових камер, так і тих, кого брали як в'язнів до робіт у таборі. Ті, хто давали показання у повоєнних слідствах, як і німецькі злочинці, не хотіли зізнаватися у власній участі у злочинах чи навіть у звичайній жорстокості, доводячи, що їхні колеги доходили до вбивств або вони били жертв, яких вели на смерть. Проте на підставі їхніх показань можна стверджувати, що, по суті, кожен з них учиняв злочинні дії. «Вже при виході євреїв з вагонів доходило до насильства. Насилля використовували також при входженні жертв до газових камер. Насильство застосовували і німці, і вахмани. Євреїв проводили з криком і з ударами. Їх били руками та ногами, завдаючи ударів багнетами, палицями та батогами. Все проводилося за допомогою крику німців та вахманів. Жертви теж кричали та плакали»²².

Окремим питанням є те, що всі охоронці були змушені застосовувати таку жорстокість щодо жертв, про що більшість з них свідчила після війни. Якщо члени залоги СС старалися уникати розмов про власну жорстокість чи своїх колег, то з показань вартівників випливає образ загального поширення такої поведінки у ставленні до жертв. Проте вони всі стверджували, що були жорстокими за наказом німців і від цього наказу вони не могли ухилитися під погрозою найгірших покарань. Вони були проінструктовані комендантом табору, що вся операція має відбуватися дуже швидко і без порушень процесу, а також що саме вони головним чином відповідальні за ефективне проведення акції. За наказом вони мали бути жорстокими. За наказом вони мали ще розстрілювати тих, хто не був у стані дійти власними силами до газових камер. «Коли б ми не хотіли виконувати цього наказу, то нас визнали би винними та розстріляли»²³.

²¹ Одним з небагатьох винятків був Григорій Несмеян, який перед війною мав закінчити середню школу та почав працювати вчителем. Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Григорія Несмеяна, 28.IX.1965, к. 118.

²² Ibidem, к. 122.

²³ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Григорія Лінкіна, 25.VI.1966, к. 191.

Проте виглядає так, що жорстокість великої частини охоронців з Травників не виникала винятково із самого наказу. Вони вирізнялися особливо жорстокими методами поведінки з жертвами чи єврейськими в'язнями. Можна навіть визнати, що вартівники отримували радість від убивства. Такими людьми мали бути, передусім, нижчі командири вартової роти, та в майже в усіх свідченнях з'являється прізвище Крістіана Шмідта як особливо схильного до жорстокості. Шмідт у таборі наглядав над зондеркомандою, яка складалася з єврейських в'язнів, завданням яких було очищення газових камер. Щодо цієї групи в'язнів Шмідт багато разів доходив до шокуючих випадків. Він вирізнявся жорстокістю також у ставленні до євреїв, які йшли до газових камер, і поведився так тільки з причини отримання задоволення від самого вбивства²⁴. Його кровожерливу поведінку згадував також Рудольф Редер, уцілілий з табору: «Під час роботи над нами наглядав бандит Шмідт, він бив та штурхав. Якщо хтось, на його думку, не працював досить швидко, він казав винуватцю лягти, і той отримував двадцять п'ять ударів батоном. Він також наказував рахувати кількість ударів, і якщо людина помилялася, то замість двадцяти п'яти ударів він давав йому п'ятдесят. Закатований чоловік не міг витримати п'ятдесяти разів, тому жертва зазвичай волочилася до бараку та наступного дня вмирала. І так повторювали кілька разів на день.

[...] Він не хотів [Шмідт] залишати табір ні на один день. Жвавий, швидкий, худий, з обличчям бандита, завжди п'яний, він носився з п'ятої ранку до вечора по всьому табору, катував, навмисне дивився на муки жертв і тішився цим видовищем»²⁵.

Крім Шмідта, великим розмахом жорстокості відзначалися решта цугвахманів чи групенцугвахманів. Чутки про їхню поведінку поширювалися і поза межі табору. Тадеуш Мішевич, залізничний касир з Белжеця, запам'ятав, приміром, Самуеля Кунца: «Кунце [так у документі. – Р.К.] був низькорослим, худий з темним волоссям, добре знав німецьку, з різким характером, ходив разом з батоном, яким бив за першої можливості навіть польських співробітників станції у Белжеці»²⁶.

Напевно зі своїх безпосередніх начальників брали приклад багато підлеглих, які часто вихвалялися знайомим полякам з Белжеця своїми «подвигами» у таборі. Жителі Белжеця стикалися особисто з агресією проти поляків з боку охоронців. Знаменитою серед них була історія про вбивство невідомого поляка, якого застрелив охоронець Олексій П'етке через

²⁴ D. Pohl, *Die Trawniki-Männer.*, машинопис, s. 10.

²⁵ R. Reder, *Bełżec*, s. 57–65.

²⁶ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Tadeusza Misiewicz, 19.II.1946, k. 60.

те, що той став на захист жінки від домагань останнього²⁷. Мешканці Белжеця та сусідніх населених пунктів теж були свідками, як табірні вартові розстрілювали на узбіччі колій євреїв, які вистрибували з транспортів. Вони вбивали переважно тих осіб, які були поранені під час втечі та не були у стані дійти до табору. Спроможних йти вели до табору пішо. Це все відбувалося на очах місцевого населення. До розстрілу втікачів-євреїв з потягів доходило також на залізничній станції у Белжеці, а самі розстріли відбувалися без огляду на присутність сторонніх свідків, які чекали на пасажирські потяги²⁸. У показаннях, зібраних після війни, жоден з колишніх табірних охоронців не зізнався у тому, що він убивав особисто у присутності польських свідків, або у тому, що до такого доходили його колеги. Між тим, абсолютна більшість з них стверджувала, що німці не залишали їм можливості вибору чи відмови від виконання наказу щодо застосування насильства під погрозою смертної кари.

У реальності ж траплялися ситуації, щоправда, дуже рідко, коли деякі вахмани відмовлялися у співучасті у масовому вбивстві. Однак здається, що частіше ті, хто не хотіли сильно втягуватися на службі в Белжеці, намагалися бути менш жорстокими, якщо це було можливе за тодішніх умов, зваживши, що відмову від співучасті у злочині німці карали смертю. У слідчих матеріалах, пересланих з Радянського Союзу до Німеччини у шістдесятих роках ХХ ст., згадується один наочний випадок відмови від виконання наказів вахманами одразу після прибуття чергової їхньої групи до табору. Це сталося у липні 1942 р. Під час радянського слідства проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці з 1965–1966 років практично у кожному допиті свідків чи звинувачених у цій справі з'являлося питання розстрілу чотирьох варткових: Михайла Горбачова, Сергія Поправкі, Якова Ананєва і Тимошенко. Ця подія була відома більшості допитуваним тоді колишнім вахманам, але вони переважно стверджували, що не знають деталей події, або перекладали вину за смерть своїх чотирьох колег на одного з єврейських в'язнів, який мав донести німцям, що кілька охоронців планували втечу з табору та додатково намовляли до цього євреїв, які працювали у таборі²⁹. Як

²⁷ Ibidem, Zeznanie Marii Bamberger, 17.X.1945, k. 42; ibidem, Zeznanie Jana Głaba, 19.II.1946, k. 55. Частина жителів Белжеця з острахом ставилася до будь-яких контактів з «чорними», як називали вахманів в околицях. Було відомо, що ці люди були здібними до всіляких підлостей до тих осіб, які не хотіли з ними мати справу. Траплялися випадки фальшивих звинувачень з боку варткових, складених у комендатурі табору на цих белжечан, які звертали їхню увагу на недоречну поведінку. Такі звинувачення часто закінчувалися арештами та побиттям есесівцями. З іншого боку, була також ціла група мешканців Белжеця, які мали досить близькі взаємини з охоронцями з табору смерті. Про це ще йтиметься у наступній частині книжки. Wywiad ze Stanisławem Wielgoszem, Bełżec, czerwiec 2006 r. (у колекції автора).

²⁸ J. Peter, W Bełżcu..., s. 191, 192.

²⁹ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Кирила Прохоренка, 27 IX 1965, k.153; ibidem, Показання Анастасія Мавродія, 27.VI.1965, k. 168.

виходить з документів, ця справа мала дещо інший перебіг, ніж описаний колишніми вартівниками. Радянські слідчі встановили на підставі наявних у них оригінальних документів, складених у тренувальному таборі у Травниках, що принаймні Михайло Горбачов був розстріляний у таборі смерті в Белжеці 8 липня 1942 р., що свідчить про те, що це сталося вже через шість днів після прибуття з Травників³⁰. Допитований у цій справі Тарас Олейнік, інший з колишніх охоронців, спочатку засвідчив, що Горбачов вже раніше намовляв його до втечі з Белжеця, та свідок здивувався, коли дізнався про те, що на Горбачова доніс єврей однієї з команд³¹. Питання слідчих у процесі допиту Олейніка вказують на той факт, що, ймовірно, вони мали іншу версію цих подій³². Виглядає так, що Тараса Олейніка було посаджено через донос на свого колегу, коли він дізнався про плановану втечу невеликої групи вартових. Безумовно, Михайло Горбачов мав також критично висловлюватися про службу у таборі смерті у Белжеці. Тим часом виглядає не правдоподібним те, що він планував таку втечу разом з єврейськими в'язнями, оскільки Горбачов перебував у таборі занадто мало, щоб зав'язати з ними ближчий контакт, а тим більше, щоб планувати разом спільну акцію втечі. Проте цей епізод доводить, що кожен з охоронців погоджувався на співучасть у вбивствах.

До наступної страти групи вартівників, звинувачених у колективній спробі втечі або бунту, дійшло на початку квітня 1943 р. Це сталося приблизно після двох тижнів з часу прибуття до Белжеця чергової групи вахманів, яка мала замінити роту охоронців у таборі з весни – літа 1942 р. Попередня рота була повністю вислана до Травників після того, як у травні 1943 р. 15 охоронців на чолі з Іваном Волошиним втекли з табору, взявши із собою зброю. Через втрату довіри німецької залози СС до решти вартових тоді в таборі охоронців їх вислали до Травників. На їхнє місце прибула нова рота, яка налічувала 60–70 людей, чиїм завданням був нагляд над спаленням тіл убитих у таборі. Невідомими є інші деталі наступної планованої колективної втечі або бунту серед вахманів з нового вартового формування. Невідомо також, яким чином німці натрапили на слід такої акції. Цю групу, найімовірніше, викрили у результаті зради, і 16 охоронців було розстріляно, а решту вислано до Травників. Ця страта мала драматичний перебіг, бо кілька

³⁰ Ibidem, Слухання Тараса Олейніка, 28.VII.1966, к. 238. Дітер Поль вважає, що насправді втеча мала бути підготовлена разом з єврейськими в'язнями через те, що кількох з них розстріляли разом зі звинуваченими вахманами. D. Pohl, Die Trawniki-Männer., машинопис, s. 15.

³¹ Ibidem, Показання Тараса Олейніка, 23.VII.1966, к. 227.

³² Радянський прокурор, який тоді проводив слідство, мав у розпорядженні списки вахманів, висланих у конкретні дні з Травників до Белжеця. Окремі їхні групи були вислані до табору 4 травня, 2, 4, 6 червня та 2 липня 1942 р. У цій останній групі був Михайло Горбачов. Ibidem, Слухання Тараса Олейніка, 28.VII.1966, к. 238.

вартівників намагалися накинутися на німців, коли їх поставили над одним із масових поховань у таборі³³.

Описані вище події вказують на те, що для вахманів, по суті, єдиним способом повної відмови від виконання служби у Белжеці була втеча з цього місця. Що цікаво, такі спроби рідко відбувалися у 1942 р., тобто під час найбільшого розмаху акції вбивства. Масові втечі охоронців почалися лише на початку 1943 р., коли поразка німців під Сталінградом і щораз сильніший партизанський рух могли їх підштовхнути до думки, що у разі остаточної поразки Німеччини та перебування на боці німців до кінця, вони понесуть відповідальність за свій вибір та вчинки. Іншою причиною зростаючого опору до виконуваних завдань міг бути факт, що у перших місяцях 1943 р., коли до Белжеця вже не прибували транспорти з євреями, призначеними на смерть, їхня служба у таборі фактично добігала кінця. Ймовірно, вартові побоювалися, що німці можуть їх ліквідувати як свідків злочину. Хоча у доступних показаннях колишніх охоронців не з'являється цей мотив, можна доміслити, що вони могли жити такі підозри, особливо тому, що більшість з них не мала приводу, щоб довіряти своїм німецьким командирам.

Члени залоги СС ставилися до них жорстоко. Колишні есесівці з Белжеця у повоєнному слідстві давали показання, що не довіряли своїм вахманам, побоюючись, що вони зрештою піднімуть бунт та нападуть на них. Крім того, німці намагались їх дисциплінувати, доходило до побиття вартівників, так само як і страт, які були спровоковані не лише спробою організувати бунт чи втечу, але також через крадіжки коштовностей пограбованих єврейських жертв вахманами чи «торгові контакти» з в'язнями. Окремих охоронців розстрілювали також через те, що у стані сп'яніння вони розповідали мешканцям Белжеця про те, що коїться у таборі³⁴.

Варто також пригадати групу Івана Волошина, про яку зазначалося раніше. У березні 1943 р. кільканадцять вартових – у джерелах згадується 15 – втекло зі служби у таборі смерті у Белжеці, захопивши із собою зброю. На додаток під час втечі вони мали напасти на один з магазинів у Белжеці, щоб поповнити запаси харчів перед тим, як податися до лісу. У Белжеці кружляла поголоска про те, що приводом до

³³ Ibidem, Показання Дмитрія Пундіка, к. 49–52. Підрозділ, в якому служив свідок, прибув до Белжеця 27.III.1943.

³⁴ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 10.VII.1961, т. 7, к. 1344; ibidem, Показання Вернера Дебуа, 16. IX.1961, т. 7, к. 1391. Унфергау свідчив, що у вересні 1942 р. з табору дезертирувало кілька охоронців, тому решту мали вислати з Белжеця. Швидше за все, йшлося тут про втечу групи Волошина у березні 1943 р. Натомість Дебуа розповідав, що вартові намовляли євреїв до бунту проти німців. На них мали донести єврейські в'язні, і групу розстріляли. Відповідно до показань Унфергау страту здійснили інші вахмани. J. Peter, W. Beřcu., s. 191.

втечі Волошина мав бути страх перед покаранням за якусь з його провинностей, скоєних у таборі³⁵. У деяких джерелах з'являється також інформація, що з групою Волошина мали тікати якісь єврейські в'язні, чого не підтвердили показання цих колишніх охоронців, які тоді втекли з табору³⁶. Вони самі свідчили, що після втечі з Белжеця долучилися до якогось радянського партизанського підрозділу, який діяв в околицях. У 1965–1966 рр. деякі з них були головними свідками у звинуваченні проти власних колег, з якими служили у таборі смерті у Белжеці. Серед них був і сам Іван Волошин³⁷.

Наступні спроби бунту чи дезертирства з боку охоронців вплинули на те, що весною 1943 р. німці вирішили повністю замінити вартівну роту. У квітні 1943 р., коли все ще палилися тіла у таборі та починалася його ліквідація, було стягнуто новий підрозділ, в якому служили, передусім, українці, які походили з дистрикту Галичина. Їх було визнано за найбільш лояльних у ставленні до окупаційної влади. За допомогою, власне, цих людей здійснено остаточну ліквідацію табору. Ними і далі командували фольксдойче з Росії, Шмідт та Шнайдер, які служили у таборі з початку його функціонування³⁸.

Проте спроби відмови від служби у таборі смерті у Белжеці, які виражалися у дезертирстві, стосувалися невеликої кількості охоронців. Більшість з них не здійснювали спроб втечі або що, прикриваючись під час надання показань страхом за життя. Також можна припускати, що попри погане ставлення з боку німців вони хотіли залишитися на цій службі щонайменше з матеріальних причин. Вартові мали доступ до коштовних речей навіть тоді, коли вони ставили себе під небезпеку суворих покарань з боку есесівців за привласнене собі добро, яке теоретично було власністю Третього райху. Іншим мотивом того, аби лишатися на німецькій службі, могло бути переконання у власній безкарності. Жорстоке ставлення до жертв і єврейських в'язнів та вся ситуація, в якій вони перебували у таборі, вели до глибокої деморалізації фактично всієї групи вахманів. Свідками цього були також мешканці Белжеця, які, з одного боку, говорили про «чорних» зі зневагою, а з другого – вели з ними

³⁵ АММРВ, Wywiady i relacje, 37, Wywiad z Marianem Surowcem, 5.II.2004.

³⁶ AIPN Lu, 08/298, Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966, t. 1, Zeznanie Marii Misieewicz, 28.I.1965.

³⁷ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Пйотра Бровцева, 2 VIII 1966, к. 68; *ibidem*, Показання Григорія Несмеяна, 28.IX.1965, к. 119. Цей останній утік до партизанів не з Белжеця, але вже після втечі групи Волошина, з Тарнаваткі біля Томашова-Любельського, де він служив в охороні після звільнення з табору. На жаль, автор не має показань самого Волошина, які могли б прояснити багато деталей, пов'язаних з описуваною втечею з табору. Посилання про те, що Волошин давав показання проти своїх колег знаходяться у констатації прокурора допитів колишніх вахманів.

³⁸ *Ibidem*, Показання Михайла Гренюка, 7.II.1966, к. 63–66; *ibidem*, Показання Пйотра Гузулака, 5.II.1966, к. 72–73.

вигідний бізнес, міняючи алкоголь чи харчі на коштовності, валюту чи краший одяг, що охоронці потаємно виносили з табору.

Охоронці з тренувального табору СС у Травниках отримували невелику офіційну зарплатню, яка становила 0,50 марки (RM) на день. У 1943 р. їм платили по 45 марок щомісяця. Ці гроші вони отримували у злотих. Це не була велика сума, але, крім зарплатні, вони мали гарантовані харчі, форму, місце проживання та медичну допомогу. У таборі у Белжеці біля трьох бараків, в яких вони жили, був окремий барак, призначений для медичної станції, та невеликий шпиталь для вартових – там працював лікар, єврейський в'язень. Зарплатню, яку формально їм виплачував тренувальний табір у Травниках, вони могли витрачати на дрібні видатки, такі як цигарки, додаткові харчі чи алкоголь³⁹. Офіційний курс марки у Генерал-губернаторстві становив 2 злотих та тримався на цьому рівні фактично до кінця окупації⁴⁰. Тим часом закупівельна вартість злогого знижувалась і це супроводжувалося постійним і дуже сильним зростанням цін на продовольство⁴¹. Цікавим є те, що колишні охоронці у показаннях після війни стверджували, що вони не пам'ятають, чи взагалі отримували будь-яку зарплатню, натомість багато з них згадувало про те, що закупляли додатково алкоголь і харчі у мешканців Белжеця⁴².

Відповідно до наказів коменданта табору, вартовим не дозволялося контактувати ані з єврейськими в'язнями, ані з місцевим населенням у Белжеці, так само як і привласнювати собі майно, яке було відібране у жертв. Заборонялося також самовільно покидати табір. Вихід назовні за згодою німців трактувався як відзнака за добросовісну службу і, як свідчили колишні охоронці, такими виходами нагороджували вкрай нечасто⁴³. У реальності ж старанні більш-менш таємні операції вахманів з полишення табору здійснювалися не лише до Белжеця, а й до сусідніх населених пунктів. Хоча після війни вони самі стверджували, що мали поодиночі виходити з табору вночі, пролазячи під дротами, з показань жителів Белжеця можна дійти висновку, що ввечері та вночі частина охоронців перебувала в селі. За вкрадені з табору гроші, коштовності чи одяг купляли алкоголь та продовольство. Вони також відвідували жінок, яким платили за сексуальні послуги. Вони заводили

³⁹ P. Black, *Prosty żołnierz...*, s. 111.

⁴⁰ С. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 324.

⁴¹ У травні 1942 р. у Любліні 1 кг житнього хліба коштував 8 злотих, а вже у серпні його ціна зросла до 12 злотих; за 1 кг цукру платили 30 злотих, а в серпні – вже 42 злотих; вартість 1 кг сала у травні – 70 злотих, у серпні – 160 злотих. J. Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie...*, s. 198, 215.

⁴² Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Григорія Лінкіна, 27.VII.1966, к. 203.

⁴³ *Ibidem*, Показання Тараса Олейніка, 25.VII.1966, к. 228.

ближчі знайомства, які закінчувалися тривалими стосунками⁴⁴. Гроші та коштовності вони отримували від євреїв, які працювали при сортуванні майна. Якщо ж охоронці самі брали участь у відборі особистих речей та грошей у депортованих євреїв у роздягальнях, багатьом з них вдавалося красти їх та контрабандою виносити з табору. Завдяки цьому вони мали фінансові засоби на свої посиденьки, якими вони славилися у Белжеці та околицях⁴⁵.

Німці із залози СС намагалися протистояти цьому, побоюючись передусім того, що відомості про те, що діється всередині табору, будуть доходити до польського населення, що і так відбувалося. Напевно, каралися крадіжки, здійснені вартівниками. Спійманих на гарячому вважали дезертирами, тобто їх просто розстрілювали⁴⁶. Аби покласти край крадіжкам, у бараках охоронців есесівці щотижня проводили ревізії. У разі знаходження недозволених предметів найменшою карою було 25 ударів батоном. Цей вирок виконували або нижчі командири (найчастіше це робив Крістіан Шмідт) або особисто члени залози СС, відповідальні за охоронну роту⁴⁷. Попри покарання за контрабанду грошей та коштовностей, торгівля та відвідування польських та українських будинків охоронцями тривали весь період функціонування табору смерті. Ці мешканці Белжеця та навколишніх населених пунктів, які займалися продажем алкоголю та кращого продовольства вахманам, використовували факт того, що останні не орієнтувалися у реальній вартості речей, які вони крали, так само як і у поточних цінах. Один з белжечан свідчив після війни, що горілку, яку він сам купував за ціною 60 злотих за літр, перепродавав охоронцям за 200 злотих. Неодноразово траплялося так, що вони платили за алкоголь коштовностями, вартість яких значно перевищувала ціну продукту навіть на чорному ринку⁴⁸. Торгівля з вахма-

⁴⁴ Вже згадувалися тут показання Марії Власюк від 1946 р., яка вийшла заміж за одного з вахманів. У Белжеці були також жінки, які мали позашлюбних дітей з охоронцями, та деякі з них свідчили, що залишалися з вартівниками з табору у постійних, хоча й неформальних, стосунках. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966, t. 1, Zeznanie Zofii Janickiej oraz Krystyny Stefanowicz, 28.I.1965.

⁴⁵ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Григорія Лінкіна, 27.VII.1966, к. 203.

⁴⁶ Гайнріх Унфергау свідчив, що комендант табору Готтліб Герінг одного дня наказав розстріляти двох вахманів, яких спіймали на крадіжці єврейського майна. Відповідно до розпорядження Герінга, їх переодягли в піджак з нашитими зірками Давида та розстріляли над одним із масових поховань у таборі смерті. У цій страті мали брати участь колеги засуджених. BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, t. 6, к. 965.

⁴⁷ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклади радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Григорія Лінкіна, 27.VII.1966, к. 201–202.

⁴⁸ AIPN Lu, 08/298, Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966, t. 1, Zeznanie Józefy Stefaniec, 28.I.1965 r.; ibidem, Zeznanie Edwarda Łuczyńskiego, 13.X.1966.

нами була поширеним явищем у ті часи у Белжеці. Нею займалися не лише дорослі, а й малолітні діти: «У вільний від праці час вахмани з табору приходили до Белжеця, пили горілку, купували продовольчі товари, такі як ковбаса, кури тощо. Деякі з них приходили до жінок. На той час мені було 13 років, і за проханням вахманів я купував та постачав їм горілку, ковбасу, вино та печених курей. За це вони платили польськими грішми, доларами чи біжутерією»⁴⁹.

Вже згадувані контакти між охоронцями та жінками з Белжеця та околиць неодноразово мали характер звичайної проституції⁵⁰.

Якщо звичайних охоронців карали за брак дисципліни, то у ставленні до їхніх безпосередніх командирів, імовірно, існувала згода коммандатури табору на перебування у Белжеці та контакт з деякими жителями. Фольксдойче з вартової компанії відвідували ті родини у Белжеці, які самі підписали фолькліст чи, можливо, виглядали лояльними в очах німців. З повоєнних показань випливає, що такі особи, як Крістіан Шмідт, Шнайдер, Самуель Кунц чи Кароль Трауттвайн, не мали побоюватися покарань з боку есесівців через перебування поза межами табору⁵¹. Легкість, з якою вони заводили знайомства, зокрема, з деякими жінками з Белжеця, пояснюється, між іншим, тим, що вони мали доступ до награбованого майна.

Як вже зазначалося, есесівці не довіряли вахманам, особливо цим останнім, які часто проявляли непослух. Як Вірт, так і Герінг звинувачували їх якщо не у контактах з партизанами, то вже точно у тому, що в результаті деморалізації, п'янства та балакучості відомості про табір та подробиці виконуваного вбивства вийдуть назовні. Це далеко не відходило від реальності, оскільки, як пізніше виявилось, більшість інформації про те, що діялося у таборі, походила, власне, від охоронців. З другого боку, завдяки присутності вартової роти з Травників німці могли проводити масові вбивства швидше та більш ефективно. Вахмани відзначилися такою самою жорстокістю, як і члени залоги СС, і брали участь у всіх етапах убивства. Навіть якщо їхня участь мала примусовий характер, то у переважній більшості свою службу вони виконували дуже ретельно, отримуючи водночас з неї матеріальні вигоди⁵².

⁴⁹ Ibidem, Zeznanie Józefa Lewki, 13.X.1966.

⁵⁰ Ibidem, Zeznanie Marii Misiewicz, 28.I.1965.

⁵¹ У слідстві з 1945–1946 років час від часу з'являється інформація, яка скеровувала прокурора, який вів справу на свідків, які залишалися в особливо близьких стосунках з вахманами, зокрема, з фольксдойче. Більшість становили у цій групі жінки. Одна з них давала свідчення у 1946 р. та відверто визнавала, що в її будинку часто бували різні вахмани, які приходили на обіди та вечері. Її показання свідчить про те, що вона мала з деякими з них дуже близькі контакти. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Belżcu, 1945–1949, Zeznanie Marii Bamberger, 17.X.1945, k. 42.

⁵² Більше на тему вахманів з табору смерті у Белжеці див. також: D. Pohl, Die Trawniki-Männer in Vernichtungslager Belzec 1941–1943, у NS-Gewaltherrschaft, Beiträge zur historischen Forschung und juristischen Aufarbeitung, t. 11, red. A. Gottwall, N. Kampe, P. Klein, Berlin 2005, s. 278–289.

РОЗДІЛ 6

Депортації до табору смерті у Белжеці

Перші потяги з депортованими євреями прибули до Белжеця 17 березня 1942 р. вранці з гетто Любліна, а після обіду – зі Львова. Цього дня офіційно розпочалася операція «Райнхард», і табір смерті у Белжеці почав приймати транспорти, призначені для знищення.

Приготування до перших депортацій з Люблінського дистрикту розпочалися на початку лютого 1942 р. Німецька влада ухвалила рішення про поділ люблінського гетто на дві частини: гетто «А», в якому було наказано сконцентрувати більшість єврейського населення, яке було визнано нездатним до праці чи просто безробітне; та менше гетто «В», в якому мали жити євреї, які працювали в німецьких інституціях і на підприємствах, а також у відділах юденрату. Водночас гетто «А» почали загороджувати кільчастим дротом від решти міста та гетто «В»¹. До 22 лютого 1942 р. люблінські євреї мали заселитися у визначених частинах гетто залежно від того, чи мала особа «карту праці» чи ні. Вихід за межі території гетто «А» був можливий лише за наявності відповідного дозволу, виданого німецькою владою². Безсумніву, рішення про поділ єврейської ділянки у Любліні мало тісний зв'язок з вже тоді планованими першими депортаціями з Любліна до табору смерті у Белжеці. У лютому 1942 р. цей табір був вже, по суті, готовий до прийняття перших транспортів. Було закінчено будівництво перших примітивних газових камер, а сам об'єкт пристосовано до вбивства обме-

¹ Перші згадки про поділ люблінського гетто на частини «А» та «В» можна знайти в документах юденрату в Любліні вже під датою 7.II.1942 р. APL, Rada Żydowska w Lublinie (далі RZL), 3, Protokoły posiedzeń Rady Żydowskiej, 1942 r., Protokół nr 6/130 plenarnego zebrania Rady Żydowskiej w Lublinie w dniu 7.II.1942 r.

² Автор монографії про люблінське гетто, Тадеуш Радзік, подає дату поділу гетто в Любліні на дві частини тільки 20 лютого. У реальності цей поділ вже існував, і дату з кінця лютого варто розглядати як остаточне закриття гетто «А». T. Radzik, Lubelska dzielnica zamknięta, s. 40–41.

женої кількості людей. Такий висновок можна зробити й з того, що на цьому етапі до табору мали бути направлені транспорти відібраних на смерть євреїв відповідно до критерію їхньої здатності до праці³. За рішенням про поділ люблінського гетто пішли наступні, пов'язані з більшими переселеннями як у межах Люблінського дистрикту, так і з запланованими транспортами на територію дистрикту.

3 березня того ж року Йозеф Бюлер, секретар уряду Генерал-губернаторства в Кракові та заступник Ганса Франка, повідомив губернатора Люблінського дистрикту Ернста Цьорнера, що у Любліні буде засновано пересильний табір для «евакуйованих» євреїв з теренів Райху⁴. Це накладало на адміністрацію дистрикту обов'язок приготування місця для прийняття кільканадцяти тисяч єврейських виселенців, що за умов перенаселення також гетто у Любліні, як і в менших населених пунктах, мало пов'язуватися з усуненням з них частини місцевого єврейського населення. Щоправда, про вибір населених пунктів, до яких планувалося переселити євреїв з території Райху, Протекторату Чехії та Моравії і потім Словаччини, офіційно було поінформовано лише 23 березня 1942 р., але, по суті, ці місця були визначені, скоріш за все, одразу після інформації від Бюлера. На це вказує той факт, що, прибуваючи до Люблінського дистрикту, перші транспорти з гетто Терезієнштадту були одразу направлені до Ізбіци-Любельської, яка знаходилася біля залізничної лінії Люблін–Белжець⁵. Директиви німецької влади у Люблінському дистрикті передбачали, що транспорти закордонних євреїв мали направлятися, у першу чергу, до населених пунктів, розташованих уздовж залізничної лінії, яка вела до Белжеця. Одночасно рекомендувалося, що з цих населених пунктів польських євреїв потрібно буде усунути, що на практиці означало те, що вони будуть першими в черзі на депортацію до белжецького табору смерті.

³ У деяких публікаціях з'являється теза, що табір смерті у Белжеці, а потім також у Собіборі, спочатку будувався з метою вбивства всього єврейського населення з Генерал-губернаторства. На початку 1942 р. ще не було ухвалено рішення про тотальне вбивство всіх польських євреїв. Про це говорить, наприклад, німецько-польський історик Богдан Мусял. З цим твердженням погоджується інший знавець теми з Німеччини, Дітер Поль. В. Musiał, *The Origins of Operation Reinhard.*; D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego.*, s. 46.

⁴ APL, GDL, 270, *Judenaussiedlung*, Pismo Bühlера до Zörnera, 3.III.1942, k. 30.

⁵ Перший транспорт з чеськими євреями, яких переселили до Ізбіци, прибув вже 12.III.1942 р., тобто за п'ять днів перед першим транспортом, висланим з Любліна до табору смерті у Белжеці. Тим часом як 23.III.1942 р. було видано розпорядження управління внутрішніх справ і населення при губернаторстві Люблінського дистрикту про визначення населених пунктів, до яких планувалося направити транспорти з «евакуйованими» євреями з території Райху. APL, GDL, 273, *Judenaussiedlung*, *Notatka urzędnika Wydziału do Spraw Wewnętrznych i Ludności przy gubernatorze dystryktu lubelskiego*, 23.III.1942, k. 21–23; АЗІН, ЗСС, 211/142, *Korespondencja Prezydium ZSS z dr. Markiem Altenem*, *Notatka z rozmowy telefonicznej z dr. Józefem Siegfriedem, przewodniczącym ZSS w Lublinie*, 19.III.1942, k. 33.

Наступним етапом приготувань до початку виселення євреїв вже у самому Любліні було маркування документів люблінських євреїв. Штамп Зіпо (поліції безпеки) отримували лише ті особи, які визнавалися німецькою владою за таких, хто вже працюють на окупаційні інституції, або ті, хто були здатні до праці. Штамп у документі отримували також члени їхніх родин. Всю операцію провели 8 березня 1942 р. Вона відбулася на подвір'ї штаб-квартири гестапо у Любліні на вул. Університетській. У результаті цієї акції офіційно уповноважених на перехід до меж гетто «В» було близько 14 000 євреїв з 35 000 усіх, хто на той час мешкав у Любліні. Вже тоді акція штампування «кенкарт»⁶ викликала велике занепокоєння серед люблінських євреїв, і чутки про виселення з міста почали поширюватися. Однак ніхто не припускав, що цього разу це мало бути виселення на смерть. Водночас німецька влада заспокоювала представників єврейського населення, між іншим д-ра Марка Альтена, віце-президента юденрату у Любліні, та радників Єврейської суспільної самопомоги (ЄСС) при губернаторстві дистрикту, що найближчим часом вони не планують жодних виселень євреїв з Любліна⁷.

Неспокійні новини доходили також до провінції. 11 та 12 березня 1942 р. до Люблінського дистрикту привезли кілька тисяч євреїв, яких раптово виселили з Мельця, Краківського дистрикту. Крім однієї групи, яка налічувала 500 осіб і була привезена спочатку на залізничну станцію у Сусець за Замостям (тобто на лінію, яка вела до Белжеця), а далі їх розмістили у Цішанові, який знаходився лише за 28 км від Белжеця, решту виселенців з Мельця направили, перш за все, до Холмського та Грубешівського повітів, які вже були виселені після перших депортацій до Белжеця. Ці мелецькі євреї, які опинилися у Сусці, мали пройти селекцію, та відповідно до директив Германа Гюфле, шефа штабу Оділа Глобочника, нездатних до праці потрібно було вивезти до Белжеця. Проте з невідомих причин зрештою вони опинилися у Цішанові, де перебували ще близько двох місяців перед остаточною депортацією до Белжеця. Здебільшого це були жінки та діти⁸. Одночас-

⁶ Від нім. *Kennkarte* – ідентифікаційний документ, що видавався німецькими окупаційними органами різним категоріям місцевого населення (*прим. ред.*).

⁷ АЖИ, ŻSS, 211/142, Korespondencja Prezydium ŻSS z dr. Markiem Altenem, Notatka z rozmowy telefonicznej z dr. Józefem Siegfredem, przewodniczącym ŻSS w Lublinie, 17.III.1942, k. 32; S. Erlichman-Bank, Listy z piekła, Białystok 1992, s. 22; D. Silberklang: Żydzi i pierwsze deportacje z dystryktu lubelskiego, в: Akcja Reinhardt., s. 55.

⁸ АЖИ, ŻSS, 211/142, Korespondencja Prezydium ŻSS z dr. Markiem Altenem, Notatka z rozmowy telefonicznej z dr. Józefem Siegfredem, 11–12.III.1942, k. 8; *ibidem*, ŻSS, 211/277, Delegatura ŻSS w Cieszanowie, Pismo Rady Żydowskiej w Cieszanowie do Prezydium ŻSS w Krakowie, 5.IV.1942, informujące o powołaniu Judenratu, złożonego z Żydów przesiedlonych z Mielca i Tomaszowa Lubelskiego, k. 1. На Люблінщину тоді було привезено близько 5000 євреїв з Мельця. Більшість з них була депортована у травні та червні 1942 р. до табору смерті у Собіборі.

но стало відомо про виселення всіх євреїв з Казімежа-Дольного до Ополе-Любельського, яке відбулося 13 березня 1942 р.⁹

У цей самий час стався наплив чеських єврейських транспортів з Терезієнштаду на Люблінщину. Цей факт, безсумнівно, ускладнив організаційну складову, оскільки тоді ще не відбулися виселення із самої Люблінщини. Німецькі повітові старости з Красноставу та Замості почали тиснути на владу дистрикту у Любліні, щоб вони розпочали акції переселення в провінції¹⁰. Проте на них потрібно було почекати кільканадцять днів, бо, в першу чергу, було вирішено депортувати євреїв з Любліна. Ймовірно, що наказ про те, що саме люблінські євреї будуть першими у черзі на вислання до табору смерті у Белжеці, ухвалив сам Оділо Глобочник, якому довірили завдання з організації та координування операції вбивства євреїв у Генерал-губернаторстві.

За кілька годин до початку ліквідації люблінського гетто, 16 березня 1942 р., у Любліні відбулася нарада, скликана Германом Гьофле, відповідальним за організаційні аспекти депортації. У цій зустрічі взяли участь представники СС, поліції та німецької цивільної адміністрації. Гьофле пояснив зібраним деталі операції й оголосив, що кінцевою станцією призначення для єврейських транспортів з теренів Генерал-губернаторства буде саме Белжець, хоча у збереженому документі назви місце не зазначено, лише названо просто табором смерті:

«1. Транспорти з євреями, які прибувають до Люблінського дистрикту, варто було б ділити вже на від'їзній станції на здатних та нездатних до праці. Якщо виконати цей поділ на від'їзній станції неможливо, варто було б здійснити поділ відповідно до вищезазначеного критерію транспортів у Любліні.

2. Усі євреї, нездатні до праці, мають бути перевезені до Белжеця, найдалшої кордонної станції повіту Замостя.

3. Гауптштурмфюрер Гьофле планує збудувати великий табір, в якому працездатні євреї будуть зареєстровані відповідно до своїх професій і можна буде зголошувати їхній попит¹¹.

⁹ Попри те, що виселення з Казімежа-Дольного у березні 1942 р. вписується у загальну ситуацію з приготуванням до депортацій у Люблінському дистрикті, виглядає так, що рішення про цю акцію було прийнято на локальному рівні. Її організувала місцева міська влада на чолі з польським бурмістром Ридзом, а переселення єврейського населення з містечка пояснювали необхідністю створення у ньому курорту для німецьких солдат. Однак може бути, що у витоках цього виселення було рішення про початок депортацій, яке лише прискорило дії місцевих влад. AŻIH, ŻSS, 211/142, Korespondencja Prezydium ŻSS z dr. Markiem Altenem, Pismo Rady Starszych Ludności Żydowskiej w Kazimierzu Dolnym do dr. Marka Altena, 11.III.1942, k. 24.

¹⁰ B. Musiał, Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung um Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944, Wiesbaden 1999, s. 233; D. Pohl, Znaczenie dystryktu lubelskiego., s. 48–49.

¹¹ Тут ідеться про будівництво концентраційного табору в Майданеку, до якого на той час почали приїжджати транспорти з працездатними євреями зі Словаччини, лише чоловіками, а дещо пізніше у Любліні було проведено селекцію з прибулих транспортів з Райху, Протекторату Богемії та Моравії, Словаччини. Здатні до праці

На закінчення він проголосив, що міг би приймати щодня 4–5 транспортів по 1000 євреїв, направлених до станції Белжець. Ці євреї, перетнувши кордон, ніколи вже не повернуться до Генерал-губернаторства»¹².

О 22.00 годині того самого дня до гетто «А» у Любліні увійшли працівники німецької поліції безпеки та рота охоронців з тренувального табору СС у Травниках. Разом з цим керівник акції, Герман Вортгофф з команди поліції безпеки та СД у Любліні, скликав надзвичайне засідання люблінського юденрату й оголосив інструкцію щодо виселення, яку наступного дня мало бути розвішено на будинках в гетто.

Відповідно до його інструкції щодня 1400 осіб, які не мали штампку від Зіпо (поліції безпеки) в кенкартах, підлягали виселенню. Вони могли забрати із собою ручний багаж вагою 15 кг, усі гроші та коштовні речі. Разом з тим зазначалося, що ці люди мали бути спершу зібрані у люблінських синагогах, а далі мали пройти 3 км до місця, звідки «далі будуть їхати». У документі не зазначалося, куди ці люди будуть переселені¹³.

Як впливає зі збережених джерел, передусім спогадів євреїв, які вціліли з люблінського гетто, та з повоєнних процесуальних документів у справах проти офіцерів СС, відповідальних за ліквідацію гетто у Любліні, акція виселення із самого початку була дуже жорстокою. Крім наказу про необхідність проведення селекції на євреїв здатних та нездатних до праці, виглядає так, що принаймні у перші дні з початку проведення акції ніхто таких селекцій не проводив і не перевіряв наявність штампку Зіпо у кенкартах. «Виселення» на початку проводили вночі з метою збільшення ефекту несподіванки та одночасно затримання якнайбільшої кількості євреїв. Можливо, есесівці, які керували акцією, визнали, що в гетто «А» залишилися ті люди, які не мали такого штампку, а інші змогли переселитися до гетто «В», що насправді було не до кінця правдою. Дуже багато людей, яких було визнано нездатними до транспорту – переважно людей старшого віку, немічних і хворих – або тих, хто пробували сховатися у помешканнях, убивали на вулицях після того, як їх виводили з будівель. Перші дні «виселення»

євреї були направлені до Майданека, а жінки, діти й особи старшого віку до транзитних гетто на території Люблінського дистрикту, а з кінця травня 1942 р. одразу до табору смерті у Собіборі. T. Karcz, *Eksterminacja Żydów na Majdanku i rola obozu w realizacji "Akcji Reinhardt", "Zeszyty Majdanka"* 2003, t. 22, s. 14–15. Більше на тему депортації закордонних євреїв до Люблінського дистрикту: R. Kuwałek, *Das Durchgangsghetto in Izbica, "Theresienstädter Studien und Dokumente"*, red. J. Milotova, U. Rathgeber, M. Wögerbauer, Prag 2003; s. 321–352; Того ж автора: *Getta tranzytowe w dystrykcie lubelskim, в: Akcja Reinhardt.*, s. 138–160.

¹² Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów, wybór i oprac. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957, s. 280. Оригінал цього документа знаходиться у Державному архіві у Любліні, у фонді Gubernator Dystryktu Lubelskiego, sygn... 273, та відомий за назвою «нотатка Ройтера».

¹³ APL, RZL, 3, Protokoły posiedzeń Rady Żydowskiej, 1942 r., Protokół nr 14/138 plenarnego zebrania Rady Żydowskiej w Lublinie w dniu 17.III.1942 r.

нагадували радше дуже брутальний, позбавлений логіки хаос, ніж заплановану операцію. Її проводили дві роти охоронців, привезених до Любліна з Травників, під командуванням місцевих офіцерів поліції безпеки. Допомогала також єврейська служба порядку¹⁴. Особливо агресивно поводитися вахмани з Травників, яких поїли алкоголем.

Усіх затриманих проводили у супроводі биття батогами та прикладами карабінів до синагоги Махаршала на вул. Ятечній, яка була найбільшим будинком у гетто. Також цієї самої ночі їх проводили через вул. Каліновщизну до рампи, яка знаходилася за міською бійнею. По дорозі до рампи євреїв також били, а тих, хто не встигали за маршем, убивали. Їхні тіла залишалися на вулицях аж до наступного ранку, коли спеціальна єврейська поховальна команда перевозила їх на возах на Нове єврейське кладовище на вул. Валечних, де їх ховали у спільних могилах. На рампі німці змушували людей входити у товарні вагони, які заповнювали до меж можливого. Траплялося, що частина людей не вміщалася в одному транспорті, й тоді їх звільняли назад до гетто, щоб забрати наступними днями. Потяги з депортованими люблінськими євреями до табору смерті у Белжеці виїжджали ще вночі. В дорозі вони старанно охоронялися офіцерами поліції порядку, які слідували за тим, щоб ніхто не втік чи жодна особа ззовні не мала доступу до транспорту. Всю дорогу на смерть депортовані були без води, у вагонах не було встановлено також жодного санітарного обладнання. До фізичних мук додавалися психічні страждання людей, яких вивозили «у невідомому напрямку» та до неочікуваної ними долі¹⁵.

Тільки через кілька днів почалися перевірки штампів Зіпо у документах, але й це не було правилом. Контроль документів мав відбуватися лише в синагозі. Перебіг таких перевірок був також брутальним, із синагоги звільняли лише людей, які працювали на німців, у той час як їхні дружини та діти мали йти до транспортів. У процесі розділення родин теж доходило до побиття. Селекціями у синагозі керував д-р Гаррі Штурм з люблінського гестапо. Коли не вистачало людей до заповнення контингенту 1400 осіб, призначених на депортацію, до транспорту забирали також тих євреїв, яких спочатку визнавали як такі, що працюють та здатні до роботи. Таким способом до кінця березня 1942 р. з Любліна до Белжеця вивезли близько 18 000 євреїв¹⁶.

¹⁴ Єврейська служба порядку (нім. – *Jüdischer Ordnungsdienst*) – формально підпорядкований юденрату орган для забезпечення порядку та виконання наказів юденрату в гетто, що складався з євреїв-чоловіків, зазвичай озброєних палицями (*прим. ред.*).

¹⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (далі IPN), GKBZHwP, Zk/I/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden nr 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 57–58.

¹⁶ BAL, 208 AR-Z 643/71, Слідство проти Карла Штрайбля, Мікаела Янчака, Ервіна Міттраха, Теодора Пензюка, Курта Райнбергера і Юзефа Напералле, Рішення прокурора у справі ліквідаційної акції у Любліні, т. 4, к. 21–22, 26, 31–32. Акцією у Любліні керував безпосередньо Германн Вортгофф, офіцер СС з люблінської команди поліції безпеки та СД, відповідальний за єврейські справи у Любліні. Повний нагляд над депортаціями у Любліні виконував Герман Гюфле зі штабу Глобочника.

28 або 29 березня 1942 р. прийшла дводенна, триденна перерва у депортаціях з Любліна. Частина офіцерів СС, які проводили «виселення», була направлена в провінцію, насамперед до Пісків та Ізбиці, де вони організовували депортації тамтешніх євреїв, щоб звільнити місце для закордонних євреїв, які прибували до Люблінського дистрикту. Акцію у Любліні відновили 31 березня, проводячи селекції, передусім, членів та працівників юденрату, включно з частиною єврейської служби порядку, яких разом з родинами ще того ж самого дня депортували одним транспортом до Белжеця. Водночас Герман Вортгофф розпорядився, що штампи Зіпо в документах тепер втрачають свою чинність, а на їхнє місце вводяться нові ідентифікаційні карти, так зв. *J-Ausweis*. Їх видали дещо більше як 4000 на всіх мешканців гетто. Ці документи рятували від виселення тільки їхніх власників, тоді як решта членів родин мала бути вивезена. Селекції та депортації тривали до 14 квітня 1942 р. У той час з Любліна до Белжеця німці вивезли близько 8000 євреїв.

У другій фазі «виселення» з люблінського гетто документи перевіряли вдень, і цю акцію також супроводжували страти євреїв, які переходувалися, і тих, яких визнавали «нездатними до маршу чи транспорту». Їх розстрілювали за особистим наказом Оділа Глобочника, переданим офіцерам СС, які керували акцією в гетто. Вважається, що загальна кількість депортованих люблінських євреїв до табору смерті у Белжеці сягала близько 26 000 осіб¹⁷.

Транспорти до Белжеця, які у другій половині березня й у квітні 1942 р. були організовані у Люблінському дистрикті, виїхали, передусім, з тих населених пунктів, що були призначені для прийняття євреїв, виселених з-за кордону. 23 березня 1942 р. німці організували першу акцію у Пісках біля Любліна, в результаті якої було депортовано 3400 осіб, серед яких також євреїв з Біскупице та Травників. Транспорт від'їхав із залізничної станції у Травниках. Усіх призначених до депортації тримали всю ніч на складах фабрики у Травниках, де частина осіб задихнулася через нестачу повітря. Тіла тих, хто задихнувся, вкидали до вагонів, в які також впихали живих людей¹⁸. Друга акція відбулася 11 квітня 1942 р.,

¹⁷ За осіб «нездатних до транспорту» було визнано єврейських сиріт з притулку гетто, постояльців дому пристарілих разом з пацієнтами загального єврейського шпиталю, а також двох епідемічних шпиталів у єврейській дільниці в гетто. Дітей і старців розстріляли на дугах у передмісті Татари, а хворих і частину шпитального персоналу було вбито у лісі біля села Немце. Вважається, що протягом усієї акції в люблінському гетто було розстріляно 1500 осіб. APL, RZL, 3, Protokoły posiedzeń Rady Żydowskiej, 1942 r., Protokół plenarnego zebrania Rady Żydowskiej w Lublinie w dniu 31.III.1942 r.; AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1290, Relacja Henryka Goldwaga; AIPN, GK BZHWP, Zk/I/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden nr 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 60–65.

¹⁸ BAL, II 208 AR-Z 643/71, Слідство проти Карла Штрайбля, Мікаела Янчака, Ервіна Міттраха, Теодора Пензьока, Курта Райнбергера і Юзефа Напералле, t. 6, "Акції", k. 41–54; AIPN Lu, OKBL, Ds. 5/67, Akta śledztwa w sprawie żydowskiego obozu pracy w Trawnikach, 1966–1973, Zeznania Bolesława Zagrabu, Lucjana Flisińskiego, Jana Durakiewicza i Kazimierza Kaliniaka; T. Berenstein, Martyrologia, opór i zagłada..., s. 75.

й тоді забрали з Пісків до Белжеця додатково ще 1500 осіб. Обидві депортації проводили есесівці з Любліна, а їхніми жертвами стали, насамперед, польські євреї і німецькі зі Щецина, які перебували у цьому населеному пункті з 1940 р. Вже у той час до місцевого гетто розміщували сотні депортованих туди німецьких і чеських євреїв¹⁹.

У день після першої акції в Пісках, 24 березня 1942 р., відбулося перше «виселення» з Ізбіци, яку призначили на найбільше транзитне гетто у Люблінському дистрикті. Ймовірно, вже тоді було привезено до Ізбіци кількасот груп євреїв з польських Краснічина та Сенніци-Ружани. Це перше поселення було також призначене як місце переселення євреїв з Німеччини та Чехії. З Ізбіци вивезли близько 2200 євреїв²⁰.

У першій половині квітня депортації у Люблінському дистрикті охопили ще Любартів, Красник і Замостя. І лише Красник не був визначений за місце призначення транспортів із-за кордону. Депортація з цього міста, яка відбулася 7 квітня 1942 р. та поглинула 2400 жертв, була організована німецьким повітовим старостою. Він аргументував її необхідність перенесенням штаб-квартири староства з Янова-Любельського, сильно знищеного ще у вересні 1939 р., до Красника. З метою знаходження місця квартир для німецьких повітових урядовців яновський староста, Ганс Ленк, наказав «очистити» місто від частини єврейського населення. Після першої акції у Краснику мали залишитися лише євреї, яких визнали здатними до праці або які вже працювали на німецькі установи. Критерієм селекції у Краснику була наявність відповідного штампу про зайнятість у документах. Тих осіб, які такий штамп отримали, ймовірно, ще на своїх місцях праці, відібрали для того, аби вони залишилися на місці. Тут ця акція також мала жорсткий перебіг. Кількадесят осіб, визнаних «нездатними до транспортування», розстріляли у будинках або на краснинському ринку, де збирали людей перед депортацією²¹.

¹⁹ BAL, II 208 AR-Z 643/71, Слідство проти Карла Штрайбля, Мікаела Янчака, Ервіна Міттраха, Теодора Пензьока, Курта Райнбергера і Юзефа Напералле, t. 6, "Акції", k. 59; R. Kuwałek, Getta tranzytowe., s. 145, 147.

²⁰ AŻIH, ŻSS, 211/606, Akta Delegatury ŻSS w Krasnymstawie, Pismo Delegatury w Krasnymstawie do Prezydium ŻSS w Krakowie, 8.V.1942; T. Berenstein, Martyrologia, opór i zagłada., s. 70–72. Із самого Краснічина тоді було депортовано близько 600 осіб. Серед них були як місцеві євреї, так і частина євреїв, переселених до цього поселення з Ізбіци кільканадцять днів раніше.

²¹ Депортація з Любартова відбулася 8.IV.1942 р., в результаті якої до Белжеця було вислано близько 650–800 осіб. Любартів був визначений як місце призначення для одного з транспортів з євреями, переселеними зі Словаччини. У Замості перша акція пройшла 11.IV.1942 р., й тоді було вивезено 2500 євреїв до белжецького табору смерті. APL, Starostwo Powiatowe Lubelskie, 1940–1944 (далі SPL), 141, Judenaussiedlungen, Spis Żydów w poszczególnych gminach powiatu lubelskiego, 28.IX.1942, k. 136; AŻIH, ŻSS, 211/611, Akta Delegatury ŻSS w Kraśniku, Pismo Delegatury do Prezydium ŻSS w Krakowie, 17.VII.1942; AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1516, Relacja Abrahama Olendera; T. Berenstein, Martyrologia, opór i zagłada., s. 74, 83; B. Musial, Deutsche Zivilverwaltung., s. 239–240.

Натомість додаткових пояснень вимагає доля 1400 євреїв, депортованих з Казімежа-Дольного. У доступних публікаціях подається інформація, що після переселення єврейських мешканців Казімежа до Ополе-Любельського вони були вивезені 31 березня 1942 р. разом з групою євреїв з Вонвольниці до табору смерті у Белжеці²². У збережених документах Єврейської суспільної самопомоги з Кракова знаходиться приватна кореспонденція між членами споріднених між собою родин Ланглебенів та Лістігів з президією ЄСС з Кракова, з якої можна зробити висновок, що цей транспорт був висланий не до Белжеця, а до табору смерті у Собіборі, який на той момент все ще був у процесі створення. Члени цих родин вислали запит до президії ЄСС про депортованих з Казімежа родичів. Водночас вони звертали увагу на те, що вони отримали викинутий з потягу листок з інформацією, що цілий транспорт їде у бік Влодави. Вже пізніше від деяких казімезьких євреїв мали дійти листівки, вислані з табору праці у Крехові, який був неподалік від Собібору. На жаль, президія ЄСС у Кракові не була у стані надати інформацію про долю депортованих, однак новина про те, що частина казімезьких євреїв перебувала у таборі праці у Крехові, може свідчити про те, що цілий транспорт потрапив до табору смерті у Собіборі, де відбулася селекція. Це був би правдоподібно перший великий транспорт, направлений до цього табору. Й потім євреї з Казімежа та Вонвольниці, які були визнані нездатними до праці, могли стати одними з перших жертв Собібору²³.

Водночас з депортаціями з Любліна почалися також вивезення євреїв зі Львова, столиці дистрикту Галичина. Приготування до масових транспортів до табору смерті у Белжеці почалися у самому місці та в Галицькій провінції на межі лютого та березня 1942 р.²⁴ Поводячись відповідно до рекомендацій Гьофле, тут до депортації також було призна-

²² T. Berenstein, *Martyrologia, opór i zagłada...*, s. 77–78; B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung...*, s. 239. Інформація про те, що казімезьких євреїв було вбито в таборі у Белжеці, міститься також на пам'ятній табличці, яка прикріплена до стіни колишньої синагоги у Казімежі-Дольному.

²³ AŻIH, ŻSS, 211/54, Poszukiwanie krewnych, Kartka pocztowa wysłana przez J. Listiga z Janowca nad Wisłą do Prezydium ŻSS w Krakowie, 22.VI.1942, k. 19; ibidem, 211/456, Akta Delegatury ŻSS w Janowcu nad Wisłą, List Langlebenowej do Prezydium ŻSS w Krakowie, 29.VI.1942, k. 24–25. Про те, що транспорт з євреями з Казімежа-Дольного та Вонвольниці міг бути висланий до табору смерті у Собіборі, свідчить також той факт, що місяцем пізніше, на початку травня 1942 р., більшість євреїв з території Пулавського повіту була депортована до Собібору. Можливо, вже на межі березня та квітня 1942 р. було ухвалено рішення про те, до якого з таборів смерті мають бути вислані конкретні транспорти з конкретних населених пунктів.

²⁴ Дітер Польш, німецький дослідник історії Голокосту у дистрикті Галичина, вважав, що приготування у Львові почалися раніше, ніж у Любліні. Однак на підставі аналізу збережених документів можна з усією впевненістю стверджувати, що всю операцію почали розпрацьовувати, власне, у Любліні під безпосереднім наглядом Глобочника як особи, яка мала координувати депортацію євреїв у всьому Генерал-губернаторстві. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 186.

чено, у першу чергу, безробітних та незданих до праці. Організацією депортації у Львові займалася німецька цивільна адміністрація – Альфред Бізанц, шеф відділу населення при губернаторстві дистрикту, та президія поліції – д-р Альберт Ульріх, командир шуцполіції у Львові. Наказ про депортацію, виданий 7 березня 1942 р., передбачав вивезення із самого Львова близько 33 000 євреїв, визнаних за «асоціальний елемент», тобто тих, хто залишилися без роботи, чи тих, хто утримувалися із суспільної допомоги. Вся операція була довірена львівському юденрату, який отримав наказ приготування списку осіб, призначених нібито до «виселення на Люблінщину». Цих осіб мала затримати єврейська служба порядку. Критерієм для того, аби лишитися у Львові, мала бути наявність так званої «мельдекarti» (*Meldekarte*, або «карти зголошень») із записом про зайнятість, яка рятувала перед вивезенням також членів родин. Наказ про виселення встановлював контингент у 1000 осіб, яких мали вивозити щодня транспортом зі Львова. Депортовані могли забрати із собою багаж вагою 25 кг та 200 злотих готівкою²⁵.

«Березнева акція» у Львові розпочалася дещо раніше, ніж депортації з Любліна, людей почали арештовувати вже 14 березня 1942 р. Спочатку їх відводили у дільниці єврейської поліції, а звідти до школи ім. Яна III Собеського на вул. Замарстинівській, де засідала комісія, яка складалася із службовців німецької поліції (зокрема, серед них був д-р Ульріх), двоє представників цивільної адміністрації та двоє членів юденрату, які разом проводили селекції арештованих. Члени юденрату намагалися звільнити насамперед тих осіб, які були молодими та здатними до праці, хоча й не мали мельдекарт, та людей, прикутих хворобою до ліжка, яких до школи ім. Собеського приносили на носках²⁶. На початку акція у Львові проходила спокійно й членам юденрату вдалося звільнити багато людей, яким дозволили повернутися додому. До сьогодні не зрозуміло, коли точно виїхав перший транспорт зі Львова до табору смерті у Белжеці. Швидше за все, це не сталося першого дня арештів. Відібраних на вивезення євреїв перевозили трамвайними платформами на приміську залізничну станцію Клепарів, розташовану неподалік від табору праці на вул. Янівській, а далі там людей вели до вагонів.

У перших транспортах, висланих зі Львова до Белжеця, не було повністю контингент у 1000 осіб, що помітив командувач СС та поліції у дистрикті Галичина групенфюрер СС Фрідріх Кацманн. 15 чи 16 березня він перейняв командування всією акцією, залучивши до неї підрозділи СС та українську поліцію²⁷. З цього моменту акція набула дуже

²⁵ Ibidem.

²⁶ АЖІН, *Relacje i zeznanie ocalałych*, 301/3110, *Zeznanie dr. Jakuba Bardacha*. Д-р Бардах був членом цієї комісії для юденрату у Львові.

²⁷ Це свідчило б про те, що перший транспорт зі Львова міг бути висланий до Белжеця ще перед транспортом з Любліна.

жорстокого характеру, хоча у Львові не доходило до таких ексцесів, як у Любліні²⁸. У школі ім. Собеського припинили звільняти людей. Тих, кого туди приводили, били. Людей також били на вокзалі Клепарів під час посадки у потяги. Наприкінці березня німецька й українська поліції арештували всіх євреїв, які з'являлися на вулицях, а єврейські поліцейські виводили з будинків навіть тих, хто мали мельдекарти. Цих останніх звільняли тільки у школі ім. Собеського, й інколи кількість звільнених, які мали право залишитися у Львові, становила половину затриманих того самого дня. 1 квітня 1942 р. було вислано до Белжеця останніх 900 осіб, після чого акцію було призупинено. Всі львівські транспорти так само, як і люблінські, відправлялися вночі. Останній транспорт був укомплектований напередодні свята Песах, коли євреї сідали за седер – святкову вечерю. Чимало з них забрали безпосередньо з-за святкових столів. Усього з міста тоді депортували близько 15 000 євреїв²⁹.

Як і на Люблінщині, так і в дистрикті Галичина ще в процесі вивезення зі Львова розпочалися акції у провінційних містечках. Спочатку вони охопили західну частину дистрикту, оскільки в східній досі тривали праці з метою зміни ширини колій, які існували в Радянському Союзі, на центральноєвропейську ширину. У провінції теж діяв принцип, за яким підлягали «виселенню» насамперед безробітні євреї. У випадку галицького дистрикту німці не мали намірів направляти сюди транспорти із закордонними євреями. У той час існував наказ, щоб людей, які призначалися до вивезення, збирали у населених пунктах неподалік від залізничних ліній, які ведуть до Белжеця. У цих населених пунктах рекомендувалося проводити селекції з розподілу населення на категорії: А – зайняті в німецьких інституціях, В – здатні до праці, С – нездатні до праці. Ці останні призначалися до транспортів, які мали налічувати від 1000 до 1200 людей. Всю акцію депортації на провінції координували німецькі повітові староства, які були зобов'язані до співпраці з інституціями поліції безпеки та СД. Спочатку депортації мали охопити найближчі околиці Львова, передусім, населені пункти, розташовані на трасі Львів – Белжець. 19 березня 1942 р. з Рави-Руської до Белжеця, який лежав за 14 км від цього містечка, було вивезено перших 1000 євреїв, а наступного дня з Жовкви виїхав транспорт, в якому знаходилося 700 осіб категорії С³⁰. 25 березня 1942 р. транспорт, який налічував 1000 людей, був відправлений з Дрогобича. До цього транспорту по-

²⁸ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 186.

²⁹ J. Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War. One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis*, London 1993, p. 46; D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 187–188.

³⁰ АЖІН, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1892, *Relacja Józefa Hochnera*; *ibidem*, 301/4950, *Relacja Abrahama Schalla i Wolfa Sambola*; G. Taffet, *Zagłada Żydów żółkiewskich*, Łódź 1946, s. 27–28; А. Крутлов, *Хроника Холокоста...*, с. 89; D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 189–190. За Таффетом і Полем, депортація з Жовкви мала відбуватися вже 15.III.1942 р., що є не надто можливим.

трапили найбільшій єврейській мешканці міста, призначені на депортацію юденратом і поінформовані про те, що вони їдуть на роботу. «Це була перша такого типу акція, де зганяли жінок, дітей, старих. Усі прийшли з багажем. Їх відвезли до Белжеця. Зголосилася певна група, вони спокійно йшли до вагонів. У наступних акціях люди вже розбиралися й добровільно “на роботу” не зголошувалися»³¹.

На початку квітня німці вислали до Белжеця великі транспорти зі Станіславова та Коломиї. Обидва міста виконували на той час функції центрів, в яких збирали євреїв з територій повітів. Ці акції, які проводилися весною 1942 р., мали дуже кривавий перебіг. Крім того, що «нездатних до транспорту» розстрілювали на місці, частина гетто, з якого здійснювалися «виселення» єврейського населення, була підпалена. У Станіславі, як і в Коломиї, з метою кращого розрізнення людей, які також поділялися на три категорії з точки зору їхньої придатності до праці, євреям наказали носити пов'язки з відповідними позначеннями літерами. Між тим, гетто в Коломиї, утворене на кільканадцять днів перед початком депортацій, було поділене одразу на три частини, які відповідали конкретним категоріям євреїв. Гетто III, в якому перебували люди, визнані нездатними до роботи, у процесі акції було підпалене, і на його території було також розстріляно кілька осіб. У палаючих будинках тоді загинуло багато людей, які намагалися сховатися³². Тоді через кілька днів після першої депортації до Коломиї було привезено кілька тисяч осіб з малих населених пунктів, розташованих у межах цього повіту, після чого було депортовано двома транспортами разом 3000–4000 євреїв³³. Транспорти до табору смерті у Белжеці з дистрикту Галичина прибували одночасно з депортованими потягами з міст на Люблінщині. Ймовірно, що вже тоді, зважаючи на кількість людей, які в них перебували, вони мали стояти по кілька годин на станції у Белжеці, щоб дочекатися на свою чергу прийняття до табору³⁴.

³¹ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1096, *Relacja Erny Klinger*. За іншим спогадом, люди, визначені на той момент до депортації, раніше отримали з юденрату наказ про виселення, й усією акцією керували управлінці цієї інституції та єврейські поліцейські. Див.: *Ibidem*, 301/1162, *Relacja Leona Cukierberga*; D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*., s.190.

³² AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1398, *Relacja Róży i Szai Federów*; *ibidem*, 301/2171, *Relacja Dawida Berbera*. У багатьох населених пунктах Станіславського повіту німці, не чекаючи на депортаційні поїзди, проводили масові страти тих євреїв, яких визнали за нездатних до роботи. Так було, приміром, у Рогатині, де ще 20.III.1942 р. було розстріляно 2700 осіб. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*., s. 190.

³³ Серед депортованих були також євреї зі Снятина, Печеніжина та Заболотова. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*., s. 190; А. Крутлов, *Хроника Холокоста*., с. 92–93.

³⁴ Складно погодитися з тезою Дітера Поля, що з 1.IV.1942 р. було затримано депортаційні потяги до Белжеця з території Люблінського дистрикту, оскільки мали прибути великі транспорти з дистрикту Галичина. Як видно зі збережених джерел, депортаційні акції тривали одночасно в обох дистриктах. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*., s. 191.

У белжецькому таборі смерті в його першій стадії функціонування теоретично можна було умертвити близько 4000–5000 осіб щодня. У реальності ж кількість транспортів бувала різною. На самому початку, вірогідно, протягом першого тижня прибували один-два транспорти щодня. Кожен налічував близько 1000–1500 євреїв, про що можна стверджувати на підставі збереженого архівного матеріалу на тему щоденних груп людей під час депортацій з Любліна та Львова, звідки тоді приїжджала більшість транспортів. Але вже у першій фазі до Белжеця прибували й більші транспорти, наприклад, наприкінці березня 1942 р. з Пісків й Ізбіци з Люблінського дистрикту – кожен віз 2000 осіб³⁵. Бувало й так, що у транспортах кількість осіб перевищувала навіть 3000 євреїв. Найбільший транспорт, висланий ранньою весною 1942 р. до Белжеця, виїхав з гетто у Станіславі з дистрикту Галичина. У ньому мало знаходитися близько 4000 людей. Близько 5000 євреїв у цей самий час було депортовано також з гетто у Коломиї з цього ж дистрикту³⁶. Однак такі великі транспорти у той період були винятками. Табір у Белжеці, а особливо газові камери, не був пристосований до умертвіння таких великих груп, і, швидше за все, потяги, в яких знаходилося понад 1500–2000 осіб, мусли довше стояти на залізничній станції. Такі состави запам'ятали залізничні працівники з Белжеця: «Наприкінці березня 1942 р. до Белжеця прибули перші залізничні транспорти з євреями з боку Любліна, а далі з Любліна та Рави-Руської. На початку щодня приїжджало два транспорти, пізніше ця кількість збільшилася до трьох. Траплялося, що прибувало чотири або навіть п'ять транспортів. Тоді було багато пустих вагонів. У середньому у вагоні налічувалося близько 100–120 людей. Розмір транспортів коливався від 40 до 60 товарних вагонів. Перші транспорти були щільно напхані людьми. Тоді не було пустих вагонів. Я пам'ятаю, що з цікавості питавав працівників руху на станції Белжець, скільки є євреїв у транспорті, на що мені відповіли, що 1500 осіб, а іншого разу мені сказали, що 1800 осіб»³⁷.

Інформація про кількість вагонів в одному транспорті та згадки про пусті вагони належить вже до другої фази функціонування табору смерті у Белжеці, коли транспорти були набагато більшими і коли втечі з цих транспортів стали звичною справою. Ймовірно, у березні та

³⁵ У гетто в Пісках одноразова депортація охопила понад 3000 осіб, бо в одному транспорті тоді були вислані євреї з Пісків, Біскупице й Травників. T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej na Lubleszczyźnie*, машинопис у зборах Державного музею у Майданеку, s. 30; J. Kiełboń, *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim...*, s. 170.

³⁶ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 190–191. Транспорт зі Станіслава був висланий 31.III.1942 р., і в ньому були переважно люди старшого віку, хворі, діти та жебраки. З Коломиї німці тоді вислали точно 4849 осіб, і серед них були також євреї, приведені до цього міста із Заболотова, Косова та Кутів.

³⁷ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Michała Kuśmierczyka, 16.X.1945, k. 33. Свідок працював машиністом на залізничній станції у Белжеці.

квітні 1942 р. склади депортаційних потягів, висланих до Белжеця, крім очевидно великих транспортів, теж не мали такої великої кількості вагонів. На жаль, тут не можуть допомогти показання колишніх есесівців, оскільки вони, говорячи про транспорти, які приїжджали до табору, напевне зменшували їхній розмір і кількість привезених ними осіб. Приміром, Вернер Дебуа засвідчив, що насправді транспорти мали по 20–40 вагонів і в кожному знаходилось максимум 30–40 осіб³⁸. Ще більше в цьому плані брехав головний звинувачений у німецькому слідстві, Йозеф Обергаузер, свідчачи, що протягом першої фази існування табору транспорти склалися лише з 4–6 вагонів, а всіх депортованих у такому потязі мало бути до 150 осіб. За його даними у пізніший період, коли транспорти були вже більшими, вони мали складатися з 5–7 вагонів, в яких перевозили по 30–40 осіб³⁹. Якщо вірити показанням колишніх есесівців з Белжеця, можна було б також описати перевезення євреїв на смерть як звичайну подорож, яка могла б відбуватися у пасажирських потягах I чи II класу без особливого переповнення людьми. У реальності члени табірної залози, які давали тоді показання, суперечили самі собі, коли описували бодай те, що в кожному транспорті перебували люди, які померли чи захворіли внаслідок умов у депортаційних потягах.

Маршрут транспорту, відповідно з попередніми рішеннями, ретельно координувався з Генеральною дирекцією східної залізниці (Generaldirektion der Ostbahn, GEDOB). Транспорти до табору у Белжеці (пізніше також і в інші табори смерті) трактувалися так само, як військові транспорти. GEDOB встановила спеціальні тарифи на депортаційні транспорти, навіть вводячи знижки на потяги, в яких перевозили понад 400 осіб. Діти молодші 4-х років депортувалися безкоштовно, а старші – за півціни. Оплачувало транспорти Головне управління безпеки Райху (SS-Reichssicherheitshauptamt), а кошти йшли зі спеціального рахунку акції «Райнхард», на якому були кошти пограбованих жертв. Це означає, що самі жертви брали на себе кошти на свою ж депортацію до Белжеця, по факту вони платили за свою смерть⁴⁰.

Планування розкладу конкретних транспортів відбувалося на рівні німецької залізничної дирекції в кожному окремому дистрикті. Відповідальним за ці дії у Любліні був вищий залізничний інспектор Оскар Дігельман, звичною справою якого був нагляд й організація залізничного руху на відрізках: Люблін – Белжець, Люблін – Холм і Люблін – Грубешів. Як він свідчив у справі проти Йозефа Обергаузера, у Любліні

³⁸ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, т. 7, к. 1402.

³⁹ Ibidem, Показання Йозефа Обергаузера, 12.XII.1962, т. 9, к. 1683–1684.

⁴⁰ С. Lanzmann, Shoah: An Oral History of the Holocaust. The Complete Text of the Film, New York 1985, s. 132–145, інтерв'ю з Раулем Гільбергом і Вальтером Штірем, керівником 33-го департаменту Управління залізниці Райху.

як планувалося депо депортаційних потягів, так і приймалися рапорти на тему кількості таких транспортів. Очевидно, що до залізниці надходила інформація про кількість осіб, яку перевозили до табору смерті, про що, однак, Дігельман не згадував. Потяги, які везли депортованих євреїв до Белжеця, мали позначення «РЈ» – «Polnische Juden» («польські євреї»). Для них паровози замовлялися на станції у Замості, а обслуга складалася з польських залізничників. Зі станції у Заваді та у Белжеці до Любліна пересилалися рапорти про кількість потягів, які висилалися до табору, але, як засвідчив Дігельман у 1961 р., він не пам'ятав їхньої кількості. Під час організації транспортів з людьми до них ставилися як до звичайного залізничного вантажу⁴¹. Сам свідок був у Белжеці, він також бачив транспорти з євреями, які їхали у напрямку цього населеного пункту. Він їх запам'ятав, позаяк чув, як зачинені у потягах люди криком просили води. Він також добре знав, звідки відправлялися транспорти з євреями з Любліна. Проте його свідчення виглядає дуже загальним⁴².

З половини квітня до половини травня 1942 р. табір у Белжеці був зачинений для транспортів. Вірт поїхав до Берліна за новими наказами, а частина табірної залоги була направлена у Собібор з метою запуску нового табору смерті. У другій половині травня цього року німці вислали до Белжеця кілька невеликих транспортів з найближчих до табору околиць. Це були євреї передовсім з Цішанова і Томашева-Любельського. З огляду на те, що обидва містечка не мали залізничного сполучення з Белжцем, євреї з Цішанова частково дістались пішо, а частково їх підвезли на підводах. Тоді як томашівських євреїв привезли вантажівками. Акція у Томашеві-Любельському та околицях відбулася 22 травня 1942 р., у день єврейського свята Шавуот (відоме також як Зелені свята). Цього самого дня було також проведено депортацію з Краснобруду, внаслідок якої кількостень євреїв було вивезено підводами до Белжеця⁴³.

⁴¹ Staatsarchiv München, StanW 33033/19, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Оскара Дігельмана, 12.XII.1961, к. 421–422.

⁴² Увагу на те, що Оскар Дігельман знав більше, ніж хотів свідчити, звернув навіть комісар поліції з гессенського кримінального департаменту у Вісбадені, який його допитував. Про широке знання свого начальника та про його близькі стосунки з есесівцями з табірної залоги у Белжеці розповідав у своїх показаннях підлеглий Дігельманна з часів служби у Любліні, колишній залізничний інспектор, німець Артур Мянзовський. Ibidem, к. 421–422; Staatsarchiv München, StanW 33033/19, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Лист з гессенського кримінального департаменту до прокурора у Мюнхені, Вісбаден, 28.XII.1961, к. 425; ibidem, Показання Артура Мянзовського, 4.I.1962, к. 431.

⁴³ Серед депортованих з Цішанова практично не було місцевих євреїв, яких ще у вересні 1939 р. було витиснено за кордон до радянської окупаційної зони. Переважну більшість тоді вивезених до Белжеця становили євреї з Медьця та Томашева-Любельського, яких переселили до Цішанова ще у березні 1942 р. Ймовірно, коли розпочалися депортації з цього населеного пункту, німці одночасно організували акцію у Томашеві-Любельському, в результаті якої кількостень осіб було вивезено машинами до Белжеця. «Акція на Зелені свята» охопила також околиці Томашева-Любельського.

На межі травня та червня до Белжеця було депортовано великі групи євреїв з деяких населених пунктів Краківського дистрикту – переважно з Тарнова, Кракова та Домброви-Тарновської. Найбільшою проблемою є питання кількості транспортів з цього дистрикту. У наявних публікаціях подаються цифри, які можна визнати сильно завищеними. Питання кількості транспортів до табору смерті у Белжеці, особливо з цієї території, ще потребує ретельного наукового вивчення⁴⁴.

У випадку цих депортацій критерієм призначення людей до транспортів була також здатність до праці. На жаль, через відсутність відповідних документів неможливо прослідкувати весь процес організації цих «виселень», але можна припускати, що він був схожий на той, що відбувався у Любліні й у Львові. Акціям депортацій у Кракові й Тарнові передували штампування документів місцевими центрами поліції безпеки та СД. Акція зі штампами у картах праці у Тарнові відбулася за два дні до початку акції, та попри те, що вона спричинила занепокоєння серед тамтешніх євреїв, ніхто не передбачав, що вона означатиме виселення на смерть. Ніхто також не знав, які штампи у документах є ліпшими⁴⁵. У той час як у краківському гетто, в якому перебувало на той час дещо більше 17 000 євреїв, штампування документів відбулося за день до початку акції. Проте вже з березня 1942 р. серед євреїв, які жили у Кракові, ходили чутки про плановане виселення безробітних, що на додаток підсилювалися новинами, які доходили з юденрату про те, що гетто, на думку німецької влади, перенаселене та що влада має намір додатково зменшити його межі. Багато людей намагалося у будь-який спосіб дістати собі посвідчення про зайнятість, переважно у німецьких фірмах⁴⁶. Попри все це, акція розпочалася несподівано та викликала паніку в гетто. 29 травня 1942 р., за два дні до відправлення з Кракова до Белжеця першого транспорту, почалося штампування кенкарт. Власник такої печатки був врятований від виселення, але, як показала практика, цей штамп не рятував його рідних.

Більше того, серед депортованих тоді євреїв до Белжеця були вихідці з Рахана, яких до табору вивезли на підводах. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Ludwika Obalka, 10.X.1945, k. 13; ibidem, Zeznanie Adama Pogodzińskiego, 11.X.1945, k. 14; ibidem, Zeznanie Eugeniusza Gocha, 14.X.1945, k. 24; BAL, В 162/5931, Слідство проти Вальтера Панцера, ландкомісара з Томашева-Любельського, Показання Хани Руделер, 17.II.1963, k. 311; ibidem, Показання Абрахама Цінгера, 27.II.1963, k. 361; Pinkas Hakehillot Polin. Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, t. 7: Lublin-Kielce districts, red. A. Wein, B. Freundlich, W. Orbach, Jerusalem 1999, p. 513–515 (режим доступу: http://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol7_00513.html).

⁴⁴ Деяку інформацію про транспорти з Краківського дистрикту до Белжеця можна знайти в працях: E. Podhorizer-Sandler, O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim; Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 387–388; J. Kielboń, Migracje ludności w dystrykcie lubelskim., s. 151.

⁴⁵ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/4598, Relacja Leona Lesera.

⁴⁶ A. Biberstein, Zagłada Żydów w Krakowie, Kraków 2001, s. 64.

З акції транспортування були виключені працівники юденрату та його відгалуження, пацієнти шпиталів і діти із сиротинців. Разом з цим німці почали розпускати плітки в гетто, що безробітні євреї будуть вивезені на роботу в Україну. З метою відлову осіб без штампів німці залучили єврейську службу порядку, але разом з цим ввели свої поліцейські одиниці, які проводили всю операцію. Відповідальність за її успіх було покладено на юденрат і його президента д-ра Артура Розенцвейга⁴⁷.

Акція, яка розпочалася 1 червня (штамбування документів тривало до 31 березня), від самого початку мала дуже жорстокий перебіг. На площі Згоди збирали затриманих, переважно матерів з дітьми, людей старшого віку, а також цілі родини, й усі в спеку чекали на подальше рішення німців. Серед визначених до транспортів було багато осіб, які походили з інтелігенції, виконували офісну роботу, визнану німцями за марну. Спочатку німці та юденрат закликали людей без печаток до того, аби вони самі приходили на місце збору, й насправді частина осіб прислухалася до цього заклику. 1 червня було укомплектовано перший краківський транспорт, який налічував 2000 людей⁴⁸. У перший день депортацій німці дозволяли надавати першу медичну допомогу, а на залізничному вокзалі у Плашуві, звідки транспорт вислався до Белжеця, виселенцям давався в дорогу хліб. Наступними днями заборонялося надавати будь-яку допомогу депортованим. З першого дня депортацій людей з Кракова, яких відводили на вокзал у Плашуві, били, а тих, хто запізнився на марш, а це були здебільшого люди старшого віку чи інваліди, вбивали по дорозі⁴⁹. Акція у Кракові тривала до 8 червня 1942 р., і в чотирьох транспортах німці тоді вивезли близько 7000 євреїв⁵⁰.

Двома днями пізніше почалася депортація у Тарнові. Вона мала практично ідентичний перебіг. Єврейські поліцейські витягали з домівок людей, які не мали відповідних штампів у документах, і збирали їх на ринку Старого міста, де тримали виселенців увесь спекотний день. І лише ввечері їх відвели у супроводі криків, побиття та пострілів на товарний вокзал, де на них чекав потяг до Белжеця. Решта євреїв, які залишилися у Тарнові, були повідомлені про те, що їхніх родичів вивозять «на роботу на схід»⁵¹. Наступного дня ініціативу перейняли нім-

⁴⁷ Ibidem, s. 65.

⁴⁸ Ibidem, s. 66. Акція у Кракові фотографувалася німцями. Ці фотографії до сьогодні використовуються у різних публікаціях, але інколи вони помилково підписуються як такі, що показують остаточну ліквідацію краківського гетто. До транспорту з 1.VI.1942 р. також взяли тодішнього голову юденрату д-ра Артура Розенцвега разом з родиною. Німці звинуватили його у надто повільному формуванні групи для депортації.

⁴⁹ Ibidem, s. 67-68.

⁵⁰ Ibidem, s. 64, 74.

⁵¹ AŻIH, Relacje i zeznanie ocalałych, 301/4598, Relacja Leona Lesera.

ці. Вони стріляли по людях, зібраних на ринку, а з натовпу вибирали старців і дітей, а також частину жінок, садили у вантажні машини, які стояли довгою колоною на ринку, та вивозили на підтарнівську Збілітовську Гору, де їх розстрілювали.

Такі страсти тривали протягом наступних двох днів акції. Як подають свідки, кількість лише жертв розстрілів могла сягати 10 тисяч, хоча ця цифра видається сильно завищеною. Депортованих з Тарнова до Белжеця мало бути лише у два рази більше осіб⁵².

Така велика кількість осіб, розстріляних тоді у Тарнові, навіть якщо вона й була дещо менша, ніж це подається у спогадах, вражає своєю надзвичайною жорстокістю, яка вирізняє тарновські події від схожих депортаційних акцій в інших населених пунктах, і вони напевно мали шокувати місцевих євреїв⁵³. Проте кати керувалися транспортною логікою, оскільки розстрілювали не лише євреїв «нездатних до транспорту», а й також тих, для кого просто не вистачило місця у потягах для депортації. Можна впевнено зробити висновок, що у кожному транспорті з Тарнова до Белжеця, як і у випадку Кракова, у червні 1942 р. могло перебувати 2000 або дещо більше осіб. Останнім акордом першої фази депортацій з Краківського дистрикту до табору смерті у Белжеці було вивезення близько 500 євреїв з Домброви-Тарновської, що відбулося або під час акції у Тарнові, або одразу після неї⁵⁴.

У середині червня 1942 р. табір знову закрили. Цього разу – з метою побудови більших газових камер, а знову його було відкрито в середині липня. Тоді настав найбільший вплив депортаційних транспортів. Більшість тоді депортованих жертв до Белжеця походила з дистрикту Галичина та Краківського дистрикту, тобто з теренів усієї Малопольщі, яка перебувала у кордонах Польщі до 1939 р.

Рішення про інтенсифікацію та збільшення транспортів до Белжеця було ухвалено у квітні та травні 1942 р. Під час зустрічі Гайнріха Гімmlера з Оділом Глобочником, що відбулася 17 квітня 1942 р. у Варшаві, райхсфюрер СС вирішив знищити варшавське гетто, найбільше на той час скупчення євреїв в окупованій Європі. У зв'язку з цим було вирішено також побудувати третій табір смерті, призначений, перш за все, для варшавських євреїв. Він мав з'явитися у Тре-

⁵² Ibidem; Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka..., s. 387.

⁵³ Серед тодішніх жертв особливо багато було дітей. Місце їхнього вбивства в Збілітовській Горі на сьогодні є одним з найбільш відомих символів мартирології єврейських дітей в Польщі, яка, втім, відвідується переважно приїжджими з-за кордону. В усіх спогадах, написаних уцілілими з тарновського гетто, які зараз зберігаються або в архіві ЄЦ, або в архіві «Яд Вашем», містяться приголомшливі описи вивезення дітей на вбивство в Збілітовській Горі.

⁵⁴ AŻIH, Relacje i zeznanie ocalałych, 301/2348, Relacja Altera Mileta. На тему цієї депортації бракує багатьох деталей. Можна лише спекулювати, що група вивезених тоді євреїв з Домброви-Тарновської могла бути приєднана до якогось з транспортів, який від'їздив з Тарнова.

блінці⁵⁵. Швидше за все, тоді мали також йти розмови на тему збільшення депортацій з інших частин Генерал-губернаторства та можливої розбудови газових камер у вже наявних двох таборах смерті, які підпорядковувалися Глобочнику. Під час його зустрічі з Гімmlером командувач СС та поліції у Люблінському дистрикті, ймовірно, мав доповісти своєму керівнику перші рапорти про перебіг убивства у Белжеці. У травні 1942 р. дискусія про початок ліквідації варшавського гетто, збільшення депортацій, тобто про пришвидшення знищення, відбувалася між Глобочником та канцелярією фюрера. Наприкінці того ж місяця Глобочник мав отримати остаточний наказ про перебудову табору смерті у Белжеці. Можливо, на це рішення вплинули перші депортації з Краківського дистрикту, коли виявилось, що сили СС тактично та організаційно були готові до вивезення та знищення безперечно більших груп євреїв. Відповідне рішення у цій справі Глобочник міг отримати від Райнхарда Гайдріха, шефа Головного управління безпеки Райху (РСХА), незадовго до його смерті⁵⁶. У цей час командири СС і поліції у конкретних дистриктах отримали також винятковий контроль над знищенням євреїв на території Генерал-губернаторства, а Оділо Глобочник отримав особливу довіреність над керівництвом, по суті, всією операцією з Любліна. Остаточне рішення Гімmlера про депортацію всіх євреїв з Генерал-губернаторства до кінця 1942 р. було видано 19 липня у Любліні, й де-факто воно було лише формальністю, яка підтверджувала попередні домовленості. Бо вже протягом кількох днів з Краківського дистрикту до табору смерті у Белжеці висилалися великі транспорти. Може бути, у той час було теж підтверджено те, що Крістіан Вірт має зайняти посаду спеціального інспектора таборів смерті акції «Райнхард», а його місце у Белжеці заступить Готтліб Герінг. Такі рішення могли бути ухваленими ще у травні 1942 р., коли Глобочник у канцелярії фюрера вів детальні розмови на тему перебігу знищення євреїв у Генерал-губернаторстві. Напевно тоді ж було вирішено, що залоги конкретних таборів смерті мають бути заповнені наступними офіцерами СС, які раніше були пов'язані з операцією «евтаназії» у Райху. Про це свідчить той факт, що наступна група есесівців, пов'язаних з Т4, почала прибувати до табору смерті у Белжеці вже у червні 1942 р. Депортації до таборів смерті підлягали на той час фактично всі євреї, за винятком осіб віком від 16 до 35 років, яких було визнано здатними

⁵⁵ D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego...*, s. 49.

⁵⁶ *Ibidem*. Біограф Гайдріха, Гюнтер Дешер, вважає, що Глобочник отримував усі накази стосовно акції з убивства євреїв газом не від шефа РСХА, а від самого Гімmlера. Проте схоже, що Райнхард Гайдріх на той час мав широку компетенцію та багато рішень ухвалював сам в узгодженні з Гімmlером. Власне, його роль у процесі ухвалення рішень призвела до того, що після його смерті на початку червня 1942 р. від чеського замаху, вся операція вбивства євреїв у Генерал-губернаторстві отримала назву на його честь – акція «Райнхард». G. Descher, *Reinhard Heydrich...*, s. 195–196.

до праці й вирішено розмістити у таборах праці на території Генерал-губернаторства⁵⁷.

Починаючи з липня 1942 р. акції депортацій до Белжеця набули прочісувального характеру в деяких повітах Краківського, Галицького та Люблінського дистриктів. Найінтенсивніша хвиля депортаційних транспортів настала у серпні та вересні того ж року. Вона охопила практично всю територію дистриктів – спочатку Краківського, а потім Галицького. Процедура була схожою на тих теренах Генерал-губернаторства, де організовувалися депортації до Белжеця. Євреїв збирали переважно у повітових містах або населених пунктах, розташованих неподалік від залізничних колій, де проводилися селекції за критерієм здатності до роботи⁵⁸.

Влітку та восени 1942 р. до Белжеця було депортовано також ще кілька скупчень євреїв з території Люблінського дистрикту, а точніше – з його південної частини: із Замойського, Білгорайського, Яновського та Красноставського повітів. Особливо велика кількість транспортів прибула до Белжеця у серпні та вересні, під час найбільш інтенсивної акції ліквідації галицьких гетто, зокрема, в час великої акції у Львові, де 10–25 серпня було депортовано з гетто близько 40 тисяч євреїв. У самих тільки львівських транспортах за один раз привозили понад 6000 осіб, і це не дорівнювало загальній кількості транспортованих у той час до Белжеця євреїв⁵⁹. Депортаціям зі Львова, як і в березні 1942 р., передувала акція штампування мельдекарт. Печатки отримували євреї, які працювали на німецьких підприємствах або працювали у різних відділах юденрату. Львівські євреї, які вже не вірили німецьким обіцянкам, що депортації організуються з метою висилання людей на роботу, намагалися будувати схованки у своїх помешканнях або ховатися у неєврейських знайомих. Усю акцію проводили німецька та українська поліції, а також члени єврейської служби порядку. Вже на початку великої акції виявилося, що штампи у мельдекартах не гарантували звільнення затриманого в будинку чи на вулиці. Дуже

⁵⁷ D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego...*, s. 50. З 7.VII.1942 р. розпочалися депортації до Белжеця з гетто у Ряшеві, та кожен транспорт вмщував вже 4000 осіб. Це були перші транспорти, направлені до белжецького табору смерті після його перебудови. AZIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/2305, *Relacja Walerego Saneckiego*.

⁵⁸ Про наказ концентрації єврейського населення у повітових містах відомо на прикладі дистрикту Галичина. Дослідження наступних депортаційних хвиль по всьому Краківському дистрикту підтверджує це правило. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 214.

⁵⁹ У відомому звіті Курта Герштайна, есесівця, який відвідав Белжець 17.VIII.1942 р. та спостерігав за вбивством євреїв одного з львівських транспортів, міститься інформація, що того дня до Белжеця було привезено в одному составі із 45 залізничних вагонів близько 6700 осіб. Схожі цифри наводить також Олександр Круглов, який займається історією Голокосту в Україні. Див.: J. Marszałek, *System obozów śmierci w Generalnym Gubernatorstwie i jego funkcje (1942–1943)*, “*Zeszyty Majdanka*” 1996, t. 17, s. 29; А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 117, 118.

часто на місці збору або безпосередньо на вокзалі у Клепарові вивозили цілі групи робітників з конкретних майстерень, щоб тільки доповнити групу депортованих. Львів прочісували дільниці за дільницею й щодня відбувалися арешти кількох тисяч людей, яких вели у школу ім. Собеського або на площу Теодора в єврейській дільниці, звідки трамваями жертв забирали на площу, оточену кільчастим дротом, яка знаходилася на території табору на вул. Янівській та неподалік від вокзалу Клепарів⁶⁰.

«9 серпня, в неділю, в єврейській дільниці почалася паніка. Прогриміла звістка, що має розпочатися широкомасштабна акція. [...]»

Вночі розпочалася акція. Вранці забораних євреїв було приведено на територію колишнього табору і розміщено у бараках, в яких перед цим спали в'язні табору. Були там "зайняті" Вільгауз, Рокіта та всі есесівці⁶¹. Крім них, ніхто, навіть Кампф, не мали туди доступу⁶². Через дві години всіх відвели на клепарівський вокзал. Шли п'ятірками, вело СД. Я підійшов ближче. Переді мною промаршував цілий квіт львівської інтелігенції. [...]

Через два дні людей, яких забрали в процесі акції, вже не розміщували у старому таборі, а проводили на велику площу біля нового табору. Скоріше всього, бараки не могли вмістити таку масу людей. Рокіта кружляв серед нещасних жертв, які часом по кілька днів залишалися на гарячому сонці чи під проливним дощем без їжі та води. Рокіта вів бізнес, забирав у людей все, що тільки можна було. [...]

[...] Вже 10 днів тривала акція, коли вони вночі заїхали під ізоляторний шпиталь на вул. Замарстинівській та забрали звідти всіх табірників разом з лікарями та шпитальним персоналом. Їх також було вивезено одразу на вокзал⁶³.

У відправленому транспорті зі Львова 16 серпня 1942 р. перебував Рудольф Редер, один з небагатьох уцілілих в'язнів з табору смерті у Белжеці. Його забрали з майстерні, в якій він працював, і на трамвайній платформі у натовпі разом з іншими львівськими євреями його відвезли на площу на вул. Янівську.

«Це було ввечері. Нас зібрали на великій галявині у закритому колі. Нас було 6 тисяч. Нам наказали сісти, не дозволялося вставати чи простягати руки або ноги. З якоїсь башти на нас світив прожектор; було світло, як удень; оточені озброєними бандитами, ми сиділи у неймовірній тисняві, всі разом: молоді, старі, жінки та діти різного віку. Було зроблено кілька прицільних пострілів; хтось встав, може, хотів, щоб його застрелили.

⁶⁰ D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung., s. 218–219.

⁶¹ Ріхард Рокіта та Густав Вільгауз були офіцерами СС із табірної залози в таборі праці на вул. Янівській у Львові. Перший виконував обов'язки керівника табору (Lagerführer), другий був комендантом табору.

⁶² Роман Кампф, єврейський старшина в таборі (Lagerältester) на вул. Янівській.

⁶³ I. Szajnowicz, Lwów, w: Życie i zagłada Żydów polskich., s. 288.

Так ми просиділи всю ніч. Була могильна тиша. Ні діти, ні жінки не плакали. О шостій вранці нам наказали встати з вологої трави, стати у четвірки, й довгий ряд засуджених пішов маршем на Клепарівський вокзал»⁶⁴.

Людей завантажували до вагонів у супроводі жахливого побиття. Вся процедура депортації мала на меті довести євреїв до такого стану, в якому вони б не чинили опору і не пробували тікати. Вагони були заповнені жертвами до меж можливого. До одного вагону поміщали по 100 осіб, причому німці відлічували відповідну кількість під час завантаження людей⁶⁵.

«Сама подорож до табору була також частиною страждань. Нарешті запломбовували вагони. Стиснуті в одну групу тремтячих людей, ми стояли тісно, майже один за одним. Душно, спекотно, ми були близько до того, аби з'їхати з глузду. Ані краплини води, ані крихти хлібу. О восьмій ранку поїзд рушив. Я знав, що в локомотиві кочегар і машиніст були німцями. Потяг їхав швидко, проте нам здавалося, що він їде дуже повільно. Поїзд три рази зупинявся: у Куликові, у Жовкві, у Раві-Руській. Зупинки, швидше за все, були потрібні для регулювання залізничного руху. На них гестапівці сходили з дахів вагонів і не допускали нікого до потягу. Вони не дозволяли отримати хоча б трохи води, яку люди зі співчуття подавали через мале загразоване віконце спраглим всередині.

Ми їхали далі, ніхто не сказав ані слова. Ми усвідомлювали, що їдемо на смерть, що немає для нас спасіння; апатичні, без жодного скрику. Ми всі думали про одне: як тікати, але не було можливості. Вагон, в якому ми їхали, був зовсім новий, вікно таке вузьке, що я не міг через нього протиснутися. В інших вагонах, імовірно, можна було виламати двері, бо що кілька хвилин до нас долинали звуки пострілів у слід утікачам. Ніхто ні з ким не розмовляв, ніхто не втішав жінок, які плакали, ніхто не перешкоджав дітям ридати. Ми всі знали: ми їдемо на вірну та страшну смерть»⁶⁶.

Під час великої акції у Львові, 17 серпня, місто відвідав Гайнріх Гімлер у супроводі Оділа Глобочника. Можна лише припускати, що вони обоє були свідками облав або моменту організації транспорту до табору в Белжеці⁶⁷. Львів був найбільшим скупченням євреїв, з якого влітку 1942 р. відбулися масові депортації до Белжеця. 25 серпня з міста виїхав останній транспорт, сформований під час великої акції.

⁶⁴ R. Reder, Belżec, s. 44.

⁶⁵ Ibidem, s. 45.

⁶⁶ Ibidem, s. 45–46.

⁶⁷ Немає жодного документа або спогаду, який підтверджував би, що Гімлер чи Глобочник були безпосередніми наглядачами над депортаціями євреїв зі Львова. Можна тільки додумувати, що цим двом особам, відповідальним за Голокост, було показано, як саме він відбувався. D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung., s. 220.

Водночас з поїздами з львівськими євреями до табору в Белжець прибували транспорти з Львівського повіту. Тоді систематичні депортаційні акції у решті частин дистрикту Галичина розпочалися вже після великої акції у Львові. Значна їх кількість припала на серпень і вересень 1942 р., тобто на час, коли в усьому Генерал-губернаторстві (а також на загал на всіх польських землях) був період найбільш інтенсивного вбивства євреїв. У цей період депортації охопили все Генерал-губернаторство та польські землі, приєднані до Райху. Варто лише згадати, що сотні тисяч євреїв тоді було вивезено з Варшави й околиць до табору смерті у Треблінці. Транспорти до цього табору також їхали на той час з Радомського та північної частини Люблінського дистриктів. У Вартегау було ліквідовано провінційні гетто, а їхніх жителів вислали до табору смерті у Хелмно-над-Нерем. Акції продовжувалися в Заглемб'є Сілезько-Домбровському, внаслідок чого десятки тисяч людей померли у газових камерах табору Аушвіц-Біркенау. На підставі різних доступних даних можна встановити, що тільки у серпні 1942 р. на території самого Генерал-губернаторства було депортовано на смерть близько 350 000 євреїв, з яких до табору смерті у Белжеці потрапило понад 130 000.

Під час депортацій, організованих у населених пунктах дистрикту Галичина, німці на додаток провели селекцію осіб, здатних до праці. Молодих чоловіків, яких планувалося вислати до таборів праці, завантажували до окремих вагонів у цих самих депортаційних потягах, які відправлялися до Белжеця. Транспорти зупинялися у Львові на станції Клепарів, де відібраних до роботи людей вислали до найближчого табору праці на вул. Янівській. Між тим, дуже часто пусті вагони заповнювали цими в'язнями з Янівської, яких табірна залога відбирала як нездатних до роботи. Така процедура проводилася на початку серпня 1942 р., і першими під неї потрапили транспорти із Самбора й околиць та з Борислава⁶⁸.

Одним з найбільших транспортів, направлених до Белжеця, був з одноразової депортації 8205 євреїв з Коломиї, Кутів, Косова, Снятина, Городенки та Заблотова. Акція відбулася спекотного дня 10 вересня 1942 р. Зберігся повний рапорт офіцера німецької поліції, яка наглядала за цим транспортом. У ньому можна знайти інформацію, за яких умов і по скільки осіб перевозили у вагонах у цьому транспорті. Тут також варто додати, що значна частина тоді депортованих мусила пішки йти в Коломию з навколишніх містечок, а відстань із самих Кутів до збірного пункту становила 50 км: «Необхідно пам'ятати про неймовірну спеку, яка була в той період, та про змученість євреїв унаслідок виснажувального маршу та багатоденного очікування. У цей час ув'язнені не отримували жодних нормальних харчів. Вагони були заповнені по-

⁶⁸ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 114.

над міру – до одного потрапляло від 180 до 200 євреїв. Це мало сильно впливати на умови транспортування.

[...] Зважаючи на описані вище складнощі, через які пройшли євреї, тобто спеку, надмірне заповнення більшості вагонів, в'язні постійно пробували тікати. [...] Вночі не вдавалося зупиняти спроби втеч з вагонів, темінь не дозволяла також ефективно відкривати вогонь по людям, які втікали. В усіх вагонах євреї роздягалися догола через спеку»⁶⁹.

Протягом усього шляху цього транспорту з Коломиї до Белжеця замкнені у вагонах люди далі пробували з них тікати. Багатьом вдавалося, проте більшість помирала внаслідок удару об землю чи від пострілу охорони потяга. Умови у транспорті були настільки моторошні, що через удушення у вагонах перед прибуттям до Белжеця померло близько 2000 осіб, тобто близько 25% усіх депортованих того дня⁷⁰.

Восени 1942 р. у більших населених пунктах дистрикту Галичина проводилося по кілька депортаційних акцій. У жовтні цього ж року розпочалася наступна хвиля транспортів до Белжеця. Відповідно до вказівок німецької адміністрації у дистрикті та СС і поліції, яка проводила операцію депортації євреїв на місці, вони мали залишити лише тих єврейських робітників, які працювали на підприємствах, пов'язаних з воєнними потребами. Для тисяч євреїв, які перебували у гетто Галичини, це було, по суті, продовженням того, що відбувалося з літа 1942 р., і вони сприймали наступні транспорти як безстрокову акцію. Окремі депортації організовувалися повітами; першими були повіти Коломиї та Станіслава. Депортаційні поїзди з наступних населених пунктів у дистрикті Галичина відправлялися кожного другого дня. Кількість осіб, яких перевозили до Белжеця, вже не була такою великою, як у серпні та вересні. Приміром, у збірному транспорті з Дрогобича, Борислава, Стрия та Самбора, який сформували 21 жовтня 1942 р., було 3459 євреїв⁷¹. Наступний транспорт зі Стрия виїхав до Белжеця 15 листопада, й у ньому містилося 1200 осіб⁷². 18–20 листопада було організовано третю акцію у Львові, в результаті якої до табору смерті у Белжеці у трьох транспортах було вивезено близько 10 000 людей⁷³. Аби доповнити контингент у львівських транспортах, німці спустошили в'язниці у Львові, забираючи з них євреїв, арештованих здебільшого за спроби сховатися на «арійській» території. Жертвами цієї акції стали також сотні тисяч в'язнів табору на вул. Янівській, які були

⁶⁹ За: Ch. R. Browning, *Zwykli ludzie*. 101. *Policyjny Batalion Rezerwy i "ostateczne rozwiązanie" w Polsce*, tłum. P. Budkiewicz, Warszawa 2000, s. 48. Повний документ та свідчення Руті Вермут, яка вискочила з цього транспорту, міститься в додатках.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 50.

⁷¹ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 239–240.

⁷² А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 139.

⁷³ *Ibidem*, с. 140.

визнані нездатними до роботи⁷⁴. З огляду на те, що з літа 1942 р. зростала кількість втеч з транспортів (із серпня інформація про долю депортованих серед євреїв у дистрикті Галичина була загальновідомою), євреям, яких тоді проводили на станцію Клепарів, німці наказували роздягтися догола або до близьки перед входом до потяга. Це мало ускладнити пізнішу втечу з транспорту.

«Через 4 дні несподівано відкрили брами в'язниці, нам було наказано стати на подвір'ї, де вже чекали авто. Окремо жінки, окремо чоловіки в автівки. Тисняву неможливо описати. Не було як стати в авто. Ми мали стояти навколішки із зігнутими головами. На мить я підняла голову, тоді есесівець ударив мене карабіном у потилицю, і я залилася кров'ю. Ми були впевнені, що нас везуть у Піски на розстріл⁷⁵. Нас завезли на станцію, роздягли догола, запхнули до вагонів разом з трупами жертв, які задушилися в автівках. Ми знали, що їдемо до Белжеця, до газу, але поводитися на диво спокійно. Більшість була зовсім покірною. Деякі вистрибували дорогою, поволі вагон порожнів, залишилися лише хворі та старці, а за 14 км від Белжеця я разом із сестрою вискочили з потяга. Нам вдалося втекти від пострілів есесівців, і ми пішли в бік Жовкви. Траса поїзду була позначена трупами. Лежали замерзлі групи немовлят, дітей, дорослих»⁷⁶.

На підставі збережених поліцейських рапортів з Рави-Руської, зокрема, за листопад – грудень 1942 р., можна відтворити факт втеч з транспортів. У цих рапортах міститься інформація про кількість розстріляних або затриманих євреїв, які вистрибували з потягів, що їхали до Белжеця. Наприклад, у період з 15 до 21 листопада 1942 р., коли через Раву-Руську їхали депортаційні поїзди зі Львова, в самій Раві німецькі поліцейські зі 133-го резервного батальйону поліції розстріляли 56 євреїв та затримали ще 25⁷⁷. Затриманих «стрибунів», як їх називали самі євреї, вбивали на місці біля колій або вели на арешт до Рави-Руської, й після збору більшої групи їх розстрілювали у найближчому лісі⁷⁸. Крім того, ці документи показують справжній розмах втеч з транспортів. Багато осіб, які гинули в момент стрибка з вагону, взагалі не бралися до уваги в німецькій статистиці. Проте багатьом усе-таки вдавалося втекти та дістатися до найближчої єврейської громади. Кількасот таких людей перебувало, приміром, в гетто у Рави-Руській⁷⁹.

⁷⁴ AŻIH, Relacje i zeznanie ocalałych, 301/1153, Relacja Abrahama Schussa; ibidem, 301/3442, Relacja Anny Selinger.

⁷⁵ Піски у Львові знаходилися біля табору на вул. Янівській, де німці проводили масові вбивства євреїв у 1941–1943 рр.

⁷⁶ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/3442, Relacja Anny Selinger.

⁷⁷ BAL, 208 AR-Z 267/60, Слідство проти Густава Енґліша, командира 133-го батальйону резервної поліції на території дистрикту Галичина, й інших, рапорт 5-ї поліцейської роти за 15–21.XI.1942 р., Рава-Руська 21.XI.1942, к. 1330. Це не була найбільша кількість утікачів з транспортів, розстрілюваних поліцейськими з Рави-Руської.

⁷⁸ Ibidem, Показання Вальтера Унґнади, 25.X.1963, к. 635–636.

⁷⁹ Ibidem, Показання Ізаака Редліха, 5.IV.1961, к. 96.

Останні депортації з дистрикту Галичина відбулися у першій половині грудня 1942 р. Ще 4 та 8 грудня виїхали транспорти з Бережан і Рогатина. 10 грудня було вивезено близько 2000 євреїв з Рави-Руської⁸⁰. Транспорт з цього міста був загалом останнім, направленим до табору смерті у Белжеці.

Подібним чином організовувалися депортації з Краківського дистрикту. Зазвичай євреїв з цієї території збирали на кілька днів перед вивезенням до табору смерті у населеному пункті, розташованому неподалік залізничної лінії, а далі після селекції формували транспорт. На місці також відділяли людей, які за німецькими критеріями не могли відправитися у довгу подорож. Їх, як правило, розстрілювали на місці, так само, як людей, які намагалися сховатися в будинках. Місцями таких скупчень євреїв перед депортацією у Краківському дистрикті були або повітові міста, як Перемишль, Ряшів, Новий Сонч, Новий Тарг, Кросно чи Сянок, або більші єврейські осередки, які мали залізничне сполучення, як Бохня, Величка чи Сломники⁸¹. З деяких територій Краківського дистрикту вже в серпні та вересні 1942 р. було вивезено практично все єврейське населення. На місці залишилися тільки відібрані єврейські працівники, які були зібрані у таборах праці⁸².

⁸⁰ Відповідно до інших даних, з Рави-Руської протягом акції, яка відбулася 1–11.XII.1942 р., у чотирьох поїздах німці мали вивезти близько 5000 євреїв, і наступні 3000, переважно хворих на тиф, мали розстріляти на місці. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*., s. 241-242; А. Круглов, *Хроника Холокоста*., с. 144.

⁸¹ У Сяноку місцем збору єврейського населення з Бещад, частини Низького Бескиду та околиць Сянока був табір праці в Заславі, в якому знаходилася технічна залізнична рампа. Перший транспорт було відправлено із Заслава вже 12.VIII.1942 р. Він мав складатися з близько 6000 людей. У вересні 1942 р. звідти було вислано два транспорти, кожен по 4000–4500 осіб. Сломники, невеликий населений пункт на північ від Кракова, був місцем концентрації для кількох тисяч євреїв з Краківського та частково Меховського повітів. На межі серпня та вересня тут було зібрано близько 7000 осіб, яких тримали по кілька днів перед депортацією на мулистих дугах. Як у Заславі, так і в Сломниках розстрілювали по кількості осіб: переважно людей старих та немічних. AŽIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/280, *Relacja Mozesa Zwasa*; *ibidem*, 301/1695, *Relacja Mozesa Goldkorna*; *ibidem*, 301/1732, *Relacja Matysa Brunnenberga*; *ibidem*, 301/1767, *Relacja Dawida Spielberga*; *ibidem*, *Relacja Uszera Szwarca*; *ibidem*, 301/3558, *Relacja Hermana Iwlera*.

⁸² Так відбувалося бодай у повітах Новий Тарг, Новий Сонч, Кросно чи Сянок. Наприклад, у Новому Сончі перед 23.VIII.1942 р. було сконцентровано близько 16 000 євреїв фактично з усього повіту. Крім новосончівських євреїв до міста було приведено також єврейське населення зі Старого Сонча, Грибова та Лиманової. Спочатку німці планували, що до них долучаться також єврейські жителі Мшани-Дольної. Проте, коли виявилось, що євреї з цього населеного пункту були неспроможні заплатити накладену на них контрибуцію, рішенням місцевого командира поліції, в цьому випадку ним був Гайнріх Гаманн з Нового Сонча, всі тамешні євреї були розстріляні на місці. Серед сконцентрованих євреїв у Новому Сончі провели селекцію, в результаті якої зазедве кількомстам особам (від 500 до 1000) було дозволено залишитися у місцевих таборах праці. Решту у трьох наступних транспортах – 24, 26 і 28.VIII.1942 р., було депортовано до табору смерті у Белжеці. AŽIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1203, *Relacja Mojżesza Gintera*; *ibidem*, 301/1703, *Relacja Samuela Kaufera*; K.-M. Mallmann, “Człowieku dziś świętuje tysięczny strzał w politycę”. *Policja Bezpieczeństwa a Shoah w Galicji Zachodniej*, в: *Akcja Reinhardt*., s. 89–90, 92, 95–96.

В інших населених пунктах, як-от у Тарнові, Ряшеві, Перемишлі, Мехові чи Бохні, німці залишили частину єврейського населення, і там депортації до табору смерті у Белжеці відбулися пізньою осінню 1942 р.⁸³.

Друга хвиля депортацій у Краківському дистрикті в листопаді 1942 р. була пов'язана з рішенням про створення похідних гетто, в яких концентрації підлягали насамперед євреї, здатні до роботи, або ті, хто вже працювали на німецьких підприємствах та установах. 10 листопада 1942 р. з'явилося розпорядження головнокомандувача СС та поліції в Генерал-губернаторстві Фрідріха Вільгельма Крюгера про організацію таких гетто. У Західній Малополющі для них визначалися такі населені пункти: Краків, Ряшів, Тарнув, Перемишль та Бохня⁸⁴. В усіх цих містах протягом подальших кільканадцяти днів були організовані акції, які мали на меті вивезти тих євреїв, яких було визнано непрацездатними, чи тих, хто не були найняті на роботу офіційно, здебільшого жінок та дітей з попередніх акцій. Проте й надалі більшість людей, якими заповнювали депортаційні потяги, офіційно були нездатні до праці. Однак в осінніх транспортах перебувало багато осіб, які мали відповідні робочі посвідчення чи їх захищав статус адміністрації гетто – юденрату чи Єврейської суспільної самодопомоги. Ще до видання розпорядження про утворення похідних гетто 28 жовтня 1942 р. від-

⁸³ У Ряшеві найбільша депортація відбулася у липні 1942 р. Між 7 і 18 липня у чотирьох транспортах, які відправлялися з Ряшева що три дні, німці вивезли до Белжеця близько 16 000 євреїв з міста та Ряшівського повіту. Понад 1500 осіб, «нездатних до транспорту», було розстріляно в глогівському лісі. Наступна акція у Ряшеві відбулася 6.VIII.1942 р. Тоді жертвами депортації стали близько 1000 осіб, в основному лише жінки та діти. Спочатку їх було вивезено до пересильного табору у Полкіні і там частину групи було вбито, а решту було депортовано до Белжеця разом з євреями з Ланьцутського повіту. Третю депортацію у Ряшеві було організовано 15.XI.1942 р., коли з ряшівського гетто до табору смерті у Белжеці було вивезено 1500 осіб, також переважно жінок і дітей. У цій групі були також діти, відібрані від батьків, яких німці визнали за необхідних працівників. Батькам було сказано, що діти будуть перевезені до дитячого будинку, проте більшість жителів гетто розуміла, що в реальності це означає депортацію до табору смерті. Тоді як у Перемишлі, де лише за кілька днів перед депортаціями було організоване гетто, було сконцентровано 22 000 євреїв, які походили з міста та Перемишльського повіту. 27.VII.1942 р. з Перемишля до Белжеця було депортовано перших 6000 людей. Цього ж дня кількасот осіб, переважно людей старшого віку, було розстріляно в лісі у Гроховцях під Перемишлем. Далі два транспорти, кожен з яких налічував по 3000 осіб, від'їхали з Перемишля до Белжеця 31 липня та 3 серпня. Наступна акція у перемишльському гетто відбулася 17.XI.1942 р., коли до белжецького табору смерті було вивезено 3500 євреїв, серед яких була значна група людей, яких раніше визнали за таких, які працюють. F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich 1939–1944. Kronika tamtych dni*, Rzeszów 1999, s. 108–120; 269; S. Podarowski, *Zagłada Żydów rzeszowskich*, cz. 3, "Biuletyn ŻIH" 1985, nr 3–4 (135–136), s. 96–99, 100–101; idem, *Zagłada Żydów rzeszowskich*, cz. 4, "Biuletyn ŻIH" 1988, nr 1–2 (145–146), s. 97–98; A. Krochmal, *Żydzi przemyscy w czasie II wojny światowej*, в: *Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich w czasie II wojny światowej*, red. J.J. Hartman, J. Krochmal, Przemysł 2001, s. 267–268, 269.

⁸⁴ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka...*, s. 275. 28.X.1942 р. схоже розпорядження було видане для Варшавського та Люблінського дистриктів.

булася друга акція в краківському гетто, яка мала набагато більш кривавий перебіг, ніж перші депортації у червні. Тоді багато осіб розстріляли на місці: у помешканнях або на подвір'ях будинків у гетто. Частково на місці розстріляли пацієнтів зі шпиталю для хронічно хворих, а решту приєднали до групи осіб, призначених на «виселення». Під Краковом вбили дітей віком до трьох років, які перебували у сиротинці, натомість більшу групу старших направили до транспорту. До табору смерті у Белжеці з Кракова тоді депортували близько 4500 осіб⁸⁵. Після розпорядження Крюгера у населених пунктах Краківського дистрикту, які не були зазначені у списку похідних гетто, німці повністю вбили єврейське населення, проводячи масові страти, як, наприклад, у Мехові⁸⁶. В інших, де гетто мали існувати, німецька влада провела селекцію мешканців, які в них перебували. Депортації на території Краківського дистрикту закінчилися у листопаді 1942 р.⁸⁷

Влітку та восени 1942 р. депортації до Белжеця знову розпочалися у південній частині Люблінського дистрикту, охоплюючи своїм розмахом Яновський, Красноставський, Білгорайський та Замойський повіти. Тут німці також намагалися зібрати єврейське населення у населених пунктах неподалік від залізничних колій. У другій половині цього року Ізбіца стала транзитним гетто й для польських євреїв, яких переселяли з Красноставського та Замойського повітів (у тому числі із самого Замостя). Найбільша хвиля депортацій із самої Ізбіци відбулася у жовтні та листопаді й, крім того, частина транспортів направлялася до табору смерті у Собібор⁸⁸. Місцем концентрації для євреїв з території Яновського повіту стали Красник і Заклікув. Вже у жовтні до Красника німці перевели євреїв з Ужендува й Аннополя. 18 жовтня близько 4000 осіб звідти вивезли до табору смерті у Белжеці. Наступна депортація з Красника відбулася 1 листопада, коли разом з красницькими

⁸⁵ Разом з дітьми із сиротинця в краківському гетто до транспорту пішли також вихователі, серед них і директор закладу Анна Фоерштайн разом з Давидом Кацманном, членом управління дому сиріт. Крім того, тоді до Белжеця також вивезли з Кракова родини тих людей, які працювали на німецькі інституції. A. Biberstein, *Zagłada Żydów..*, s. 81–86.

⁸⁶ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1739, *Relacja Jakuba Bochnera*. Через відсутність регіональних досліджень про вбивство єврейського населення у Краківському дистрикті складно зараз встановити, як саме відбувалися окремі акції у менших населених пунктах.

⁸⁷ 11.XI.1942 р. у Бохні провели другу й останню депортацію до табору смерті у Белжеці. В результаті було вивезено 500 осіб і кількадесят застрелили на місці. 15.XI.1942 р. з Тарнова до Белжеця вивезли 2000–2500 євреїв, у тому числі працездатних, але їхні попередні робочі місця в німецьких установах були ліквідовані. Про останні транспорти з Ряшева та Перемишля йшлося вище. AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/4598, *Relacja Leona Lesera*; J. Chrobaczyński, J. Gołębiowski, *Getto w Bochni i zagłada ludności żydowskiej 1939–1945*, “*Biuletyn ŻIH*” 1982, nr 1–2 (121–122), s. 53.

⁸⁸ T. Bernstein, *Martyrologia, opór i zagłada..*, s. 70. Оскільки не збереглися відповідні джерела, зараз не можна встановити точну цифру депортованих з Ізбіци до конкретних таборів смерті.

євреями в одному транспорті знаходилися також євреї з Модлібожиць, серед них велика група австрійських євреїв, яких туди переселили ще у 1941 р. Цього дня з Красника депортували Хаїма Гіршмана, ще одного вцілілого з табору смерті у Белжеці. Його вивезли разом з дружиною та дитиною, яких він не хотів залишати⁸⁹. Із Заклікува також було відправлено два транспорти – перший 15 жовтня, другий 3 листопада. В них обох перебували як місцеві євреї, так і виселені туди з навколишніх населених пунктів⁹⁰. Після вивезення більшості євреїв з Яновського повіту хвиля депортацій перемістилася до Білгорайського повіту. Акція охопила всі населені пункти повіту, в яких досі залишалися євреї. Місцем їхнього збору була залізнична станція у Звезжинці, де німці сформували один спільний транспорт з усієї території⁹¹. До Звезжинця жертв приводили пішо, вбиваючи по дорозі тих, хто відставав від маршу. До масових страт дійшло також у населених пунктах, з яких вивозили євреїв: у Білгорай, Кшешуві, Тарнограї і Горай. Протягом 2 та 3 листопада 1942 р. німці зібрали євреїв на оточеній охоронцями площі поблизу станції у Звезжинці, а 4 листопада було сформовано спільний транспорт до табору смерті у Белжеці.

«У збірному пункті біля вокзалу було кілька тисяч людей, зібраних з Білгорая, Тарнограя, Фрамполя, Горая, Кшешова й інших населених пунктів. Приголомшені люди лежали на землі непритомні, потерпаючи від голоду та холоду.

У середу 4 листопада 1942 року після обіду приїхали пусті товарні вагони та почалося завантажування людей. Уздовж вагонів стояли німецькі кати з палками в руках і біля входів кожен єврей отримував кривавий удар. Коли перший вагон вже був заповнений, його зачинили та почали вантажити людей у другий вагон, а потім і в наступний. Я увійшов до вагону, де кругом лежали на підлозі напівживі та мертві малі діти. Німецькі згубники впхнули стільки людей, що всі стояли прямо на дітях.

Коли ми вже сиділи у замкнених вагонах, де не було чим дихати і нас постійно мучила спрага, підійшли литовці з охорони, відчинили двері та почали вимагати грошей, обіцяючи за них воду. Люди віддавали їм все, аби отримати бодай трохи води. Спочатку вони приносили

⁸⁹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/27, Relacja Chaima Hirszamana; ibidem, 301/275, Relacja Hersza Bronera, ibidem, 301/4403, Relacja Icka Mandelbauma.

⁹⁰ J. Laks, I as There. Zaklikow, a Small Town to Remember, Tel Aviv 2005, s. 316–318, 322–323.

⁹¹ Залізнична станція у Звезжинці ще раніше була пунктом збору для євреїв з Білгорайського повіту. Перша депортація з Білгорая, Тарногороду, Шебрешина та Звезжинця відбулася 8.VIII.1942 р. Тоді до Белжеця було вивезено близько 3000 євреїв. Останніх євреїв із самого Звезжинця вивезли разом з групою євреїв зі Шебрешина 21 жовтня того ж року. Цей спільний транспорт від'їхав до Белжеця зі станції у Шебрешині. S. Bohdanowicz, Likwidacja Żydów w Zwierzyńcu, в: Zamojszczyzna w walce z Niemcami 1939–1944, red. Z. Kulikowski, t. 2, Zamość 1946, s. 80, 82.

воду, потім брали гроші, але більше не хотіли її приносити, лишень сказали: “Вже у Белжеці отримаєте воду”»⁹².

До цього спільного транспорту на шляху до Белжеця на станції Длугі Конт німці додатково втиснули останні кількасот євреїв з Юзефува-Розточанського⁹³.

Однією з останніх депортованих груп до табору смерті у Белжеці була група євреїв з Томашева-Любельського. На жаль, невідома точна дата вивезення кількасот євреїв, які залишалися у місті. Можна припустити, що це сталося на початку листопада 1942 р. Так само, як у травні, коли з Томашева-Любельського від’їхав перший транспорт, так і тоді, з огляду на відсутність залізничного сполучення з Белжецем, томашівських євреїв спочатку зібрали на ринку, потім вони перебували в міській в’язниці, до табору смерті їх вивезли вантажівками⁹⁴.

Депортаційні транспорти завжди були переповненими. Середня кількість осіб у вагоні становила близько 90–100 осіб, але, як виходить з наведеного вище фрагмента документа, в якому описано депортації з Коломиї, часто траплялося так, що до одного вагону німці вантажили явно більше як 100 осіб. Ніхто не складав депортаційних списків, тому ми ніколи не дізнаємося більшості прізвищ жертв. У процесі завантаження транспорту поліцейські чи есесівці, які були відповідальні за ліквідацію гетто чи депортації до Белжеця, просто рахували кількість осіб, яких впили до вагонів, а після їх закриття крейдою на стінах записували кількість депортованих. Це фактично був єдиний запис про депортованих людей до Белжеця. Загальне число депортованих у цьому транспорті з’являлося також на залізничній станції у Белжеці у вигляді перевізних списків, що було звичайною залізничною практикою⁹⁵.

⁹² I. Gajst, *Żydzi biłgorajscy pod okupacją*, в: *Zagłada Biłgoraja. Księga pamięci*, red. A. Kronenberg, tłum. z jidysz i hebrajskiego M. Adamczyk-Garbowska, A. Trzciniński, M. Zawadowska, Gdańsk 2009, s. 191–192. Автор цих спогадів, Ізраель Гайст, вистрибнув з поїзда, який їхав до Белжеця.

⁹³ 13.VII.1942 р. близько 1500 євреїв з Юзефува розстріляв 101-й батальйон резервної поліції. Перед стратою у цьому містечку жило близько 2200 євреїв. Масовий розстріл юзефувських євреїв дочекався на опис у відомій книзі Крістофера Р. Браунінга, *Звичайні люди: 101-й резервний поліцейський батальйон і «остаточне розв’язання» у Польщі*, яка цитується у цій книзі. Про депортацію решти євреїв з Юзефува до Белжеця: *AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1474, *Relacja Estera Fefer*.

⁹⁴ Деякі свідки у різних слідствах давали показання, що остання депортація євреїв з Томашева-Любельського відбулася ще у жовтні 1942 р. Проте у жодному свідченні немає точної дати цієї акції. *AIPN Lu*, *Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Władysława Mroza*, 9.X.1945, k. 9; *ibidem*, *Zeznanie Adama Pogłodzińskiego*, 11.X.1945, k. 14; *BAL*, *B 162/5930, Śledztwo проти Вальтера Панцера, ландкомісара з Томашева-Любельського, Показання Ізидора Бергера*, 5.XI.1965, k. 158; *ibidem*, *B 162/5931, Показання Бальтазара Ноймана*, 20.XI.1962, k. 214.

⁹⁵ Існує багато свідчень про кількість жертв від рук есесівців і німецьких поліцейських під час завантаження транспорту, які стосуються не лише депортацій до Белжеця, а й також до інших таборів смерті. Згадки про кількість записаних на вагонах можна знайти, для прикладу, у показаннях жителів Белжеця, які спостерігали за приїздом транспортів на місцеву залізничну станцію. *AIPN Lu*, *Lu 1/15/105, Akta śledztwa w spra-*

У вересні 1942 р. під час конференції, організованої СС разом з представниками Генеральної дирекції східної залізниці, було вирішено надавати пріоритет депортаційним транспортам, які направлялися до таборів смерті. На зустрічі виявилось, що все ще бракувало 200 вагонів, якими можна було додатково перевезти євреїв до Белжеця, Собібора та Треблінки⁹⁶. Схоже, що в окремих дистриктах на транспортування людей на вбивство GEDOV віддавала у використання від одного до двох залізничних складів, які обслуговували всі станції, з яких забирали жертв. Це можна прослідкувати на базі деяких транспортів, які відправлялися як з Люблінського, так і з Краківського повітів. Наприклад, у випадку Ряшева, Перемишля чи Заслава біля Сянока наступні транспорти обслуговувалися одним поїздом, який доїжджав з депортованими до Белжеця і потім повертався за наступною групою жертв. «Ми дізналися від залізничника, що транспорт їде до Белжеця і що це є той самий потяг, який відвозив перший транспорт. Була однакова кількість вагонів. Я нарахував 50 вагонів та один окремих для шуцполіції»⁹⁷.

Схожий перебіг подій був і в Люблінському дистрикті, особливо в процесі останніх депортацій, організованих на межі жовтня та листопада 1942 р. Про це може свідчити порядок депортацій у Яновському та Білгорайському повітах, на які, швидше за все, призначався один поїзд. Два депортаційні потяги могли використовуватися у випадку Ізбіци, з якої транспорти організовували приблизно одночасно як до Белжеця, так і до Собібора.

Євреїв перевозили до Белжеця лише товарними поїздами. Восени 1942 р., коли чутки про цей табір доходили до більш віддалених населених пунктів, щоразу ще більша кількість осіб намагалася вистрибнути з переповнених вагонів. Аби зробити подібні втечі неможливими, німці наказували депортованим роздягатися догола, а підлоги вагонів додатково посипали гашеним вапном, що у натовпі та забрудненні доводило до ще більших страждань. Бувало так, що транспорти, які прибували з далеких пунктів, привозили більшість людей вже задушених: «Я неодноразово помічав, що люди, ввезені на територію табору, були зовсім голі. Це було видно через вибиті дошки у товарних вагонах.

wie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Edwarda Łuczynskiego, 15.X.1945, k. 26; AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/3558, Relacja Hermana Iwlera; Rozmowa autora z Яном Красовським, залізничним пенсіонером з Травник, 2001 р.

⁹⁶ VAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Записка із зустрічі у дирекції Східної німецької залізниці, вересень 1942 р., т. 1, к. 62.

⁹⁷ Це фрагмент свідчення Германа Івлера, який під час депортації перебував у пересильному таборі у Заславі біля Сянока. Він був свідком виїзду двох транспортів з цього табору до Белжеця, 4 або 6 вересня та 8 вересня 1942 р. У цьому другому транспорті було вивезено всю родину Івлера. AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/3558, Relacja Hermana Iwlera.

Німці заборонили давати воду євреям у транспортах. [...] Як мені сказали на залізничній станції Белжець, в одному з вагонів, які везли євреїв до табору смерті у Белжеці, євреї вирвали дошку з вагону, і через утворений отвір зсередини висунулася єврейка, волаючи про порятунок. За цей вчинок німецький жандарм вдарив її в лице з такою силою, що розбив їй обличчя. Через цей отвір було видно, що голі євреї сиділи на голих трупах інших євреїв, кількість яких могла сягати $\frac{1}{4}$ вагону»⁹⁸.

Крім існування запису, що до табору смерті у Белжеці доїздили також окремі транспорти із закордонними євреями, варто сказати, що в жодних збережених німецьких документах немає згадки про закордонні транспорти, направлені до Белжеця. Це теж не означає, що тут не вмирали євреї, які не були перед війною польськими громадянами, оскільки у 1942 р. вони перебували у багатьох транзитних гетто на території Люблінського дистрикту разом з польськими євреями, але визначити їх кількість неможливо. Відомо тільки те, що з транзитних гетто на Люблінщині нацисти висилали до Белжеця німецьких, австрійських, чеських і словацьких євреїв.

Німецькі чи австрійські євреї потрапляли також у транспорти з краківського та львівського гетто, де знаходилися значні групи єврейських біженців з Райху ще перед початком війни. Існують також записи, що з території Східної Галичини, передусім зі Станіслава й околиць, до Белжеця було депортовано деякі групи угорських євреїв, які з червня 1941 р. були брутально виселені угорцями із Закарпаття, яке тоді належало до Угорщини. Врешті, серед польських євреїв у більших гетто перебували люди, які мали перед війною громадянство інших країн і користувалися іноземними паспортами. Відповідно до переказів залізничних працівників із залізничної станції Белжець, чимало осіб, які вже були закриті у вагонах, дерло і викидало через віконця паперові гроші різних валют й особисті документи, серед них паспорти. На цій підставі свідки вважали, що до Белжеця доїздили також закордонні транспорти⁹⁹.

Насправді нацисти планували депортації закордонних євреїв до Белжеця, які мали початися у грудні 1942 р. Літом того ж року німецький уряд підписав угоду з урядом Румунії стосовно депортації до Белжеця близько 300 000 румунських євреїв, які походили з Молдови та Волощини, тобто із земель колишнього королівства Ретат, а далі з

⁹⁸ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Tadeusza Misiewicza, 15.X.1945, k. 29.

⁹⁹ Про депортацію до Белжеця закордонних євреїв в окремих транспортах згадувало кілька польських свідків, які давали показання під час слідства у 1945 р. Проте частина залізничних працівників зі станції у Белжеці наголошувала на тому, що, якщо закордонні євреї і прибували у більшій кількості до табору, то їх привозили у транспортах переважно з Ізбиці. Ibidem, Zeznanie Eustachego Ukrainskiego, 11.X.1945, k. 15; ibidem, Zeznanie Alojzego Berezowskiego, 5.XI.1945, k. 51.

Трансільванії і Банату. Восени було визначено навіть трасу румунських транспортів. Кожного другого дня починаючи з грудня 1942 р. із залізничної станції в Аджуді мав від'їжджати поїзд складом з 50 товарних вагонів та одного особового (призначеного для охорони) і лінією Плоешті–Чернівці–Снятин мав доїжджати до кордону Генерал-губернаторства, а звідти прямо до Белжеця. Відповідно до усталених домовленостей між режимом Іона Антонеску та нацистським урядом у Берліні після приїду до Люблінського дистрикту транспорти мусили б проходити селекцію. Працездатних євреїв планували відправляти до таборів праці на Люблінщині, а до решти мали «спеціально поставитися»¹⁰⁰. З моменту, коли дані про плановані депортації десятків тисяч євреїв з Румунії стали відомими, почалася ціла кампанія, як у всередині країни, так і поза кордонами Румунії, яка мала на меті зупинку транспортів. Керівники єврейської громади в Бухаресті проводили самі по собі перемовини з чільними постатями румунської політики та Церкви з метою недопущення транспортів. Велике значення мали хабарі, які виплачувалися десятками тисяч лей, офіційно їх називали пожертвуваннями на благодійництво¹⁰¹. Власні переговори вели румунський апостольський нунцій у Бухаресті та послы Швеції та Швейцарії. Втручання останнього було особливо важливим, оскільки за посередництва Швейцарії румунський уряд утримував стосунки зі Сполученими Штатами. На новину про плановані «виселення» євреїв з Румунії уряд США оголосив, що у разі організації таких транспортів румуни, які живуть у цій країні, будуть арештовані, а підприємства, якими володіють румунські громадяни, підлягатимуть конфіскації. Важливу роль у зупинці депортацій відіграли румунські опозиційні політики, а також частина міністрів уряду Антонеску, яка відмовилася співпрацювати в організації транспортів. У вересні 1942 р. у Берліні відбулася конференція, на якій обговорювалися деталі депортацій з Румунії. Німецька влада натискала на Бухарест, аби пришвидшити акцію проти євреїв. Свідченням того, що Антонеску почав виходити з попередніх домовленостей, була відсутність на конференції представників румунської залізниці. У той самий час, офіційно не відмовляючись від планів депортацій, у Бухаресті було розроблену цілу систему звільнень від депортацій, яка, як виявилось, могла врятувати дуже

¹⁰⁰ Відповідну угоду про депортацію румунських євреїв було укладено перед 26.VII.1942 р. Про заплановані депортації з Ретату повідомляли навіть німецькомовні газети у Бухаресті. R. Ioanid, *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime 1940–1944*, Chicago 2000, s. 241–242.

¹⁰¹ Ці гроші надходили з приватних фондів єврейських мільонерів у Румунії, барона Нойманна і Макса Аушнітта. *Ibidem*, s. 242. Власне, переговори з румунською владою з метою припинення депортацій румунських євреїв проводив також головний рабин Бухареста Александр Сафран, який по допомогу в цій справі звернувся особисто до королеви Єлени, матері короля Міхая I, та до єпископів румунської Церкви. Про його роль у зупинці транспортів до Белжеця див.: С. Iancu, *Alexandre Safran et la Shoah inachevée en Roumanie. Recueil de documets (1940–1944)*, București 2010.

багато єврейських громадян держави. Зрештою, в останню мить перед початком депортацій до Люблінського дистрикту маршал Антонеску відтермінував їх, як він сам сказав, тимчасово до весни 1943 р. В офіційному обґрунтуванні він стверджував, що депортації могли б підірвати економічне функціонування держави¹⁰². Водночас на руку маршала почав грати меморандум румунських політичних лідерів і за затримку організації транспортів висловився король Міхай, у чому його підтримала румунська інтелігенція. В усій цій історії мали значення також приватні амбіції Антонеску, який до «єврейського питання» у країні, якою він керував, ставився як до проблеми держави та хотів її розв'язати особисто. Сильний німецький тиск призвів до того, що маршал визнав його як надмірне втручання у внутрішні справи Румунії. Остаточна справа депортації румунських євреїв була закрита на початку 1943 р., коли влада у Бухаресті дозволила повернутися в країну великій кількості тих євреїв, яких у 1941 р. було виселено до України з Молдови та Буковини. До Румунії повернулися ті, кому вдалося пережити гетто та табори у Трансністрії – частині південної України, яка залишалася під румунською окупацією¹⁰³. Румунські євреї так ніколи і не потрапили до Белжеця, хоча через багато років після війни у Польщі вважалося, що серед жертв табору були також єврейські громадяни Румунії¹⁰⁴.

Відсутність румунських транспортів була однією з причин зупинки функціонування табору смерті у Белжеці. Наступною вагомою причиною була впроваджена Вермахтом по всьому Генерал-губернаторстві заборона проїзду будь-яких інших транспортів залізницею, крім військових у зв'язку з битвою під Сталінградом і необхідністю пересилання у цей регіон фронту залізничних військових одиниць. Ця заборона набула чинності з 15 грудня 1942 до 15 січня 1943 р.¹⁰⁵ Проте найважливішою причиною зупинки депортацій до Белжеця була відсутність у таборі місця для масових поховань. Ті, що використовувались до того часу, були вже повністю заповнені.

¹⁰² Румунський уряд, між іншим, боявся припинення економічних взаємин з нейтральними державами у разі початку депортацій євреїв з центральної Румунії. *Ibidem*, s. 244–245.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 247–249.

¹⁰⁴ Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka...*, s. 52–53. На початку 1980-х рр. на території колишнього табору смерті у Белжеці було встановлено інформаційну табличку, на якій була згадка про те, що серед жертв Белжеця були також тисячі румунських євреїв. Серед них також були єврейські громадяни Данії, хоча з цієї країни так само не було відправлено жодного транспорту до белжецького табору смерті. Данських євреїв згадав у своїх спогадах Рудольф Федер, який міг бачити іноземні паспорти, що залишалися від жертв.

¹⁰⁵ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 241.

РОЗДІЛ 7

Механізм убивства

Офіційно процес масового вбивства у таборі смерті у Белжеці розпочався 17 березня 1942 року. Однак ще до прибуття перших великих транспортів комендант табору Крістіан Вірт почав випробування газових камер і застосування різних технік умертвіння за допомогою газів. У рамках одного з таких експериментів було запущено мобільну газову камеру, яку інсталивали у відповідно переробленому поштовому автомобілі. Існують припущення, що співавтором цього задуму був Лоренц Гакенгольт, який стикнувся зі схожими пристроями ще у 1939–1940 роках¹. Інсталяція до загазування була змонтована до цієї машини в механічній майстерні Казимира Черняка у Томашеві-Любельському.

«Автомобіль мав герметичне приміщення, до якого йшла вихлопна труба. Пристрій, який постачав газ внутрішнього згорання з двигуна машини до герметичного приміщення, німці виробили власноруч. Деякі частини зробили місцеві ковалі та слюсарі, хоча жоден з них не знав, до чого це все буде використовуватися. Увесь пристрій був змонтований німцями, та працівників з Томашева вони не підписали ближче до цих автомобілів»².

¹ Лоренц Гакенгольт, який служив автомобільним механіком у концентраційному таборі Заксенгаузен, у 1939 р. стикнувся зі спробами використання машин як рухомих газових камер. Можливо, він також брав участь у роботі над створенням такого транспортного засобу. Разом з Гакенгольтом у Заксенгаузені служив також Зігфрід Гретшус, який був також залучений до автомобільних майстерень тамтешнього табору. Гретшус був одним з перших членів залоги СС, які прибули до табору смерті у Белжеці. Можна припустити, що він також працював у Белжеці з конструюванням автомобіля-газової камери. Див.: E. Klee, "Euthanasie" im NS-Staat., s. 370–371; M. Tegenza, Bełżec – okres eksperymentalny., s. 178.

² AIPN Lu, 08/298, Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966, t. 1, Zeznanie Kazimierza Czerniaka, 17.X.1966.

За наказом Вірта, у цьому транспортному засобі вбивали неповносправних з околиць Белжеця і Томашева-Любельського. Газовий автомобіль-камера курсував також до в'язниці гестапо у Замості та пізніше в ньому також убивали польських політичних в'язнів. Тіла вбитих газом у машині вночі розкидали по узбіччям доріг, які пролягали до Белжеця³. Тому можна припустити, що перед 17 березня 1942 р., коли прибули перші транспорти з Любліна та Львова, табір смерті у Белжеці був осередком, де так звана «евтаназія» проводилася хаотично, а Вірт продовжував свою діяльність, якою почав займатися ще у 1939 р. у Райху. Відомо, що психічно хворих чи інвалідів забирали із сусідніх сіл. Муніципальні заклади мали підготувати списки таких осіб (у списках також були фізично здорові люди, але, наприклад, глухонімі), причому офіційно родини інформували про те, що хворих чи інвалідів заберуть до спеціального закладу на лікування. Тому також деякі самі записували в такі списки своїх близьких. Потім до конкретних населених пунктів приїжджали німці та забирали записаних людей «у невідомому напрямку», й сліду їхнього не стало. Тільки пізніше люди дізнавалися, що невеликі групи неповносправних відвозилися до табору смерті у Белжеці⁴. Про умертвіння в таборі психічно хворих неєвреїв знали також деякі мешканці Белжеця⁵. Крім вже згаданого Курта Франца та деяких рідкісних згадок про використання газового автомобіля-камери для вбивства неповносправних і політичних в'язнів, ніхто з колишньої залоги табору не згадав у слідстві про цей тип злочину, що мав місце у Белжеці.

Першою групою жертв, на яких есесівці з табірної залоги у Белжеці протестували газові камери, були єврейські в'язні з Любичі-Королівської, які закінчили будівництво табору. Один з них утік, але перед цим спостерігав за всією ситуацією та після своєї втечі розповів про неї одному з жителів Белжеця.

«У лютому 1942 р. я був у Любичі-Королівській, і саме тоді німці з табору смерті у Белжеці звернулися до голови єврейської громади із завданням визначити кільканадцять євреїв для роботи, додаючи, щоб вони мали ложки та посуд для харчування. Тоді німці взяли з Любичі-Королівської двадцять пар євреїв, яких вивезли в машині до табору

³ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Курта Франца від 14.IX.1961, t. 7, k. 1421; J. Peter, W Bełżcu..., s. 189; M. Tregenza, Bełżec – okres eskperymentalny..., s. 178–179.

⁴ I. Huk, Selo nad Słokięju, Warszawa 1996, s. 74–75. Автор у своїх спогадах про село Тенятиска, яке розташоване за кілька кілометрів на схід від Белжеця, в якому жили переважно українці, описав долю п'яти неповносправних мешканців цього населеного пункту, яких німці забрали до табору смерті на підставі заздалегідь складеного списку. Іван Гук подає дату цієї події на кінець 1943 р., але можна припустити, що цих людей забрали з Тенятиски та вбили у Белжеці на межі 1941 та 1942 р., коли до табору ще не приїздили транспорти з євреями.

⁵ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Alojzego Berezowskiego, 12.IV.1946, k. 77.

в Белжеці. Один з євреїв з тієї партії мені розповів, що протягом кількох днів вони працювали у таборі, зрізуючи соснові дерева, а через кілька днів усіх цих євреїв відправили до бараків. Згаданому єврею вдалося сховатися та потім втекти на свободу. Зі свого укриття він чув, як у бараку зачинені євреї кілька секунд кричали, а потім настала тиша. З цього виходить, що це була перша спроба умертвіння євреїв у таборі смерті в Белжеці. Я чув, що того єврея, який утік, німці схопили та вбили»⁶.

Існує різна інформація стосовно кількості євреїв, яких було вбито під час такого експериментального умертвіння газом. Найчастіше польські свідки з Белжеця говорили про групу з 50 осіб. Схоже, що завдяки втікачу з цієї першої групи знання про те, що трапилося у лютому 1942 р. на території табору, було досить поширене серед белжечан⁷.

Експериментальне умертвіння першої групи єврейських в'язнів не закінчилося на етапі результату із застосування різних типів газу для вбивства людей. Під таке випробування підпали перші транспорти з Любліна і Львова. Як засвідчив Йозеф Обергаузер, ішлося не лише про випробування різних типів газу, а й також про відпрацювання стандартів, «яким технічним способом проводити газування»⁸. Водночас він, швидше за все, брехав, стверджуючи, що під такі спроби потрапляли невеликі транспорти, які налічували заледве по 150 осіб⁹. Найімовірніше, що протягом цього часу вони вдосконалювали всю техніку поводження з транспортами: від моменту їхнього прибуття на рампу та до миті, коли всі тіла витягалися з газових камер і складалися у масових похованнях. Обергаузер, даючи неправдиву інформацію про дати чи навмисно брешучи про роки, запевняв, що експерименти із застосуванням різних типів газу для умертвіння людей тривали аж до літа 1942 р. Разом з тим він, напевно, говорив правду про те, що євреїв з перших транспортів убивали за допомогою газу з циліндрів. Тільки пізніше було запущено двигун, з якого йшов газ внутрішнього згорання до газових камер. Механіком, який стежив за його працею, був Лоренц Гакенгольт¹⁰. Слідом від тестів з використання циліндрів з газом для вбивства людей були 36 контейнерів, які були відкопані у 1971 р. Експертиза цих циліндрів показала, що вони були висотою трохи більше метра, з окружністю 45 см і, відповідно до тогочасних результатів військової експертизи, всередині них містилася синильна кислота або ціаністий водень у рідині. На циліндрах було також видно написи

⁶ Ibidem, Zeznanie Mieczysława Kudyby, 14.X.1945, k. 19.

⁷ Ibidem, Zeznanie Michała Kuśmierczaka, 16.X.1945, k. 33; ibidem, Zeznanie Jana Głęba, 16.X.1945, k. 37.

⁸ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Йозефа Обергаузера, 12.XII.1962, t. 9, k. 1684.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, k. 1685.

«Rommenhöller» та не зовсім читабельне «Berlin Kohlensp[...]»¹¹. Фірма «Rommenhöller», цілком імовірно, могла продукувати синильну кислоту попри те, що виробництво цієї фірми концентрувалося переважно на оксиду та діоксиду вуглецю¹². Проте, безперечно, спроби з використанням газу в циліндрах виявилися неефективними головним чином через необхідну часту та дорогу їхню поставку з Німеччини. Тому простішим рішенням було встановлення дизельного двигуна, для якого був потрібен лише бензин. Однак можна також припустити, що перших жертв у Белжеці було вбито за допомогою оксиду чи діоксиду вуглецю, оскільки такий спосіб був опрацьований Крістіаном Віртом ще з часів керування центрами «евтаназії» на території Німеччини.

Весь механізм убивства в таборі у Белжеці був розроблений першим комендантом табору Крістіаном Віртом. Процедура прийому транспортів і ставлення до жертв есесівцями мала на меті приспати пильність депортованих аж до самого кінця. Євреї не мали здогадатися, що вони перебувають у центрі смерті, а лише те, що вони потрапили до транзитного табору, з якого після дезінфекції будуть відправлені до таборів праці. З рампи не було видно ані газових камер, ані масових поховань. Табір II був так замаскований, що люди, яких вивантажували з транспорту, не могли побачити того, що їх чекало за якусь мить. Ідеться про те, що вбивство всього транспорту відбувалося якомога швидше та без будь-яких ускладнень.

Коли транспорт приїжджав на залізничну станцію у Белжеці, там вже стояли охоронці з роти вартових, які мали не допустити втеч, а також не дозволяти стороннім особам наблизитися до транспорту. Однак схоже, що на початку працівники залізничної станції у Белжеці й інколи також люди, які працювали на станціях по дорозі до Белжеця, могли підходити до вагонів з депортованими та з ними розмовляти.

«Точно не пам'ятаю, але це могло бути у квітні 1942 р., на станції у Раві-Руській я бачив перший поїзд з єврейським населенням, який їхав зі Львова у напрямку Белжеця. Цей потяг налічував близько 20 товарних вагонів, тісно заповнених людьми – євреями обох статей: там були

¹¹ AIPN Lu, OKBL, Ds. 20/67, Akta śledztwa w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, 1968–1984, Protokół oględzin rzeczy, 7.VII.1971, k. 87.

¹² Назву «Rommenhöller & Co» мали заклади, які були створені ще у вісімдесятих роках XIX ст. Карлом Густавом Ромменгьоллером, які виробляли рідкий оксид і діоксид вуглецю на промислові потреби. У міжвоєнний період на території Німеччини налічувалося кільканадцять таких закладів У 1926 р. фірму Ромменгьоллера поглинув концерн Linde AG, який належав родині фон Лінде. Він існує донині. Швидше за все, цей концерн постачав циліндри з чадним газом до центрів «евтаназії» в Райху. З огляду на те, що метод убивства за допомогою чадного газу був відомий Вірту ще з попередніх років, можливо, він пробував його також застосовувати у Белжеці. На офіційній Інтернет-сторінці концерну Linde AG можна знайти інформацію про те, що члени родини фон Лінде були залучені до націонал-соціалізму, проте там немає згадки про те, що заклади, якими вони управляли, постачали продукти, за допомогою яких убивали десятки тисяч людей. http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Gustav_Rommenh%C3%B6ller.

чоловіки, жінки та діти. Про те, що вони були зі Львова, знаю точно, бо я розмовляв особисто з кількома людьми з цього транспорту. Транспорт з євреями не сильно охоронявся німцями, тому з євреями можна було говорити. Ці люди розповідали, що їдуть на території, які попередньо були зайняті Радянською Росією, що там є великі колгоспи та фабрики і що там вони будуть працювати. [...] Я пам'ятаю, що пізніше, а особливо транспорти з євреями, які були з Польщі, суворо охоронялися німецьким конвоєм»¹³.

Польський начальник станції у Белжеці, Алойзи Березовський, запам'ятав, що на початку деякі мешканці Белжеця могли підходити до вагонів і продавати привезеним євреям воду, що було досить прибутковим ділом для таких продавців. У пізнішому періоді комендатура табору в Белжеці заборонила будь-які контакти з депортованими, й охоронці табору смерті мали пильнувати, щоб абсолютно жодна людина не наближалася до вагонів. Водночас залізничним працівникам з вокзалу в Белжеці заборонялося вести розмови про те, що відбувається на станції та в самому таборі¹⁴.

На залізничній станції в Белжеці депортаційні поїзди ділилися на частини. У першій частині могло знаходитися 8–10 вагонів. У початковому періоді польський персонал потягу мав залишити локомотив, до якого пересідав Рудольф Гьокель, німецький начальник станції в Белжеці. Локомотив виштовхував вагони на бокову залізничну гілку табору, й тут людей виводили на рампу. Гьокель сам відвозив поїзд до табору або наглядав за польським персоналом, щоб він особливо не роздивлявся територію табору. Пізніше, коли транспортів було більше, вагонами мали керувати також польські залізничники¹⁵.

У перший період функціонування табору вагони відкривали як члени залоги СС, так і охоронці з роти вартівників. Коли дійшло до перших випадків прояву опору з боку привезених на вбивство євреїв, до їхнього вивантаження з вагонів наймали, у першу чергу, єврейських в'язнів, яких відбирали з окремих транспортів. У цій процедурі обов'язково також брали участь охоронці, які із самого початку вдавалися до застосування сили, щоб пришвидшити приїжджих євреїв у вивантаженні. Виведення людей з кількох вагонів тривало буквально кілька хвилин¹⁶.

¹³ AIPN Lu, OKBL, Ds. 20/67, Akta śledztwa w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, 1968–1984, Zeznanie Andrzeja Jonki, 5.XI.1968, k. 16. Свідок під час нацистської окупації жив у Раві-Руській, де працював на залізничній станції. Після війни він оселився у Белжеці.

¹⁴ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Alojzego Berezowskiego, 5.XI.1945, k. 51.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Митрофана Кльотца, 9.VIII.1965, k. 103.

Коли жертви вже були зібрані на площі, яка прилягала до рампи, виголошувалася спеціальна промова для заспокоєння. На початку її виголошував особисто комендант Крістіан Вірт. Він пояснював зібраним на рампі, що вони прибули до пересильного табору та після дезінфекції їх вишлють до різних таборів на роботу. Навіть після вбивчої подорожі люди у це вірили. Більшість з них не була у стані усвідомити, що вони були депортовані на смерть, і тоді, коли чули про трагічну правду про Белжець у гетто. Вони вірили в те, що потрапили туди лише з метою дезінфекції, бо вони хотіли в це вірити, а промова Вірта тільки зміцнювала їхні переконання. Тих, хто мали якісь сумніви чи намагалися чинити протест, відповідно до наказу Вірта били або просто вбивали на очах у решти людей. Такий приклад мав подіяти на інших євреїв, які зрештою хотіли б зчинити бунт¹⁷. У пізніший період таку промову виголошував Фріц Іррманн, і її перекладали на польську мову або їдиш капо, які працювали у команді в'язнів й обслуговували рампу. «З кожним транспортом відбувалося те саме, що й з моїм. Наказувалося роздягтися, речі лишати надворі, брехні завжди розповідав Іррманн [так у тексті. – Р.К.] і завжди одне й те саме. У цю мить люди завжди тішились, я бачив спалах надії в їхніх очах. Надії, що вони підуть на роботу»¹⁸.

Крім цього, жертвам не залишалось часу на роздуми над своєю долею. Все відбувалося у блискавичному темпі. Людей квапили з виходом, під час роздягання, потім у момент, коли їх вводили до газових камер. У випадку перших транспортів, ймовірно, тому, що ще не були повністю готові роздягальні, депортованим наказували роздягтися вже на залізничній рампі й одяг вкидати у вагони¹⁹. А в час, коли вже існували два бараки-роздягальні, до кожного з них проводили окремо чоловіків й окремо жінок з дітьми. Тут привезені до табору євреї мали швидко роздягтися, неслухняних змушували до роздягання побиттям. Попри це присутні у бараках-роздягальнях есесівці та вартівники мали піклуватися про те, щоб до самого кінця серед жертв не спалахнула паніка і щоб вони не здогадалися, що на них чекає далі. У роздягальнях також працювали єврейські в'язні, які мали допомагати прибулим зі зняттям одягу. Як зазначав Рудольф Редер, за роздягальною для жінок знаходився ще барак-перукарня, де єврейських жінок стригли єврейські в'язні. Частина жінок саме так починала здогадуватися, що на них чекає, і вони впадали в розпач і панікували²⁰. Більшість людей все ж усвідомлювала, що їх направлено на смерть, тільки проходячи голими через «шлюз».

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ R. Reder, *Bełżec*, s. 52.

¹⁹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Kudyby, 14.X.1945, k. 19.

²⁰ R. Reder, *Bełżec*, s. 53, 54–55.

«Перші десятки євреїв йшли дуже спокійно. Спочатку вони входили до коридору газових камер і тоді вже розуміли, що їх уб'ють, вони починали кричати. Проте ті євреї, хто були за ними, тиснули. Більшість євреїв саме так, без перешкод, впахалася до газової камери. З цього моменту з газової камери лунали переважно крики, плач дітей та інші страшні вигуки від жертв, відведених до газових камер. Люди, які ще зупинялися перед входом до камер, і деякі, хто вже були у проході, починали самі кричати та відмовлялися йти далі. У таких випадках до акції втручалися німці та деякі вахмани: вони, вживаючи силу, вели євреїв на смерть. Для цього вони використовували свої багнети, зброю та батогі. Я пам'ятаю один випадок, коли Шнайдер забив одного єврея батогом на смерть»²¹.

Іншим елементом, який призводив до того, що жертви до кінця перебували у невіданні про свою долю, був вид єврейських в'язнів, які працювали у момент прибуття до табору. Єврейські в'язні допомагали людям виходити з вагонів, забирали їхні речі, допомагали під час роздягання чи зняття одягу. Самих есесівців в'язні мало бачили. Факт, що в таборі у Белжеці працювали якісь євреї, для значної частини привезених створював враження, що вони потрапили до табору праці²².

Один з польських жителів Белжеця, Едвард Лучинський, який особисто був знайомий з українським вахманом Власюком, тим, хто разом з Гакенгольтом працював з газовими камерами, чув від самого Власюка, як виглядала процедура поводження з транспортами, зокрема, у першій фазі існування табору смерті у Белжеці: «На стінах бараків були написи такого змісту: будь ласка, роздягніться, відвідайте лазню, помийтеся та підіть відпочиньте на соломі. Такі написи були німецькою, їдишем і польською. Після вивантаження євреїв з вагонів їм наказували роздягтися та скласти одяг і коштовності, на який їм видавали розписки та номерки, з якими вони йшли голими до бараку-лазні, звідки вже не поверталися. Як мені розповідав "чорний" Власюк, який вже помер, то він запускав двигун з бензином, який знаходився біля газової камери, у той момент, коли газова камера була заповнена людьми. Газ внутрішнього згорання від двигуна йшов трубами до газової камери, що спричиняло удушення людей, які перебували у тій камері. Процес перебування у камері тривав близько 20 хвилин. Після відчинення дверей траплялося, що деякі дорослі та діти були живими. З дорослих був живим тільки той, хто стояв біля стіни та тримав обличчя біля щілини у стіні, через яке заходило повітря, а діти ті, які ле-

²¹ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Александра Семігдова, 7.VII.1965, к. 145–146.

²² Так було і в інших таборах смерті, у Собіборі та Треблінці. Присутність єврейських в'язнів мала заспокоювати жертв, попри те, що цим в'язням не дозволялося розмовляти з депортованими.

жали на землі. Тоді входили “чорні” й добивали живих людей. Трупів з газової камери витягали євреї і вагонетками вузькоколійки перевозили їх до приготованих ям. Далі змінювали перетягування трупів таким чином, що євреї хапали пасками за голови трупів і тягли їх до приготованих ям, де вже друга партія євреїв їх вклала рядами. Євреї, які тягли трупи, створювали коло, бо одні тягли трупи до ями, а далі повертали без нічого до камери, звідки знов брали трупи, тягнучи їх до ями. Прибирання трупів з камери займало 15 хвилин. [...]

Після в'їзду транспорту з людьми на станцію Белжець у вагонах було чути лемент і волення про допомогу. Також були крики та верески на території табору, коли привезеним євреям казали роздягтися і піти до так званої лазні»²³.

Згадані Лучинським «написи» на стінах бараку з упевненістю були табличками, які містили накази про роздягнення і перехід до купання. Одну з тих табличок знайшов і сховав після війни житель Белжеця Ян Гломб, і зараз вона знаходиться на експозиції в музеї-місці пам'яті у Белжеці. Ця табличка теж мала дезінформувати жертв про їхню долю: «Увага! Повне зняття одягу. Усі привезені предмети, за винятком грошей, коштовних речей, документів і взуття залишити на місці роздягання. Гроші, коштовні речі та документи належить віддати у віконце, тримати при собі та не випускати їх з рук. Взуття потрібно зв'язати парами та поставити на вказане місце. Повністю роздягненим піти до лазні й інгаляції»²⁴.

На жаль, до сьогодні нічого невідомо про те, чи таблички з таким змістом, але німецькою та мовою їдиш були на подвір'ї роздягальні, а також скільки їх було.

Схожою була ситуація з питанням розписок на коштовні речі – «номерків». Внаслідок археологічних робіт, які проводилися у 1997–2000 роках групою професора Анджея Колі, було знайдено цегляні кружечки, на яких були великі числа. Таких кружечків та їхніх фрагментів було викопано досить багато – разом 304 штуки. На місці їхнього скупчення натрапили на рештках найбільшого відкритого на території колишнього табору будинку, де було знайдено також інші предмети, які могли належати жертвам. Під час розкопок археологи не змогли зрозуміти призначення та застосування кружечків з номерами²⁵. Однак той факт, що на них були написані номери, а в самих кружечках знаходяться пробурені отвори, за допомогою яких можна було б їх повісити на гачок, дозволяють припустити, що це були ті «номерки», що їх вручали жертвам як розписку за віддані гроші та коштов-

²³ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Edwarda Łuczyńskiego, 15.X.1945, k. 26–27.

²⁴ Текст напису на табличці знаходиться на експозиції в Меморіальному музеї у Белжеці. Надана регіональним музеєм ім. Я. Петера у Томашеві-Любельському.

²⁵ A. Kola, Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu., s. 56–57.

ності. Такі кружечки потім було легко вимести з газової камери та заново використати. Частину з них було також розміщено на експозиції в Музеї-місці пам'яті у Белжеці.

Згадка про осіб, які виживали в газових камерах, належить до першої фази існування табору. Дерев'яний барак перших газових камер, попри всі старання німців, не гарантував повної герметизації, тому могло бути так, що окремі особи були все ще живі у момент, коли двері до газових камер відчинялися. Й тоді вахмани їх розстрілювали на краю масових поховань. Ця інформація підтверджується свідченнями деяких колишніх охоронців²⁶.

У перший період існування табору жертви роздягалися на подвір'ї перед рампами та мусили самі заносити свій одяг до вагонів. Вже у той час есесівці почали використовувати також барак-роздягальню, але чоловіки й далі роздягалися разом з жінками²⁷. Лише у другому періоді, коли вже існували два бараки-роздягальні, чоловіки роздягалися окремо, а жінки з дітьми окремо. Крім того, у бараках-роздягальнях жінкам відрізали волосся. У цей час голих чоловіків «чорні» вже вели до газових камер. Чоловіків убивали раніше, щоб вони не чинили опору, якби вони почули б крики жінок та дітей у камерах.

У мить, коли людей вводили до «шлюзу», «чорні» й есесівці починали їх бити та гнати за допомогою батогів та багнетів. Тому тут жертви теж не мали часу на роздуми про свою долю. «З хвилини, коли жінок гнали голих, поголених, б'ючи батогами, як бидло на забій, без рахунку, швидко-швидко – чоловіки вже вмирили у камерах. Гоління жінок тривало більш менш дві години, так само довго тривало приготування до вбивства та саме вбивство.

Кільканадцять есесівців гнало батогами та гострими багнетами жінок аж до будинку камери через три сходинки до залу й аскарі відлічували по 750 до кожної камери. Жінкам, які не хотіли входити, аскарі втикали в тіла багнети, лилася кров і таким чином їх вводили на страту. Я чув як двері зачинялися на засув, чув стогони та крики, чув розпачливі волення польською, на їдиші, лемент жінок та дітей, від яких кров стигла у жилах, а потім один спільний викрик... Це тривало п'ятнадцять – двадцять хвилин, коли працювала машина, і після двадцяти хвилин було тихо, двері відчиняли аскарі із зовнішнього боку, а я разом з іншими працівниками так, як мене лишили з попередніх транспортів, без жодних ознак і без татування, розпочинав роботу»²⁸.

²⁶ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обераузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Анастасія Мавродія, 27.VI.1965, к. 167.

²⁷ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Kudyby, 14.X.1945, к. 19.

²⁸ R. Reder, Bełżec, s. 48–49.

Коли відчиняли двері камер, тіла були або ставали скрученими. Багато з них були забруднені сечею, екскрементами чи слиною, а у випадку жінок часто менструальною кров'ю. Тоді свою роботу розпочинали в'язні із зондеркоманди, які витягали тіла по одному. У першому періоді їх вантажили на вагонетки вузькоколіїної лінії, а в другому – за допомогою пасків в'язні мусили їх тягти до поховань. По дорозі тіла обшукувалися так званими «дантистами», які забирали з рота золоті зуби та мости, вони також перевіряли отвори тіл на наявність прихованих коштовностей. Тільки після цього тіла вкладали до могил. У цей час інші в'язні прибирали приміщення газових камер, щоб наступна група людей, яку до них вводили, не здогадалася, що вони служили для вбивства людей²⁹.

У кожному транспорті перебувала велика кількість осіб, які не були у стані дійти власними силами до газових камер. Це були переважно маленькі діти, яких відбирали у матерів чи їхні матері або батьки загинули у транспорті, особи старшого віку, неповносправні чи ті, хто знепритомніли у транспорті. У момент, коли транспорт вивантажували, цих людей залишали на рампі табору, де вони далі лежали, коли решта вже знаходилася у газових камерах. Лише вкінці єврейські в'язні із зондеркоманди забирали їх прямо до Табору II до «лазарету», тобто до масової могили, яка знаходилася одразу за бараком, в якому жили в'язні із зондеркоманди³⁰. Могила мала розмір 5 на 5 м і 2 м глибини. Жертв складали на краю могили так, що вони бачили тіла попередньо вбитих, і кілька есесівців із залоги разом з помічниками з вартової роти їх розстрілювали з кулемета. Євреїв, яких розстрілювали у «лазареті», спочатку не роздягали. Пізніше єврейські в'язні, які переносили на носіях німецьких чи непритомних, перед самою стратою мали їх роздягти³¹. Вбивствами в «лазареті» займалися, передусім, Ірманн, Глей, Файкс і Юрс і на самому початку також сам Вірт³². Проте незрозуміло, чи в Белжеці у «лазареті» горів вогонь, в якому одразу спалювалися тіла жертв, як це відбувалося, приміром, у таборі смерті в Треблінці, проте з великою долею вірогідності можна стверджувати, що й тут есесівці могли застосовувати таку процедуру.

²⁹ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Карла Шлуха від 10.XI.1961, t. 8, k. 1513.

³⁰ Відповідно до інших показань, така масова могила призначалася для жертв, яких розстрілювали, вона мала знаходитися за будинком газової камери. Може бути, що у різні часи існували два таких масових поховання, які використовували як «лазарет». З упевненістю можна сказати, що вони розміщувалися більш менш у центрі Табору II, а не на периферії. Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Васілія Орловського, 23.VIII.1965, k. 135

³¹ Ibidem, Показання Грігорія Лінкіна, 23.VIII.1966, k. 208.

³² BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Роберта Юрса, 11.X.1961, t. 8, k. 1479, 1483–1484.

Як вже раніше згадувалося, розстріли людей, які не були у стані самі дійти до газових камер, мали виконувати всі члени залоги СС. Крістіан Вірт розглядав участь у цих стратах як іспит на витривалість своїх підлеглих. Пізніше цим також користувався його наступник Готтліб Герінг. Даючи показання після війни, колишні члени залоги СС зазвичай зменшували кількість осіб, убитих цим способом, стверджуючи, що розстріли охоплювали по кільканадцять осіб з кожного транспорту³³. У процесі надання показань вони намагались пояснити, що люди, яких приносили до «лазарету», в принципі вже були неживими: «Можливо, що люди, в яких я стріляв, вже були мертвими. Вони вже не рухалися. Це були особи, які не подавали жодних ознак життя, вони отримували постріл в потилицю»³⁴.

У реальності групи людей, які були неспроможні самі дійти до газових камер, мали бути чималими, оскільки у великих транспортах багато людей втрачало свідомість у величезному натовпі, в який їх впишали перед відправленням потягу.

Процес убивства цілого транспорту від моменту прибуття поїзду на станцію Белжець до складання тіл убитих у масових могилах тривав близько 2-3 годин. У той час, коли людей вбивали у газових камерах, єврейські в'язні з Табору I збирали одяг та речі жертв і після завантаження до вагонів перевозили до найближчого депо, де розташовувався склад речей убитих і де наступна група в'язнів ділила речі та шукала в них приховані гроші та коштовності. Водночас вагони, з яких виводили жертв, обшукувалися вахманами та єврейськими в'язнями з метою знаходження можливих утікачів чи осіб, які там залишилися.

Винищення в белжецьких газових камерах відбувалося тільки вдень. Транспорти, які прибували ввечері, залишалися на залізничній станції у Белжеці, й зачинені у вагонах люди мали чекати на свою смерть аж до ранку. Протягом цього часу деякі євреї намагались втекти з вагонів, проте транспорти були оточені кордоном з вахманів, які стріляли, коли помічали підозрілі рухи.

«Під час жнив 1942 р. на станції Белжець транспорт з євреями з Тарнова стояв цілу ніч. З вагонів лунали благання про "воду" та страшні стогони. В деяких вагонах євреї виламували заготовані віконця та вистрибували на землю. У цей момент в євреїв стріляли "чорні". Вранці з одного боку поїзда нарахували 34 трупи вбитих євреїв. Під час прибирання вбитих євреїв я чув крики з вагонів, щоб з цих вагонів забрали задушених євреїв»³⁵.

У другому періоді функціонування табору багато євреїв, яких привозили до Белжеця на смерть, вже знали про справжнє призначення

³³ Ibidem, Показання Гайнріха Гляя, t. 10, k. 1698.

³⁴ Ibidem.

³⁵ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Stanisława Kozaka, 14.X.1945, k. 23.

цього місця. У той час німці та охоронці стикалися з щораз частішими випадками спротиву з боку депортованих. Найчастіше він проявлявся у відмові виходити з вагонів на рампі чи відмові роздягатися. Траплялися також одиничні спроби атаки на есесівців чи вартових. Тому також табірна залога діяла за принципом, за яким під час відкриття вагонів на рампі мали бути присутніми всі єврейські в'язні й озброєні охоронці. Вже у момент виходу людей на рампу їх били батогами та палицями, що мало змусити їх до послуху та породити страх від самого початку так, щоб ніхто не пробував боронитися. До таких оборонних дій дійшло також і в бараках-роздягальнях, де, приміром, жінки відмовлялися знімати із себе одяг у присутності чоловіків, а також у самому «шлюзі», в якому люди чинили опір перед введенням їх до газових камер. Там всюди доходило не лише до побиття, найбільш неслухняних за наказом комендантів табору вбивали на очах інших³⁶. Спроби фізичного опору катам не були поширеними, частіше доходило до пасивного опору, чи люди кляли німців. Це траплялося вже в першій фазі функціонування табору, коли привезені до табору люди на місці почали розуміти, що їх уб'ють. Так сталося, наприклад, з першим транспортом з Жовкви 19 березня 1942 р., коли жінки відмовлялися входити до газових камер. Тоді сталося заворушення, завдяки якому двом жінкам вдалося сховатися на території табору, а потім втекти³⁷. Про одиничні акти опору, які жорстоко придушувалися німцями та вартовими, дізнавалися також мешканці Белжеця. Їм про це розповідали охоронці, які хвалилися своєю жорстокістю.

«У час роздягання євреїв у так званій лазні один з євреїв схопив шестирічну дитину та натиснув нею есесівця, а решта євреїв кинулися на “чорних”, і вони задушили одного есесівця та фольксдойча»³⁸.

На підставі інших джерел нічого не відомо про вбивство якогось з членів залоги СС депортованими до табору євреями. Однак напевно могли траплятися випадки з пораненням німців чи вартівників.

Дуже драматичними моментами в процесі умиртвіння людей у газових камерах були ситуації з довгим триманням їх у камерах, коли псувалася інсталяція, яка доправляла газ. Ми не знаємо, як часто це траплялося, втім, джерела підтверджують такі факти. Це сталося, приміром, у серпні 1942 р., коли йшов найбільш інтенсивний процес газування, і свідками цієї події стали проф. Вільгельм Пфанненштіль і Курт Герштайн з Інституту гігієни СС у Марбурзі, які тоді перебували з

³⁶ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Митрофана Кльотца, 9.VIII.1965, к. 103.

³⁷ Про втікачів з табору смерті у Белжеці далі ще йтиметься у наступній частині книжки. G. Taffet, Zagłada..., s. 29.

³⁸ AIPN, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Tadeusza Misiewiczza, 15.X.1945, k. 29.

візитом у таборі смерті в Белжеці. Їхній приїзд був пов'язаний з проблемою дезінфекції тонн одягу, забраного у тисяч жертв табору смерті. У показаннях самого проф. Пфанненштїля немає інформації про те, що під час його візиту зламалася система газування. Проте там міститься захоплений опис того, що він бачив у газових камерах у Белжеці: «У будинку розміщувалося шість камер смерті. Вони були без вікон, мали електричне освітлення та двоє пар дверей. Одні двері вели назовні й через них можна було транспортувати тіла. Звичайні двері для провітрювання із засовом були у проході, через який людей проводили до камер. Мені здається, що у стіні біля дверей було віконце, вкрите склом. Через це віконце можна було спостерігати за тим, що відбувається всередині приміщення, якщо воно було не сильно закрите людьми. Я помітив, що через деякий час шибки закрили. Коли люди були зачинені у камері, налаштовували двигун. Коли двигун починав працювати, світло у камерах вимикалося. Після того, як вимикалося світло, у камерах була мертва тиша. Проте потім починався неспокій. Думаю, люди спочатку перевіряли, чи з ними щось незвичайне коїться. Уявляю, як вони гамселили в стіни та двері, кликали на допомогу. Через більш менш 12 хвилин у камерах ставало тихо. Єврейський персонал відчиняв двері, які вели назовні, й за допомогою великих гаків витягав тіла з камер, причому цими гаками вони відкривали рот померлим. Перед будинком дуже ретельно перевірялося, чи в отворах тіл немає коштовних речей. Золоті зуби виривали та збирали у коробки. Усі ці дії виконувалися єврейським табірним персоналом. З місця перевірки тіла забирали до глибоких викопаних масових поховань, які знаходилися біля газових камер. Коли ями були повністю заповнені, тіла поливалися бензином – це могла бути також інша легкозаймиста рідина – і їх підпалювали»³⁹.

Як видно з вищеописаного, проф. Пфанненштїль взагалі не згадав про аварію системи газування, хоча цей момент він мав особливо запам'ятати. Інший перебіг умертвіння євреїв того дня в таборі смерті у Белжеці описав Курт Герштайн у своєму свідченні від 4 травня 1945 р.: «Люди стояли один біля одного: 700–800 осіб затиснутих на 25 квадратних метрах у 45 кубічних метрах. Есесівці стиснули їх один до одного, наскільки це було можливо. Зачинили двері, решта чекала на свою

³⁹ Staatsarchiv München, StanW 33033/4, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання проф. Вільгельма Пфанненштїля, 25.IV.1960, к. 780–781. У цьому показанні проф. Пфанненштїль стверджував, що при вході до будинку газових камер була вивіска з написом “Stiftung Hackenholt”. Пфанненштїль ще раніше дав показання, у 1950 р., де він критично поставився до деяких фрагментів показання Курта Герштайна і де він заперечував те, що він ніби мав давати якийсь коментар про смерть сотень євреїв у газових камерах у Белжеці. Проте опис функціонування газових камер, по суті, є таким самим, як і опис з 1960 р. Раніші свідчення Пфанненштїля див.: BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання проф. Вільгельма Пфанненштїля, 6.VI.1950, t. 1, к. 43–44.

чергу назовні. Людей мали вбити вихлопами дизельного двигуна. Проте двигун не запрацював. Підійшов капітан Вірт. Було видно, що йому неприємно, що це трапилося саме сьогодні у моїй присутності... Минуло 50 хвилин і 70 секунд – дизель не запрацював... Капітан Вірт вдарив 12–13 разів канчуком по обличчю українця, який біля дизеля допомагав унтершарфюреру СС Гакенгольту. Лише через дві години і 49 хвилин двигун запрацював... Прошло ще 25 хвилин. Зараз вже, либонь, більшість мертва. Це видно через маленьке віконце, коли на хвилину освітили камери. Після 28 хвилин дихали хіба що кілька чоловік. Врешті через 32 хвилини всі були мертвими»⁴⁰.

Про випадки псування системи газування згадував також Рудольф Редер, коли його особисто викликали до ремонту цього пристрою. Такий випадок він описав у контексті поведінки коменданта Готтліба Герінга: «Одного разу машина смерті зламалася. Поінформований [Готтліб Герінг. – Р. К.] про це, приїхав на коні, наказав відремонтувати машину і не дозволив випускати людей з парких камер – нехай душаться і конають ще пару годин. Він присів від злості, верещав і весь трясся»⁴¹.

⁴⁰ Заява колишнього оберштурмфюрера СС Курта Герштайна від 4.V.1945 р., в: A. Krugłow, *Deportacja ludności żydowskiej...*, s. 110. У слідчих записках проти Йозефа Обергаузера міститься ще одна версія показань Курта Герштайна. Цей документ датований 26.IV.1945. Саме з цими показаннями полемізував проф. Вільгельм Пфанненштіль. У першому показанні Герштайн подав інформацію, що під час аварії системи газування люди, з'юрмлені у камерах, мали розпачливо кричати та плакати, і, за словами Пфанненштіля, звуки йому нагадували службу в синагозі. BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Курта Герштайна від 26.IV.1945, t. 1, k. 38–39.

⁴¹ R. Reder, *Beżec*, s. 53, 63.

РОЗДІЛ 8

Грабіж майна

Разом з процесом масового вбивства в таборі у Белжеці відбувалося також пограбування майна вбитих. Це був елемент усєї акції «Райнхард», в рамках якої нацисти запланували також привласнення рухомого та нерухомого майна депортованих до таборів смерті євреїв. Це майно переходило у власність Третього райху.

Офіційно євреям, яких вивозили до табору, не дозволялося забирати багато речей. Вага багажу не мала перевищувати 15–25 кг, крім цього, кожен міг мати із собою якусь суму грошей. Це залежало від місцевої німецької влади, яка організовувала акції депортацій. Наприклад, у Любліні влада СС, яка за допомогою оголошень, що їх розклеювали на стінах будинків у гетто, повідомляла про початок акції «переселення», дозволяла євреям взяти із собою багаж 15 кг на особу, а також усі гроші та коштовності. У той же час у Львові дозволялося приготувати собі для «виселення» 25 кг багажу й тільки 200 злотих готівкою на одну особу¹. Очевидно, що більшість людей, яких мали депортувати, досі перебуваючи в омані, що вони їдуть на роботу, намагалася взяти із собою якомога більше грошей та коштовностей, якщо вони їх ще не продали на той момент і мали при собі. Люди думали, що гроші та коштовності їм допоможуть вижити чи дозволять відкупитися в останню хвилину. До валіз люди зазвичай вкладали запасний одяг, речі, які могли знадобитися на новому місці проживання, особисті документи, сувеніри або родинні фотографії.

У багатьох випадках грабунок майна депортованих до Белжеця жертв відбувся ще перед самою депортацією, в гетто, під час акції

¹ APL, RŻL, 3, Protokoły posiedzeń Rady Żydowskiej, 1942 r., Protokół nr 14/138 plenarnego zebrania Rady Żydowskiej w Lublinie w dniu 17.III.1942; D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung..., s. 186.

або на посадочних станціях. Часто траплялося так, що депортованим наказували залишити багаж на збірному пункті чи на залізничній рампі, де на них чекали потяги смерті.

«На площі, де колись було кладовище, на вул. Коперника і Жеромського привели кілька тисяч – старців, стареньких, найрізноманітніших тюхтїв і хворих. Навколо були німецькі поліцейські та жандарми, трохи польських. Німці з карабінами та в шоломах. Збоку група юнаків – хлопців з “Баудінста”². З цієї групи бідняків неустанно струмочком йшли люди, які ставали перед комісією. Комісія ж складалася з двох дебелих головорізів з кавалерійськими карабінами та з палицями в руках (усі німці мали палиці в руках). Перед комісією кожен старець і кожна дитина мусили віддати свій навіть найменший вузлик. Що в них могло бути? Трохи харчів, фляжка з водою, кухоль, кілька жалюгідних убрань. Але це ще не все. З жінок знімали кращі хустки, а з чоловіків пальта; вони залишалися у самому звичайному одязі. Хто зволикав з відданням залишків майна чи про щось просив, діставав палицею від “лицарських” молодиків. Обідраний переходив до іншої групи»³.

У багатьох населених пунктах євреям, призначеним на «виселення», також наказували на місця, звідки забирали людей до транспорту, крім багажу приносити ключі від помешкань, які вони мали зачинити та приготувати їх для нових власників. В інших випадках німці наказували принести на збірний пункт гроші та коштовності, які відбирали у власників ще перед моментом депортації. Так було, приміром, під час першої депортації з Перемишля, яку проводили на межі липня та серпня 1942 р.

«30 червня 1942 р⁴. переповнена натовпом площа, забрали 5-ти кілограмовий багаж. Заїхали автомобілі, в які завантажили людей. Усі сиділи, не дозволялося вставати чи рухатися, не дозволялося розмовляти. Акцію проводили шуцполіцаї та юнаки. Було наказано видати дорогоцінності та долари, люди рвали гроші, дорогоцінності сидячи вгрібали в землю. Після кожної партії, яка залишала площу, одразу наказувалося перекопувати площу, та справді знаходилося багато коштовностей попри те, що їх закопування та рух каралися кулею»⁵.

Авторка свідчення також подала інформацію, що коли з Перемишля того літа було вже відправлено останній депортаційний потяг до

² *Baudienst* – «Будівельна служба», або «Служба праці» – напіввоєнізовані формування, створені у 1941–1943 рр. німецькою владою в Генерал-губернаторстві з місцевої молоді для виконання примусової праці (*прим. ред.*).

³ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich.*, s. 108–109. Це цитата зі щоденника Францішка Котулі, місцевого краєзнавця. Цей фрагмент взятий із запису 7.VII.1942 р., коли відбулася перша депортація з гетто у Ряшеві до табору в Белжеці.

⁴ Це помилка авторки звіту. Акція у Перемишлі почалася під кінець липня.

⁵ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1578, *Relacja Krystyny Królik*.

табору смерті у Белжеці, німецька влада наклала на євреїв, які все ще залишалися у гетто, контрибуцію, яка мала покрити вартість транспорту тисячі людей⁶.

Більшість транспортів, які доїжджали до табору смерті у Белжеці, прибувала з більшими чи меншими багажами. Вже на самій рампі євреї мали залишати свої валізи та пакунки, і далі йти до роздягальні, де вони залишали свій одяг та взуття. Ймовірно, що в бараку-роздягальні знаходився спеціальний пункт, де згідно з інструкціями, що їм переказували есесівці разом з відомостями на інформаційних табличках, вони мали залишати документи, готівку та коштовності – часто з переконанням, що після купання ці речі їм повернуть⁷.

Невдовзі після прибуття транспорту багаж, який жертви залишали на рампі, та одяг з роздягальні збиралися у спеціальному бараку-складі, який був збудований, скоріш за все, вже у другій період існування табору неподалік двох інших бараків, в яких євреї мали роздягатися. Тільки після повного вбивства цілого транспорту ці речі забирали єврейські в'язні до будинку депо, щоб їх перевірити на наявність прихованих грошей та коштовностей. Вони мали також зняти з усіх речей будь-які ознаки, які могли свідчити про ідентичність жертв⁸. На початку функціонування табору, коли ще не було роздягальні та приміщення для складання речей, відібраних у депортованих євреїв, жертви після роздягання ще на рампі мали викидати одяг до вагонів, якими їх було привезено до табору. Цими вагонами возили майно пограбованих жертв до депо. У пізніший період речі переносили зі складу до вагонів або єврейські в'язні вантажили їх на дрезини, які потім, пхаючи, довозили до головного складу та сортувальні, якими одночасно було депо⁹. Тут працювала наступна єврейська команда, чийм завданням було сортування багажу, його обшук з метою знаходження грошей та коштовностей, які неодноразово зашивалися власниками в одязі. Далі з одягу зривалися зірки Давида та знімалися пов'язки, які свідчили про те, що ці речі колись належали євреям, і все зав'язувалося у спеціальні пакунки, після чого їх відсиляли до Любліна, де були розташовані центральні склади акції «Райнхард».

У самому депо команда, яка сортувала речі після вбитих, складалася з 30–40 євреїв, які походили з Німеччини або добре знали німецьку мову. За ними вів нагляд Гайнріх Унфергау, проте безпосередній кон-

⁶ Ibidem.

⁷ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Курта Франца, 14.IX.1961, t. 7, k. 1429.

⁸ R. Reder, Bełżec, s. 55.

⁹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Kudyby, 14.X.1945, k. 19; BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, t. 6, k. 964.

такт з ними мали українські вахмани. Єврейські робітники, які працювали в депо, мали завдання забирати багаж з табірної рампи та перевозити його дрезинами до свого складу. Як свідчив Унфергау, у таборі не проводилося жодного документування пограбованого єврейського майна. «Одяг, який залишався, не реєструвався окремими одиницями, лише зазначали, скільки вагонів було вислано до Любліна»¹⁰.

Це твердження виглядає неправдивим. Існує доказ реєстрації речей, відібраних у людей, яких привозили до табору. Це єдиний документ, який був виданий комендатурою табору смерті у Белжеці, що зберігся до наших часів. Він містить перелік кількох тисяч штук особистих речей, таких як дзеркальця, гребінці, щітки для волосся, щітки для зубів, ложки, ножі, ліхтарики, запальнички, що їх переслали 8 лютого 1943 р. з Белжеця, найвірогідніше, до складів акції «Райнхард». Цей список є дуже детальним, а речі з табору перелічені одна до однієї. Це свідчить про те, що попри все у таборі проводилася документація речей пограбованих, але вона була знищена після ліквідації осередку смерті¹¹.

Часто бувало так, що єврейські в'язні спеціально залишали зірки Давида на деяких предметах одягу або коштовності у кишенях, щоб таким чином засвідчити про злочини, що відбувалися у Белжеці. Подібні упущення з боку в'язнів розглядалися німцями як саботаж, і якщо когось ловили на гарячому, цю людину вбивали¹². На жаль, вони, швидше за все, не знали, що ці речі ще обшукувалися у Любліні у таборі праці на флюгплацу, де знаходилася центральна сортувальня майна жертв акції «Райнхард». Тільки звідти після чергового сортування та реєстрації ці речі висилали до Райху або роздавали німецьким

¹⁰ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, т. 6, к. 964.

¹¹ Цей документ було знайдено у 2009 р. в архіві Державного музею в Майданеку серед кількох десятків інших оригіналів і копій документів про грабіж майна в рамках акції «Райнхард», які з невідомих причин не були зареєстровані в архівному інвентарі. Він є частиною більшої групи документів, які свідчать про дуже широкую документацію про збір у Любліні пограбованого майна єврейських жертв таборів смерті. Згаданий список було знайдено після 1945 р. на території колишнього концентраційного табору в Майданеку; ймовірно, він походив з повного комплекту документації, яку пересилали разом з пограбованим майном з Белжеця до Любліна. Під кінець німецької окупації всі документи, видані штабом та окремими таборами акції «Райнхард», були перевезені до Майданека, де їх мали знищити. На щастя, деяка частина цих документів уціліла і на сьогодні вони є одним з найбільш важливих фондів в архіві Державного музею в Майданеку. Зараз вже ніхто не зможе встановити, чому документ, виданий у Белжеці, крім присвоєння архівної сигнатури, був вилучений з цього фонду, і чому взагалі документ не фігурує в архівній документації (навіть у книзі надходжень, в якій записувалися по факту всі знайдені німецькі документи на території колишнього табору). Архівний опис нижче взято із самого документа. АРММ, II-4, Акція "Reinhardt" – magazyny na ul. Chopina w Lublinie 1942–1944, Lieferschein, Belzec, den. 8. Februar 1943, k. 1. Копію документа див. Фотографії.

¹² BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, т. 6, к. 964.

установам у люблінському дистрикті чи взагалі в усьому Генерал-губернаторстві¹³.

У таборі смерті в Белжеці речі також сортували за типом матеріалу. Окремо пакували вовняні та кольорові матеріали й у таких пакунках висилали до Любліна. Вірогідно, що в часи, коли до табору прибували перші транспорти, майно вбитих осіб, після обшуку та сортування, просто-напросто складалося у белжецькому депо. Лише пізніше, напевно, у квітні чи травні 1942 р., коли на флюгплацу було створено центральний склад для предметів, пограбованих у рамках операції «Райнхард», ці речі почали вивозити залізницею до Любліна¹⁴. У період найбільшої інтенсифікації вбивства у Белжеці будинок депо був буквально заповнений одягом та багажем депортованих. Один з німецьких залізничних працівників, вже згадуваний Оскар Дігельманн, свідчив, що купи одягу вбитих склалися також за будинком, що можна було помітити ще із залізничного вокзалу в Белжеці. Швидше за все, Дігельманн мав бути також свідком самого сортування речей, оскільки він стверджував, що ті речі, які не підлягали подальшому використанню, спалювали¹⁵.

Гроші та коштовності, що їх відбирали у жертв у роздягальнях чи знаходили в одязі або багажу, а також золоті зуби разом із зубними містками склалися у будинках комендатури. Ніде немає згадки про те, що найцінніші предмети чи валюту перераховували чи реєстрували у самому Белжеці. Ними опікувався Ервін Фіхтнер, який був квартирмейстером залоги СС у таборі. Описаний вище документ зі списком особистих речей пограбованих жертв може бути непрямим доказом проведення записів німцями особливо коштовних речей тоді, коли вони вже знаходилися у будівлі комендатури. Їх складали у спеціальні скриньки і потім висилали з Белжеця. Вірогідно, що на початку існування цього табору смерті гроші та коштовності жертв висилалися не до Любліна, а одразу до Берліна. За речами приїжджали спеціальні кур'єри з Центрального управління Т4, і там відкладалися найцінніші речі. Це свідчить про тісний зв'язок белжецького табору з колишнім штабом «евтаназії»¹⁶. Найімовірніше, з травня 1942 р., коли табір смерті у Белжеці був повністю підпорядкований штабу Глобчника у Любліні, гроші та ювелірні вироби разом із зубним золотом

¹³ Більше про грабунок майна в рамках акції «Райнхард» див.: J. Kasperek, *Grabież mienia w obozie na Majdanku*, "Zeszyty Majdanka" 1972, t. 6, s. 46–97.

¹⁴ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Йозефа Обергаузера, 12.XII.1962, t. 9, k. 1682.

¹⁵ Staatsarchiv München, StanW 33033/19, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання Оскара Дігельманна, 12.XII.1961, k. 423.

¹⁶ У процесі слідства проти Обергаузера давали показання також керівники Центрального управління Т4, які приїжджали до Белжеця по гроші та коштовності. BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Роберта Лорента, 4.V.1961, t. 7, k. 1256–1257.

перевозили до Любліна. Цим займався, між іншим, один з членів залоги табору Вернер Дебуа. Ці речі перевозили автомобілем у спеціально змонтованій скрині під вартою двох охоронців з вартової роти¹⁷. У пізніший період скрині з грішми та золотом висилалися до Любліна також залізницею. Найімовірніше, це відбувалося тоді, коли тривав найбільш інтенсивний період убивств у таборі в Белжеці. Тоді до табірнього складу потрапило особливо багато таких речей. Транспортування такої скрині відбувалося два рази на тиждень і її прикріплювали до стіни вагону. Її вантажили в поштовий вагон у швидкий поїзд Львів–Варшава, а у Любліні ці речі з вокзалу перевозили до складів на вул. Хмельній¹⁸.

Відповідно до наказу Глобочника, гроші та коштовності мали потрапити до місцевого управління СС (SS-Standortverwaltung), де за їх сортування та документацію відповідав штурмбаннфюрер СС Георг Віпперн, а решту речей пересилали до табору на флюгплацу та до тканинного складу на вул. Шопена, 27 (нині будинок бібліотеки Люблінського католицького університету ім. Івана Павла II). За їхню картотеку ніс відповідальність шеф штабу акції «Райнхард» Герман Гьофле¹⁹.

Під час слідства проти Йозефа Обергаузера вже згадуваний Георг Віпперн давав показання про те, що пограбовані гроші, ювелірні вироби та зубне золото привозилися без детального запису. У списках записувалася лише кількість скринь з коштовностями, що їх привозили з окремих таборів. Закордонну валюту після сортування переказували на рахунок Райхсбанку. До цього банку, але вже безпосередньо у Берліні, відвозилися також перетоплені на злитки золото, срібло та дорогоцінне каміння, яке виймалося з ювелірних виробів. Польські злоті переказували до відділу Емісійного банку в Любліні на спеціальний рахунок²⁰. Питання документації цінних речей і грошей навіть у самому Любліні й надалі залишається відкритим. Відомо, що така документація точно велася, позаяк збереглися архівні матеріали, які цей факт підтверджують. З іншого боку, існують перекази, що детальна документація, передусім золота та срібла, проводилася лише на етапі, коли ювелірні вироби переплавлювали на злитки вагою 22–24 кг. Відсутність детальної документації на самому початку процесу грабування та накопичування майна жертв акції «Райнхард» відкривала широкі можливості для грабунку коштовностей есесівцями, як тими, хто

¹⁷ Ibidem, Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, t. 7, k. 1384.

¹⁸ АММРВ, Wywiady i relacje, 40, Wywiad z Mieczysławem Ohirką, 12 II 2004. Одного разу в околицях Звезжинця партизани пробували вкрасти таку скриню з поїзда. На жаль, акція була невдалою.

¹⁹ J. Marszałek, System obozów śmierci., s. 23.

²⁰ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Георга Віпперна, 1.XII.1962, t. 8, k. 1665–1666.

служили у таборах смерті, так і тими, хто мали доступ до складів місцевого управління СС²¹.

Проте не лише одяг, гроші та коштовності жертв ставали здобиччю гітлерівців. Волосся та зубне золото у вигляді золотих зубів, коронок та містків систематично підлягали грабунку в Белжеці. У роздягальні, коли жінки та дівчата вже були голими, група єврейських «перукарів» відрізала їм волосся.

«Усіх жінок голили перед убивством. Їх заганяли до бараку, а решта ж чекала на свою чергу в черзі перед бараком. Вони стояли голі, босі навіть зимою та на снігу. Серед них панував розпач і плач. [...] Партію поголених жінок проводили далі, а інші ступали по різнокольоровому волоссю, яке встеляло пухнастим і високим килимом всю підлогу бараку. Після того, як вже всіх жінок з транспорту поголили, четверо працівників мітлами з липи змیتали все волосся на одну велику купу різних кольорів, таку велику, що вона сягала половини кімнати, далі її руками вантажили до джутових сумок і віддавали на склад»²².

Рудольф Редер у пізнішій частині своїх спогадів написав, що це волосся потім пересилали до Будапешта. Однак більш вірогідним видається те, що утилізацією людського волосся займалася якась з німецьких фірм. Це могла бути фірма Пауля Райманна у Фрідлянді (зараз Мерошув) у Сілезії, яка також купувала людське волосся з концентраційного табору в Майданеку і на доставку цієї «сировини» мала підписаний контракт з Головним адміністративно-господарським управлінням СС (WVHA). Це волосся потрапляло прямо до фарбувального центру у Форст у Лужицях, де його далі переробляли²³.

Отже, після газування, як вже кілька разів згадувалося, кожне тіло обшукувалося з метою знаходження золотих зубів і містків. «Після 32 хвилин відчиняли камери та починали втягати трупи, які стояли, немов базальтові стовпи. Можна було впізнати родини, які трималися за руки. Їх було складно роз'єднувати... Двадцять чотири людини було зайнято далі у відкриванні ротів померлим за допомогою гаків, аби перевірити чи немає в них золотів зубів. Трупи із золотими зубами відтягували ліворуч, а без них – праворуч. Інші кати контролювали аналь-

²¹ AŻIH, Relacje i zeznanie ocalałych, 301/6260, Relacja Ignacego Winiarza, k. 10–11. Це єдине свідчення колишнього єврейського в'язня, який вижив з усієї групи євреїв, які були змушені сортувати гроші та коштовності у складах місцевого управління СС. Решту в'язнів з цієї групи розстріляли 3.XI.1943 р. в рамках великої страти «Ернтефест» у концентраційному таборі Майданек. Попри те, що існує кілька статей про грабунки єврейського майна під час акції «Райнхард», ця тема потребує належного опрацювання та нової публікації.

²² R. Reder, Bełżec, s. 54–55.

²³ Фрідлянд у Сілезії – це сьогодні Мерошув біля Вроцлава. E. Dziadosz, Stosunki handlowe obozu koncentracyjnego na Majdanku z firmą Paula Reimanna, "Zeszyty Majdanka" 1967, t. 2, s. 173; J. Kasperek, Grabież mienia więźniów, w: Majdanek 1941–1944, red. T. Mencil, Lublin 1991, s. 284–285.

ні отвори та статеві органи у пошуку діамантів, золота тощо, дантисти виривали золоті зуби, містки та коронки»²⁴.

Зубне золото також пересилалося до Любліна, де його перетоплювали на злитки. Проте у спогадах Рудольфа Редера є згадка про те, що переплавлення цього золота проводилося також на місці у таборі смерті в Белжеці. Це мало відбуватися в бараку на території Табору II, в якому тримали вісьмох дантистів, лікарів та аптекаря. Нагляд над процедурою переплавлення проводив один з нижчих командирів з вартової роти, Шмідт, який знущався над цими в'язнями, якщо йому здавалося, що вони працюють занадто повільно²⁵.

Той факт, що коштовності, гроші та інші речі не підлягали одразу документуванню в таборі у Белжеці, призвів до того, що багато предметів з цієї «здобичі» розкрадалися есесівцями, а передусім вахманами з табірної охорони, попри те, що офіційно за такі дії їм загрожувала смертна кара. Такому ж покаранню підлягали єврейські в'язні, якби у них знайшли щось з цих речей. Відомо, що такі покарання проводилися²⁶, проте спокуса була сильнішою, тим більше, що самі в'язні, зокрема, ті, хто працювали в депо, використовували знайдені коштовності, щоб купити їжу. Ці в'язні контактували насамперед з вартовими, тому вони їм передавали найбільш цінні речі та гроші, а ті в обмін за це приносили їм харчі²⁷. Очевидно, що в умовах табору смерті все мало свою відповідно високу ціну. Самі вахмани цим користалися і, напевно, також додатково крали гроші та коштовності, так само як і ліпший одяг, який потім виносили за межі табору і продавали у Белжеці за алкоголь, їжу та дешеву любов.

«“Чорні” платили нашим людям за харчі грішми із сильним трупним запахом і ці банкноти неодноразово були сальними чи мали сліди крові. З цього було зрозуміло, що ці гроші були взяті в убитих євреїв»²⁸.

Очевидно, що спокуса легкого збагачення не оминула також самих есесівців, хоча варто сказати, що обидва коменданти табору, Вірт та Герінг, суворо карали крадіїв єврейського майна, награвованого для Третього райху. Невідомо, яким був розмах цих крадіжок у самому Белжеці, але з великою долею вірогідності можна припустити, що до люблінських складів акції «Райнхард» з Белжеця було направлено десятки вагонів одягу й інших речей, десятки кілограмів коштовностей, а також сотні тисяч марок і злотих у різних валютах.

²⁴ Raport Kurta Gersteina, цит. за: J. Marszałek, System obozów śmierci..., s. 29.

²⁵ R. Reder, Bełżec, s. 56.

²⁶ Ibidem.

²⁷ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, t. 6, k. 964.

²⁸ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Tadeusza Misiewiczza, 15.X.1945, k. 29.

РОЗДІЛ 9

В'язні

Відповідно до намірів коменданта Крістіана Вірта, за якими табір смерті у Белжеці мав працювати ефективно, більшість робіт, пов'язаних з убивством, мали виконувати єврейські в'язні, яких відбирали з прибулих транспортів. Ці в'язні працювали як у Таборі I, так і в Таборі II. Вони приймали транспорти, сортували майно вбитих, працювали у роздягальнях, біля газових камер, під час копання масових могил і під час поховання тіл.

У перший період існування табору в Белжеці, швидше за все, не було ще постійної групи в'язнів, а євреїв, потрібних для роботи в таборі, німці відбирали залежно від потреб кожного окремого транспорту. Найбільша група у той час працювала на похованнях тіл убитих у газових камерах. Імовірно, більшість цих людей розстрілювали після дня роботи, а наступного дня есесівці відбирали нову групу. Втім, вже у перший період були виокремлені конкретні групи в'язнів, які спеціалізувалися на різних роботах. Ці групи в принципі можна поділити на в'язнів, які працювали у Таборі I на господарських роботах, і в'язнів власне зондеркоманди, які працювали в самому перебігу екстермінації¹.

На жаль, ані Рудольф Редер, ані Хаїм Гіршман, які багато свідчили про в'язнів у таборі смерті у Белжеці, не описали в'язнівської соціальної структури. Проте можна припустити, що структури, які існували у

¹ Таку процедуру застосовували також на початку існування таборів смерті у Собіборі та Треблінці, де відбувалася велика ротація в'язнів. У середньому щокілька днів розстрілювали більшу групу в'язнів, щоб замінити її новими в'язнями, яких відбирали з транспортів, що прибували наступними. Беручи до уваги, що табір смерті у Белжеці був своєрідною лабораторією для решти таборів смерті акції «Райнхард», варто припустити, що саме тут були опрацьовані принципи поведінки з єврейськими в'язнями, які потім використовували в наступних осередках убивства. J. Schelvis, Vernichtungslager Sobibór, s. 73, 75, 93–108; M. Maranda, Nazistowskie obozy zagłady., s. 129, 132.

таборах смерті у Собіборі та Треблінці, про які відомо більше, були створені на прикладі Белжеця.

Першою в'язнівською групою були євреї, які працювали на рампі, так звана «банхофскомандо» («вокзальна команда»), чийм завданням було відкриття та вивантаження вагонів. Вони також виносили тіла померлих у транспорті та багаж. На розвантажувальній площі були задіяні також в'язні, які допомагали роздягатися депортованим. У роздягальнях працювали не лише «перукарі», які відрізали жінкам волосся, а й також в'язні, які наглядали над самим роздяганням і потім збирали одяг. Окрема в'язнівська група, про яку вже йшлося, працювала в депо над сортуванням пограбованого майна.

У другий період функціонування табору в Белжеці у Таборі I існував спеціальний барак з кравецькою та слюсарською майстернями, в яких тримали фахівців. Єврейські в'язні працювали також на кухнях в'язнів та охоронців. У кухнях працювали переважно жінки. Це мала бути група близько 20 осіб².

Незрозуміло, коли єврейських в'язнів було включено до постійної табірної групи. Рудольф Редер згадує про сорок чеських євреїв, яких привезли до Белжеця із Замостя і які в результаті стали в'язнівською групою у Белжеці на кухні, пральні та швальні³. Проте існують згадки, у тому числі показання польських мешканців Белжеця, які стверджували, що жінок у таборі було більше і що серед них були також польські єврейки. Деякі з них працювали навіть поза межами табору, принаймні, у пральні, яка розміщувалася біля залізничної станції у Белжеці, чи у комендатурі табору. В останньому випадку жінки походили, найімовірніше, з Німеччини⁴. Частина єврейських в'язнів, які працювали у Таборі I, могла виходити за територію табору, очевидно, що під наглядом вахманів, наприклад, «вальдкомандо» («лісна команда»), яка зрізала дерева та гілки для маскуванню табору. Колишні члени табірної залози свідчили після війни, що єврейських в'язнів використовували для різної роботи поза Белжецем, наприклад, для чистки

² BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Ганса Гіртціга, 2.V.1960, t. 5, k. 902; Staatsarchiv München, 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Дмитрія Пундіка, 23.IX.1965, k. 51.

³ R. Reder, Belżec, s. 59–60.

⁴ Євгеніуш Гох у своєму показанні стверджував, що вже у квітні 1942 р. у таборі працювали жінки – польські єврейки, які працювали у табірній пральні, розташованій у водопровідному вузлі біля залізничної станції. Едвард Лучинський згадував про свою зустріч із Салою Ліпшиць з Радома, яка могла виходити за межі табору. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Belżcu, 1945–1949, Zeznanie Eugeniusza Gocha, 14.X.1945, k. 24; ibidem, Zeznanie Edwarda Łuczynskiego, 15.X.1945, k. 27. Про єврейок, які працювали у комендатурі, згадував у своєму показанні Гайнріх Глей. Це була група з 6–8 єврейок, які прибирали квартири есесівців і працювали на кухні. BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Глея, 8.V.1961, t. 7, k. 1289.

військових нарядів радянських бункерів на лінії Молотова та навіть при будівництві військових об'єктів у Замху, 50 км від Белжеця⁵. Завдяки тому, що вахмани були підкупними, деякі з цих в'язнів старалися налагодити контакт з жителями Белжеця, щоб через них передати новини про свою долю.

Ці в'язні, які жили та працювали у Таборі I та за межами табору, були відділені від в'язнів, які були змушені працювати на території Табору II, тобто на безпосередній території знищення. Обом групам не дозволялося між собою контактувати. Така ситуація, напевне панувала у другий період функціонування табору смерті у Белжеці⁶. Неможливо сьогодні встановити, чи подібним принципом послуговувалися на початку. З упевненістю можна стверджувати, що ротація серед в'язнів Табору I була безперечно менша, ніж у випадку тих, хто мали працювати при витяганні тіл з газових камер і під час копання масових могил.

Друга в'язнівська група працювала у Таборі II, і це були євреї, які працювали на обслуговуванні газових камер, витяганні тіл і їх похованні. Відповідно до свідчення Редера, їх мало бути близько 500, проте ця кількість постійно змінювалася через дуже часті селекції, які серед них проводили есесівці. Колишні члени табірної залози СС у таборі в Белжеці свідчили після війни, що постійна в'язнівська група спеціально налічувала 500 осіб і стільки єврейських в'язнів мали знаходитись у таборі до кінця його існування⁷. Проте, коли була потреба – наприклад, коли до табору прибували дуже великі транспорти, цю групу миттєво збільшували. Таку практику застосовували, перш за все, у Таборі II, де завжди була потрібна велика кількість єврейських працівників, яких змушували витягати тіла з газових камер, а також закопувати їх або копати наступні масові поховання. Після завершення цієї жахливої роботи цю додаткову групу єврейських працівників розстрілювали цього самого дня над похованнями, до яких раніше вона складала тіла своїх членів родин, знайомих та товаришів з останньої подорожі до табору⁸.

У Таборі II з аналізу спогадів Рудольфа Редера можна виділити окремі в'язнівські групи – команди. Найбільшою, напевне, була та, що займалася витяганням тіл з газових камер і їхнім складанням у масові могили. Ймовірно, окрема команда могла складатися з в'язнів, які копали ці могили. Щоправда, Редер згадував, що ці самі люди – разом 200 осіб – копали ями смерті та складали в них тіла⁹. Дещо далі у своє-

⁵ Ibidem, Показання Гайнріха Гляя, 8.V.1961, t. 7, k. 1285; ibidem, Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, t. 7, k. 1394.

⁶ Ibidem, Показання Гайнріха Гляя, 8.V.1961, t. 7, k. 1288.

⁷ Ibidem, k. 1286.

⁸ R. Reder, Belżec, s. 62.

⁹ Ibidem, s. 57.

му тексті він написав, що «на могилах постійно працювало близько чотириста п'ятдесяти людей»¹⁰.

Однак у попередній частині своїх спогадів він подав таку інформацію: «У таборі знаходилися два бараки для залогі смерті: один для загальних працівників, другий для так званих фахівців. Кожен барак розміщував двісті п'ятдесят людей»¹¹.

Складно зараз інтерпретувати ці дві цифри. На підставі тексту Рудольфа Редера можна зробити висновок, що лише група з 50 в'язнів із загальної кількості 500 не стикалася з копанням могил і витяганням тіл з газових камер. Проблемою є те, що до кінця невідомо, чи Редер наводить кількісний склад тільки для Табору II чи для обох частин табору смерті. Ми також не знаємо, чи ці 50 осіб було у команді, яка сортувала речі та обслуговувала Табір I, або ж він писав лише про функційних в'язнів (капо, блокові або інші привілейовані в'язні). Колишні члени табірної залогі СС свідчили, що в усьому таборі було 500 єврейських в'язнів, з яких 40–50 працювали у депо, сортуючи речі вбитих. Крім того, в Таборі I єврейські в'язні також працювали кравцями та шевцями. Там також були дантисти та лікарі, які обслуговували вартову роту з Травників, 20 єврейських дівчат, які працювали в кухні для вахманів¹². Наступні 6–8 єврейських дівчат працювали покоївками у будинках, де жили німці. З огляду на необхідність дотримання ними чистоти, вони жили у бараці, який стояв біля комендатури. До табору їх не пускали взагалі. У той час як на тимчасові роботи з обслуговування комендатури та есесівців, які там мешкали, приводили найімовірніше з Табору I єврейських перукарів і ремісників¹³.

Другим, хто врятувався з табору в Белжеці, був Хаїм Гіршман, і він свідчив, що в таборі існував поділ на «чисті» та «брудні» бараки. На жаль, не вдалося встановити, що малося на увазі під цими описами. Сам Гіршман мав бути направлений до «чистого» бараку¹⁴. Може бути, що таким чином він описував поділ на в'язнів, які працювали в конкретних таборах, причому ті, кого тримали у «чистих» бараках, були фахівцями з Табору I. У перевірці показань вже після його смерті друга дружина Гіршмана Пола стверджувала, що її чоловік працював у таборі спочатку у сортувальні речей убитих, а потім бляхарем¹⁵. Натомість він сам розповідав, що одразу після селекції його було направле-

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, s. 51.

¹² BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Ганса Гіртціга, 2.V.1960, t. 5, k. 902; ibidem, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, t. 6, k. 964; ibidem, Показання Гайнріха Глея, 8.V.1961, t. 7, k. 1286.

¹³ Ibidem, Показання Гайнріха Глея, 8.V.1961, t. 7, k. 1286.

¹⁴ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1476, Relacja Chaima Hirszmana, k. 3.

¹⁵ Ibidem, Zeznanie Poli Hirszman, k. 5. Перша дружина Хаїма Гіршмана та піврічний син були вбиті у таборі смерті у Белжеці.

но разом з групою інших відібраних чоловіків до відрізання волосся вже вбитих жінок: «Мене та ще кілька чоловіків було призначено на проведення людей до печі. Мене призначили до жінок. Біля виходу з газової камери стояв фольксдойч, українець Шмідт і кожну жінку, яка входила, він вдаряв нагайкою. Перед тим, як двері зачиняли, він стріляв кілька разів з револьверу, потім двері автоматично зачинялися, а через 40 хвилин ми входили та забирали трупи до спеціального... [немає слова у рукописі та машинописі звіту. – Р.К.] і ми голили трупа волосся, яке потім пакувалося у мішки, а німці їх забирали. [...] В одному з “транспортів” з газової камери був труп моєї дружини, я мав поголити їй волосся»¹⁶.

Вищенаведений фрагмент вказує, що Хаїм Гіршман, принаймні у перший день у таборі, працював біля обслуговування газових камер, тобто у Таборі II. Тобто що означало його направлення до «чистих» бараків, встановити не вдається.

Постійно перебуваючи при газових камерах та безпосередньо контактуючи зі злочинцем, євреї, які працювали у таборі, особливо ті, хто мали працювати біля масових поховань, виснажувалися як фізично, так і тим більше психічно. Немає нічого дивного в тому, що чимало з них обирало смерть, аніж жалюгідне існування в таборі. В'язнів із зондеркоманди утримували набагато гірше, аніж «спеціалістів», які працювали у Таборі I. Вони отримували гірше харчування, їх постійно били під час роботи. Також тут в'язнівський склад змінювався найчастіше. До Белжеця прибувало так багато транспортів, що есесівці могли собі дозволити часту зміну в'язнів зондеркоманди. Так писав Рудольф Редер про настрої, які панували у цій групі: «Залога складалася переважно з людей, чііх дружин, дітей і родичів загазували. Багато з них дістали “талес” і “тфілін” зі складу, та, коли барак зачиняли засувом на ніч, ми чули на полицях бурмотіння молитви “кадіш”. [...] Ми не скаржилися, ми були геть покірні. Може, ці п'ятнадцять “цугсфюрерів” все ще перебували в омані; ми ж ні. Ми рухалися так, як люди, котрі не мають свободи. Ми були однією масою. Знаю трохи прізвищ, але мало. Це теж не мало значення, хто і ким був, як звався. [...]

Я не вмю описати, в якому настрої ми, засуджені в'язні, жили і що ми відчували, чуючи страшні вигуки людей, котрі душилися щодня, крики дітей. Три рази протягом дня ми бачили тисячі людей, котрі були близькі до втрати розуму. І ми були близькі до божевілля. Проживали день за днем, самі не знаючи як. У нас не було жодних ілюзій. Ми вмирили потроху щодня разом з повними транспортами людей,

¹⁶ Ibidem. У свідченні Хаїма Гіршмана міститься цікавий фрагмент про те, що волосся відрізали вже мертвим жінкам. У свою чергу Рудольф Редер згадує, що жінок голили ще при житті у спеціальному баракі-перукарні. На сьогодні цю різницю у розповідях неможливо з'ясувати через брак свідчень інших учасників. Варто згадати, що Гіршман був депортований до табору в Белжеці у листопаді 1942 р., коли Редера вже там могло не бути через його втечу.

які на коротку мить ще переживали муки ілюзій. Апатичні та покірні, ми не відчували навіть голоду та холоду. Тільки, коли я чув, як діти кричать: Мамусю! Я все ж таки був слухняним! Темно! Темно! – у нас серце розривалося на частинки. А пізніше ми знову нічого не відчували»¹⁷.

У белжецькому таборі у другій фазі його функціонування існував також оркестр, який складався з єврейських музикантів, відібраних з транспортів. Його диригентом був Вассерман з Кракова. Оркестр був зобов'язаний грати під час прибуття кожного транспорту і під час введення людей до газових камер. Це була ще одна з форм психологічного знуцання над жертвами. Музиканти мали також грати есесівцям протягом їхніх випивок на квартирах¹⁸.

Насправді небагато відомо про єврейських в'язнів, які працювали у таборі смерті в Белжеці. Збереглися два свідчення вцілілих в'язнів, цитовані тут спогади Рудольфа Редера і неповне свідчення Хаїма Гіршмана. Вони обидва втекли з табору та дочекалися визволення. Гіршман не закінчив свого свідчення, оскільки його вбили у Любліні в 1946 р. у день, в який він почав записувати свої свідчення про табір. Його свідчення закінчила за нього його дружина Пола¹⁹. Деякі відомості про постійну в'язнівську залогоу у Белжеці можна знайти також у повоєнних свідченнях жителів Белжеця. Вони стикалися передусім з тими єврейськими в'язнями, які працювали у Таборі I та яких виводили на різні роботи поза межами табору. До них належали також функційні в'язні, привілейованість яких проявлялася у тому, що німці їх висилали з метою залагодження різних справ до Белжеця, тобто за межі території табору. Однією з таких осіб був єврейський банкір з Цешина, який був скарбником табору та займався виплатами місцевому населенню за різні роботи, виконувані для табору. Цю людину направляли навіть до Тошева-Любельського, де він зустрічався з д-ром Янушем Петером для залагодження фінансових справ. Він тішився

¹⁷ R. Reder, *Bełżec*, s. 59, 66.

¹⁸ *Ibidem*, s. 63. У момент, коли людей вели до газових камер, табірний оркестр мав грати, між іншим, відомий німецький шлягер «Es geht alles vorüber» («Все минає») з репертуару Лале Андерсен, яка прославилася завдяки воєнному хіту «Лілі Марлен». Пісня, яку грали у таборі смерті в Белжеці, має легкий характер і виконується у ритмі вальсу.

¹⁹ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1476, *Relacja Chaima Hirszmana*. Хаїм Гіршман після війни працював в Уряді безпеки у Любліні. Він не був дуже активним працівником цієї інституції, і в 1946 р. його начальники планували звільнити з роботи. Гіршман загинув 19.III.1946 р.: він був застрелений трьома молодими людьми, які хотіли відібрати у нього зброю, яку він мав удома. Нападники хотіли вступити до підпільної антикомуністичної організації. Безпосередній вбивця Гіршмана втік і ніколи так і не підпав під суд. Особиста папка Хаїма Гіршмана знаходиться в архіві люблінського відділу Інституту національної пам'яті. Післявоєнну долю Хаїма Гіршмана й обставини його смерті, про яку ще йтиметься, описано у статті Даріуша Лібіонкі, *The Life Story of Chaim Hirszman: Remembrance of the Holocaust and Reflections on Postwar Polish-Jewish Relations*, "Yad Vashem Studies" 2006, nr 34, s. 219–247.

відносною свободою, хоча за межі табору він виходив під наглядом одного з охоронців або членів СС²⁰.

З метою попередження втеч з початку, коли у таборі перебували жінки, комендант Крістіан Вірт рекомендував, аби вони були у парах з чоловіками. Таким чином євреї, які працювали у таборі, мали бути, так би мовити, до нього прив'язані. Ця процедура стосувалася, скоріш за все, лише Табору I, де тримали жінок-в'язнів. Про такі звичаї знали польські жителі Белжеця²¹.

Ці останні перетиналися переважно з привілейованими в'язнями, до яких німці мали якусь краплю довіри, що вони не втечуть. «У таборі були дві партії євреїв-робітників: одна, яка працювала за межами табору, і друга, яка не могла залишити територію табору, – та, яка працювала на витяганні вбитих євреїв з газової камери та їхньому похованні. Партії одна від одної були повністю ізольовані. Євреям, які працювали за межами табору, німці дозволяли одружуватися та писати до родин. Для євреїв, які працювали в таборі, німці створили футбольну команду та симфонічний оркестр. Час від часу німці вибирали двох сильних євреїв, яким наказували битися до втрати свідомості, і потім побитих євреїв закопували живцем»²².

Про створену серед єврейських в'язнів футбольну команду можна знайти відомості також у свідченнях Хаїма та Пола Гіршманів: «Німці наказали в'язням створити футбольну команду, й у неділю відбувалися матчі. Євреї грали з есесівцями, тими самими, які їх кували та вбивали. Есесівці розглядали цю справу як спортивну річ, і коли програвали матч, то не мали жодних претензій»²³.

Складно нині дізнатися лише з двох докладних свідчень Рудольфа Редера та Хаїма Гіршмана, які саме були побутові умови у таборі. Відомо напевно, що в'язні жили у дерев'яних бараках. Вони носили власний одяг, а коли той зношувався, вони його змінювали на інший одяг, якого було вдосталь у таборі. Рудольф Редер, який описував переважно в'язнівське товариство з Табору II, писав, що там панував голод. Натомість Пола Гіршман, яка від чоловіка знала деталі його перебування у таборі, свідчила, що чоловік після певного проміжку

²⁰ Д-р Януш Петер намагався організувати втечу цієї людини, але це не мало результатів, оскільки цей в'язень був раніше вбитий у таборі. J. Peter, W Bełżcu..., s. 194.

²¹ Ibidem. Така система була відома й у таборі смерті у Собіборі, де єврейським чоловікам дозволялося зустрічатися з жінками, яких тримали в таборі, та навіть заводити ближчі знайомства. У розумінні німців це мало утримувати чоловіків від спроб опору чи втеч. Насправді ж, у Собіборі завдяки можливості зустрічей між чоловіками та жінками в'язням вдалося створити групу, яка в подальшому організувала повстання та масову втечу.

²² Складно сьогодні стверджувати, скільки у цих відомостях правди, а скільки чуток, що кружляли на той час по Белжеці про єврейських в'язнів. AIPN, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Tadeusza Miśiewiczza, 15.X.1945, k. 29.

²³ AŽIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1476, Relacja Chaima Hirszman, k. 6.

часу, проведеного у Белжеці, не відчував жодного голоду. Завдяки знайденим коштовностям він міг купувати додаткові харчі за посередництвом одного з вартових, якому передавав цінні речі²⁴. Ймовірно, частина додаткових харчів могла потрапляти до табору також з багажу, який привозили депортовані, як це траплялося в інших таборах смерті. Вірогідно, їх використовували, перш за все, в'язні з Табору I. Голод міг з'являтися тоді, коли транспорти прибували до табору нерегулярно. Використання допомоги охоронців для контрабанди їжі до табору також означало саботаж німецьких розпоряджень. Ані в'язням табору, ані вартовим не дозволялося контактувати між собою. Обидві сторони тих унікальних переказів – харчі за гроші та золото з майна депортованих – каралися однаково, найчастіше смертю²⁵.

Вірогідно, восени 1942 року серед єврейських в'язнів вибухнула епідемія висипного тифу, яка була пов'язана не лише з примітивними гігієнічними умовами у таборі, а й також з контактом з тоннами одягу, в якому роїлися воші. Багато депортованих до Белжеця прибували з гетто, в яких вирував висипний тиф, і серед привезених на вбивство євреїв напевне було багато хворих. Немає нічого дивного, що тиф дуже швидко поширився на спільноту в'язнів. Той факт, що до неї належали лікарі, не мав жодного значення, оскільки їхня присутність була радше пов'язана з турботою коменданта табору про стан здоров'я залоги СС і вартової роти, ніж із забезпеченням бодай базової медичної допомоги в'язням. Ці останні, якщо й хворіли на щось, а це насамперед тиф, мали приховувати свої недуги, якщо вони хотіли вижити в таборі. Тих, хто зізнавався у хворобі, чи тих, хто не був у стані дійти до роботи, одразу розстрілювали²⁶. На кожній ранішній переключці обов'язком табірної лікарки, вибраної з-посеред в'язнів, було подати кількість хворих і виснажених осіб, яких після цього розстрілювали над масовими похованнями, і робочі групи доповнювали новими в'язнями, вибраними есесівцями з прибулих транспортів. Рудольф Редер згадував, що у таборі проводилася якась документація в'язнів, в якій містилася інформація про тимчасово затриманих, як і про живих, так і про мертвих. На жаль, невідомо, чи в цій документації записувалися прізвища в'язнів, чи тільки кількісні дані. Жоден документ такого типу до наших днів не зберігся²⁷.

²⁴ Ibidem; R. Reder, *Belżec*, s. 59.

²⁵ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Грігорія Лінкіна, 27.VII.1966, к. 201.

²⁶ АЖІН, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1476, *Relacja Chaima Hirszmana*, к. 5. Про епідемію у таборі також згадували у своїх показаннях колишні члени залоги СС. Деякі з них самі хворіли на тиф під час несення служби у Белжеці.

²⁷ R. Reder, *Belżec*, s. 57.

Найменше про єврейських в'язнів і найбільш безособово давали показання колишні есесівці з табірної залози. Для них в'язні з конкретних командо були абсолютно анонімні. По суті, жоден не пам'ятав їхніх прізвищ і, ймовірно, навіть не хотів пам'ятати. Тільки в одному випадку Вернер Дебуа свідчив про Розенбаума (імені вже не зазначив), торговця скотом з Дортмунду, який у Таборі II мав виконувати обов'язки капо цієї частини табору²⁸. Крім цього, колишні есесівці, даючи показання на початку 1960-х років під час слідства проти Обергаузера, намагалися перекинути всю відповідальність за ефективний процес убивства в Белжеці саме на єврейських в'язнів. В їхніх показаннях постійно з'являється ідея того, що у таборі все робилося руками євреїв. Це правда до тієї міри, що Вірт запровадив таку систему, щоб більшість робіт та обов'язків виконували, власне, саме євреї. «Вірт завжди повторював, що може нас відпустити додому, а "заклад" буде далі функціонувати»²⁹.

Цей самий есесівець раніше свідчив про єврейських в'язнів, які працювали у таборі: «Все те, що було пов'язане безпосередньо з убивством, було завданням єврейської команди, що працювала під єврейськими наглядачами. Там були євреї, які своїх одновірців бігом витягали з вагонів, були єврейські перукарі, які відрізали волосся жінкам, і євреї, які вели до газових камер. Витягання тіл з газової камери та перенесення до масових поховань, як і виривання золотих зубів та протезів, відбувалося за допомогою євреїв»³⁰.

Очевидно, такого типу твердження були також формою захисту, до якої вдавалися колишні есесівці з Белжеця, які розширювали коло винних. Вони хотіли перекласти із себе відповідальність за масове вбивство. Тоді як фактично жоден з них не зауважив, що ці євреї, які були відібрані з транспортів до роботи у таборі, просто були до цього змушені, та до більшості завдань, що їх вони були змушені виконувати, вони теж додатково примушувалися за допомогою есесівських батогів. Також ніхто з есесівців не засвідчив про доволі часті селекції в'язнів, зокрема, серед членів самої зондеркоманди.

Євреї, які працювали у таборі смерті у Белжеці, поводитися дуже по-різному, та серед них не бракувало брутальних осіб у ставленні як

²⁸ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Вернера Дебуа, 16.IX.1961, t. 7, k. 1397. Якщо прийняти, що Дебуа не помилявся щодо рідного міста Розенбаума, то можна припустити, що він прибув до табору смерті у Белжеці у жовтні або листопаді 1942 р. разом з транспортом із замойськими євреями, серед яких знаходилися також німецькі євреї з Дортмунда. Вони були депортовані до Замості під кінець квітня 1942 р.

²⁹ Колишні есесівці, даючи показання про табір смерті у Белжеці, описували його іменем «Betrieb» – «заклад», що теж може свідчити про їхнє ставлення до скоєного ними злочину та рефлексію над ним. Ibidem, Показання Гайнріха Унфергау, 26.V.1961, t. 7, k. 1343.

³⁰ Ibidem, Показання Гайнріха Унфергау, 21.VII.1960, t. 6, k. 965.

до депортованих, так і співв'язнів з табору. У белжецькому таборі (а пізніше також в інших таборах смерті) існувала в'язнівська ієрархія, про яку згадували самі есесівці. Над усіма вів нагляд лагеркапо, як вже згадуваний лагеркапо Табору II, Розенбаум – один з єврейських в'язнів, чие прізвище запам'ятав бодай один з колишніх есесівців³¹. Інші свідчили, що у таборі у Белжеці було двоє оберкапо та кілька унтеркапо, які наглядали над конкретними командами, і, як варто припустити, більшість з них або була родом з Німеччини, або добре знала німецьку мову. До цієї групи, безсумніву, належали також найбільш привілейовані в'язні у таборі.

Сам Рудольф Редер навів ще іншу ієрархію серед функційних в'язнів. Він їх називав не капо, але цугсфюрерами. Таку назву можна зустріти у показаннях охоронців з вартової роти, коли вони розповідали про устрій у власних підрозділах. Може також бути, що Рудольф Редер переносив цю номенклатуру також на в'язнівську ієрархію. Однак більш виправданими виглядають назви, які вживалися функційними в'язнями, які дали їм самі німці – капо. Такі самі назви вживалися в інших таборах смерті, де система організації в'язнів була запроваджена на прикладі Белжеця³². Капо з табору смерті у Белжеці мусили також бути присутніми під час усього процесу вбивства: від моменту прибуття транспорту до миті, коли тіла складалися у масових похованнях. Серед них були особи, які брутально змушували жертв роздягатися чи брали участь у проведенні нещасних людей до газових камер. Нерідко вони теж використовували палки для биття більш повільних чи тих, хто чинив опір³³. Проте варто пам'ятати, що, схоже, як у випадку з вартовими з Травників, жорстоке поводження функційних в'язнів у Белжеці часто примушувалося німцями, хоча можна також припустити, що серед них були особи, які старалися виказати особливе завзяття в очах есесівців. Подібна поведінка диктувалася, між іншим, стратегією виживання. Такі люди розраховували на те, що через своє дояльне ставлення та тісну співпрацю з німцями вони врятують життя.

Ця все ще маловідома історія в'язнівської залоги табору смерті у Белжеці потребує додаткового інтенсивного дослідження, хоча не можна виключати й того, що цього не вдасться зробити. Так само небагато є інформації про акти спротиву з боку в'язнів. Єдиний документ, в якому занотовано, що в червні 1942 р. дійшло до бунту членів

³¹ Ibidem, Показання Вернера Дебуа, 26.II.1961, t. 7, k. 1397.

³² Більше на цю тему див. M. Maranda, *Nazistowskie obozy zagłady...*, s. 143; а також E. Korpowska, *Treblinka. Nigdy więcej, Siedlce-Treblinka 2002 i T.T. Blatt, Sobibór. Zapomniane powstanie, Chełm-Włodawa 2003*.

³³ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Тараса Олейніка, 19.VIII.1966, k. 243.

зондеркоманди, коли вони побачили переплетені тіла в газових камерах і кинулися на охоронців та есесівців, підтвердження в інших джерелах не знаходиться³⁴. Згідно з документом, під час боротьби між в'язнями та табірною залогою загинуло 4–6 німців та майже всі євреї, причому деяким з них вдалося втекти з табору. Організаторами цього акту спротиву мали бути краківські євреї, яких було включено в склад зондеркоманди та які були свідками вбивства людей з перших транспортів з гетто у Кракові³⁵. Жоден з колишніх членів залоги СС не підтвердив у своїх показаннях бунту в таборі, але варто припустити, що зазвичай колишні есесівці не хотіли взагалі говорити про будь-які спроби опору або втечі з табору. Небагато також відомо, крім одного показання польського свідка, про можливий виступ і масову втечу кількох в'язнів із зондеркоманди разом з кількома українськими вахманами, що нібито сталися на початку 1943 р.³⁶ Ці обидва факти вимагають додаткових досліджень і перевірок.

Про спробу організованого бунту в таборі смерті у Белжеці свідчила також Пола Гіршман, яка знала цю історію від чоловіка. Під час цього повстання хотіла втекти ціла група з табору. На жаль, внаслідок зради ці плани були відкинуті³⁷.

Утім, відомо, що серед в'язнів табору в Белжеці траплялися втечі, як і, зрештою, було кілька вдалих втеч осіб з нових, щойно прибулих, транспортів до табору. Перша занотована втеча в'язня сталася ще перед напливом великих депортаційних транспортів. Цим першим втікачем був єврей з Любичі-Королівської, який працював у групі в'язнів, які закінчували будівництво табору. Він був також першим свідком, який бачив, як решту групи було вбито в рамках експерименту в газовій камері³⁸.

³⁴ Це був один зі звітів польського підпілля щодо інформації, яка збиралася про Белжець. AŻIH, 230/135, Informacja Bieżyca. Podziemna Agencja Prasowa, "Informacja Bieżyca", nr 27 (52), 27.VII.1942, s. 30–31.

³⁵ Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka...*, s. 257; J. Marszałek, *Rozpoznanie obozów śmierci w Bełżcu, Sobiborze i Treblince przez wywiad Armii Krajowej i Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, "Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej" 1993, t. 35, s. 40.

³⁶ AIPN Lu, 08/298, Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966, t. 1, Zeznanie Marii Misiewicz z 28.I.1965. Ця масова втеча мала відбутися у березні 1943 р. та її організував Іван Волошин, який потім заснував партизанський загін. Якщо більшість тих, хто давав показання у справі вахманів з Белжеця під час слідства, яке проводилося Службою безпеки у Любліні у 1965 р., погоджувалися щодо втечі саме вахманів під проводом Волошина, лише Марія Мішевич засвідчила, що разом з ним втекли також євреї.

³⁷ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1476, Relacja Chaima Hirszman, k. 7. Пола Гіршман не подавала тоді інших деталей про цей бунт, зокрема, про те, хто був відповідальний за донос про втечу в'язнів, яка мала відбутися.

³⁸ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Kudyby, 14.X.1945, k. 19.

Серед інших утікачів найбільш відомими є історії вже багаторазово згадуваних Рудольфа Редера та Хаїма Гіршмана. Редерові вдалося не так втекти з табору, як скористатися тим, що німці взяли його із собою до його рідного міста Львова, де він мав їм допомогти купити бляхи. Будучи в машині лише з одним з нижчих командирів вартової роти, Каролем Траттвайном, Редер помітив, що той заснув. Саме тоді він утік і після цього переховувався у Львові за допомоги довоєнних польських знайомих³⁹. Тоді як Гіршман утік з потягу, яким перевозили останню групу в'язнів з Белжеця до Собібору. Він повернувся у свої рідні місця та приєднався до партизанського загону Армії Людової, який діяв у Янівських лісах⁴⁰. Однак насправді ніхто з дослідників не згадує про ще одного втікача з цього поїзду, якому вдалося прожити ще принаймні кілька днів або, можливо, навіть кілька тижнів. Ідеться про єврея з Кракова Силька Герца, який був відомий жителям Белжеця бодай з того, що належав до привілейованої групи в'язнів і через це міг виходити за межі табору. Завдяки контактам з Герцом багато белжечан знало про кошмарні подробиці роботи машини, якою був табір смерті. «З цього транспорту втік Силько Герц з Кракова, який прийшов до Белжеця і розповідав, яким чином врятувався. Звідти він подався до Кракова, чи зараз він ще живий, не знаю. Я знаю, що у Кракові він мав дружину та дітей, яких ховав католицький ксьондз»⁴¹.

На жаль, до сьогодні не вдалося встановити, чи ця людина вижила. Схожою загадковою постаттю є рабин Ізраїль Шапіро з Блажової, якого було депортовано з гетто у Львові до Белжеця, і тут німці відібрали його до праці у команді, яка сортувала одяг. Через кілька днів рабин Шапіро втік з Белжеця (заховався у вагоні під одягом) та повернувся до

³⁹ У перших повоєнних свідченнях Редер зазначав, що людина, завдяки якій він пережив в укритті до кінця німецької окупації, була Анастасія Гаврилук, його багаторічна служка. У показаннях, які він давав у 1950-х роках у Канаді, він вказував на Йоанну Борковську, польку зі Львова та свою пізнішу дружину, як особу, яка врятувала йому життя. На жаль, брак будь-яких джерел, крім показань самого Редера, не дозволяє перевірити те, що він сам розповідав про свій окупаційний досвід. Останнє показання він склав у 1957 р. Після цього року доля його та дружини невідома. Про повоєнну долю Редера відомо лише те, що у 1949 р. він покинув Польщу, його переслідували комуністи. Він недовго жив в Ізраїлі та перебував у своєї доньки в Англії, а далі жив у Канаді, у Торонто. Довший час аж до слідства проти колишніх членів залоги СС він навіть не мав канадського громадянства. Після завершення слідства та після процесу в Мюнхені він більше ніколи не дав жодного інтерв'ю. Дата його смерті та місце поховання невідомі. Спроби встановлення бодай якоїсь інформації про його життя після 1957 р. не дали жодних результатів. Про нього немає згадки у документах Конгресу євреїв Канади. Державний музей у Майданеку готує зараз до публікації усі видання показань Редера. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Rudolfa Reder, 29.XII.1945, k. 50; BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Рудольфа Редера, 9.X.1957, t. 4, k. 688–691.

⁴⁰ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1476, Relacja Chaima Hirszman, k. 8.

⁴¹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Edwarda Łuczynskiego, 15.X.1945, k. 27.

табору на Янівській, де його ховали інші в'язні. З Янівської він потрапив до концентраційного табору в Бухенвальді й там дочекався визволення. Після війни він мешкав у Сполучених Штатах. Крім одного інтерв'ю у рамках дослідницького проекту проф. Яффи Еліях, Шапіро ніколи не говорив публічно про пережите у Белжеці. Він також ніколи не виступав у ролі свідка на процесах проти колишніх есесівців. Рабин Ізраїль Шапіро, за своїми словами, був депортований до Белжеця у жовтні 1942 р. разом з дружиною Перел⁴².

Напевне, що таких утікачів з Белжеця, які кілька чи кільканадцять днів були в'язнями в таборі, могло бути більше. Вони поверталися до гетто, з яких їх перед тим вивозили, і потім вони гинули у наступних депортаційних акціях. Такий випадок також відомий зі Львова, де один з уцілілих з тамтешнього гетто, Саньо Фербер, мав можливість особисто зустрітися з утікачем з табору смерті у Белжеці на межі 1942 і 1943 р. На жаль, автор цього свідчення не знав його прізвища і лише знав те, що втікач у таборі був дантистом і мав виривати жертвам золоті зуби. Цьому дантисту, як і Рудольфу Редеру, вдалося втекти вже у Львові, куди його взяли німці⁴³. Наступним в'язнем, який утік з табору, був інший львів'янин з прізвищем Лангнас або Лангман, який поштою зв'язався з утікачкою зі Львова, яка мешкала у Варшаві на «арійських» паперах під іменем Аліція чи Аліна Гралевська. Проте Гралевська, крім того факту, що цей чоловік повідомив авторку звіту про смерть її матері у Белжеці, не подала жодних інших деталей⁴⁴.

Найбільш показовим актом опору, здійсненим в'язнями Белжеця, був останній транспорт з в'язнями, який вивезли з белжецького табору до Собібору. Хоча німці старалися приховати перед євреями те, що вони їдуть на смерть, члени зондеркоманди здогадалися про це. Офіційно в'язням повідомили, що їх забирають до Любліна, де їх мали розмістити у таборі праці. Колишні члени табірної залози у своїх пізніших показаннях стверджували, що вони не могли вбити цю групу в таборі смерті у Белжеці, оскільки вони боялися опору з їхнього боку⁴⁵.

⁴² Про втечу рабина Шапіро див.: R. O'Neil, *Belzec, a Reassessment: Resettlement Transports to Belzec, March-December 1942*, <http://www.jewishgen.org/yizkor/belzec/belzec.html>. Рабин Шапіро помер у віці ста років у 1987 р. В інтерв'ю для проекту проф. Яффи Еліях міститься кілька деталей, які викликають сумніви. Студент, який проводив інтерв'ю з рабином Шапіро, записав, що рабин у Белжеці носив табірний одяг і мав поголену голову. В'язні зондеркоманди з Белжеця ходили у власному одязі, та не існує жодного свідчення про те, що вони були поголені. Сьогодні вже складно сказати, чи ця інформація походила від рабина, чи вона була додана самим студентом. Я. Еліях, *Бог здесь больше не живет* (ориг. вид.: *Hasidic Tales of the Holocaust*), Москва-Иерусалим 2005, с. 122–123.

⁴³ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/4732, *Relacja Sanio Ferbera*.

⁴⁴ Архів «Яд Вашем», ОЗ/1617, Свідчення Аліції або Аліни Грелевської у дівочтві Зіппер, к. 7–8. Моя подяка д-ру Даріушу Лібонці за те, що поділився цим джерелом.

⁴⁵ BAL, 208 AR-Z, 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Глея, 8.V.1961, т. 7, к. 1286.

Вочевидь, у них були якісь вагомі підстави так вважати. Вже під час транспортування в'язні намагалися втекти з поїзда, і деякі з тих втеч мали бути успішними, як це видно з прикладу Гіршмана та Герца. Самі есесівці свідчили, що цей транспорт був дуже складний і що протягом усієї дороги до Собібору вони мали стріляти в утікачів⁴⁶. Коли поїзд в'їхав на рампу табору смерті у Собіборі, в'язні з Белжеця розбіглися та не дали провести себе до газових камер. Есесівці із Собібору розстріляли їх на рампі. Під час сортування одягу в'язні з табору у Собіборі знайшли у кишенях листи від в'язнів з Белжеця, які закликали до помсти: «Ми працювали рік у Белжеці. Ми не знаємо, куди нас зараз везуть. Кажуть, що до Німеччини. У вагонах є столи для їжі, ми отримали хліб на три дні, консерви, горілку. Якщо це брехня, знайте, що і на Вас чекає смерть. Не вірте німцям. Помститься за нас!»⁴⁷.

Бунт на собіборській платформі дав приклад для в'язнів цього табору, що, попри все, існує можливість чинити опір, і він став одним з чинників, які прискорили організацію руху опору в таборі смерті у Собіборі⁴⁸.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Dokumenty i materiały z czasów okupacji niemieckiej w Polsce, t. 1: Obozy, red. N. Blumental, Łódź 1946, s. 207.

⁴⁸ Цей транспорт прибув до Белжеця 26.V.1943 р., і ним було вивезено близько 300 останніх в'язнів табору смерті в Белжеці. T.T. Blatt, Sobibór..., s. 88–89.

РОЗДІЛ 10

Ліквідація табору

Останні транспорти з депортованими євреями приїхали до табору у Белжеці в середині грудня 1942 р. З цього моменту табір було закрито для нових транспортів, зокрема, до нього не доїхали заплановані з літа 1942 р. транспорти з Румунії. У грудні 1942 р. розпочалася третя фаза існування осередку вбивства у Белжеці – спалення тіл раніше вбитих. Початок акції спалення фактично мав місце у листопаді того ж року, проте її кульмінація настала через місяць, коли до табору вже не прибували нові транспорти. У цей час транспорти з депортованими євреями з Краківського дистрикту та дистрикту Галичина направлялися до Собібору й вони тільки проїжджали Белжець. Утікачів з цих транспортів, переважно голих людей, німці схоплювали у самому Белжеці або в його найближчих околицях, цих осіб вели до табору і тут розстрілювали¹.

Спалення тіл не лише у Белжеці (приблизно тоді німці розпочали спалення тіл також у Собіборі та Треблінці) було пов'язане з наказом Гайнріха Гімлера про затирання слідів масових злочинів у таборах смерті. Цей наказ було видано ще весною 1942 р., і спочатку він стосувався екстумації та спалення тіл євреїв і бійців Червоної армії, вбитих айнзацгрупами на територіях Радянського Союзу, зайнятих німцями. Вже під час опрацювання способів його реалізації Гімлер наказав поширити план на табори смерті. Всій операції дали кодову назву «Зондеркомандо 1005». Керував нею Пауль Блобель, колишній командир айнзацкоманди 4а, відповідальний, зокрема, за вбивство десятків тисяч євреїв у Києві у вересні 1941 р. Перші успішні експерименти зі спаленням тіл провели у таборі смерті у Хелмно-над-Нерем, а далі в таборі Аушвіц-Біркенау, де з часом кремацію тіл почали проводити масо-

¹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Edwarda Łuczyńskiego, 15.X.1945, k. 27.

во². Ймовірно, літом 1942 р. про результати цих спроб було поінформовано командувача СС і поліції у Люблінському дистрикті, Оділа Глобочника, та було рекомендовано впровадити цей метод позбування трупів у підлеглих йому таборах акції «Райнхард». Спочатку Глобочник намагався відмовити проведенню цієї операції, оскільки він вважав, що німці не мають чого приховувати та повинні гордитися фактом убивства євреїв³. Врешті він здався, можливо, через санітарний аргумент на користь спалення, оскільки тіла, що розкладалися, становили загрозу для здоров'я самих членів залог СС.

Есесівці мали проблему з тисячами трупів ще раніше, бо ті не вміщувалися у масових могилах. Крім того, весною 1942 р. неподалік від табору навіть біля залізничної станції було чути сморід тіл, що розкладаються: «Я поїхав туди на машині. Спочатку до залізничної станції Белжець на лівому боці дороги, а потім до табору, який розташовувався трохи далі на пагорбі. Комендатура знаходилася за двісті метрів далі з другого боку дороги. [...] Сморід... Боже, цей сморід... Я чув його всюди. Вірта в офісі я не застав. Пам'ятаю, що мене забрали до нього... він стояв на пагорбі одразу біля ям... ям... повних... вони були повні. Мені складно сказати, не сотні, тисячі, тисячі тіл...

[...] Вірта не було в офісі, мені сказали, що він у таборі. Запитав, чи маю йти до нього. Я почув, що "від нього краще триматися подалі, він розлючений". Я запитав у чому річ. Людина, з якою я говорив, пояснила мені, що одна з ям перелилася. У неї поклали забагато тіл і процес гниття проходив занадто швидко. У результаті зібрана підсподом рідина випхала трупи за межі ями та вони почали зсуватися по схилу відкоса»⁴.

Так згадував свій візит у Белжець весною 1942 р. Франц Штангль, комендант табору смерті спочатку у Собіборі, а потім у Треблінці.

Трупний запах тіл, які розкладалися, чули по всій околиці Белжеця, зокрема, влітку та восени 1942 р. Кондуктори пасажирських поїздів, які проїжджали через Белжець, наказували пасажирам зачиняти вікна ще перед станцією Белжець, але й так усі чули дуже неприємний запах, який доводив до нудоти⁵.

Вже влітку 1942 р. есесівці пробували палити тіла або застосовувати інші методи, які могли бути, на їхню думку, ефективними, аби позбутися сотень тисяч тіл, складених у масових могилах на невеликій території табору смерті у Белжеці. До цього надходили скарги з німецьких окупаційних інституцій з Томашева-Любельського. Німецькі урядовці скаржилися на повсюдний сморід і хвилювалися за виникнення

² Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka.. s. 170–171.

³ Ibidem, s. 171. Іцхак Арад посилається на свідчення Курта Герштайна, який цитував свою розмову з Глобочником на цю тему.

⁴ G. Sereny, W stronę ciemności., s. 199.

⁵ J. Peter, W Belżcu., s. 199.

епідемії. Спочатку тіла посипали хлоридом. Пізніше їх пробували заливати рідким цементом, але цементне покриття могил тріскалося від газів. Пробували також палити трупи за допомогою коксу, однак перемішані із землею тіла лише тліли⁶. Через низькі результати цих почиань табір на залогі припинила свої експерименти восени – взимку 1942 р., а трупний запах і далі стояв над Белжецем та околицями. Як засвідчив проф. Вільгельм Пфанненштіль, про якого йшлося вище, у серпні 1942 р. есесівці з табору використали найлегший спосіб, аби позбутися тіл. Коли масова могила була вже заповнена, вони її поливали бензином або іншою легкозаймистою рідиною та підпалювали. Спалення, як вважав Пфанненштіль, було тільки поверховим. Недопалені трупи засипали землею⁷.

У листопаді 1942 р., коли було ухвалено рішення про спалення трупів, у таборі почали конструювати спеціально з цією метою особливі сітки. Для них використовувалися фрагменти шин і залізничних шпал, які було конфісковано на залізничній станції у Белжеці, база ж конструкції була кам'яною. Спочатку у таборі збудували один такий стос, на якому можна було спалити близько 2000 тіл протягом доби⁸. З метою швидшої екстумації тіл з масових могил з табору смерті у Треблінці до Белжеця було переведено екскаватор, за допомогою якого розкопували могили. Далі єврейські в'язні мали виносити тіла та вкладати їх на сітках. Стос поливали, скоріш за все, нафтою та підпалювали. В'язнівську команду, змушену до цієї потворної роботи, наглядав Гайнріх Глей, який відзначився винятковою жорстокістю. Спалення тіл тривало вдень і вночі безперервно. У січні 1943 р. збудували другий стос, аби прискорити процес. Як оцінював після війни сам Гайнріх Глей, до березня, коли було всю акцію завершено, в таборі у Белжеці вдалося спалити близько 500 000 трупів⁹. Можливо, що до робіт із затирання слідів масового злочину було також залучено охоронців з вартової роти. Проте самі вони не зізнавалися у тому, що активно служили на кремаційних роботах. Єдине, що вони стверджували, що їхнім завданням було пильнування єврейських в'язнів, які витягали тіла з могил і палили їх на стосах¹⁰.

⁶ Ibidem, s. 190–191, 198.

⁷ Staatsarchiv München, StanW 33033/4, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Показання проф. Вільгельма Пфанненштіля, 24.IV.1960, к. 781.

⁸ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Глея, 7.I.1963, т. 10, к. 1698.

⁹ Ibidem; BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Роберта Юрса, 11.X.1961, т. 8, к. 1469.

¹⁰ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Міхаїла Гренюка, 7.II.1966; ibidem, Показання Пйотра Гузуляка, 5.II.1966, к. 64–65, 73.

У цей період сморід спалюваних трупів був ще більш відчутним, аніж це було влітку попереднього року. Потворний трупний запах був відчутний не лише у найближчих околицях Белжеця, а навіть у відлеглому на 9 км Томашеві-Любельському. Коли віяв сильний вітер, сморід спалюваних тіл розходився на території кільканадцяти кілометрів від самого Белжеця. Якщо вітер віяв у східному чи південно-східному напрямку, сморід доходив навіть до Рави-Руської. Як засвідчив у 1945 р. один з колишніх солдатів Вермахту, який під час окупації служив у цьому місті: «Белжець був відомий як місце загазування та спалення євреїв. Щоночі кожен з нас міг бачити вогонь, який спалахував у небі. Коли віяв вітер з тої сторони, до нас долітав сморід спалюваних тіл і волосся»¹¹.

Цей період найбільше запам'ятався жителям Белжеця, які щодня мали переносити сморід, а також бачити високе полум'я та дим над табором: «Пізною осінню 1942 р. перестали возити євреїв до Белжеця. Тоді було привезено до табору смерті великі машини – крани для вийняття вбитих євреїв з ям. Вийняті трупи складали на стос, який горів і який заливали якоюсь рідиною. Одночасно горіло від 2 до 3 багать. У той час у Белжеці стояв страшний запах гнилих людських тіл, спалених кісток і людських тіл. Цей страшний запах було чути 15 км від Белжеця. Спалення трупів тривало безперервно протягом трьох місяців»¹².

Спалення тіл у таборі смерті у Белжеці тривало до кінця березня 1943 р. Сам сморід свідчив про величезний розмах злочину, скоєного німцями у Белжеці. Водночас зі спаленням тіл тривав процес шліфування кісток і нового перегляду попелу з метою знаходження золота. Кості мололи вітряком для злаків, що його німці конфіскували у господарів у Белжеці, та спеціального великого млина, який, скоріш за все, був забраний з табору праці на вул. Янівській у Львові¹³. Попіл зі спалених тіл наново ховали у масових похованнях.

Як виявилось, у результаті археологічних робіт, проведених на території колишнього табору у Белжеці у 1997–1999 роках, не всі тіла були спалені. У деяких похованнях на дні досі лежать рештки, які вказують на те, що частина тіл залишилася у могилах попри те, що на початку 1943 р. проводилися масова ексгумація та спалення тіл¹⁴.

¹¹ BAL, В 162/19726, Слідство у справі Шпета, колишнього службовця 133-го батальйону поліції, Показання Йозефа Леферса, 1.X.1945, к. 15. Деякі старші жителі віддалених від Белжеця сіл навіть на 20 км згадують до сьогодні, що в їхніх рідних населених пунктах на початку 1943 року було чути сморід спалюваних тіл.

¹² AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Stanisława Kozaka, 14.X.1945, к. 22.

¹³ Ibidem, Zeznanie Edwarda Łuczyńskiego, 15.X.1945, к. 27; R. Reder, Bełżec, s. 68.

¹⁴ A. Kola, Hitlerowski obóz zagłady w Bełżcu..., s. 39. Під час археологічних розкопок і зондування масових могил було встановлено, що аж у 10 з-посеред 33 могил містяться трупи, які не було спалено. Вони лежать на самому дні ям. У процесі досліджень жод-

Зараз складно пояснити, чому при такій ретельності німців і часу, який залишався після ліквідації табору, їм не вдалося спалити всі трупи. Може бути, що це був своєрідний саботаж з боку в'язнів із зондеркоманди, які хотіли залишити частину тіл як доказ для майбутніх слідств, що у Белжеці насправді було скоєно жахливий масовий злочин.

Коли спалення трупів у Белжеці було закінчено, есесівці приступили до ліквідації табору. Всі табірні будинки було розібрано до фундаментів, а елементи бараків перевезено, найімовірніше, до концентраційного табору в Майданеку¹⁵. У той же час, скоріш за все, нищилася табірна документація. На території самого табору німці старалися посадити саджанці хвойних дерев, аби повністю затерти сліди існування будь-яких об'єктів¹⁶. У той час у таборі проводилися деякі страти: переважно єврейських утікачів з транспортів, які проїжджали Белжець у напрямку Собібора.

«Під час ліквідації табору було привезено до Белжеця кілька транспортів з євреями повністю голими, яких відправили до Собібора. Ці євреї були зі сторони Львова, казали, що вони походили із самого Львова. Між станціями Белжець і Мазили голі євреї почали вистрибувати з вагонів, але німці їх розстріляли. Чотирьом особам вдалося врятуватися та прийти до Белжеця, де їх схопили та розстріляли німці»¹⁷.

Ліквідація табору у Белжеці не оминула уваги мешканців Белжеця. «Як пам'ятаю, у квітні 1943 р. закінчили спалення трупів, тоді як повна ліквідація табору відбулася у червні 1943 р. Бараки розібрали та вивезли, знесли огорожу, територію зрівняли та засадили молодого сосною. Євреїв, які працювали при ліквідації табору, німці всадили до товарних вагонів і вислали у напрямку Рейовця. Як казали, їх вивезли до Собібора»¹⁸.

Табір смерті у Белжеці був першим такого типу табором, який ліквідували. Невідомо, якими були офіційні причини для його закриття.

не з масових поховань не було відкрите, оскільки це суперечить правилам юдаїзму, які забороняють будь-які ексгумації. Тому не можна було встановити, скільки таких трупів могло міститися у цих могилах.

¹⁵ Це підтвердив своїми показаннями Казимир Черняк, якому мали про це розповісти самі німці з табору, коли привозили до його майстерні автомобілі для ремонту. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Kazimierza Czerniaka, 20.II.1946, k. 62.

¹⁶ На фотографіях з 1945 р., коли у Белжеці проводилося слідство у справі табору смерті, немає слідів тих хвойних дерев, хоча про них згадували польські свідки. Територія колишнього табору виглядала на той час так, якби він повністю був позбавлений рослинності. Можливо, це було пов'язано з розкопуванням усієї табірної території навколишнім населенням, яке шукало золото та коштовності. Молоді саджанці, які німці забрали з лісництва у Томашеві-Любельському, були просто вирвані або не змогли прийнятися. Ibidem, Sprawozdanie z wyników dochodzenia w sprawie obozu śmierci w Bełżcu, k. 54.

¹⁷ Ibidem, Zeznanie Edwarda Łuczyńskiego, 15.X.1945, k. 27.

¹⁸ Ibidem, Zeznanie Jana Głęba, 16.X.1945, k. 37–38.

За однією з гіпотез, більшість євреїв з галицьких теренів, звідки головним чином прибували транспорти, вже була вбита. Проте, як показують джерела, зимою та влітку і навіть улітку 1943 р. транспорти з Галицького та Краківського дистриктів проїжджали через Белжець і направлялися до табору смерті у Собіборі. Можливо, причиною закриття та ліквідації белжецького табору був той факт, що просто тут вже не було місць для нових масових поховань. Водночас з боку населеного пункту Белжець неподалік від табору розміщувалися забудови жителів села, з боку лісу Кожельський пагорб закінчувався крутим укосом. Це обмежувало територію табору та унеможлиблювало його розширення. Третьою причиною ліквідації табору у Белжеці була затримка транспортів з Румунії.

«До весни 1943 р. табір був ліквідований, залага виїхала, і місцеві люди та люди з околиць приходили на місце табору, перекопуючи землю у пошуку коштовностей, які вони знаходили»¹⁹.

Новини про це дійшли до німців, тому Вірт, який тоді теж обіймав посаду спеціального інспектора таборів акції «Райнхард», наказав кільком есесівцям з табірної залаги, аби вони повернулися до Белжеця ще раз зрівняти терени та зробити неможливим вторгнення на територію табору. Там було створено господарство, керувати яким посадили якогось фольксдойча. Він там жив до липня 1944 р. і перед радянським наступом утік.

Частина табірної документації, яка, ймовірно, стосувалася транспортів до табору, все ще знаходилася на залізничній станції у Белжеці, коли 7 VII 1944 р. там стояв ауніційний поїзд, який був розбомблений радянським літаком. У результаті вибуху станція цілком була знищена, а разом з нею документи, які містили безцінну інформацію для історії табору²⁰.

¹⁹ Ibidem, Zeznanie Alojzego Berezowskiego, 5.XI.1945, k. 52.

²⁰ Ibidem, Zeznanie Jana Głąba, 16.X.1945, k. 38.

РОЗДІЛ 11

Кількість жертв

В опублікованій у 1947 р. статті, написаній суддею Євгеніушем Шройтом на підставі результатів проведеного Окружною комісією розслідування німецьких злочинів у Любліні в 1945–1946 роках слідства, з'явилася цифра у 600 000 людей, убитих у Белжеці, й вона до недавнього часу вважалася незаперечною¹. З огляду на те, що обрахунки Шройта були тільки приблизними й опиралися на звіти свідків, він використав найпростіший метод обчислення втрат у Белжеці – взяв за основу кількість транспортів та середню кількість осіб, які у них депортували (159 транспортів по 4000 осіб). У своїх розрахунках суддя Шройт не взяв до уваги, що до Белжеця прибували також невеликі транспорти, й те, що були періоди, коли табір не працював. Крім того, у 1946 р., коли з'явилася остаточна експертиза слідства у справі злочинів, скоєних у таборі смерті у Белжеці, слідчі не мали доступу до всіх документів, на підставі яких можна було провести детальні обчислення.

Без сумніву, подання великих цифр кількості жертв не лише у разі табору смерті в Белжеці, було пов'язано з тодішньою повсюдною тенденцією до максимального обтяження нацизму всіма злочинами. Спосіб виконання злочинів і їхній тотальний характер мали, за тодішнім підходом, висвітлити ті цифри, які тоді ніхто ще не був у стані підтвердити науково². Послугувалися, передусім, показами свідків. Саме на них мали спиратися перші дослідження того, як функціонували окремі миттєвої смерті та концентраційні табори. Може бути, що на той час інакше не могли описати неосяжність скоєного злочину, крім як мовою цифр. Варто також звернути увагу на той факт, що люди, які вели слідства у справі скоєних у цих таборах злочинів, були, перш за

¹ E. Szrojt, *Obóz zagłady w Belżcu*, s. 43–44.

² J. Marszałek, *System obozów śmierci w Generalnym Gubernatorstwie...*, s. 30–31.

все, правниками, а не істориками, й тема, з якою їм довелося мати справу, була цілком новою. На той час ще ніхто не мав у розпорядженні відповідної наукової методики, якою можливо було б скористатися для верифікації чужих і своїх припущень. Багато документів, які б дозволили провести відповідні дослідження, були невідомими. Ще перед висновками судді Шройта прокурор Тадеуш Хрушневич, беручи за основу покази свідків та припускаючи, що до табору було направлено аж 500 транспортів і в кожному з них було по 3500 осіб, отримав неймовірну кількість у 1 800 000 людей, убитих у таборі смерті в Белжеці³. Власне, ця кількість була перевірена суддею Шройтом вже у 1947 р., і його підрахунки повторювалися в інших публікаціях, включно з іншомовними.

Варто також згадати, що ще перед закінченням німецької окупації польське підпілля старалося порахувати, скільки осіб могло бути депортовано до таборів смерті у Белжеці та Треблінці (табір смерті у Собіборі тоді був малознаним). У маловідомій конспіраційній публікації «Пресовий комунікат SOS» від липня 1943 р. з'явилася інформація, що з березня 1942 р. до 31 січня 1943 р. до таборів смерті у Белжеці та Треблінці німці мали депортувати разом 1 040 950 (у публікації не зовсім розбірливі середні цифри) євреїв. Ця кількість базувалася на залізничній документації. Водночас зазначається, що цей список не враховував невеликі транспорти⁴. На жаль, у цій короткій пресовій нотатці не подано окремих цифр для Белжеця і Треблінки, однак разом з тим варто наголосити, що загальна кількість депортованих євреїв, опублікована у цьому джерелі, є найближчою до інформації, яку ми зараз маємо з доступного архівного матеріалу, що містить німецькі дані з початку 1943 р. Про них піде мова нижче.

Очевидно, що одразу після війни ніхто не мав доступу до цього типу матеріалів. Навіть видатний ізраїльський знавець проблеми Іцхак Арад не перевіряв результатів Шройта⁵. Кількість у 600 000 жертв табору смерті у Белжеці була також прийнята судом у Мюнхені під час процесу проти Йозефа Обергаузера⁶. У процесі слідства проти Обергаузера деякі з колишніх есесівців намагалися подати власні цифри. Наприклад, Гайнріх Глей засвідчив, що, коли він наглядав за спаленням тіл у таборі в Белжеці, з його обрахунків виходило, що за час з листопада 1942 до квітня 1943 р. на стосах було спалено близько

³ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Sprawozdanie z wyników dochodzenia w sprawie obozu śmierci w Bełżcu, 11.IV.1946, k. 73.

⁴ "Komunikat Prasowy SOS", 22.VII.1943, nr 6, s. 4. Висловлюю подяку д-ру Даріушу Лібйонці за знаходження цієї публікації у Національній бібліотеці у Варшаві.

⁵ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka..., s. 127.

⁶ Ibidem.

540 000 тiл, але одразу додав, що в самому таборі могли вбити й менше ніж 500 000 євреїв⁷.

Проте вже під кінець шістдесятих років і на початку сімдесятих розпочалася дискусія про ретельніші дослідження, які дозволили б точніше встановити кількість жертв не лише у таборі смерті у Белжеці, а й також в інших таборах. Безсумніву, імпульсом до проведення нових підрахунків жертв у таборах смерті, зокрема, й у Белжеці, стали німецькі слідства та процеси проти злочинців. Крім того, у Німеччині з'явилися підрахунки, які переглядали попередні польські обчислення. На жаль, результати цих досліджень не публікувалися в Польщі, де майже до кінця вісімдесятих років ХХ ст. існувала заборона на перегляд кількості жертв таборів.

Польські дослідження, які проводилися з кінця 1950-х рр., мали спиратися на джерельні матеріали, які були доступні у країні. У більшості випадків історикам вдавалося встановити приблизні цифри. Базою були статистичні дані, що стосувалися єврейського населення, яке жило в населених пунктах, з яких відбулися депортації до Белжеця, й інколи використовувалася інформація про кількість населення у цих населених пунктах з часів окупації⁸. Багато дослідників не брали до уваги те, що у звітах свідків і вцілілих кількість убитих може бути завищеною. Дуже важливим елементом, якого бракувало у міркуваннях на тему кількості жертв, були масові розстріли, які відбувалися паралельно до депортацій з гетто, і кількість убитих гітлерівцями на місці неодноразово сягали сотень. Зрештою, до сьогодні ніхто точно не зайнявся дослідженням транспортів до Белжеця (та до інших таборів смерті). Ця тема є відкритою для подальших пошуків⁹. Передусім, варто підкреслити, що з часу підрахунків та публікації Євгеніуша Шройта аж до 1990-х рр. у Польщі не з'явилася жодна публікація про табір смерті у Белжеці. Тому немає нічого дивного, що жоден дослідник Другої світової війни не зайнявся темою втрат у цьому таборі.

⁷ VAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Гайнріха Глея, 7.I.1963, t. 10, k. 1698.

⁸ Щодо гетто з дистриктів, які були охоплені депортаціями до Белжеця, дослідники до сьогодні дуже рідко звертаються до архівних матеріалів Єврейської суспільної самопомоги, які знаходяться в архіві Єврейського історичного інституту у Варшаві. Це по суті єдиний джерельний матеріал, на базі якого можна відновити кількість населення принаймні для більшості населених пунктів Люблінського та Краківського дистриктів і меншою мірою для Галицького дистрикту у 1941–1942 роках.

⁹ У кількох статтях та опрацюваннях, зокрема, авторства Тат'яни Беренштайн, містяться таблиці з інформацією про депортації та ліквідації гетто. На цю інформацію спираються також автори пізніших праць, серед них Іцхак Арад, проте ця тема потребує окремого й досить клопіткого вивчення. Див.: Т. Berenstein, *Maryrologia, opór i zagłada...*, s. 21–92; eadem, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1942–1943)*, "Biuletyn ŻIH" 1967, nr 61, s. 3–58; E. Podhorizer-Sandler, *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*; A. Krugłow, *Deportacja ludności żydowskiej...*, s. 100–118; J. Kiełboń, *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego 1939–1943*, "Zeszyty Majdanka" 1992, t. 14, s. 61–91.

Пишучи про перші обчислення кількості жертв, убитих у таборі у Белжеці, варто згадати про раніші підрахунки проф. Вольфганга Шлеффлера, німецького історика, який виступав у ролі експерта під час процесів проти нацистських злочинців, зокрема, з Люблінського дистрикту.

У 1971 р. проф. Шлеффлер, проводячи дослідження для процесу про депортації до окремих таборів смерті, навів для Белжеця конкретну цифру в 447 442 осіб, убитих у цьому таборі¹⁰. Така точність підрахунку була зумовлена тим, що цей дослідник мав у розпорядженні докладні дані, які стосувалися депортацій закордонних євреїв до Люблінського дистрикту. Попри те, що обрахунки Шлеффлера не виглядають завищеними порівняно з теперішнім станом знань, варто пам'ятати, що Шлеффлер взяв до уваги лише тих євреїв, які були депортовані з-за кордону до Люблінського дистрикту, а далі до табору смерті у Белжеці. До Белжеця напевно потрапили чеські, словацькі, австрійські та німецькі євреї, які перебували в гетто в Пісках, Ізбіці, Замості й у Комарові. У випадку Ізбіці багато закордонних євреїв було депортовано також до табору смерті в Собіборі. Схоже було з транспортами з Пісків чи з гетто у Комарові. Також невідомо, на базі яких документів цей німецький дослідник встановив кількість жертв Белжеця.

У польських дослідників у сімдесятих роках також з'явилася інформація, що в таборі смерті у Белжеці могло загинути менше ніж 600 000 осіб. Тоді було опубліковано інформацію про кількість близько 500 000 убитих¹¹. На жаль, невідомо, на основі чого тодішні автори надавали свої підрахунки, оскільки на той час не проводилося насправді жодних польських досліджень проблеми таборів смерті загалом і табору в Белжеці зокрема. Врешті, на початку 1990-х рр. люблінський історик Юзеф Маршалек подав власні обрахунки кількості жертв табору смерті у Белжеці, які також спиралися на приблизних дослідженнях. Як писав Маршалек, до Белжеця потрапило та було вбито 483 000 євреїв, привезених сюди у 141 транспортах, й в одному транспорті було в середньому 3425 осіб¹². Цей дослідник також не звернув уваги на те, що переважна більшість жертв була польськими євреями, а групи закордонних євреїв, вивезених до Белжеця, походили з гетто в Люблінському та Краківському дистриктах, і він не спробував оцінити, скільки було у цих транспортах громадян іноземних держав.

Певною революцією в установленні кількості жертв таборів смерті стало розсекречення німецьких телефонограм, які перехоплювалися

¹⁰ BAL, II 208 AR 643/71, Слідство проти Карла Штрайбля, Мікаела Янчаа, Ервіна Мітраха, Теодора Пензюка, Курта Райнбергера та Йозефа Напералле, т. 4, к. 43.

¹¹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Warszawa 1970, s. 343; K. Dunin-Wąsowicz, *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1939–1945*, Warszawa 1983, s. 46; Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1982, s. 475.

¹² J. Marszałek, *System obozów śmierci.*, s. 33.

британською розвідкою в часи окупації, які зберігалися у *Public Record Office*¹³ у К'ю в Англії. Одним з таких повідомлень є телефонограма шефа штабу акції «Райнхард» Германа Гьофле, який у січні 1943 р. повідомив Берлін про кількість депортованих євреїв до таборів смерті¹⁴.

Стосовно табору смерті у Белжеці Гьофле зазначив, що до 31 грудня 1942 р. до нього депортували, тобто й убили, 434 508 євреїв¹⁵. Очевидно, такі точні цифри можуть викликати сумніви, оскільки відомо, що під час депортацій до табору смерті у Белжеці не склалися транспортні списки, які б могли потрапити до самого табору. Якщо такі списки склалися, то лише у деяких гетто, та їх віддавали місцевим установам СС та поліції, які проводили депортації. У більшості гетто таких списків не вели, а лише загалом рахували депортованих у момент їхнього завантаження до поїздів. Можливо, Гьофле мав дані, які йому переказували саме з такої процедури обрахунку жертв, а також із залізничних документів, до яких дослідники до сьогодні не мають доступу. У підсумку кількість депортованих євреїв до Белжеця та до табору смерті у Трєблінці, подані у телефонограмі Гьофле, дають цифру дуже схожу до тієї, що зазначена у конспіраційному «Пресовому комунікаті SOS», про який ішлося вище. У Гьофле вона навіть вища на 100 000 осіб, вивезених до двох таборів¹⁶. Загальна кількість жертв обох таборів з інформації, пересланої Гьофле за 1942 р., становить 1 148 063. Втім, у пресовій публікації вказується, що до обох таборів вивезено 1 040 950 євреїв, та, як вже згадувалося, там було зазначено, що цей список не враховував менших транспортів. Це може свідчити про те, що Гьофле вказав дуже точну інформацію, яка спиралася на всі доступні для нього документи про депортації, враховуючи також невеликі транспорти. Це були б два документи, які були складені за короткий час незалежно один від одного, й вони містили інформацію про реальну кількість євреїв, убитих в обох таборах смерті. Можна лише шкодувати, що автори підпільної пресової нотатки не зазначили інформацію про кількість жертв для кожного табору окремо.

Меморіальний музей у Белжеці припускає, що в таборі смерті могло загинути близько 500 000 осіб, опираючись при цьому, перш за все, на дослідження з 2004 р. На постійній виставці містяться дані з телефонограми Гьофле. Ця публікація є також результатом багаторічних

¹³ Бюро публічної документації; нині – Національний архів Великобританії (*прим. ред.*).

¹⁴ Більше про цей документ: P. Witte, S. Tyas, A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt" 1942, "Holocaust and Genocide Studies", 2001, t. 15, nr 3, p. 468–486. Див. також: S. Tyas, Brytyjska Intelligent Dervice: odszyfrowane wiadomości radiowe z Generalnego Gubernatorstwa, w: Akcja Reinhardt..., s. 264–265.

¹⁵ P. Witte, S. Tyas, A New Document..., s. 469–470.

¹⁶ В обговорюваній телефонограмі містилася інформація, що 1942 р. до табору смерті у Трєблінці німці депортували 713 555 євреїв. S. Tyas, Brytyjska Intelligent Dervice..., s. 265.

досліджень і верифікації кількості жертв табору смерті у Белжеці. Їхніми результатами є нижчі обрахунки.

Складно оцінити, скільки жертв табору смерті були євреями з інших країн, однак можна припустити, що ця кількість не перевищила 25 000 – 30 000 депортованих євреїв з Райху, Чехії, Словаччини до Люблінського чи Краківського дистриктів та переселених у 1941 р. з Угорщини до дистрикту Галичина. Велика група угорських євреїв тоді опинилася у Станіславі та його околицях¹⁷. Варто підкреслити, що переважна більшість жертв белжецького табору була євреями, польськими громадянами.

Вивчаючи питання депортації до табору смерті у Белжеці та використовуючи різноманітні джерела, зокрема, кілька нацистських документів, які містять звіти з депортацій, можна скласти список транспортів. Щодо багатьох з транспортів кількість депортованих до Белжеця між березнем та груднем 1942 р. можна встановити лише з даних, які походять від вцілілих з того чи іншого населеного пункту, попри іноді вони є на подив детальними¹⁸. В установленні кількості депортованих осіб до табору смерті у Белжеці використовувалися свідчення вцілілих, які сьогодні зберігаються в Єврейському історичному інституті у Варшаві, публікації на тему долі євреїв під час окупації у конкретних населених пунктах та німецька документація, з якої можна було встановити кількість вивезених до Белжеця. У багатьох випадках джерела для одних і тих самих населених пунктів подають різні цифри, тому,

¹⁷ До кінця серпня 1941 р. угорська влада на території Закарпатської Русі, інкорпорованої ще 1939 р. до Угорщини, переселила на території дистрикту Галичина близько 18 000 євреїв, яких було визнано за колишніх польських громадян, які в реальності були угорськими громадянами та навіть не знали польської мови. Велика їхня частина за короткий проміжок часу була переселена німцями за Збруч і загинула в масових розстрілах у Кам'янці-Подільському. Багатьох з них було також вбито у невеликих населених пунктах на території дистрикту Галичина. Проте чималі групи угорських євреїв дожили до 1942 р. у Станіславі, Городенці чи Коломиї. У Станіславі угорських євреїв тримали до 31.ІІІ.1942 р. у відомому млині Рудольфа, який використовувався як збірний пункт і місце страт людей, призначених на смерть. З цього будинку угорські громадяни були відведені до транспорту, направлено до Белжеця. Більшість угорських євреїв, які перебували у дистрикті Галичина, було вивезено до табору смерті в Белжеці разом з польськими євреями ще весною 1942 р. На жаль, невідомо, наскільки великими були ці групи. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 109; Stanisławów, в: Pinkas Hakehillot Polin. Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, t. 2: Eastern Galicia, red. D. Dąbrowska, A. Wein, A. Weiss, Jerusalem 1980 (за веб-сторінкою: http://jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol2_00359.html).

¹⁸ У 2005 р. автор провів інтерв'ю з Юліаном Соколовським, уцілілим з Велички, який перед самим відправленням транспорту до Белжеця був відібраний для впорядкування єврейських будинків. Уся група, до якої він потрапив, складалася зі 100–150 молодих чоловіків, стояла навпроти площі, де перед вагонами сиділи їхні родичі та знайомі перед завантаженням їх до потягу. Соколовський мав час, аби порахувати вагони, яких було 65, і люди, які сиділи перед ними, були зібрані у квадратах по 100 осіб кожен. З цього виходить, що весь транспорт з Велички налічував близько 6500 осіб, причому слід відняти групу відібраних чоловіків. Інтерв'ю з Юліаном Соколовським, травень 2005 р., архів автора.

оцінюючи втрати, автор використовував усі дані, які цитувалися. В таблиці нижче наведено кількість депортованих осіб до табору смерті у Белжеці за місяцями 1942 р.

Дата	Кількість транспортів	Мінімальна кількість осіб	Максимальна кількість осіб
17 березня – 16 квітня 1942 р.	48	66 200	66 200
27 травня – 15 червня 1942 р.	11	17 500	19 500
Липень (від 7 липня) 1942 р.	11	36 500	36 500
Серпень 1942 р.	39	134 430	134 430
Вересень 1942 р.	21	78 000	81 000
Жовтень 1942 р.	17	51 559	51 559
Листопад 1942 р.	25	49 234	53 232
Грудень (до 11 грудня) 1942 р.	7	7 400	10 600
Разом	179	440 823	453 021 ¹⁹

Вищенаведені кількісні дані вказують на те, що після детального аналізу різних джерел, що описують депортації до табору смерті у Белжеці, кількість жертв є приближена до тієї, яку зазначив у своїй телеграмі Герман Гюфле. Очевидно, можна припустити, що не вдалося і ніколи не вдасться знайти всі джерела на цю тему. Це завжди будуть дані приблизні, навіть якщо цифри будуть зазначені з детальністю до однієї особи. Такі дані зумовлені збереженням лише небагатьох німецьких документів на тему депортації²⁰. Можна також пробувати робити обрахунки, використовуючи інші джерела, такі як статистика Єврейської суспільної самопомоги. Однак варто наголосити, що не для всіх населених пунктів збереглися повні комплекти документів цієї інституції, й, окрім того, в них є великі наявні прогалини, особливо за 1942 р. Крім того, аналізуючи статистичні джерела ЄСС, варто пам'ятати, що навіть коли ми знаходимо в них відомості про зменшення кількості єврейського населення у цьому гетто, то, скоріш за все, там не буде вказано, скільки осіб було вислано транспортом до табору смерті, а скільки було вбито на місці. Цю останню групу не включали до німецької статистики депортованих груп.

Проте, напевно, детальніші підрахунки, як ті, що у таблиці вище, показують динаміку депортацій до табору смерті. Найбільш кровавими місяцями були серпень і вересень 1942 р., але найбільша кількість транспортів до табору смерті у Белжеці прибула між 17 березня та 16 квітня 1942 р. тому, що в них було привезено менше осіб, ніж у серп-

¹⁹ Точні зіставлення депортованих у конкретних транспортах розміщено в календарі, з якого починаються додатки.

²⁰ Тут прикладом може бути знаменитий рапорт командира 7-ї роти 24-го поліцейського полку про депортації 8205 євреїв з Коломиї та околиць, відомий також як «рапорт Вестерманна» за іменем командира роти. A. Krugłow, *Deportacja ludności żydowskiej...*, s. 109.

ні та вересні цього ж року, коли в середньому в одному транспорті знаходилось 5000–6500 людей. Такі великі транспорти траплялися ще у жовтні, але в них почала зменшуватися кількість депортованих, оскільки євреїв у гетто лишалося щоразу менше, і велика кількість осіб почала ховатися або втікати з небезпечних територій, де проводилися депортаційні акції. Попри те, що у жовтні 1942 р. кількість поїздів з приреченими на смерть людьми була ще відносно великою, кількість привезених у них помітно зменшилася. Грудень 1942 р. є кінцем операції вбивства єврейського населення у таборі в Белжеці, звідси й невелика кількість транспортів, як і людей, яких в них перевозили. Варто теж ще раз підкреслити, що насамперед у дистрикті Галичина й надалі існувало багато гетто і в них перебували тисячі євреїв, яких не охопили депортації до табору смерті у Белжеці. Таким прикладом є Львів, де в січні 1943 р. ще жило, відповідно до німецьких даних, близько 24 000 євреїв²¹. В інших населених пунктах дистрикту Галичина також жило ще багато євреїв, а нова хвиля акцій у цьому регіоні, яка розпочалася у січні 1943 р., поглинула тисячі жертв розстріляних на місці або депортованих до табору смерті у Собіборі²². Євреї, які все ще були живими на початку 1943 р. у Галицькому, Краківському та Люблінському дистриктах, не стали жертвами табору смерті у Белжеці, тому навіть якщо збереглися відомості про їхню кількість, для обрахунків жертв Белжеця вона не є істотною. Насправді у свідомості осіб, які вижили з цих гетто чи таборів праці, особливо у випадку Краківського дистрикту та дистрикту Галичина, транспорти, що їх німці організовували вже у 1943 р., мали направлятися до Белжеця, хоча в реальності вони потрапляли до табору смерті в Собіборі. Однак про цей осередок миттєвої смерті не було нічого відомо в регіоні. Потяги з депортованими до Собібору їхали тими самими шляхами, що й до Белжеця, тому зрозуміло, що всі асоціювали їх з вивезенням до табору, який раніше вже був добре відомим. Ніхто з цих людей гадки не мав, що у цей час Белжець вже не приймав нових транспортів.

Незважаючи на розбіжності у великому масиві відомостей про кількість депортованих та вбитих євреїв у таборі смерті у Белжеці, збережені на сьогодні джерела дозволяють встановити, що загальна кількість жертв табору не перетнула чисельності 500 000 людей, а раніші підрахунки вказують на те, що їх могло бути навіть менше ніж 450 000 осіб. При цьому варто пам'ятати, що статистичні дані – це лише мертві цифри, за якими ховаються сотні тисяч невинних людських життів, втрачених за короткий час.

²¹ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung.*, s. 249.

²² *Ibidem*, s. 249–251.

РОЗДІЛ 12

Питання про польські та ромські жертви

Чимало дискусій, особливо останнім часом, викликає питання неєврейських жертв табору смерті у Белжеці. На колишньому пам'ятнику, який існував у Белжеці з початку 1960-х рр., можна було прочитати, що, крім 600 000 євреїв, у таборі в Белжеці було вбито близько 1500 поляків, а загинули вони через допомогу, яку надавали євреям. Водночас на ньому не було жодних даних про вбитих у таборі ромів.

У світлі останніх досліджень варто сказати, що кількість убитих поляків у 1500 осіб не має жодного підґрунтя принаймні тому, що вона опирається на показання тільки однієї людини. Вона з'явилася в уже згадуваній статті судді Євгеніуша Шройта, який однак не вказав на джерело цієї інформації. Ймовірно, він намагався вирахувати цю кількість, базуючись на даних, отриманих від людини, яка в процесі слідства розповідала про депортації поляків до Белжеця – тут ідеться про два різні показання Стефана Кірша, залізничника з Рави-Руської.

У своєму першому показанні Кірш стверджував: «Три рази літом 1942 р. я помічав, що, крім євреїв, до Белжеця везли поляків зі Львова, арештованих німцями за політичну діяльність. Щоразу везли 4 вагони поляків, з якими я говорив, і вони мені розказали, що вони поляки й їх арештували німці за політичну антинімецьку діяльність. За їхніми словами, вони походили з прилеглих до Львова територій і самого Львова»¹.

Наступне показання Кірш дав на кілька місяців пізніше, і в ньому міститься інша інформація: «Я спростовую свої показання від 15 жовтня 1945 р. в тому сенсі, що не кожен транспорт з євреями, яких везли до Белжеця, мав також вагони з поляками, проте траплялися випадки, які і я, і мої колеги бачили, що деякі транспорти мали один чи два вагони з поляками тоді, як не було такого, щоб транспорт мав аж чотири вагони. Факт наявності ув'язнених поляків я помічав вісім разів, а не

¹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Stefana Kirsza, 15.X.1945, k. 31.

три, як я зазначив у попередньому свідченні. З однією такою полькою, яку везли до Белжеця, я розмовляв і вона казала, що вона дружина поліцейського з Ряшева і їде до Белжеця за те, що переховувала євреїв. Це ж саме сказав машиніст з Ряшева, який звідти вів поїзд. Я також говорив з в'язнем-українцем, який сказав мені, що він з Рави-Руської і його теж вивозять за політику. З іншими християнами, яких везли до Белжеця, я не говорив, оскільки до цих вагонів німці нас не допускали. У кожному разі з вагону чулися голоси: "тут поляки, води", вони теж виглядали з вагонів і було видно, що це не євреї, а християни, не могу сказати, чи тільки поляки. Оскільки я бачив такі вагони з християнами вісім разів і щоразу по два вагони, стверджую, що було вивезено тоді 1000 осіб-християн. Більше того, я і мої колеги згадували, що тоді, коли вони їхали, у транспортах були вагони з християнами»².

Кірш був єдиною особою, яка подала цю інформацію і намагалася вирахувати, скільки християн (не лише поляків, бо в його свідченні також йде мова про українців) було депортовано до Белжеця. В інших показаннях свідків з Белжеця з'являються згадки про те, що поляків вивозили до Белжеця, але вони ніколи не були такими детальними. Разом з тим частина осіб свідчила, що про польських жертв чула лише з розмов з іншими, зокрема, з вахманами з табору. Ніхто з них не намагався рахувати, скільки поляків могло загинути у Белжеці: «Серед євреїв, яких привозили до табору смерті, траплялися й поляки, загальну кількість яких не можна встановити. Ймовірно, це були неофіти або поляки, які переховували євреїв»³.

Більшість мешканців Белжеця, які давали свідчення у 1945–1946 роках, підтверджувала, що до табору потрапляли також християни, але свідки говорили, що це були рідкі та поодинокі випадки. Справді, зокрема, серед євреїв, які жили у більших галицьких містах, таких як Львів чи Краків, траплялися цілі родини, які ще до війни перейшли у християнство, що було результатом глибокої асиміляції. У контексті нацистського законодавства цих людей сприймали як євреїв, тому вони попадали до гетто і з них їх депортували до таборів смерті. Вони були також жертвами доносів з боку своїх неєврейських сусідів, які знали історію їхньої ідентичності⁴. Могли також траплятися поодинокі

² Ibidem, Zeznanie Stefana Kirsza, 20.II.1946, k. 64.

³ Ibidem, Zeznanie Eustachego Ukraińskiego, 11.X.1945, k. 15.

⁴ Прикладом може бути історія колишньої акторки, Лідії Марії Віслоцької, у дівочтві Вайсберг, зі Львова. Лідія Віслоцька перейшла з юдаїзму у католицтво ще у міжвоєнний період, коли познайомилася зі своїм чоловіком. У час окупації з огляду на безпеку вся родина (Віслоцькі ще мали сина) виїхала зі Львова та поселилася у недалеких звідти Брюховичах. Проте виявилось, що український війт Брюховичів два рази склав донос на Віслоцьку. Під час першої перевірки німецькі жандарми визнали, що вона не є єврейкою. Другого ж разу, коли перевірка відбулася під час великої акції у Львові та коли чоловіка Віслоцької не було, її арештували і депортували 23.VIII.1942 р. разом із сотнями інших євреїв зі Львова до Белжеця. Її чоловік і син внаслідок цієї події втекли з Брюховичів і війну пережили в іншому населеному пункті. AŽIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1752, Relacja Jana Wisłockiego.

випадки депортування разом з євреями місцевих поляків чи українців, що могло відбуватися у менших населених пунктах, де не було відокремлених гетто та поляки жили разом з євреями на одних вулицях чи навіть у тих самих будинках. Тоді також одиничні поляки випадково ставали жертвами депортаційних акцій. Такі особи, які вже потрапили до табору смерті, відповідно до колишнього наказу Крістіана Вірта вже не мали права вийти з нього живими. Цього наказу суворо дотримувалися. Згадувала про це Пола Гіршман, описуючи історію українки, яка випадково потрапила до транспорту з євреями. Попри те, що жінка мала відповідні документи, її вбили разом з іншими жертвами у газовій камері⁵.

Не витримує критики також твердження, що ці поляки, які потрапили до табору смерті у Белжеці, у більшості випадків були вивезені тому, що допомагали євреям. Навіть сам Кірш визнавав, що говорив лише з однією такою людиною, і загалом незрозуміло, чи це правда. Траплялося також, що поодинокі особи пробували підглядати, що коїться на території табору. Якщо їх ловили охоронці чи есесівці, їх вели до табору і там розстрілювали⁶. Як згадувалося раніше, серед неєврейських жертв табору була якась частина поляків та українців – інвалідів та нездорових психічно людей, які походили з околиць Белжеця, котрих убили в рамках так званої «хаотичної» евтаназії. Їхня кількість також невідома.

На жаль, через брак джерельних матеріалів складно обчислити, скільки всього неєвреїв було вбито на території табору смерті у Белжеці і якими були причини їхньої смерті. Навіть у показаннях, крім показань Кірша, інформація про це надавалася лише як здогадки свідків.

Ніякої інформації про депортованих до табору неєвреїв, поляків чи українців, не подали під час слідства колишні есесівці з табірної залоги. Якщо говорили про жертв, то лише про євреїв. Подібне було у більшості випадків у процесі допитів колишніх охоронців з вартової роти, хоча тут були винятки, про що йтиметься пізніше⁷. Про те, що

⁵ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1476, Relacja Chaima Hirszmana, k. 6.

⁶ AIPN, Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Kudyby, 14.X.1945, k. 19. Мечислав Кудиба засвідчив, що був наочним свідком арешту охоронцем вартової роти поляка, який походив з околиць Белжеця, і його відведення до табору смерті, де його розстріляли. Попри те, що у показанні немає інформації про привід до арешту цієї людини, можна припустити, що його затримали та вбили через те, що перебував занадто близько до території табору.

⁷ Навіть якщо злочинці, які давали після війни показання, брали участь у вбивствах неєвреїв у Белжеці, то, скоріш за все, не хотіли в цьому зізнаватися. Можна лише припускати, що вони боялися, що за вбивство людей, які не були євреями, вони можуть отримати більше покарання. Читаючи їхні показання, складається враження повної дегуманізації жертв. Навіть через двадцять років після закінчення війни колишні есесівці не бачили в євреях людей і окремих особистостей, а лише масу, яка підлягала вбивству. Таке сприйняття було характерним для абсолютної більшості німецьких злочинців, яких судили після війни. Більше на цю тему див.: H. Welzer, Sprawcy. Dlaczego zwykli ludzie dokonują masowych mordów, tłum. M. Kurkowska, Warszawa 2010.

жертвами табору смерті у Белжеці були тільки євреї, згадував також Рудольф Редер: «Бувало, що транспорти були більші та частіші. Приїжджали євреї звідусіль і тільки євреї. Ніколи не було жодного іншого транспорту. Белжець був лише для вбивства євреїв»⁸.

Однак фактом є те, що через Белжець проїжджали окремі транспорти з неєврейськими в'язнями, яких везли до концентраційного табору в Майданеку. Ці депортації відбувалися у 1943 р., коли табір вже був закритий і в них вивозили польських та українських політичних в'язнів, які були раніше ув'язнені у львівських тюрмах⁹. Може бути, ці транспорти тоді могли бачити жителі Белжеця.

Ще більшою проблемою є питання ромських жертв. Точно відомо, що, коли в Белжеці існував табір праці у 1940 р., тут перебувала велика група ромів і синті, окремо закрита в таборі. В таборі були цілі родини – як польських ромів, привезених із Замості, так і синті, яких депортували до Белжеця з Німеччини, з околиць Гамбурга. Умови життя у так званому «циганському таборі» були настільки трагічними, що багато в'язнів померло. Їхній цвинтар – хоча це, скоріше, місце, де знаходяться масові поховання, до яких складала тіла померлих і вбитих, – зараз розташований у колишньому сільському парку в Белжеці. Ще перед ліквідацією табору праці у липні 1940 р. більшість ромів і синті забрали з Белжеця і далі їх розмістили у різних населених пунктах Люблінського дистрикту, зокрема, у гетто у Седльцях, звідки їх депортували разом з євреями до табору смерті у Треблінці¹⁰. Про депортованих до табору смерті у Белжеці згадувала у 1945 р. лише одна особа, Марія Даніель, яка виступала свідком у слідстві у справі злочинів, скоєних у Белжеці: «У 1942 р., йдучи по шосе з боку Рави-Руської до Белжеця, я бачила, як німці привезли до табору дві машини циган, які стояли на колінах і просили, аби їх відпустили на свободу»¹¹.

Жоден з дослідників теми, навіть Шройт на самому початку, не зробив навіть спроби на приблизні обрахунки, скільки ромів і синті могло загинути у таборі смерті в Белжеці. У цьому випадку не було жодних документів, на підставі яких можна було б зробити бодай якісь припущення.

Утім, останнім часом вдалося знайти кілька документів і згадок у публікаціях, які підтверджують факт депортацій до табору смерті у Белжеці передусім ромів. Зі збережених німецьких документів з часів окупації виходить, що принаймні два рази провели страти ромів улітку 1942 р. німецькі поліцейські, які базувалися у Раві-Руській. Перша з

⁸ R. Reder, *Bełżec...*, s. 52.

⁹ Z. Leszczyńska, *Transporty i stany liczbowe obozu, w: Majdanek 1941–1944...*, s. 102–103.

¹⁰ T. Radzik, *Praca przymusowa ludności żydowskiej...*, s. 308; E. Kopówka, *Żydzi siedleccy, Siedlce 2001*, s. 66.

¹¹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Marii Daniel, 16.X.1945, k. 35.

цих страт відбулася між 25 липня і 1 серпня цього року й тоді було розстріляно 24 людини. Друга пройшла між 16 і 22 серпня і її жертвами стали 6 ромів¹². На жаль, у документі немає жодних інших деталей на цю тему. Невідомо, чи це були роми, які перебували в околицях Рави-Руської, чи теж пробували втекти з транспортів, які їхали до Белжеця і в яких вони могли перебувати разом з євреями.

Про те, що існувала практика додавання ромів до єврейських транспортів, відомо з інших джерел. На території дистрикту Галичина у квітні 1942 р. було зареєстровано 536 закордонних і 670 польських ромів¹³. Серед закордонних певна частка, скоріш за все, походила зі східної Словаччини, яка перебувала під угорською окупацією та з якої влітку та восени 1942 р. угорці виселили до Галицького дистрикту кількаканадцять тисяч євреїв, визнаних за польських громадян. Можливо, що серед них були також групи ромів. Вже весною 1942 р. частина ромів, які перебували в околицях Коломиї і Станіслава, була депортована до табору смерті у Белжеці разом з тамтешніми євреями¹⁴. Літом того ж року наступна група ромів, цього разу з Борислава та Дрогобича, стала жертвою акції, яка охопила, передусім, євреїв. З першого міста тоді забрали 114 ромів, а з другого – 132. Автор праці про долі ромів в Україні зазначає, що арештованих тоді людей німці мали вислати до табору праці¹⁵, проте виглядає так, що вони розділили свою долю разом з євреями.

Арешти ромів у Бориславі і Дрогобичі відбулися у серпні 1942 р. 4 і 8 серпня 1942 р. в обох містах було організовано депортації євреїв до табору смерті у Белжеці¹⁶. Затримані у той самий час німецькою поліцією роми були включені до цих транспортів. Доказом цього є свідчення вцілілої єврейки Ерни Клігер з Дрогобича, яку під час акції було схоплено і відправлено до збірного пункту неподалік від залізничної станції: «На замеллштелле¹⁷ було болото по коліна, всі сиділи купками, не дозволялося стояти, українці валили прикладами. Тут була група циган, яка поїхала цим транспортом до Белжеця»¹⁸.

Це, по суті, єдина крихта інформації, яка може пролити світло на депортації груп ромів з конкретних населених пунктів до табору смер-

¹² BAL, 208 AR-Z 267/60, Слідство проти Густава Енґліша, командира 133-го резервного батальйону поліції на території дистрикту Галичина, й інших, Копії тижневих звітів 5-ї роти 24-го поліцейського полку від 1 і 22.VIII.1942, к. 1358, 1362.

¹³ А. Круглов, Геноцид цыган в Украине 1941–1944. Статистико-региональный аспект, «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» 2009, nr 2 (6), с. 105.

¹⁴ Ibidem, с. 104.

¹⁵ Ibidem, с. 105.

¹⁶ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 114, 115.

¹⁷ Від нім. *Sammelstelle* – збірний пункт (*прим. ред.*).

¹⁸ АЖИН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1096, Relacja Emny Klinger, к. 4. Авторка цього свідчення вистрибнула з транспорту, який їхав тоді до Белжеця, та повернулася до Дрогобича.

ті у Белжеці. На жаль, до інших джерел, які описували б схожі випадки у Люблінському та Краківському дистриктах, дістатися не вдалося.

Про те, що у самому таборі смерті у Белжеці вбивали ромів, можна знайти додатковий доказ в одному з показань колишнього охоронця з вартової роти: «Я пам'ятаю, що за часів моєї служби у Белжеці два рази до табору забирали малі групи циган. Вони склалися з 8–10 осіб. Ці люди були розстріляні німцями – Шмідтом, Францом й іншими»¹⁹.

Ймовірно, що кількість, яку називав колишній охоронець, була заниженою. Проте вона однозначно доводить те, що роми також були жертвами табору смерті у Белжеці.

¹⁹ Staatsarchiv München, StanW 33033/32, Слідство проти Йозефа Обергаузера, Переклад радянських слідчих документів проти колишніх охоронців з табору смерті у Белжеці, Показання Мітрофана Кльотца, 9.VIII.1965, к. 105.

РОЗДИ 13

Відомості про табір

Дізнатися про табір у Белжеці не було великою складністю вже принаймні тому, що він був розташований безпосередньо біля будинків, де жили мешканці Белжеця. Від залізничної станції, на яку прибували пасажирські потяги, які курсували на лінії Львів–Люблін–Варшава, місце вбивства сотень тисяч євреїв знаходилося на відстані всього лише близько 500 метрів. Врешті під самою огорожею пролягала згадана залізнична колія. Можна піддатися спокусі на твердження, що внаслідок того, що табір смерті у Белжеці було споруджено на окраїні великого села, він не міг бути таємницею для навколишніх жителів. Розташування табору смерті у Белжеці на околиці села виділяє його серед інших осередків такого типу. Табори як у Собіборі, так і у Треблінці були побудовані у віддалених місцях. Щоправда, у Треблінці безпосередньо до меж табору смерті прилягали оброблювані поля, що належали місцевим мешканцям, проте від забудов, з яких можна було б спостерігати, що відбувається, або почути крики людей, їх відділяла значна відстань. Натомість табір смерті у Собіборі, ймовірно, був найкраще ізольованим осередком. Його збудували неподалік залізничної станції Собібор, за кілька кілометрів від найближчого села, і він також був оточений багнистим лісом.

Очевидно, як вже зазначалося, на момент, коли розпочалося будівництво на території табору, жителі Белжеця, які також тут працювали, не могли знати, для чого призначалися пристрої, що їх вони встановлювали. Однак вже після прибуття перших транспортів до Белжеця, скоріш за все, стало загальновідомим, що це не є транзитний табір і що привезених сюди євреїв відправляють на смерть: «Перший транспорт з євреями приїхав якось у березні [19]42, під вечір, складався з 15 вагонів. Цей поїзд далі направили на цю бокову колію та пізніше цього ж вечора близько дев'ятої години я чув зі свого помешкання на

станції з тієї бокової колії пронизливі крики дітей, жінок, чоловіків, перемішані з поодинокими пострілами з гвинтівок і кулеметів. [...] Лише тоді ми зрозуміли, що тут табір смерті для євреїв»¹.

На початку жителі Белжеця напевно не знали, як саме вбивають депортованих туди євреїв. Проте з плином часу дізналися і про це, головним чином внаслідок контактів з охоронцями з вартової роти. Белжечани стали також першоджерелом інформації про табір, відомості про який почали доходити до інших населених пунктів у Люблінському та Галицькому дистриктах. Чутки про табір переказувалися залізничниками углиб країни, як тими, хто працював у самому Белжеці, так і тими, хто до Белжеця тільки приїздив. Жителі сіл намагалися також підглядати за тим, що відбувається на території табору, попри те, що це було суворо заборонено та й нелегко. Підтвердженням факту, що у таборі не тримають євреїв, попри те, що їх сюди привозили дуже багато, давало спостереження за кількістю хліба, яку з пекарні у Белжеці щодня постачали у табір. Хоча людей привозили щоразу більше, кількість буханок хліба не збільшувалася, та при цьому не було помічено, щоб євреїв кудись вивозили².

Вже після перших депортацій з люблінського гетто у березні 1942 р. почали розходитися різні чутки про долю депортованих. З гетто Любліна були вислані запити до гетто у Замості та Томашеві-Любельському про долю депортованих. Швидше за все, долею вивезених з Любліна євреїв цікавився, передусім, місцевий юденрат, оскільки про відповідь просили споріднені інституції у вищезгаданих містах. Вже перші відомості про люблінські транспорти зчинили занепокоєння серед євреїв у Замості, а скоріше, серед членів замойського юденрату, до якого дійшла інформація з Белжеця. Підтвердилося, що транспорти в'їжджають на територію табору, з якого ніхто не виходить, але спочатку не було відомо, що відбувається з тими людьми у таборі. Наприкінці березня 1942 р. до Замості дісталася двоє або троє євреїв з Любліна, які розповіли голові юденрату Мечиславу Гарфінклю, що вони втекли з табору. Вони також подали інформацію, що депортованих туди євреїв убивають за допомогою газу. Гарфінкель у своєму повоєнному свідченні стверджував, що навіть тоді, коли він вже дізнався правду від безпосередніх свідків, він не міг в неї повірити³. Можна теж поставити собі питання, якою мірою його знання були доступні для інших єврейських жителів Замості. Мова про це буде у наступній частині цього розділу.

Відомо, що деякі з них мали спостерігати за транспортами, які проїжджали через Замостя, та цікавитися долею ув'язнених в них людей.

¹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Alojzego Berezowskiego, 5.XI.1945, k. 51.

² J. Peter, W Bełżcu..., s. 189.

³ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Garfinkla, 5.X.1945, k. 7.

Серед них був Шламек Байлер або Вінер⁴, який перебував у Замості після своєї втечі з табору смерті у Хелмно-над-Нерем. Він тут ховався від гестапо. Перед тим, як він прибув до Замості, де жила дружина його брата, Феля Байлер, разом з трьома дітьми, йому вдалося дати працівникам підпільного архіву варшавського гетто «Онег Шабат», яким керував Емануель Рінгельблюм, шокуючі спогади про перший табір смерті на польських землях. Перебуваючи у Замості, Шламек Байлер був свідком, як через місто проїжджали поїзди з депортованими до Белжеця, і він напевне цікавився також, що відбувалося у самому Белжеці. Хто був його джерелом інформації, невідомо. Між тим, про свої страхітливі спостереження він повідомив співробітників Рінгельблюма Герша і Бліму Вассерів, надіславши до них поштові листівки. У повідомленні від 5–11 квітня 1942 р. він писав: «Я вже, напевне, пишу до п.⁵ останній лист, і я напевне також піду туди, куди пішли мої батьки і в такий самий спосіб. [...] Він убиває [дослівно – «заморожує»] у той самий спосіб, як у Хелмно. Зараз наближається наша черга. У Белжеці кладовище. Він вже вбив [«заморозив»] містечка, які я згадав у листі»⁶.

Листування Шламка вказує на те, що якась інформація про Белжець доходила також до пересічних єврейських мешканців Замостя. Можливо, почувши про перші депортації, які Байлерові нагадали те, що він сам пережив у Хелмні-над-Нером, він був особливо чутливий до такої інформації та особливо нею цікавився.

Рух транспортів спостерігали також жителі інших населених пунктів, через які проходила залізнична колія до Белжеця. «Серед євреїв панує все ж велике пригнічення, страх і неспокій. З усіх сторін доводять повідомлення про нечуване насильство над євреями. Залізницею перевозилися цілі потяги євреїв з Чехословаччини, Німеччини й останнім часом навіть з Бельгії. У нас теж виселяють євреїв з різних містечок і міст, і везуть їх переважно кудись в околиці Белжеця. Я чув сьогодні розповідь про те, що зробили з євреями у Любліні. Складно повірити, щоб це було правдою. Сьогодні виселили євреїв з Ізбиці та їх вивезли теж до Белжеця, де знаходиться якийсь жахливий табір»⁷.

⁴ На тему останніх біографічних досліджень цієї постаті див.: P. Nowicki, Zanim «przybył z zaświatów», nazywał się Winer. Krąg rodzinny i konspiracyjny Szlamka, uciekiniera z ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem, "Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2009, nr 5, s. 163–192.

⁵ Так у тексті (прим. ред.).

⁶ Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. 1: Listy o Zagładzie, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997, s. 130–131. У своїй кореспонденції Байлер інформував про транспорти з Ізбиці, Рави-Руської та Білгорая. Крім того, насправді до початку квітня 1942 р. транспорти до табору смерті у Белжеці також висілалися як з Ізбиці, так і з Рави-Руської. Якщо транспорт з Ізбиці Байлер міг бачити сам, то про депортації з Рави-Руської він мав від когось чути.

⁷ Z. Klukowski, Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–1944), Lublin 1959, s. 251, запис від 26.III.1942.

Не лише д-р Зигмунт Ключовський з Щебрешина на початку не міг повірити у повідомлення, які доходили про Белжець. Подібне відбувалося і серед єврейського населення, яке жило навіть у найближчих околицях Белжеця. Люди просто не могли уявити собі, що можна вчинити такий кошмарний злочин. Кілька днів по тому і єврейські, і польські жителі Щебрешина переконалися, що ця інформація про Белжець все ж таки є правдивою. Крім недовіри, яка була природною реакцією людей, вони бачили транспорти, що проїжджали місто. Вони мали також підтвердження того, що з табору в Белжеці ніхто живим не виходить. Ця інформація, напевне, не залишала ілюзій про долю людей, яких везли у транспортах.

«Серед євреїв величезне пригнічення. Ми вже зараз знаємо точно, що до Белжеця щодня приїздить один поїзд з боку Любліна й один зі Львова, кожен складається з кількадесяти вагонів. Євреїв тут висаджують, заводять за огорожу з кільчастого дроту та вбивають електричним струмом або труять газом, а далі трупи спалюють. По дорозі бачать люди, передусім залізничники, страшні сцени, оскільки євреї вже добре знають, куди та чому їх везуть, і при цьому їм не дають ні їсти, ні пити. На станції у Щебрешині залізничники бачили на власні очі та вуха чули, як якийсь єврей через вікно вагону давав 150 злотих за кілограм хліба, а єврейка знімала з пальця золотий перстень взамін на склянку води для вмираючої дитини»⁸.

Як вже згадувалося, відомості про табір смерті у Белжеці поширювалися, перш за все, спочатку через польських залізничників, які неодноразово везли транспорти до станції Белжець і спостерігали за їхнім рухом. Також, очевидно, з'явилися перші втікачі з Белжеця, яким вдалося дістатися за територію табору.

Одним з перших таких утікачів був тринадцятирічний хлопець із Замості, Лейб Вольштайн, депортований під час першої акції, яка проводилася у цьому місті 11 квітня 1942 р. «З-поміж висланих до Белжеця перебувала дружина мого співробітника, члена комітету міської допомоги Вольштайна, вивезеного з Влоцлавека до Замості разом з двома дітьми, з 17-річною донькою і 13-річним хлопцем. Цей хлопець у понеділок, 13.IV.1942 р., від самого ранку зголосився до мене, він виглядав надзвичайно виснаженим і переляканим, і він розповідав, що у неділю вранці їх привезли до Белжеця. Там, після розвантаження вагонів, до зібраних на площі виступив якийсь офіцер СС, що, оскільки вони мають поїхати далі на схід на роботу, вони мають усі пройти дезінфекцію і лазню, та з цією метою вони мають негайно роздягтися й увійти до бараків, котрі знаходилися навпроти них. Під час цього йому вдалося сховатися у туалетній ямі, яка була поруч, де він і переcheкав до пізньої ночі. Він бачив і чув, як голих людей били та вели до бараків, звідки ніхто вже не

⁸ Ibidem, запис від 8.IV.1942, s. 254.

вийшов, проте він бачив, як з іншого боку бараку через якийсь час вивозили голі трупи на вагонетках. Така процедура відбувалася протягом всього недільного дня кілька разів з іншими транспортами, котрі далі прибували. Вночі він переліз під дротами і дістався на волю, та за допомогою циган, які жили неподалік, дістався до Замості. Це був фактично перший і надійний спогад, який я отримав з табору смерті у Белжеці»⁹.

Попри те, що точна інформація про долю понад 2500 депортованих до Белжеця заможських євреїв дійшла до Замостя, схоже на те, що про це знали лише члени юденрату та невеликої групи осіб, пов'язаних із цим закладом. Якщо навіть пересічні жителі єврейської ділянки на Новій Осадзі у Замості щось чули про долю вивезених, то вони, швидше за все, не допускали для себе думки, що щось таке жахливе могло трапитися. Багато людей вірило, що німецькі обіцянки про «виселення на Схід на роботу» були правдою. Доказом цього є той факт, що за кілька днів після від'їзду транспорту заможські євреї, які залишилися у місті, зголошувалися до юденрату із запитом про можливість надіслати посилки та листи до «виселених»¹⁰.

Єврейські втікачі з табору смерті у Белжеці з'явилися також у Любліні, де вони одразу поінформували місцевий юденрат про те, що сталося з тисячею люблінських євреїв, вивезених у другій половині березня 1942 р. На жаль, невідомо точно, коли ці втікачі перебували у гетто. Відомо, що їх мало бути двоє або троє, як це вже стверджував цитований вище Мечислав Гарфінкель, і що один з них був сином відомого торговця меблями у Любліні¹¹.

⁹ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Garfinkla, 5.X.1945, k. 8. У першому транспорті із Замості до табору смерті у Белжеці опинився також вже згаданий вище Шладек. Його вивезли разом з дружиною брата, Фелею Байлер. Про їхню депортацію повідомили подружжя Вассерів діти Фелі, які залишилися у Замості. Діти не знали, куди забрали матір з дядьком. Archiwum Ringelbluma., s. 131.

¹⁰ A. Korciowski, Zagłada w Zamościu, Lublin 2005, s. 161–162.

¹¹ У повоєнному процесі проти Германа Вортгоффа, офіцера СС з Любліна, відповідального за ліквідацію люблінського гетто, один зі свідків, деякий Подгорський з Ізраїлю, засвідчив, що у березні чи у квітні 1942 р. він зустрів у люблінському гетто 21-річного чоловіка з прізвищем Шмірер, сина торговця меблями з Любліна, який утік з табору смерті у Белжеці, та розповів йому в деталях, що сталося з депортованими євреями з Любліна. У збережених документах юденрату в Любліні, передусім у списку жителів малого гетто на Татарському майдані, фігурують дві особи з таким прізвищем: Еліяш Шмірер, нар. 1911 р. у Любліні, та, швидше за все, його молодший брат Абрам Мойжеш Шмірер, нар. 29.IV.1913 р. у Любліні. Їхні дати народження вказують на те, що у 1942 р. їм було приблизно 30 років. Невідомо, чи хтось з них був згадуваним утікачем з табору смерті у Белжеці. Їхня подальша доля також невідома. Можна лише припускати, що вони загинули у концентраційному таборі в Майданеку, як і більшість жителів гетто на Татарському майдані. Між тим, реєстраційний запис про них в оригінальних документах з люблінського гетто є доказом того, що така родина жила у Любліні, та повоєнні єврейські свідки, які давали показання у процесах проти злочинців, скоріше за все, не помилялися. APL, RZL, 164, Wykaz Żydów posiadających J-Ausweis, przebywających na terenie Majdanu Tatarskiego, k. 92; AIPN, GKBZHW, Zk/1/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden nr 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 123.

У збережених документах Єврейської суспільної самодопомоги з Кракова є телефонограма, яка описує зміст розмови, яку вів голова ЄСС у Любліні д-р Юзеф Зігфрід з президією цієї організації у Кракові 19 березня 1942 р. Це було два дні після від'їзду першого транспорту з депортованими люблінськими євреями: «П. д-р Зігфрід повідомляє, що акція в Любліні проходить нормально. Офіційно немає подальших повідомлень. Імовірно, що переселенці мають направлятися до Белжеця у Замоїському повіті. Ці повідомлення не вдалося перевірити»¹².

Невідомо, звідки д-р Юзеф Зігфрід мав інформацію про Белжець. Тим часом, дата цитованого документа свідчить про те, як швидко юденрат і Єврейська суспільна самодопомога почали цікавитися долею вивезених людей з Любліна. Також швидко вдалося встановити, що місцем призначення для люблінських транспортів був Белжець, про який у Любліні євреї мали дуже погані спогади, що сягали ще часів існування там табору праці. Напевне, інформація про Белжець мала викликати занепокоєння, проте ми не знаємо, що саме у такий короткий проміжок часу вдалося дізнатися про долю депортованих, а також для кого вона була доступною.

Вже після закінчення акції у Любліні, коли більшість місцевих євреїв була вивезена, 25 квітня 1942 р. новий президент юденрату в Любліні д-р Марек Альтен інформував керівників ЄСС: «Досі невідомо, де виселенці знаходяться. Їм можна було б надіслати допомогу, якби було відомо, куди цю допомогу направити»¹³.

Оскільки через два дні після відправлення перших транспортів з Любліна деякі члени юденрату у Любліні вже чули про Белжець, складно повірити, щоб після закінчення всіх депортацій з гетто про нього не знав д-р Марек Альтен, який виконував обов'язки віце-президента цієї інституції, а від 31 березня 1942 р. він був президентом люблінського юденрату. Найімовірніше, він вже міг знати трагічну правду про долю депортованих, але не хотів (або не міг) про неї розповідати у телефонних розмовах з президією ЄСС у Кракові.

Інші люблінські євреї після війни свідчили, що інформація про табір смерті у Белжеці та висланих туди побратимів переказували їм польські залізничники або інші польські знайомі. Вони вже мали знати про це перед 20 березня 1942 р., а з 31 березня багато людей вирішили сховатися у різного роду криївках, щоб їх не зловили. Варто також сказати, що це знання не було, скоріше всього, загальним і навіть серед «утаємнчених» воно поєднувалося із сумнівами, чи було можливим

¹² AŻIH, ŻSS, 211/142, Korespondencja Prezydium ŻSS z dr. Markiem Altenem, Notatka z rozmowy telefonicznej z dr. Józefem Siegfredem z Lublina, 19.III.1942, k. 33.

¹³ Ibidem, Notatka o rozmowie telefonicznej z dr. Altenem, 25.IV.1942, o godz. 8 rano, k. 46. Д-р Марек Альтен тоді повідомив, що з Любліна було «виселено» його попередника на посаді голови юденрату, інженера Генрика Беккера, і д-ра Юзефа Зігфріда.

убивство такої великої кількості осіб у такий короткий проміжок часу¹⁴. Як зауважив Давид Зильберкланг, навіть якщо частина людей у люблінському гетто знала щось про табір смерті у Белжеці (і дізнавалася через поляків, яким платили, аби ті прямували услід за транспор- тами), то вже сам факт надзвичайної жорстокості, з якою німці про- водили «виселення» у Любліні, вів до того, що люди почали шукати можливостей порятунку, передусім ховаючись у найрізноманітніших укриттях на території гетто¹⁵. Схоже було в провінції Люблінського дистрикту. Одразу після акції в Ізбіці¹⁶ чи Краснику євреї, які залиши- лися на місці, намагалися дізнатися, що сталося з вивезеними бли- зькими. «Я і ще кілька євреїв винайняли одного залізничника, щоб він поїхав дізнатися, що сталося з нашими родинами. Він повернувся і розповів, що їх завезли до Белжеця, на бокову колію. Що там відбува- лося, було невідомо. Один українець йому розказав, що там усіх отрую- ють. Ми цьому не повірили»¹⁷.

Інформація про табір смерті у Белжеці почала швидко з'являтися також на території дистрикту Галичина, звідки теж привозили євреїв на смерть. І тут джерелом інформації були спочатку польські заліз- ничники, а потім перші втікачі із самого табору. У Львові, з якого ви- їхали також перші транспорти з депортованими, інформація про якийсь табір мала з'явитися вже за кілька (кільканадцять) днів після їхнього від'їзду. Доказом цього є збережені листи Генрика Шрагера, вислані на межі червня та липня 1942 р. зі Львова до президії Єврей-

¹⁴ Напевно, інформація про табір смерті у Белжеці дійшла до юденрату у Любліні. Її також мав Шама Граер, головний шпигун у люблінському гетто. У той же час, якщо йдеться про пересічних мешканців гетто, інформація про Белжець була доступною лише для невеликої групи осіб. Ще задовго до закінчення Другої світової війни вцілілі люблінські євреї і пізніше їхні діти пов'язували переважно Майданек, аніж Белжець, з місцем смерті своїх рідних. AIPN, GKBZHWP, Zk/I/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden nr 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 121–123; Розмова автора з Йозефом Дакарром, головою люблінського земляцтва в Ізраїлі, червень 2004 р.

¹⁵ Попри заклики ставитися до виселення як до позитивного заходу для виселених (як це робив люблінський юденрат в оголошеннях у гетто), небагато осіб наважувалося на такий крок. D. Silberklang, Żydzi i pierwsze deportacje z dystryktu lubelskiego, в: Akcja Reinhardt., s. 58, 62–64.

¹⁶ T. T. Blatt, Z porońców Sobiboru..., s. 44. Автор цих спогадів дізнався правду про Бел- жець від свого друга, який знав про те, що ізбіцькі євреї заплатили польському заліз- ничнику, аби він дізнався, що сталося з депортованими євреями з Ізбіці. Інформатор мав передати повідомлення, що євреїв у Белжеці вбивають за допомогою газу. Розпо- відали про це залізничники, які працювали у Белжеці, та за кілька днів до Ізбіці ді- йшло повідомлення, що в Белжеці у таборі чути сморід тіл, які розкладаються. Крім такої інформації, євреї в Ізбіці не хотіли вірити у трагічну правду про вбивство людей. Лише деякі наважувалися на спроби порятунку, наприклад, у криївках, які будували у будинках.

¹⁷ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/221, Relacja Nuchima Rozenela. Автор цього свідчення, записаного у 1947 р., під час нацистської окупації жив у Краснику. Під час першої акції у квітні 1942 р. він втратив дружину, яку вивезли до Белжеця. Її мали віді- брати як «здібну до праці», але у натовпі осіб, призначених до транспорту, вона про- бувала знайти дитину. Тоді німці її долучили до групи на вивезення.

ської суспільної самопомоги у Кракові з питанням про долю його батька Леона Шрагера: «18 березня ц.р. під час акції виселення забрали мого батька, Шрагера Леона, й до сьогоднішнього дня ми не знаємо місця його перебування. Хочу тут зазначити, що мій батько є хорошим фахівцем – бляхарем, має багаторічну практику, йому 48 років, ці деталі я подаю, щоб Ви могли зорієнтуватися під час надання адресів таборів, до яких могли мого батька направити, а я напишу до окремих керівників таборів запит про батька. Остання інформація з транспорту, в якому знаходився батько, була кілька днів після виїзду, 24 березня з Белжеця, звідки пізніше, мабуть, їх направили на різні місця праці»¹⁸.

Генрик Шрангер отримав з Кракова лише коротку відповідь, що президія ЄСС не має жодних адресів таборів¹⁹. Це була стандартна відповідь на такого роду запити.

Перші втікачі з табору смерті у Белжеці потрапили до населеного пункту на шляху Львів–Белжець вже у березні 1942 р. Це були Міна Астман і Малка Таленфельд, привезені транспортом з Жовкви. Вони були свідками вбивства кількасот жовківських євреїв, після чого їм вдалося втекти з табору та повернутися до рідного міста, в якому вони розповідали про пережите. Проте жодна з них не пережила війну²⁰. Також у ще більш близькому до Белжеця населеному пункті, у Рави-Руській, місцеві євреї знали про табір смерті вже після відправлення першого транспорту з цього міста. Про нього мала розповісти 80-річна втікачка, якій вдалося вистрибнути на вокзалі у Белжеці та повернутися до Рави-Руської. На жаль, джерело не називає її імені та прізвища²¹.

Однак відомості про долю депортованих у перших транспортах з окремих населених пунктів у дистрикті Галичина поширювалися лише серед обмеженого кола осіб, оскільки з повоєнних спогадів випливає, що навіть у населених пунктах, розташованих на залізничній лінії Львів–Белжець, люди спочатку не знали мети цих вивезень.

«Спочатку не було зрозуміло, куди і з якою метою їдуть. Випадки з вистрибуванням з вагонів були рідкісними. Проте через кілька тижнів, коли транспорти були щораз частішими і вже приблизно здогадувалися про їхню мету, вистрибування стало буденним явищем. Ставалися випадки, коли вагони взламивали. Більшість з цих нещасливців одразу падала від куль гестапівців або була тяжко поранена, не могла

¹⁸ AŻIH, ŻSS, 211/60, Poszukiwanie krewnych, List Henryka Schragera do Prezydium ŻSS w Krakowie z 1.VII.1942, k. 22. Дата надсилання цього листа свідчить про те, що попри інформацію, яка доходила до Львова, і де з'являлася назва Белжець, серед львівських євреїв усе ще існувала ілюзія, що депортованих вивезли на роботу, і їх турбувало лише те, що вони не отримували повідомлень від рідних.

¹⁹ Ibidem, Pismo Prezydium ŻSS w Krakowie do Henryka Schragera, 8.VII.1942, k. 24.

²⁰ G. Taffet, Zagłada., s. 28–29.

²¹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/4950b, Relacja Wolfa Sambola, k. 5.

тікати, вони чекали на смерть від рук української міліції або українського населення, яке холоднокрівно добивало їх з метою грабунку»²².

У самому Львові відомості про Белжець поширювалися, перш за все, завдяки інформації польських залізничників, які відправляли потяги з депортованими, але й далі не були відомі деталі того, що відбувалося у таборі. Одні повідомляли, що євреїв убивають за допомогою електричного струму, інші казали про газ, ще інші, що вивезених розстрілюють у лісах під Белжецем²³. Інформація про вивезення людей на смерть до Белжеця навесні 1942 р. дійшла аж до Станіслава. Тут джерелом інформації були також польські залізничники. Якщо єврейські мешканці Станіслава мали ще сумніви щодо мети депортацій, то паралельні до них у березні 1942 р. брутальні розстріли старих людей і дітей із сиротинця мали розвіяти значною мірою сумніви у тому, чи вижили вивезені. Зокрема, враховуючи те, що під час першої акції у Станіславі до транспорту забрали особливо багато старих людей і матерів з дітьми, яких було складно визнати здатними до роботи²⁴.

Переважна більшість відомостей про сам табір смерті почала доходити до єврейських громад у дистрикті Галичина влітку 1942 р., коли розпочалася основна хвиля депортації. Можна стверджувати, що із серпня того року знання про Белжець стало загальновідомим. Оскільки весною реакції на відомості про табір смерті у Белжеці були, передусім, недовірливими, то з літа зростала свідомість того, що єдиний спосіб порятунку від депортації – це добра криївка в гетто або втеча з гетто, та

²² Ibidem, 301/583, Relacja dr. Grossbarda, k. 3. Автор спогадів був лікарем у маленькому містечку Куликів, розташованому на трасі між Львовом і Белжецем. Подані ним відомості про щораз частіші втечі з транспортів, з одного боку, показують, якою була реакція євреїв на повідомлення про Белжець, а з іншого – підтверджують, що це знання, тим не менше, поширювалося у міру проведення вбивств.

²³ D. Kahane, *Lwów, w: Życie i zagłada Żydów polskich...*, s. 265; J. Gerstenfeld-Maltiel, *My private War...*, s. 98; S. Luft, *From the Depths, w: Alliance for Murder. The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*, red. B.F. Sabrin, New York 1991, s. 79. Останні процитовані спогади стосуються ситуації в Тернополі, вони були записані у 1943 р. Саломеєю Люфт-Охс. Авторка не дожила до кінця війни, проте після неї залишилися записки. Про табір смерті у Белжеці вона написала, що після депортацій у Тернополі висували різні припущення про те, що відбувалося у Белжеці (ніхто не мав жодних сумнівів у тому, що це була станція призначення для транспортів з Тернополя). «Припускається, що там вони були отруєні газом, інші говорили, що використовували електричний струм. Проте точно невідомо, як людей ліквідували». Версія про використання електричного струму для вбивства людей у таборі смерті в Белжеці ще довго утримувалася після закінчення Другої світової війни.

²⁴ VAL, В 162/4993, Слідство проти Ганса Крюгера, колишнього шефа СД у Станіславі, Показання Шимона Маргошеса, 14.III.1962; *ibidem*, Показання Біни Бідерман, 15.II.1962. Даючи показання в іншому слідстві колишні учасники 133-го резервного батальйону поліції стверджували, що діти з притулку в Станіславі були депортовані до табору смерті у Белжеці разом з іншими людьми. Приведення сиріт на залізничний вокзал було також дуже жорстоким. VAL, 208 AR-Z 267/60, Слідство проти Густава Енґліша, командира 133-го резервного батальйону поліції та інших, Показання Йозефа Меткі, 23.II.1962, t. 2, k. 351.

насамкінець – стрибок з транспорту²⁵. Восени 1942 р., коли знання про табір смерті у Белжеці стало досить поширеним у гетто Східної Мало-польщі, люди йшли до поїздів не так з багажем, як з пристроями, за допомогою яких вони могли б вибити дірку у підлозі чи стіні та втекти. «17 листопада 1942 р. під час акції вивезли мамусю, мене і бабусю. Нас завезли возами на станцію Клепарів і всадили до поїзду, який мав їхати до Белжеця. У Жовкві завантажили новий транспорт. Ці люди мали із собою пристрої, якими вони перерізали дроти віконної решітки. Багато вистрибнуло під час руху потягу, також мамуся, вона поранила собі ногу. За мамусею вискочив і я, я впав на голову та сильно покалічився. Бабуся була дуже набожною, вона не хотіла рятуватися, говорила, що, якщо її призначенням є смерть, то вона хоче загинути разом з іншими євреями. Мамуся втекла до гетто у Львові. Я лежав непритомний серед трупів людей, які невдало вистрибнули з поїзда»²⁶.

Про станцію призначення транспортів з дистрикту Галичина знали польські й українські жителі цих населених пунктів, з яких від'їжджали або теж проїжджали поїзди з депортованими. Шлях був позначений тілами «стрибунів» або «парашутистів», як їх називали самі євреї, він був видимий для кожного. Депортації відбувалися на очах місцевого неєврейського населення, яке також цікавилось тим, куди німці забирають євреїв²⁷.

«Ми їдемо пасажирським потягом з Рави-Руської до Львова в ясний сонячний день. З обох боків колії можна було раз на якийсь проміжок часу побачити тіла мертвих або поранених людей, які лежали неподалік й не могли встати, вони лежали або сиділи, часто не реагуючи на

²⁵ Про такі реакції згадують також учілілі євреї з різних гетто з колишнього дистрикту Галичина. На повідомлення про те, що у таборі смерті у Белжеці вбивали тисячі людей з інших населених пунктів, у цих містах і містечках, куди акції ще не дійшли, спочатку з'явилися пригнічення та страх, які сковували перед діями, і потім багато людей намагалося шукати різних способів порятунку. Найчастіше пробували знайти контакти на арійському боці, та, коли це виявлялося неможливим, вони намагалися будувати укриття на випадок акції. AŻIH, Relacje i wspomnienia ocalałych, 301/1912, Relacja Ignacego-Izraela Manberga, k. 11–12.

²⁶ Ibidem, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1652, Relacja Hieronima Majzlisza. Автор свідчення у 1942 р. мав 8–9 років. Біля колій його знайшли працівники Єврейської служби порядку з Жовкви. Він там перебував два тижні у шпиталі в гетто, поки його не знайшла матір. Разом з нею він потім переховувався на «арійських» паперах у Львові.

²⁷ W. Antochów, W Czortkowie i okolicy..., в: Czarny rok... Czarne lata, oprac. W. Śliwowska, Warszawa 1996, s. 144–145. У цих спогадах можна знайти фрагмент, який описує депортацію євреїв з Чорткова, під час якої жителі цього міста могли без жодних перешкод спостерігати як марш колони євреїв до залізничної станції, так і сцени того, як брутально німці вводили їх до вагонів. Як зауважив автор: «Гітлерівці не розганяли на товп, серед якого перебував і я». Ця трагічна сцена справила на автора спогадів надзвичайно сильне враження. Неєврейські мешканці Чорткова знали від залізничників, куди їдуть транспорти з євреями. Вони бачили також інші транспорти, які проїжджали Чортків, які рухались лінією Тернопіль–Заліщики. Веслав Антохув став тоді свідком очікування такого поїзду смерті, оскільки навколишні мешканці після його поїзду шукали на коліях гроші та коштовності, що їх викидали євреї.

поїзд, який їхав. Це євреї, які намагалися втекти з транспорту до Белжеця і в яких стріляли охоронці. Ми бачимо неодноразово такі транспортні вагони, які проїжджають Горинець. Два запломбованих товарних потяги, вікна вкриті кільчастим дротом, а за ними нажахані обличчя й бліді очі. Крики та благання води, якої не можна давати, бо охоронець стріляє без попередження. На вагонах цифри крейдою, які означають кількість дорослих і через ризик кількість дітей, переважно близько сотні або дещо менше. В яких умовах мусили їхати ці люди!

Раптом у поїзді, яким я їду, чутно постріли. Це пасажирський вагон «Nur für Deutsche»²⁸ вигадали собі розвагу – стріляють до все ще живих лежачих і сидячих по обидві сторони колії. Люди присідали, ми старали[ся] не бачити і не чути... Був ступор від довготривалого терору»²⁹.

Очевидно, як вже згадувалося, найбільше деталей про табір смерті знали жителі Белжеця та навколишніх населених пунктів. Від них ця інформація поширювалася далі. Багато бачили також люди з пасажирських поїздів, що йшли через Белжець, які неодноразово бачили поїзди з депортованими, які стояли на белжецькій станції. Неодноразово траплялося, що на очах ошелешених від переляку пасажирів охоронці з вартової роти або німці, які обступали депортаційні потяги на станції, відкривали вогонь до євреїв, які намагалися вистрибнути³⁰. На кілька кілометрів було чути також сморід тіл, що розкладаються, особливо у літні місяці. Якщо на початку існування табору смерті у Белжеці люди з пасажирських поїздів пробували виглядати у вікна, щоб підглянути місце страти тисяч євреїв, то в пізніший період, якраз з огляду на страшний сморід, вікна у поїздах зачинялися за кілька кілометрів перед Белжецем³¹.

Не бракувало також осіб, які для вигоди йшли слідом за євреями, котрі вистрибували з транспортів. Це відбувалося не лише у дистрикті Галичина, де буденною справою було піймання «стрибунів» населенням, яке жило поблизу залізничних колій³², а й в самих околицях Белжеця: «Варто також згадати, що вздовж лінії Белжець–Звезинець крутилося немало шпигунів, шакалів у людському тілі, готових зрадити чи вбити для вигоди, зрештою просто жадібних людей, які збирали

²⁸ З нім. «тільки для німців» (прим. ред.).

²⁹ J. Maryński, Czarny rok, czarne lata, w: Czarny rok., s. 350–351.

³⁰ J. Peter, W Bełżcu., s. 191.

³¹ Ibidem, s. 196.

³² У дуже багатьох спогадах осіб, які вистрибували з поїздів, що їхали з дистрикту Галичина до табору смерті у Белжеці, з'являється інформація про те, що вони були не лише під загрозою охоронців, які стріляли з вагонів, а й також українців, які ловили втікачів з метою їхнього пограбування, а потім передачі їх до української поліції. Неодноразово траплялося, що євреїв, які стрибали з вагонів, вбивали безпосередньо на колії. Так було, наприклад, в околицях Куликова на залізничній лінії Львів–Белжець, де українське населення з навколишніх сіл мало вбивати «стрибунів» з метою пограбування. AZIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/583, Relacja dr. Grossbarda.

предмети, викинуті з транспортів. Це були переважно листи, написані різними мовами, навіть грецькою, документи, книжки, часто релігійні, нерідко гроші, біжутерія тощо»³³.

Деяка інша ситуація була у Краківському дистрикті, де відомості про табір смерті у Белжеці доходили зі значним запізненням, чи навіть до кінця війни багато людей не розуміло, що сталося з депортованими євреями. Це не означає, що така інформація не доходила до гетто у Кракові, Перемишля чи Ряшева. Варто сказати, що депортаційна акція у Краківському дистрикті розпочалася лише на межі травня і червня 1942 р., євреї і поляки, які жили на цій самій території, попри те, що до них доходила інформація про виселення у сусідніх дистриктах, не знали, куди цих людей виселяють. Коли депортації розпочалися на їхніх власних теренах, про табори смерті тут ще ніхто не чув. Навіть якщо доходили якісь відомості, то ніхто в них не хотів вірити. Показовим є запис Галини Нелькен, яка перебувала у краківському гетто, про першу акцію у Кракові. Вона його записала 1, 4 і 8 червня 1942 р.

«Немає відомостей з транспорту, крім того те, що у переповнених, зачинених товарних вагонах люди вже на станції ще до відправлення поїзду мліли від нестачі повітря та води. [...] Під час виселення малих містечок і сіл людей тримали на полі по кілька днів, до того як надійдуть пусті вагони. А у Мшані-Дольній у людей відбирали речі та потім усіх застрелили. Хоча це мало бути переселення на роботу до України або Росії»³⁴.

Схоже незнання панувало серед євреїв у підкраківських містечках, звідки доходила інформація про те, що спочатку у Кракові, а потім у Тарнові відбулися брутальні виселення. Ще на початку липня 1942 р. дуже багато людей не знали, куди вивезли євреїв з Кракова на межі травня і червня. Коли у липні розпочалася наступна хвиля депортацій з Краківського дистрикту, все ще не було точно відомо, що сталося з вивезеними євреями. Таку ситуацію можна було спостерігати в околицях, які знаходилися на значній відстані від табору смерті у Белжеці, наприклад, у Величці чи Горлиці³⁵.

³³ J. Peter, W Bełzcu..., s. 193.

³⁴ H. Nalken, Pamiętnik z getta w Krakowie, Toronto 1987, s. 299. Авторка спогадів дізналася про табір смерті у Белжеці лише після війни.

³⁵ У збереженому в архіві Державного музею в Майданеку «Щоденничку» Ірени Глюк, єврейської дівчини-підлітка з Кракова, яка в роки окупації жила у Величці, можна знайти багато записів з літа 1942 р. на тему акцій у Кракові, Тарнові та Перемишлі. У Кракові та Перемишлі Ірена Глюк мала родичів і друзів. Про депортованих з краківського гетто на межі травня та червня 1942 р. авторка зробила запис 5 липня: «Про цих людей, яких вивезли з Кракова, нічого невідомо. Мабуть, вони десь вмирають у таборах». 30 липня вона отримала прощальний лист від своєї подружки Цесі Лаксер з Перемишля, яка думала, що з нею і родиною станеться щось погане. Депортацію її подружки через кілька днів підтвердила інша перемишльська подружка Ірени Глюк. Авторка «Щоденничка», ймовірно, не пережила акції у Величці, яку провели 25.VIII.1942 р. Записи в її щоденнику закінчуються 19 серпня. В інших спогадах, запи-

Це, ймовірно, приклад загального знання серед середньостатистичних жителів гетто. Для привілейованих осіб, таких як члени юденратів чи працівники Єврейської суспільної самопомоги, певно, деякі відомості про Белжець могли доходити одразу після перших депортацій. Могли, проте не мусили, доказом чого є повоєнні спогади д-ра Міхала Вейхерта, очільника Єврейської суспільної самопомоги у Кракові. Він у них писав, що у Кракові ходили якісь чутки про Белжець, але, як випливає з тексту, в них не було нічого конкретного. Було також відомо, що поїзди з «виселеними» з Кракова їдуть у напрямку Тарнова, тобто на схід³⁶. Самі німці розносили чутки, що виселенці з Кракова потрапили до України та що вони перебувають у добрих умовах. Лише через кілька місяців почала з'являтися інформація про Белжець, в яку, однак, вірило небагато осіб. Схоже, як і в інших дистриктах, люди намагалися дізнатися щось більш конкретне, і траплялося, що вони висилали за транспортом довірених поляків або рідних, щоб вони перевірили, що сталося з «виселеними»³⁷. Зрештою, до краківського гетто дістався дантист Бахнер, який утік з табору смерті у Белжеці та розповів про трагічну долю депортованих туди краківських євреїв. Однак і надалі у гетто мало хто хотів вірити у такі страшні новини. Крім того, краківські євреї, які на рік раніше були свідками виселень до провінції, зокрема, до Люблінського дистрикту, перебували в омані, що кожна така акція має на меті переселення тих, хто не працює, до інших гетто. А людей з більшим відчуттям реалізму охоплювала апатія та відречення, яке часто вело до самогубств³⁸.

саних Бланкою Розенберг вже після війни, міститься інформація про депортації у серпні 1942 р. її батьків і її малого сина з Горлиць до табору у Белжеці. Авторка спогадів тоді перебувала у Коломиї, у дистрикті Галичина, де з весни цього року вже після першої акції вона знала про табір смерті у Белжеці. За кілька днів після вивезення її рідних вона отримала лист від знайомої польки з Горлиць з проханням перевірити сільські господарства в околицях Белжеця, куди, як ходили чутки, мали потрапити депортовані горлицькі євреї. Бланка Розенберг прокоментувала це лише твердженням, що «у Коломиї не було ілюзій щодо Белжеця» і вона мала лише надію, що її мама і син померли ще до прибуття до табору. АРММ, Pamiętniki, relacje, ankiety byłych więźniów, VII/O-108, Irena Glück, Dzienniczek (Kraków 1939–1942), k. 348, 349, 353, 355, 357; B. Rosenberg, To Tell at Last..., s. 56.

³⁶ АЖІН, Pamiętniki, 302/25, Pamiętnik dr. Michała Weicherta, cz. 2, k. 48, 66. Багато дослідників Голокосту ставляться до записок Вайхерта з великими сумнівами щодо їхньої правдивості й автентичності. Оскільки Вайхерт згадує про концентраційні табори Аушвіц і Майданек і про табори праці для євреїв у Люблінському дистрикті, між іншими про Понятову чи Травники, то викликає подив той факт, що він не чув про табори смерті, або якщо щось чув, то він не мав про них більше інформації.

³⁷ Феліція Іммерглюк-Касперська у своєму свідченні від 1949 р. розповідала, що одразу після першої акції у Кракові, під час якої забрали її батьків і сестру, її старший брат пішов дорогою транспорту та дійшов до самого Белжеця. Тут від жителів він дізнався, що людей привозять до табору, вбивають у газових камерах по 800 осіб, а тіла спалюють. Він урешті і сам чув сморід спалюваних тіл. Авторка свідчення не зазначила, чи вони своїм знанням поділилися ще з кимось у гетто. АЖІН, Relacje i zeznanie ocalałych, 301/4273, Relacja Felicji Immerglück-Kasperskiej, k. 4.

³⁸ T. Pankiewicz, Apteka w getcie..., s. 128–132.

Якщо йдеться про спогади вцілілих євреїв з колишнього Краківського дистрикту, то лише в деяких з них є згадки, що вказують, що відомості про Белжець доходили й сюди. Наприклад, у Бохні після першої акції у серпні 1942 р. до гетто дійшли картки, які викидали депортовані з потягів. Серед них мала бути також картка, вислана із самого Белжеця з описом убивства всіх людей з транспорту³⁹. Однак загальне знання обмежувалося двома речами: що депортаційні поїзди їдуть на схід і що ніхто з людей, яких забрали, не надіслав до своїх близьких будь-яких повідомлень.

Свідками депортацій були також поляки. У разі збережених польських спогадів з часів нацистської окупації, особливо тих осіб, хто жили на території Краківського дистрикту, також можна спостерігати, що значна їхня кількість попри те, що містила факт депортацій євреїв, не обов'язково знала, куди цих людей вивозять. Це стосувалося насамперед усіх людей, які жили за кількості кілометрів від Белжеця, наприклад, у Кракові. Що ближче до табору смерті, то більше про нього знали. Можна також помітити на підставі записів Францішка Котулі, рясівського хронікаря часів окупації, вже цитованого у цій книзі. Про табір смерті у Белжеці він дізнався протягом неповного місяця після перших депортацій з Кракова й Тарнова. Транспорти з вивезеними євреями зрештою проїжджали Рясів, що він також записав у своїх спогадах, але на той час він ще не знав їхньої станції призначення⁴⁰. Тоді як 26 червня 1942 р. він записав у своєму щоденнику: «Невідомо, чи євреї знають вже про чутки у зв'язку з цими вивезеннями з Кракова й Тарнова. Транспорти направлялися до Белжеця, де мають бути організовані величезні газові чи електричні камери. В них масово вбивають людей, а далі спалюють на попіл без сліду. Ось що означає німецька винахідливість...»⁴¹.

Францішек Котуля, попри те, що чув про Белжець, до кінця не був упевнений, чи ці відомості правдиві, про що свідчить тон його записів. Другий раз Белжець він згадував, коли з Ряшева виїхав перший транспорт із місцевими депортованими євреями: «Скрізь говориться, що німці вивозять євреїв до Белжеця, де їх убивають газом чи струмом. Залізничний машиніст, який вів цей перший поїзд, розповідав, що приїхав на якусь станцію біля Рави-Руської. Там йому відчепили локо-

³⁹ I. Zelinovsky, *Ghetto Bochnia. On the Trail of the Family I Knew*, b.m.w, 1995, s. 13. Про картки з повідомленнями з околиць Белжеця, які дійшли до Бохні, згадує також Сара Розен – таку картку їй мала показати подружка. Реакцією обох жінок на ці повідомлення стало рішення про те, що вони не будуть розповідати про це своїм рідним, щоб їх не тривожити. S. Rosen, *My Lost World. A Survivor's Tale*, London 1993, s. 179–180.

⁴⁰ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich..*, s. 94.

⁴¹ *Ibidem*, s. 103. На жаль, автор цього щоденника не назвав, звідки він черпав знання про табір.

мотив і наказали від'їхати. Коли він повернувся через кілька годин, вагони вже були пустими»⁴².

Вже після закінчення акції в Ряшеві він описував настрої, що панували у гетто, де євреї, які все ще там залишалися, питали про долю вивезених. Він стверджував, що багато осіб перебувало в омані, що, можливо, чутки про Белжець є брехнею. Мали також з'явитися чутки про те, що від депортованих приходили якісь поштові листівки, які доводили, що люди все ще живі⁴³. Варто зазначити, що Францішек Котуля цікавився всім, що мало відношення до ситуації євреїв у Ряшеві й інших населених пунктах під німецькою окупацією, і він міг спеціально збирати інформацію про те, що відбувалося з тими, кого німці вивозили з міста. Набагато більш лаконічними є записки авторів двох окупаційних краківських щоденників, Адама Камінського й Едварда Кубальського. Вони обидва були свідками «виселення» євреїв з Кракова й навіть знали про транспорти, що проїжджали Краків, «на схід». Але у жодного з них не з'являється назва Белжець, тому можна припустити, що обидва мали доступ до конспіраційної преси, тому бодай з неї вони могли знати про табір смерті. Едвард Кубальський у червні 1942 р. занотував новину, яка, ймовірно, тоді з'явилася у Кракові, що місцевих євреїв вивозять до Ізбиці на Люблінщині. Він чув теж, що дійшло до вбивства люблінських євреїв, але у Кракові знали, що євреї у Любліні чисельністю 40 000 мали бути розстріляні. Водночас він мав сумніви, чи ця цифра не є завищеною⁴⁴.

Другий автор, Адам Камінський, занотував вивезення євреїв з краківського гетто та брутальний спосіб, в який його було організовано. Він також згадував про акції проти євреїв на підкраківській провінції, але з його записів не зрозуміло, чи він знав, куди цих людей вивозять⁴⁵. Це може свідчити також про те, що він не цікавився знаходженням точної інформації про мету депортацій євреїв або для нього було очевидним, що німці вивозять цих людей на смерть, тому про це просто не писав.

Дуже швидко табором смерті у Белжеці зацікавилася польське підпілля, яке здобуло досить детальну інформацію про це місце. На момент початку депортацій до Белжеця з Любліна та Львова, розвідка Армії Крайової не ототожнювала їх з місцевим табором смерті. У перших звітах про ситуацію у цих містах йшлося про масові страти

⁴² Ibidem, s. 114, запис від 10.VII.1942 р.

⁴³ Ibidem, s. 121, запис від 21.VII.1942 р.

⁴⁴ E. Kubalski, Niemcy w Krakowie. Dziennik 1.IX.1939–18.I.1945, red. J. Grabowski, Z.R. Grabowski, Kraków-Budapeszt 2010, s. 215, запис від 5.VI.1942 р.

⁴⁵ A. Kamiński, Diariusz podręczny 1939–1945, oprac. A. Palarczykowa, J. Stosik, Warszawa 2001, s. 132, 134, 135, 159, 163, 191, записи від 1, 3, 6.VI, 29.VII, 30.VIII, 2.IX, 28.X, 3.XI.1942 р.

євреїв⁴⁶. Ще на початку квітня 1942 р. згадувалося про те, що транспорти з депортованими євреями з Любліна та Люблінщини направлялися німцями до Белжеця, але розвідка польського підпілля не мала тоді точних відомостей, що ставалося з людьми, які туди потрапляли⁴⁷. У збережених з того часу звітах польської розвідки немає припущень про те, що могло статися у Белжеці з вивезеними люблінськими євреями. Порівнюючи за Адамом Пулавським відомості розвідки польського підпілля про подальшу долю вивезених євреїв, можна лише припускати, що вона не базувалася на тих самих джерелах, з яких інформацію про Белжець дістав д-р Зигмунт Клуковський зі Щебрешина або євреї з населених пунктів, розташованих поблизу табору. Можливо, до членів розвідки АК доходила якась інформація про табір смерті у Белжеці, але її лише намагалися ретельно перевірити.

Перший детальний рапорт про белжецький табір вже у квітні 1942 р. підготувала розвідка Комендатури Армії Крайової люблінського округу. У цьому рапорті, який завдяки Головній комендатурі АК був швидко поширений у конспіраційній пресі (його зміст опублікували у травні 1942 р., а фрагменти, які до нього увійшли як часткові рапорти, вийшли в «Інформаційному бюлетені», головному пресовому виданні Головної Комендатури АК, вже 28 квітня 1942 р.⁴⁸), містилася дуже детальна інформація про долю єврейських транспортів, скерованих до Белжеця. Інформація походила від тамтешніх залізничників. На базі спостережень, що до табору привозять тисячі євреїв, але звідти ніхто не виходить, що не постачають туди продукти і що табір є замалий, щоб вмістити в собі так багато в'язнів, і насамкінець той факт, що там чути сморід тіл, що розкладаються, було зроблено висновок, що це табір смерті. Для розвідки АК таємницею залишався лише спосіб, яким німці виконували масове вбивство. У рапорті було подано три гіпотетичні методи вбивства: електричним струмом, за допомогою газу або у вакуумній камері⁴⁹. Варто також зазначити, що цей рапорт містив дуже детальну інформацію про табір. Було відомо навіть прізвище його коменданта – «гауптмана Вірта». Більше того, були спроби порахувати, скільки людей було вбито у таборі до 13 квітня 1942 р. Розвідка АК тут виразно базувала свої дані на даних від польських залізничників, які подавали інформацію, що до табору мали вислати 52 транспорти й у

⁴⁶ A. Puławski, *W obliczu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozu zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009, s. 295, 297–299.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 300.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 311.

⁴⁹ I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939–1944*, cz. 2: *Dokumenty*, Lublin 1971, s. 34–35; J. Marszałek, *Rozpoznanie obozów śmierci...*, s. 38–39.

кожному з них в середньому було по 1500 осіб⁵⁰. У цьому рапорті містилися також скарги євреїв на поляків, які відмовляли їм у допомозі тоді, коли перші намагалися сховатися під час вивезень. Також ніхто з польських жителів Белжеця не хотів давати єврейським посланцям точного доказу, що у місцевому таборі вбивають людей. За таку інформацію євреї мали пропонувати великі суми грошей⁵¹. Можливо, це було пов'язано з тим фактом, що отримання такого доказу вимагало би входу на територію табору, а це для поляків не було можливим і загрожувало смертю. Також ця інформація могла бути звичайною пліткою.

У травні 1942 р. рапорти розвідки АК з Любліна і Томашева-Любельського вже були надіслані до Лондона. У той час зі Львова доходила інформація про депортації тамтешніх євреїв, і дуже швидко розвідка АК встановила, що метою депортації був табір у Белжеці⁵².

Варто підкреслити, що інформація, яка доходила з Польщі до «польського» Лондона про Голокост, стосувалася не лише самого табору смерті у Белжеці. У рапортах знаходилися відомості про табір смерті у Хелмні-над-Нерем, ситуації у віленському та варшавському гетто. Представники уряду Польщі у вигнанні та відділення єврейських політичних організацій намагалися зацікавити цими новинами британський та американський уряди. Ці дії вже принесли деякі результати у другій половині червня 1942 р., оскільки як у польській програмі Бі-Бі-Сі, так і в трансляціях інших радіостанцій подавалися відомості про табори смерті у Хелмні-над-Нерем та в Белжеці. Програми Бі-Бі-Сі мали сильно вразити євреїв у варшавському гетто, до яких інформація на цю тему дійшла. Це мало піднести їхній дух, оскільки вони припускали, що ніхто на світі не знає про їхню долю та навіть нею не цікавиться⁵³.

Особливо багато деталей про Белжець розвідка польського підпілля отримала влітку 1942 р., коли настав час найбільшої хвилі депортацій. Безсумніву, було розуміння, що транспорти зі Львова, Кракова, Тарнова чи Перемишля направлялися, власне, до цього табору⁵⁴. Інформація про депортації до табору смерті у Белжеці, як і про сам табір, збиралися місцевими філіями АК. Крім польських залізничників,

⁵⁰ I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej...*, s. 34–35. У рапорті містилася також інформація, що тіла вбитих у таборі євреїв перевозили до масового поховання за допомогою вузькоколійки.

⁵¹ A. Puławski, *W obliczu Zagłady...*, s. 320.

⁵² J. Marszałek, *Rozpoznanie obozów śmierci...*, s. 39.

⁵³ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939 – styczeń 1943*, tłum. A. Rutkowski, red. A. Eisenbach, Warszawa 1988, s. 395–396, 397, запис від 26 і 30.VI.1942 р. Те, що у світ пішла інформація про перші місяці вбивства польських євреїв, загалом не означало, що світ також сильно зацікавився цією проблемою.

⁵⁴ АЖІН, 230/135, *Informacja Bieżąca. Podziemna Agencja Prasowa, "Informacja Bieżąca"*, nr 26 (21), 17.VII.1942, s. 27; nr 34 (59), 15.IX.1942, s. 37–38; nr 37 (62), 5.X.1942, s. 52.

інформаторами були також працівники німецького окупаційного апарату й навіть один з німецьких членів залоги табору смерті у Белжеці, на що вказує цитований нижче рапорт.

Цей документ є важливим тому, що він був привезений до Лондона Яном Карським у цілій збірці рапортів, присвячених головним чином великій акції у варшавському гетто⁵⁵. Він датований 10 липня 1942 р. Невідомо, ким був німець, який надав таку інформацію конспіраційній польській розвідці. Фрагменти цього звіту були опубліковані у «Поточних новинах» від 3 серпня 1942 р. У них не йдеться про те, що ці відомості отримано від члена німецької табірної залоги, але подавалися факти, які вказують на те, що автор записок у конспіраційному часописі користувався оригіналом документа. Тут з'являється, що цікаво, інформація, ніби євреїв убивають за допомогою електричного струму. Тому можна лише здогадуватися, що німець-інформатор підпілля не розповів усі відомі йому секрети або що подані у записці факти походили від людини, яка могла мати контакт з якимсь членом табірної залоги, але при цьому не мала можливості випитати у нього всі деталі стосовно діяльності табору. Можливо, інформація, що дані про табір походять від члена табірної залоги, мала лише надати достовірності цьому документу. Німецьким членам залоги СС не дозволялося розмовляти про табір ні з ким стороннім, і вони старалися пильнувати, щоб відомості про те, що відбувається у таборі, не виходили через охоронців з вартової роти. Проте ці останні найчастіше були головним інформаційним джерелом для мешканців Белжеця, а відтак і для розвідки АК. Вони також, як і першоджерело інформації, розповідали деяким жителям Белжеця, що вбивство у таборі відбувається за допомогою газу⁵⁶. Більше того, у документі є натяк на те, що тіла перевозять до масового поховання вузькоколійкою. Наприкінці згадуються вартові-українці, які платили величезні суми грошей за алкоголь і статеві стосунки з жінками⁵⁷.

Згадка про вбивство євреїв у Белжеці за допомогою електрики (звідки б вона не взялася – вона була помилковою) та про вузькоколійку на території табору могла свідчити про те, що ця інформація походила ще з першої фази існування табору. Можливо, тут просто повторювалася частина інформації, яка тоді була поширена про сам табір. Водночас цей документ не містить таких речей, як, наприклад, звідки

⁵⁵ Archiwum Akt Nowych, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/II-28, Meldunek nadzwyczajny z miejsca tracenja Żydów w Bełżcu z 10.VII.1942, k. 105.

⁵⁶ AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Edwarda Łuczynskiego, 15.X.1945, k. 26. Лучинський дізнався про те, що в таборі смерті у Белжеці вбивають людей за допомогою газу внутрішнього згорання, від члена вартової роти Власюка, який дуже детально описав йому весь процес убивства.

⁵⁷ АЖИН, 230/135, Informacja Bieżąca. Podziemna Agencja Prasowa, "Informacja Bieżąca", nr 28 (53), 3.VIII.1942, s. 34–35.

приїжджали транспорти до Белжеця чи яка була кількість або склад табірної залози, хоча в першому повному рапорті розвідки Комендатури АК округу Люблін від квітня 1942 р. такі дані містилися. Можливо, розвідка польського підпілля не мала на той час таких відомостей про Белжець, що виглядає дивним, оскільки раніші номери «Поточних новин» подавали, що до табору направлялися транспорти з Краківського дистрикту. У контексті Белжеця подавалася інформація також про табір смерті у Собіборі й про те, що у самому Белжеці на початку червня 1942 р. нібито дійшло до бунту в'язнів⁵⁸. Врешті-решт, це друге повідомлення варто процитувати повністю, бо воно вказує на той факт, що підпілля АК намагалося встановити якнайбільше деталей про те, що відбувалося у Белжеці: «Табори смерті. Два головні табори в Генерал-губернаторстві – це Белжець і Собібор у владавському пов[іті]. Табір у Белжеці не працював в останній декаді травня, і це сталося з причини страшного смороду від розкладення трупів тисяч убитих, які були заледве присипані землею⁵⁹. З 3 VI табір знову почав працювати. Щодня приїжджають два транспорти: один о 6 ранку, другий о 16 після обіду. Кати одразу приступають до організації “дезінфекції та купання”, з якого вже ніхто не повертається живим. 13 VI відбувся перший місцевий бунт у таборі, коли євреї, викликані до вивезення трупів убитих жінок і дітей, побачивши страшне видовище (вони стояли в камері, тримаючись в обіймах за шию – це був останній передсмертний рух), накинулися на “Wachmannschaft”, що викликало тривогу для всієї залози та сутичку, в який загинуло 4–6 німців і фактично всі євреї. Кільком вдалося втекти.

По всьому Генерал-губернаторстві тривають убивства євреїв. З Краківська у другій половині VI вивезення охопили близько 4 тисяч. На місці розстріляли понад 150. У Тарнові 400, у Новому Сончі 500, у Лукові 20 (20 і 21 VII), у Щебрешині понад 70, у Білгораю понад 60, у Терногороді 48 і т.д. Ці цифри приблизні і лише вибіркові, подані як приклад за останні тижні»⁶⁰.

Ця стаття вийшла раніше, ніж обговорюваний вище «Надзвичайний звіт з місця вбивства євреїв у Белжеці». Чому частина цієї інформації не міститься в документах, що їх Ян Карський переслав у Лондон, зараз складно пояснити. У «Поточних новинах» міститься набагато більше достовірних деталей про табір, зокрема, про техніку вбивства, порівняно з «Надзвичайним звітом». Єдине, що там немає інформації, звідки розвідка АК отримувала відомості про табір, – про що, як раніше згадувалося, повідомлялося у конспіраційних матеріалах.

⁵⁸ Ibidem, “Informacja Bieżąca”, nr 26 (21), 17.VII.1942, s. 27.

⁵⁹ Скоріш за все, конспіраційна розвідка на змогла тоді поєднати факт зупинки масового вбивства у Белжеці з початком діяльності подібного табору у Собіборі.

⁶⁰ AŻIH, 230/135, Informacja Bieżąca. Podziemna Agencja Prasowa, “Informacja Bieżąca”, nr 27 (52), 27.VII.1942, s. 30–31. Інформація про бунт в'язнів у таборі смерті в Белжеці до сьогодні не перевірена.

Однак розвідка АК і Делегатура уряду Республіки Польща на Батьківщині мали розлогішу інформацію на тему функціонування табору смерті у Белжеці. Це не завжди були остаточно перевірені відомості, про що свідчить рапорт Департаменту інформації Делегатури уряду. У рапорті за період 16 липня – 25 серпня 1942 р. вже правдиво описано, що у таборах смерті у Белжеці, Собіборі та Треблінці II німці вбивали євреїв у газових камерах. Водночас запис про те, що до Белжеця мали приїжджати транспорти з варшавського гетто, є неправдивим⁶¹. Про транспорти євреїв з Варшави до табору смерті у Белжеці далі інформувалося до жовтня 1942 р., попри те, що на той час у варшавському гетто було відомо, що євреїв зі столиці вивозять головним чином до табору смерті у Треблінці⁶². Можливо, згадка про Белжець вказує на те, що цей табір смерті був настільки відомим, принаймні з його назви, що читачі рапортів не мали би сумнівів щодо того, що єврейських жителів Варшави вивозять на смерть. З іншого боку, це було повторення попередніх чуток, бо це напевно не була перевірена інформація. Інші записи у рапортах Делегатури уряду РП вказують на те, що, коли доходило до інформування про репресії, скоєні окупантами щодо польського населення, розвідка АК мала дуже докладну інформацію, навіть з Белжеця. У рапорті за період 11 жовтня – 15 листопада 1942 р. описано пацифікацію Жилки та Любичі-Королівської після пожежі стайні, в якій тримали коней коменданта табору смерті у Белжеці. Щоправда, в самому документі йдеться про пожежу на території табору, без наведення деталей, але правдиво зазначалося, що у відплату за цю пожежу, яку німці визнали актом саботажу, розстріляно кількадесят жителів вищезгаданих населених пунктів⁶³. У цьому ж документі є інформація, що табір у Белжеці розбудовувався й там будують нові бараки⁶⁴. Можливо, це було якимсь відголоском ранішої інформації, пов'язаної з перебудовою табору влітку 1942 р., яка могла дійти до Варшави, і її не було опубліковано до осені того року. Делегатура уряду РП інформувала також про табір смерті у Белжеці у контексті початку акції виселення на Замойщині. Тоді було подану одну неправильну

⁶¹ Pro memoria про ситуацію в країні в період 16 липня – 25 серпня 1942 р., в: Pro Memoria (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu RP na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim, oprac. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Koseski, Warszawa-Pułtusk 2004/2005, s. 218.

⁶² Звіт з ситуації в країні за період 26.VIII – 10.X.1942 р., в: *ibidem*, s. 250–251. У цьому ж звіті міститься інформація про депортації євреїв з Краківського дистрикту та Львова. Тим часом документ не наводить, куди німці вивозили цих людей. Можливо, доведення до відома читачів про масове вбивство євреїв на польських землях спиралося також на загальновідомість цього факту. Євреїв вивозили, але невідомо куди, принаймні у Краківському дистрикті.

⁶³ Pro memoria про ситуацію в країні за період 11 жовтня – 15 листопада 1942 р., в: *ibidem*, s. 256.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 272.

інформацію як щодо цього табору, так і до Собібору, німці направляли транспорти з виселеними поляками, «де, ймовірно, їх ліквідовано у газових камерах»⁶⁵. Це ствердження ґрунтовно підтверджує, що розвідка Делегатури уряду РП мала не до кінця перевірену інформацію, але у цих рапортах теж немає згадки, щоб такі неперевірені відомості якимсь чином верифікували.

У цьому ж рапорті, надісланому до Лондона 29 квітня 1943 р., знову йдеться про чергові депортації євреїв, цього разу в дистрикті Галичина, але знову не наведено, куди цих людей вивозять. Тоді як домінує інформація про табір смерті у Трєблінці⁶⁶. Про те, що Делегатура уряду РП не перевіряє агентурні відомості, які до неї доходили, або що розвідка АК чи Делегатура не має певної інформації, свідчить наступний рапорт за період 20 червня – 25 липня 1943 р. У ньому опубліковано, що раннім літом 1943 р., коли відбулася остаточна ліквідація гетто у Жовкві під Львовом, його останніх мешканців депортували нібито до Белжеця і Львова⁶⁷. Тим часом з грудня 1942 р. табір смерті у Белжеці більше не приймав транспорти, проте розвідка АК явно цього не знала або просто цим не цікавилася, оскільки в рапортах повторювалося, що протягом першої половини 1943 р. до табору смерті у Белжеці приїжджали наступні транспорти: «У Белжеці постійно відбувається страта вітчизняних і закордонних євреїв, привезених до тамтешнього табору смерті»⁶⁸.

Невідомо, чи розвідка АК взагалі не помітила того факту, що на той момент табір смерті у Белжеці вже не існував. Усі об'єкти на його території були розібрані у червні 1943 р., і складно припустити, щоб такий факт залишився непоміченим членами організації, якби табір смерті у Белжеці був у сфері їхнього зацікавлення. Також Делегатуру було б поінформовано, що через Белжець у цей час проїжджали лише транспорти з депортованими євреями, зокрема, львівськими євреями, що записано у наступному рапорті, в якому й далі наводилася інформація, що останніх жителів гетто у Львові німці вислали до табору смерті

⁶⁵ Pro memoria про ситуацію в країні. Генерал-губернаторство та Східні землі за період 25.III – 23.IV.1943 р., в: Pro Memoria., s. 340. У липні 1943 р. німці виселяли села у Білгорайському повіті. Частина виселеного населення перевозилася потягами на залізничну станцію у Белжеці. Багато осіб, які тоді знаходилися у вагонах, впізнавало місце та зі страхом припускало, що вони будуть убиті у белжецькому таборі смерті, не знаючи про те, що на той час табір вже було ліквідовано. У реальності після кількогодинного стояння у Белжеці транспорти з виселеними поляками направлялися до Любліна, де людей розміщували у концентраційному таборі у Майданеку, а ще за кілька тижнів більшість осіб було депортовано на примусові роботи до Німеччини, хоча ще частину звільнили з табору.

⁶⁶ Ibidem, s. 322–323.

⁶⁷ Pro memoria про ситуацію в країні. Генерал-губернаторство та Східні землі за період 20.VI.– 25.VII.1943 р., в: Pro Memoria., s. 408.

⁶⁸ Ibidem, s. 409.

в Белжеці⁶⁹. Однак це повідомлення без проблем міг перевірити кожен залізничник з белжецької станції.

Дивно, що у рапортах АК не згадується про спалення тіл. Схоже на те, що далі повторювалася загальна інформація, яка доходила до Варшави радше у формі пліток, аніж у формі перевірених агентурних відомостей. Це також свідчить про те, в який спосіб сприймали Голокост. Про нього потрібно було інформувати, оскільки він відбувався на очах польського суспільства та за короткий проміжок часу масово вбили десятки тисяч людей, що не могло залишитися у тіні. Проте, коли порівнювати інформацію у рапортах польського підпілля тему про репресії проти поляків, в яких повідомлялося навіть про невеликі страсти, і надіслані відомості про єврейські депортації, може скластися враження, що ця друга подія виходила на другий план і до неї ставилися як до загальної проблеми. Навіть факти про відправлення поляків на примусові роботи до Райху описувалося більш детально.

Усі згадані рапорти Делегатури надсилалися до Лондона, й інформацію, яка в них містилася, готували для окремих документів для урядів союзників. Як видно, у надісланих матеріалах з окупованої країни містилася неперевірена інформація, про що свідчить цитований вище «Надзвичайний звіт».

Як вже згадувалося, «Надзвичайний звіт» був у складі цілої колекції документів, які стосувалися головним чином депортацій з варшавського гетто, які до Лондона привозив Ян Карський у своїй кур'єрській пошті. Багато років існувала думка, що Карський був наочним свідком того, що відбувалося у таборі смерті у Белжеці. Зрештою, він сам так думав. З іншого боку, коли Ян Карський вже дістався до Лондона, то про місце, в якому він перебував і бачив брутальну підготовку транспортів, він розповів, що це був «роздільний табір», розташований в околицях Белжеця – 12 миль від села. Лише у 1944 р. він почав його ототожнювати із самим Белжецем. Через багато років було встановлено, що насправді Ян Карський був в Ізбіці-Любельській, де бачив момент формування та відправлення чергового транспорту до табору смерті неподалік⁷⁰. На той час в Ізбіці існувало транзитне гетто, в якому перебували тисячі польських і закордонних євреїв, що їх німці тримали там лише для того, аби згодом депортувати до таборів смерті у Белжеці та Собіборі. Також невідомо, чому в пізніші часи Карський стверджував, що був у самому Белжеці. Вочевидь, що він дізнався про тамтешній табір смерті та подібні відомості переказав польським і

⁶⁹ Pro memoria про ситуацію в країні. Генерал-губернаторство та Східні землі за період 26.VII. – 26.VII.1943 р., в: Pro Memoria., s. 436. У рапортах про депортації зі Львова до Белжеця влітку 1943 р. посилалися на інформацію, яка надійшла зі Львова. Дивує, що розвідка АК у Львові, яка знаходилася всього за 90 км від Белжеця, на той час не мала відомостей про те, що табір вже тоді був ліквідований.

⁷⁰ E. T. Wood, S. M. Jankowski, Karski. Opowieść o emisariuszu, tłum. J. Piekło, P. Pierkowski, J. Pawlikowska-Czubak, Kraków-Oświęcim 1996, s. 151–152.

єврейським партнерам у Лондоні. Можливо, він хотів зробити надійною ще більше інформації, яку передавав з батьківщини, оскільки у «Надзвичайному звіті» цієї інформації було відносно небагато та, по суті, повторювалися відомості, що на той момент були загальнопоширеними. Можливо також, що у пізніший період «роздільний табір» злився в його пам'яті з табором смерті у Белжеці.

Проте варто підкреслити, що старання Карського повідомити про Голокост і, зокрема, про табір смерті у Белжеці офіційних польських посадовців у Лондоні та представників союзницьких урядів були напевне найбільш інтенсивними діями на той час з польського боку. При цьому інтенсивність цієї діяльності виходила зі страшних фактів, свідком яких був Ян Карський у Польщі, а не знання, яке мав польський уряд у вигнанні на цю тему. Це саме Ян Карський домігся зустрічі не лише з польськими та єврейськими політичними лідерами в Лондоні, а й також з британським міністром закордонних справ Ентоні Іденом та президентом Сполучених Штатів Франкліном Делано Рузвельтом⁷¹.

Польський уряд у вигнанні в Лондоні передавав інформацію, отриману від Яна Карського, а також надіслану до Великої Британії польським підпіллям британським розвідувальним службам, і намагався втрутитися дипломатичними засобами, щоб викликати інтерес союзників до цієї трагічної справи.

На основі звітів розвідки, які пересилалися з країни, на початку 1943 р. у Лондоні було опубліковано доповідь про Белжець, яка *in extenso* повторювала «Надзвичайний звіт» з документів, переданих Карським: «Відповідно до інформації німця, який працює у місці страти, воно знаходиться у Белжеці біля станції і загороджене заплутаним кільчастим дротом. Всередині дротів і навколо його охороняють українці. Страта відбувається у такий спосіб: поїзд з євреями після прибуття на станцію у Белжеці – бокова колія під'їжджає до кільчастого дроту місця страти, де відбувається зміна залізничної обслуги. Від дротів потяг ведуть німецькі машиністи до пункту висадки, де закінчується

⁷¹ Ibidem, s. 204–209, 230–234, 244–252. Зустріч з Ентоні Іденом відбулася на початку 1943 р. Влітку 1943 р. Ян Карський перебував у Сполучених Штатах. Перед прийомом у президента Рузвельта він зустрівся з Феліксом Франкфуртером, американським суддею Верховного суду, однією з найбільш впливових постатей публічного життя у США. Власне, під час цієї зустрічі Франкфуртер, підсумовуючи свідчення Карського про переслідування євреїв у Польщі, мав розповісти Яну Цехановському, послу Республіки Польща у Вашингтоні: «Пане после, я не говорив, що цей молодий чоловік бреше. Я сказав, що я не можу йому повірити, і в цьому полягає різниця». Це, напевно, найбільш вдалих вислів, який характеризує ставлення євреїв у Сполучених Штатах чи тодішній Палестині, а також союзників до питання Голокосту. Водночас потрібно додати, що під час зустрічей з британськими й американськими лідерами Карський переказував загальну інформацію про ситуацію в окупованій Польщі, польському підпіллі, суспільних настроях або почуттях поляків на тему польсько-радянських відносин. Складається враження, що дуже часто його шокуючі розповіді про долю євреїв в окупованій країні були скоріше його шляхетною ініціативою, ніж виконанням інструкцій, наданих йому польським урядом у вигнанні в Лондоні.

колія. Після висадки чоловіки йдуть до бараку праворуч, жінки до бараку ліворуч, де вони роздягаються нібито для купання. Після роздягання обидві групи йдуть до третього бараку з електричною плитою, де відбувається страта. Далі трупи вивозять залізницею до рову з глибиною 30 м, який знаходиться за дротами. Цей рів копали євреї і їх усіх стратили. Українську варту, яка несе службу, після завершення акції мають стратити. Українці-вартіві переповнені грішми та пограбованими коштовностями, за літр горілки платять 400 злотих, а за стосунки з жінкою 2000 плюс прикраси»⁷².

Довгий період часу чутки про вбивство євреїв у Белжеці за допомогою електрики ходили навіть у Польщі. Просто ніхто не був у стані знайти більш точну інформацію, зокрема, у населених пунктах неподалік від табору. Проте у 1943 р. у рапорті, опублікованому польським урядом у вигнанні у Лондоні, а саме Міністерством внутрішніх справ вже після видання «Надзвичайного звіту», знаходилася правдива інформація про те, що у таборі смерті «в околицях Белжеця» євреїв у групах по кількадесят осіб вводять до газових камер, в яких їх убивають, а потім їхні тіла спалюють. Рештки після спалення тіл мали використовуватися як натуральне добриво⁷³. На жаль, невідомо, на базі якого точнішого рапорту підпілля АК було отримано цю інформацію.

Польський уряд у Лондоні мав також інформацію, яка походила від утікачів з транспортів або тих, кому вдалося покинути Польщу з палестинськими паспортами на умовах обміну іноземних громадян. Ця інформація далі була опублікована у польській і єврейській пресі в Англії. Її пересилали також союзницьким урядам⁷⁴. І хоча відомості про Белжець, які подавалися через Бі-Бі-Сі, мали статус цілком офіційний, майже політичних декларацій британського уряду, союзники не зробили нічого, що могло б зупинити депортації до того чи іншого табору смерті. Згадуване вище перше повідомлення, подане через цю радіостанцію 26 червня 1942 р., в якій містилася інформація про табір

⁷² Dokument nr 318, Meldunek nadzwyczajny z miejsca tracenja Żydów w Belżcu z 10.VII.1942, в: Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 2: Czerwiec 1941–kwiecień 1943, red. T. Pełczyński i in., Szczecin 1989, s. 288.

⁷³ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 351. Копія цієї публікації знаходиться в архіві «Яд Вашем» й на неї посилається автор монографії на тему таборів операції «Райнхард».

⁷⁴ Ці польські євреї, які мали палестинські паспорти, могли в одиночних випадках покинути окуповану країну ще наприкінці 1942 р. Прибуваючи до Палестини, вони складали у тамтешніх нотаріусів або перед Центральним представництвом польського єврейства у Палестині обширні свідчення про ліквідацію гетто на польських землях. Вже тоді в інформації про галицькі гетто з'являється назва табору смерті у Белжеці як місця призначення депортаційних транспортів. Див. статтю: Tragedia Żydów polskich, в: Żydzi polscy w służbie Rzeczypospolitej, oprac. A.K. Kunert, A. Przewoźnik, t. 2: Żydzi polscy w służbie Rzeczypospolitej 1939–1945. Wybór źródeł, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002, s. 30. Ця стаття є передруком з польсько-єврейського часопису, який видавався у Лондоні, «Żołnierz Polski – Żyd» з вересня 1943 р.

смерті у Белжеці, мала бути переломним моментом в інформуванні Лондоном і союзницькими урядами про трагедію євреїв у Польщі та взагалі в Європі. Після цієї програми з'явилися відповідні статті у британській та американській пресі, проте вони не знайшли широкого відгуку у читачів. Протягом наступних тижнів Бі-Бі-Сі провела такі програми за участю представників єврейських політичних партій при Національній Раді, як, наприклад, Шмуль Зигельбойм, псевдо «Артур», який озвучив питання відомого звіту «Бунду» від 11 травня 1942 р., направленою з Польщі до Лондона. У цьому звіті немає згадки про табір смерті в Белжеці, але є інформація про вивезення євреїв з Любліна «у невідомому напрямку» та про чутки щодо вбивства євреїв за допомогою газу⁷⁵. В принципі можна стверджувати, що єдиним позитивним аспектом програми в Бі-Бі-Сі та пресових публікацій у Великій Британії і меншою мірою в США було порушення тиші на цю тему⁷⁶.

Варто зауважити, що табір смерті у Белжеці, разом з табором у Треблінці, був одним з найбільш упізнаваних таборів смерті в Польщі. Але, на жаль, знання про нього, швидше за все, обмежувалося вузькими колами, пов'язаними з польським незалежницьким підпіллям і через нього з польським урядом у Лондоні. Складно сказати те ж саме про стан обізнаності польського суспільства. Напевно, знання про Белжець як місце вбивства євреїв було поширено, зокрема, серед поляків, на території Люблінщини та Львівщини. Потрібно підкреслити, що це було загальне знання, яке не поширювалося на інформацію, яку збирало польське підпілля. На жаль, багаторічна відсутність досліджень про белжецький табір смерті призводить до того, що сьогодні про нього можна дослідити лише через обмежену джерельну базу. Одразу після війни, вже під час самого Нюрнберзького процесу, про табір згадувалося, лише коли звинувачували найважливіших нацистських злочинців. Інформація про табір смерті у Белжеці тоді базувалася на знаменитому сьогодні рапорті Курта Герштайна⁷⁷.

⁷⁵ A. Puławski, *W obliczu Zagłady..*, s. 332–333.

⁷⁶ Більше про поширення інформації про Голокост у Великій Британії і в Сполучених Штатах див.: A. Puławski, *W obliczu Zagłady..*, s. 479–502.

⁷⁷ R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1933–1945*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2007, s. 321.

РОЗДІЛ 14

Курт Герштайн і його рапорт. Німецьке знання про табір смерті у Белжеці

Спроби інформування світу про Голокост, зокрема, і про табір смерті у Белжеці, з польської сторони приносили невеликі результати. Це не означає, що не було інших дій з поширення знання про цю тему. Виходили вони, як здавалося б, з найменш очікуваного боку, а конкретно – з Німеччини. По суті, це була ініціатива одного чоловіка, який, вражений тим, що він побачив у таборі смерті у Белжеці, вирішив, що має зробити все, аби поінформувати про це широке коло людей, у тому числі й тих, хто могли б повідомити уряди нейтральних країн і зупинити нацистську Німеччину в її злочинних діях. Такою людиною виявився Курт Герштайн, який у серпні 1942 р., перебуваючи на службі в СС як спеціаліст з гігієни, був направлений до Любліна із завданням перевірки, чи не давало би кращих результатів застосування циклону Б, ніж використання чадного газу¹. Наслідком його перебування у таборі смерті в Белжеці став так званий «рапорт Герштайна», який описував у шокуючий спосіб момент убивства одного з єврейських транспортів зі Львова. Цей документ відомий у чотирьох версіях, в яких Герштайн надавав дві різні дати свого візиту до Белжеця. У трьох це дата 17–18 серпня, коли він був у Белжеці, тоді як у четвертій він зазначає початок вересня 1942 р. У рапорті від 4 травня 1945 р. подається серпнева дата, й тоді сходилося б те, що Герштайн був свідком убивства євреїв з львівського транспорту. У вересні 1942 р. транспорті зі Львова до табору смерті у Белжеці вже не прибували.

¹ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 100.

У більшості публікацій, які цитують рапорт Герштайна, приймається його версія від 4 травня 1945 р.² У дійсності існують три тексти цього самого документа. Усі були написані у готелі Морен у Ротвайлі на території Німеччини, де Курта Герштайна затримали французи, які забрали його в полон наприкінці війни, перед його поверненням до Парижа. Дві перші версії рапорту з'явилися 26 квітня 1945 р. та були записані на машинці французькою мовою. Наступна, від 4 травня 1945 р., з'явилася німецькою мовою та призначалася для дружини Герштайна. Остання, від 6 травня 1945 р., знову була записана французькою³, і саме вона містить іншу дату візиту до Белжеця⁴. Крім цього, 26 квітня 1945 р. Герштайна допитували британські й американські військові слідчі. Під час цього допиту, який потім став доказовим матеріалом на процесі проти Освальда Поля⁵, він запропонував першу версію свого рапорту, записаного французькою мовою. У літературі вона датована 26 квітня 1945 р., тоді як у доказовому матеріалі на Нюрнберзькому процесі міститься нотатка «Дата рапорту – 5 травня 1943 р.»⁶. Усі ці версії відрізняються деталями, приміром, це те, що стосувалося візиту Герштайна до Любліна за день до приїзду у Белжець, коли він зустрівся з Оділом Глобочником. Далі він поїхав до Белжеця у супроводі оберштурмбаннфюрера СС проф. д-ра Вільгельма Пфанненштілья, спеціаліста з гігієни в університеті у Марбургу. Професор Пфанненштіль у 1950 р. дав показання про своє перебування у таборі смерті у Белжеці й у важливій її частині він підтвердив те, що за п'ять років до того описав Курт Герштайн, але на відміну від останнього він не зазначив точну дату свого візиту до Белжеця, лише вказав, що це відбулося «влітку 1942 р.»⁷. У другому показанні, яке він склав через 10 років після першого, у зв'язку зі слідством проти Йозефа Обергаузера, Пфаннен-

² Ibidem, s. 101; L. Poliakov, I. Wolff, *Das Dritte Reich und die Juden*, Berlin 1955, s. 103–108; A. Krugłow, *Deportacja ludności żydowskiej..*, s. 110; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, t. 3, New Haven-London 2003, s. 1029–1030. Останній автор користувався рапортом, датованим 26.IV.1945 р. Версія, яка подає дати 17–18 серпня 1942 р., знаходиться як доказовий матеріал у слідчих матеріалах проти Йозефа Обергаузера. Польський переклад фрагментів цієї версії див.: Додатки. BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Рапорт Курта Герштайна, 26.IV.1945, t. 1, k. 35–40.

³ J. Schäfer, *Kurt Gerstein – Zeuge des Holocaust. Ein Leben zwischen Bibelkreisen und SS*, Bielefeld 1999, s. 206. Автор звертає увагу не лише на чотири версії рапорту, а й також на його записки, які, швидше за все, мали доповнювати безпосередній текст. Ці записки були зроблені 6.V.1945 р.

⁴ S. Friendländer, *Kurt Gerstein. The Ambiguity of Good*, New York 1969, s. XII–XIII.

⁵ Освальд Поль (1892–1951) – обергрупенфюрер СС и генерал військ СС, начальник Головного адміністративно-господарського управління СС (1942–1945). Був засуджений до смертного вироку на Нюрнберзькому процесі у справі адміністративно-господарського управління СС у 1947 р. (*прим. ред.*).

⁶ АРММ, Fotokopie i kserokopie, XIX-231, Proces Oswalda Pohla, t. 18, k. 70, 73.

⁷ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство у справі проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання проф. Вільгельма Пфанненштілья, 6.VI.1950, t. 1, k. 41–44.

штіль вже назвав конкретну дату спільного з Герштайном виїзду до табору смерті у Белжеці. За його словами, це мало статися 19 серпня 1942 р. Варто додати, що проф. Вільгельм Пфанненштіль тоді вже знав про рапорт Курта Герштайна⁸.

Ким був Курт Герштайн? У польській історіографії на тему Голокосту, попри цитування фрагментів рапорту, про його автора можна знайти небагато. Деякі деталі про нього можна відшукати в опублікованій кілька років тому книжці Рауля Гільберга, де свідчення Курта Герштайна досить ретельно описане⁹. Герштайн народився у 1905 р. у Вестфалії у багатодітній заможній протестантській родині. Його батько брав участь у Першій світовій війні. За переконаннями родина була націоналістична та монархічна. Вона без проблем прийняла прихід до влади нацистів у Німеччині. Сам Курт Герштайн вступив до НСДАП у 1933 р., так само як його батько та брати. У жовтні цього ж року він став членом СА¹⁰. Ніщо не вказувало на те, що Герштайн у майбутньому виступить з гострою критикою націонал-соціалістичного режиму. Він не був також занадто релігійною людиною, попри те, що навчав Біблії. Він займався різними професіями – був гірничим інженером, намагався вивчати медицину¹¹.

Перші проблеми з повним прийняттям нацистської ідеології Герштайн мав вже у 1936 р., коли його виключили з НСДАП унаслідок слідства, яке гестапо вело проти нього у зв'язку з його протестами проти антихристиянської політики нацистів¹². Насправді ж більшість протестантів, а також німецьких католиків прийняла більшою чи меншою мірою владу Адольфа Гітлера та його партії. Вони також сильно не виступали проти актів обмеження громадянських свобод у Німеччині, тим більше не протестували проти введення антиєврейського законодавства у 1935 р. Арешт і слідство проти Герштайна стали причиною його виключення з націонал-соціалістичної партії і зупинки його кар'єри як гірничого інженера. Другий раз його арештували у 1938 р.¹³

⁸ Staatsarchiv München, StanW 33033/4, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання проф. Вільгельма Пфанненштіля, 25.IV.1960, к. 776–781.

⁹ R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie...*, s. 319–322.

¹⁰ S. Friendländer, *Kurt Gersten...*, s. 22.

¹¹ R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie...*, s. 320.

¹² На той час Герштайн був членом протестантського молодіжного руху, який критично ставився до нацизму. Сауль Фрідлендер, який описував діяльність Герштайна у дуже позитивному світлі, стверджував, що він прагнув до розділення партійної діяльності від релігійної і він вважав, що політика не має впливати на його релігійні погляди. Його залученість у церковну діяльність мала йому розплющити очі на природу нацизму. У 1935 р. він організував публічний протест у Гагені проти виставлення антихристиянського мистецтва у місцевому театрі, за що його побили нацисти. Наступного року його арештувало гестапо за розповсюдження антинацистських листівок. Набагато більше дистанції до опозиційної діяльності Герштайна відчувається у розповіді Гільберга. S. Friendländer, *Kurt Gersten...*, s. 24; R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie...*, s. 319–320.

¹³ S. Friendländer, *Kurt Gersten...*, s. 45.

Під тиском батька на початку 1939 р. він повернувся до НСДАП, а на початку війни хотів вступити до армії. У 1941 р. він став членом Ваффен-СС і, як це описав Сауль Фрідлендер, на його рішення вплинула ідея розголошення злочинів режиму, та сам факт вступу до цієї організації мав обговоритися раніше у колі найближчої родини (він був вже тоді одружений) і серед своїх церковних друзів¹⁴. Підставою для такого рішення, як він сам засвідчив у червні 1945 р. перед французькими військовими слідчими, був той факт, що у 1941 р. він дізнався про «евтаназію», про яку йому мав розповісти протестантський єпископ Штутгарта. Серед жертв цієї операції була діверка Герштайна Берта Ебелінг. Під час розмови з єпископом його було поінформовано про осередки «евтаназії» у Гадамарі та Графенеку. Ця жахлива правда схилила його до з'ясування питання, яке в Райху офіційно трималося у таємниці. На думку Фрідлендера, це був справжній початок «місії» Герштайна¹⁵.

У Ваффен-СС, з огляду на неповну медичну освіту, він був призначений на санітарну службу, де його завданням було забезпечення апаратури для дезінфекції та фільтрування води для відділів, які служили у концентраційних таборах і таборах для військовополонених. У січні 1942 р. він очолив дезінфекційну службу, завданням якої була поставка газу для дезінфекції, головним чином циклону Б¹⁶. У червні 1942 р. РСХА направило його спочатку до Коліна у Протектораті Чехії і Моравії, де знаходилися склади циклону Б, а потім вже з проф. Вільгельмом Пфанненштілем до Любліна, де він отримав завдання передачі 100 кг цього газу бригаденфюреру СС Оділу Глобочнику. Подорож до Любліна відбулася у середині серпня 1942 р. Одночасно ще у Берліні йому повідомили, що вона є винятково конфіденційною і розголошення деталей того, з чим він матиме справу, загрожує смертною карою¹⁷. Таким чином Герштайн опинився у Любліні, де спочатку зустрівся з Глобочником, а потім на виконання його наказу поїхав до табору смерті у Белжеці. Згідно з його свідченнями, Герштайн отримав від командувача СС і поліції у Люблінському дистрикті завдання розробити перебудову белжецьких газових камер, переведення їх на циклон Б, а також зайнятися дезінфекцією тонн одягу тисяч жертв табору смерті. Глобочник мав посилатися при цьому на свої домовленості з Гітлером і Гімлером, з якими він нібито зустрічався у Любліні¹⁸. Наступного

¹⁴ Ibidem, s. 74–84.

¹⁵ Ibidem, s. 74.

¹⁶ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Рапорт Курта Герштайна, 26.IV.1945, t. 1, k. 36. Раніше, у 1941 р., проти Герштайна знову поновилося слідство у справі його залучення до антинацистської діяльності, але з огляду на його службові успіхи її відклали у часі.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, k. 37. Насправді Адольф Гітлер ніколи не був у Любліні, тоді як Гайнріх Гімлер приїжджав сюди 18.VII.1942 р. Тоді також було видано наказ про пришвидшення депортацій євреїв у Генерал-губернаторстві та завершення цієї операції до

дня після зустрічі з Глобочником Герштайн і Пфанненштіль поїхали до Белжеця, де їх прийняв Крістіан Вірт, який кільканадцять днів обіймав посаду спеціального інспектора таборів смерті операції «Райнхард». З ним був Йозеф Обергаузер, якого Герштайн називав у своєму рапорті Обермаєром.

Постать Вірта з'являється також в іншій версії рапорту. Як писав Герштайн, з першим комендантом табору смерті у Белжеці він зустрівся на день перед візитом у Белжець у Любліні, де Вірт мав йому показати концентраційний табір у Майданеку¹⁹. Під час візиту до Белжеця компанію Герштайну та Пфанненштілью мав скласти також Глобочник, а гідами у таборі мали бути Вірт та Обергаузер.

«Цього дня не було видно жодних трупів, проте над околицями, які неподалік від шосе, стояв смердючий запах. Біля малої станції стояв великий барак з написом “роздягальня” з віконцем на “коштовності”. Потім приміщення зі 100 стільчиками, “перукар”, за ним на зовні 150-метровий коридор, де з обох сторін ішов кільчастий дріт з написами “До лазні й інгаляційних приміщень”. Перед нами будинок, який виглядав як лазня: з правого та з лівого боку великий бетонний посуд з журавцем та іншими квітами. Після входу низькими сходами ми побачили з правого і лівого боку по 3 приміщення, які виглядали як гаражі, з розмірами 4 × 5 метрів, висотою 1,90 метрів. Ззаду невидні дерев'яні вихідні двері. На даху мідна зірка Давида. Перед будинком таблиця “Фундація Гакенгольта”. Цього полудня я більше нічого не бачив»²⁰.

Наступного дня із самого ранку Герштайн і Пфанненштіль були запрошені до огляду вбивства євреїв з транспорту, який прибув до табору смерті у Белжеці зі Львова. Те, що тоді побачив Герштайн, його вразило. Жорстокість, з якою есесівці поводитися з депортованими євреями, а понад усе аварія двигуна, що з нього постачався газ до газових камер, яка тривала понад дві з половиною години, під час яких люди чекали всередині камер на свою смерть, – усе це було для нього шоком, що зрештою можна відчутти, читаючи спогади, записані через три роки

31.XII.1942 р. Можливо, саме про цей візит згадував у своєму рапорті Герштайн, проте у його записках зазначена дата 15.VIII.1942 р., тобто за два дні до його зустрічі з Глобочником. Це могло виходити з факту, що Герштайн точно не пам'ятав, про яку дату його повідомив Глобочник у зв'язку з візитом райхсфюрера СС. Р. Longerich, Heinrich Himmler., s. 592.

¹⁹ Про концентраційний табір у Майданеку, який Герштайн особисто бачив, він говорить доволі лаконічно в усіх версіях свого рапорту. У версії від 26.IV.1945 р. є лише згадка: «Майданек під Люблінном я бачив під час підготовки». У пізніших показаннях цей табір він також описував коротко, стверджуючи: «Майданек під Люблінном – у цей час у підготовці». В одній з версій рапорту немає згадки, хто показував йому Майданек. В інших свідченнях він писав, що його гідом був Глобочник або сам Вірт. АРММ, Fotokopie i kserokopie, XIX-231, Proces Oswalda Pohla, t. 18, k. 75; J. Schäfer, Kurt Gerstein., s. 222; T. Kranz, Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym na Majdanku, Lublin 2007, s. 41.

²⁰ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Рапорт Курта Герштайна, 26.IV.1945, t. 1, k. 37.

після його візиту до Белжеця. Герштайн був свідком усього процесу вбивства, починаючи від прибуття транспорту аж до моменту, коли тіла складали у масових похованнях²¹. Наступного дня Герштайна та Пфанненштїля забрали до табору смерті у Треблінці, звідки вони поїхали до Варшави, а звідти до Берліна.

Початок «місії» Герштайна, яка мала на меті доведення до відома світу про те, що він побачив у таборі смерті у Белжеці, розпочався вже на зворотному шляху з Варшави до Берліна. У нічному потягу, який їздив між цими містами, він зустрів секретаря шведського посольства у Берліні, барона Горана фон Оттера. Він був першою особою, якій Герштайн розповів про свій візит до Белжеця, просячи повідомити уряд Швеції та за його посередництвом союзників про злочини проти євреїв, скоювані нацистами. Для обох ця розповідь була шоком. Вже після повернення до Берліна Герштайн зустрівся з Оттером принаймні ще раз, заохочуючи його до дій²². Барон фон Оттер, схоже, надіслав до Стокгольма власний звіт, який базувався на свідченні Герштайна, але, як виявилось, він пройшов без жодного відлуння. Шведи не передавали цієї інформації союзникам аж до кінця війни. Також невідомо, чи й після війни його якимсь чином використовували²³. Горан фон Оттер у післявоєнних заявах запевняв, що відповідний рапорт він надіслав до Стокгольма, проте багаторічні пошуки шведських істориків знайти цей документ не завершилися знаходженням такого документа. Не знайшли навіть доказів того, що такий рапорт був взагалі надісланий з Берліна. Існує лише припущення, що барон фон Оттер міг усно поін-

²¹ Ibidem, k. 38–39. Сауль Фрідлендер навів ще один документ, що знайшли у паперах, які залишилися після смерті Герштайна. Це додатковий запис, пов'язаний з його спостереженнями у таборі смерті в Белжеці, і він стосувався ставлення до дітей, яких привозили до табору депортаційними транспортами. На підставі цього документа видно, що Курт Герштайн був сильно шокований тим, що він побачив у таборі смерті. S. Friendländer, Kurt Gerstein., s. 113–114.

²² Ibidem, s. 122–125. Після війни фон Оттер згадував, що Герштайн плакав тієї ночі у поїзді, коли розповів йому всю історію.

²³ Крім інформації, яку мав переказати фон Оттер, шведи мали також інший матеріал, який було надіслано консулом Швеції у Щецині, Карлом Інгве Венделом, який був одночасно агентом шведської розвідки. Більш-менш у той самий час, коли свої дії мав проводити фон Оттер, Вендел надіслав до Стокгольма таємний звіт про ситуацію у Генерал-губернаторстві, в якому містився докладний опис убивства євреїв у газових камерах. На жаль, невідомо, про який табір смерті мав чути Вендел. Цією інформацією у Швеції теж взагалі не скористалися. Відомо, що в документах шведського МЗС знаходиться документ, який містить інформацію, що один шведський дипломат переказав цій інституції рапорт Герштайна. Цей документ датований 7.VIII.1945 р., тобто дуже пізньою датою. Невідомо, чи під цією датою шведи записали інформацію про розповіді Герштайна, чи тільки тоді надійшов цей документ. Існує також велика ймовірність, що барон фон Оттер одразу після почутої розповіді Герштайна не написав рапорт, оскільки надсилання його з Берліна до Стокгольма могло б бути небезпечним для шведського дипломата. Спочатку він міг поінформувати своїх начальників усно, а лише у серпні 1945 р. наважився записати все свідчення. Могло бути й так, що ця справа офіційно з'явилася у Швеції лише у 1945 р. S. Friendländer, Das Dritte Reich., s. 488; J. Schäfer, Kurt Gerstein., s. 165.

формувати своє шведське керівництво у шведському МЗС про зустріч з Герштайном. Одна з найважливіших інформацій про Голокост, яка дійшла до Швеції під час війни, ніколи не вийшла за коло службовців департаменту закордонних справ. Відомості про Голокост, які подав Герштайн, не були єдиними, що в часи війни дійшли до Стокгольма. Шведська влада дуже добре орієнтувалася у темі масових убивств євреїв, але інших рапортів союзникам також не передавала, не говорячи вже про якісь операції у Німеччині, які б зупинили нацистську владу перед їх проведенням²⁴.

Курт Герштайн не обмежувався лише інформуванням шведського дипломата. У Берліні він намагався дістатися до різних інституцій й осіб. Своєю інформацією він намагався зацікавити також посольство Швейцарії. Він також ініціював зустрічі з протестантським єпископом Берліна Отто Дібеліусом, в якому вбачав свого духовного наставника. До такої зустрічі не дійшло, але євангелістський ієрарх вже після війни стверджував, що він не мав можливості організувати якийсь протест проти злочинів, скоюваних проти євреїв. Він лише обмежився повідомленням про історію, переказану йому Герштайном, своєму лютеранському колезі у шведській Уппсалі²⁵. Жоден з німців, яким Герштайн з довірою розповів про свій досвід у таборі смерті в Белжеці, не запропонував навіть форми протесту, що можна було б провести на території Райху. Проте відомо, що деякі ієрархи Євангелістської та Римо-католицької Церков у Німеччині відвідали протести – хоча б щодо тих євреїв, які перейшли у християнство або походили зі змішаних шлюбів. До них належали євангелістський єпископ Вюртемберга Теофіл Вурм і католицький єпископ Бреслау Адольф Бертрам²⁶. Більше того, Курт Герштайн намагався дістатися до папського нунція у Берліні. На жаль, йому не вдалося зустрітися ані із самими нунцієм, ані з католицьким архієпископом Берліна Конрадом фон Прайзінгом. Утім, він розмовляв з його секретарем, д-ром Вінтером, який обіцяв Герштайну переказати повідомлення нунцію. Жодні ватиканські джерела не підтвердили, що Апостольська столиця отримала будь-яку інфор-

²⁴ I. Svanberg, M. Tydén, *Sverige och Förintelsen. Debatt och Dokument om Europas Judar 1933–1945*, Stockholm 1997, s. 246–247. Автор висловлює подяку Борієму Халлстрому за пораду та переклад фрагментів цієї публікації. У справі пошуків рапорту Герштайна, записаного бароном фон Оттером у шведських архівах, див. також: P.A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944*, Uppsala 1998, s. 127–130.

²⁵ Як зауважив сам Фрідлендер, швидше за все, єпископ Дібеліус забув, що саме протест євангелістських і католицьких духовних ієрархів у Німеччині змусив нацистів зупинити програму «евтаназії». Для Дібеліуса інформація, подана Герштайном, мала бути цілковитою несподіванкою. Після війни єпископ стверджував, що до моменту зустрічі з Герштайном він не мав жодного поняття, що насправді відбувається з євреями. Це виглядає сумнівним. S. Friendländer, Kurt Gerstein., s. 136.

²⁶ *Ibidem*, s. 144, 147–148.

мацію, яка б базувалася на відомостях, переказаних Герштайном²⁷. Усі його старання не приносили жодних результатів. Щоправда, згадувані раніше операції з інформуванням посольства у Швейцарії у Берліні завершилися надсиланням історії Герштайна у січні 1944 р. до Берна, проте швейцарці, як і шведи, не використали її в контактах із союзниками²⁸. До кінця війни дії Курта Герштайна, спрямовані на повідомлення світу про злочини націонал-соціалістичного режиму, не принесли жодного результату. Його звіти набули розповсюдження лише після трагічної смерті. Вона сталася 25 липня 1945 р. у паризькій в'язниці Шерше-Міді. В'язнівський лікар оголосив, що Курт Герштайн повісився у камері й він не бачив у цьому жодного втручання ззовні. Його самогубство могло виходити з факту, що через військову французьку владу його вважали воєнним злочинцем²⁹. Постаць Герштайна стала відомою лише на початку 1960-х років.

Курт Герштайн був єдиним відомим в історії німцем, який після візиту до табору смерті в Белжеці намагався повідомити світ про те, що він там бачив. Проте, він не був єдиним німцем, який під час війни знав про цей табір. Більшість інформації, часто брехливої, про німецьке знання про табір смерті у Белжеці можна знайти у повоєнних

²⁷ Ibidem, s. 158. Апостольська столиця отримувала інформацію про Голокост з різних джерел, але її реакція ніколи не була адекватною до масштабів трагедії. Крім того, тут можна говорити про утримання від вчинення базових дій з метою зупинки німців і їхніх союзників від масового вбивства євреїв. Більше на цю тему див.: M. Phayer, *Udzielanie pomocy Żydom nie jest rzeczą łatwą*. Polityka Watykanu wobec Zagłady – ciągłość czy zmiana?, *„Zagłada Żydów. Studia i Materiały”* 2009, nr 5, s. 70–103.

²⁸ S. Friendländer, Kurt Gerstein., s. 149–150, 154–155. Герштайн мав також контакт з голландським рухом опору через свого приятеля, інженера Я. Г. Уббінка. Йому він також розповів свою історію, маючи на увазі конспіраційну діяльність Уббінка в Голландії і розраховуючи на те, що таким чином інформація дійде до союзників. На жаль, Уббінк, який обмежився розповіддю цієї історії лише своїм найближчим співробітникам з підпілля, після війни стверджував, що ніхто не був у стані повірити в інформацію Герштайна.

²⁹ Ibidem, s. VII–VIII; R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie..*, s. 322. У новіших публікаціях з'являється питання нез'ясованих обставин смерті Курта Герштайна. У в'язнівській камері він перебував разом з трьома колишніми есесівцями. Французький суд ставився до нього, як до воєнного злочинця, але французький суддя не був переконаний у його вині. Вже у той час на його захист намагався втрутитися через своїх знайомих у Лондоні барон фон Отгер. У 1950 р. денацифікаційний суд визнав Герштайна співвинним у нацистських злочинах з причин його занадто слабого опору та невикористання усіх можливостей зупинки злочину. У 1965 р. прем'єр федеральної землі Баден-Вюртемберг зняв з Герштайна усі звинувачення. До сьогодні його постаць трактується неоднозначно та викликає різноманітні дискусії серед істориків, зокрема, у питанні про мотиви його життєвих рішень, прийнятих до 1939 р. Проте ніхто не піддає сумніву зміст його рапорту, передусім, частини, яка стосується табору смерті у Белжеці. Герштайн дочекався також на палких захисників, які вбачають у ньому одного з найважливіших представників німецького опору проти нацизму. Він напевно був одним з найважливіших свідків Голокосту й одним з найважливіших спостерігачів того, що відбувалося у таборі смерті у Белжеці, який про свої страшні спостереження хотів повідомити світ. У 2002 р. історію Курта Герштайна показали у художньому фільмі Коста-Гавраса «Аміль». J. Schäfer, Kurt Gerstein., s. 195–199.

німецьких слідчих і процесуальних матеріалах проти воєнних злочинців, яких звинувачували у цьому випадку головним чином у злочинах, скоєних на польських землях. Відомо про те, що найважливіші офіцери СС і поліції, відповідальні за Голокост у Генерал-губернаторстві, такі як Оділо Глобочник або командир СС і поліції у дистрикті Галичина Фрідріх Кацманн, відвідували Белжець, коли він діяв там як табір смерті³⁰. До Белжеця приїжджали також представники з канцелярії фюрера, пов'язані з акцією Т4, такі як Віктор Брак чи кур'єри, яких сюди направляли з метою отримання коштовностей або в інших службових справах³¹. Візити осіб, безпосередньо пов'язаних з організацією вбивства в таборах смерті операції «Райнхард», теоретично можна визнати як пов'язаних з їхньою безпосередньою діяльністю. Цих людей обтяжувала службова таємниця, і вони точно нічого не робили, щоб поділитися з іншими німцями своїм знанням. Водночас була дуже велика група німецьких службовців або поліцейських, які служили в окупаційному апараті на території Генерал-губернаторства, які або відвідували Белжець тоді, коли там діяв осередок миттєвої екстермінації, або вони мали повне знання на цю тему.

Прикладом може бути німецький унтер-офіцер Вільгельм Корнідес, який під час війни писав щоденник. 31 серпня 1942 р. він був у Раві-Руській у Белжеці й детально описав, що бачив, а також про що він дізнався від поліцейських і німецьких цивільних осіб про депортаційні транспорти та сам табір смерті. Його свідчення є досить цінним, оскільки воно записувалося у часі подій³². Під час свого перебування

³⁰ 17 серпня 1942 р. Гайнріх Гімлер відвідав Львів. На той час там тривала велика акція. До сьогодні незрозуміло, чи Гімлер також був її свідком, але Кацманн точно мав дати інформацію про її перебіг. Ймовірно, він мусив також розповісти про долю депортованих євреїв. Він також точно був у Белжеці, щоб особисто подивитися на вбивство євреїв з підлеглому йому дистрикту. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 220.

³¹ BAL, 208 AR-Z 251/58, Слідство проти Курта Болендера й інших, Показання Йозефа Кьобля, 23.I.1962, t. 6, k. 1124–1126; *ibidem*, Показання Роберта Лорента, 24.VIII.1962, t. 8, k. 1506–1507. Обидва свідки дали показання на слідстві у справі злочинів, скоєних у таборі смерті у Собіборі, вони обидва були кур'єрами з Т4. Перший з них не зізнався, що він будь-коли був у будь-якому таборі смерті, і він стверджував, що за посилками від Крістіана Вірта він приїжджав лише до Любліна. У той же час Роберт Лорент засвідчив, що він був як у Белжеці, так і в Собіборі та Треблінці. У першому таборі смерті його проводили члени залози СС. Він навіть бачив, як єврейські працівників копали рів – «можливо, масову могилу», проте він також стверджував, що не бачив жодних тіл. Це виглядає сумнівним.

³² Фрагменти щоденника Корнідеса про табір смерті у Белжеці були опубліковані вперше у Німеччині у 1959 р. Вони увійшли у склад доказового матеріалу під час слідства проти Йозефа Обергаузера. Його використовували як Рауль Гільберт, так і Мартін Гільберт. Розлогі уривки цих записів розміщено у Додатках. BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство у справі проти Йозефа Обергаузера, Фрагмент щоденника Вільгельма Корнідеса, t. 9, k. 1620–1622; A. Trott, *Zur "Ümsiedlung" der Juden un Generalgouvernement. "Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte"* 1959, nr 3; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, t. 3, s. 1031; M. Gilbert, *Holocaust Journey. Travelling in Search of the Past*, New York 1997, s. 211–212.

у Раві-Руській Корнідес був свідком, як на місцевий залізничний вокзал в'їхав транспорт з депортованими євреями. З вагонів доносилися благання про воду, проте вартові із СС нікого до них не допускали. У цей самий час через станцію у Раві проїжджав пасажирський потяг, і його пасажири точно бачили вагони, заповнені євреями. Корнідес тоді завів розмову із залізничним поліцейським: «Я запитав: “Як далеко вони будуть ще їхати?”. Він на це: “До Белжеця”. “А потім?” “Отрута”. Я запитав: “Газ?”. Він відповів кивком. Потім сказав мені: “Думаю, що на початку їх розстрілювали”»³³.

У Німецькому домі у Раві-Руській інші німецькі солдати підтвердили Корнідесу відомості про транспорти до Белжеця, розповідаючи, що вони щодня проїжджають через місцеву станцію і що вони більші за ті, що він бачив. Коли він виїхав з Раві-Руської через кілька годин після цієї події, на станції він бачив цього разу пустий потяг, а на стінах вагонів були написані крейдою цифри, які, як він вдало здогадався, інформували про кількість депортованих у них людей. Далі він проїжджав сам Белжець. Ще перед прибуттям до цього населеного пункту в купе він порозмовляв із залізничним поліцейським і дружиною іншого поліцейського. Обоє доволі детально розповіли йому не лише про транспорти, а й також про сам табір. Він також бачив пусті вагони після транспорту, які ще кілька годин до цього помітив на залізничній станції у Раві-Руській³⁴. Врешті він опинився навпроти самого табору смерті: «Минаємо табір Белжець. Перед тим їдемо якийсь час через високий сосновий ліс. Коли жінка кричить: “Зараз буде!”, кожен може побачити високий живопліт із соснових дерев. Дуже добре можна відчувати солодкуватий сморід. “Але вони смердять”, – говорить жінка. “Дурниці, це лише газ”, – відповідає залізничний поліцейський, сміючись. Тим часом проїжджаємо близько 200 метрів – солодкуватий сморід змінюється на сильній сморід чогось, що горить. “Це з крематорію”, – говорить поліцейський»³⁵.

Очевидно, що у Белжеці не діяв крематорій, а тіла спалювалися примітивним способом. Утім, усе це перекидання реченнями між німецькими пасажирами поїзду доводило, що багато людей знало про те, що відбувалося у белжецькому таборі. Зовсім не обов'язково вони мали у ньому бувати, щоб знати стільки, оскільки інформація була загальнодоступною для кожного, хто у той час перебував у ближчих чи дальших околицях табору. Навіть сусідка-пасажирка Корнідеса, яка жила у Холмі або відвідувала там свого чоловіка, а це значить – на значній відстані від Белжеця, багато чула про цей табір смерті. Читаючи записки Корнідеса, у нього не відчуваєш такого шоку, як у Герштайна.

³³ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Фрагмент щоденника Вільгельма Корнідеса, t. 9, k. 1620.

³⁴ Ibidem, k. 1622.

³⁵ Ibidem.

Корнідес радше виглядає зацікавленим тим, що він побачив як турист, який відвідує нові регіони країни. Корнідес не був з того самого тіста, що Герштайн. Він точно не шукав можливості поінформувати інших людей про те, свідком чого він став. Записки у щоденнику, скоріш за все, він вів лише для себе.

Офіційні візити до табору смерті у Белжеці (як і в інші осередки цього типу) були заборонені для пересічних німців з окупаційної адміністрації. Це не означає, що їх не було. Відомо, що до табору смерті у Белжеці приїжджали німецькі цивільні службовці з навколишніх Томашева-Любельського, Білгораю та Замості. Напевно, досить часто до табору смерті приїжджав ландкомісар з Томашева-Любельського Вальтер Панцер, який також був відповідальним за ліквідацію томашівського гетто³⁶. Один з німецьких службовців біржі праці у Білгораю та Замості, Еміль Еріх Штайнхард, так описав після війни своє знання та відвідини про Белжець: «Транспорти євреїв у напрямку Томашів-Белжець я бачив особисто у Замості. [...] Те, що євреїв убивають газом у Белжеці, я чув. Можна було відчутти сморід спалювання вже на вокзалі у Белжеці. Має покращитися. Чи євреїв там спалювали, цього не знаю. Пам'ятаю одного разу, що в околицях табору було чути жахливий солодкуватий сморід. Керівником представництва арбайтзамту³⁷ у Томашеві був Пауль Крикон. Крикон знав про те, що відбувається у Белжеці. Особливо багато знав наступник Крикона Йокель. Я пам'ятаю, що ми з Йокелем поїхали до табору у Белжеці. Я тоді бачив, як євреї грали у футбол. Йокель пояснив мені, яким чином відбувається отруєння газом. З того, що пам'ятаю, Йокель розповів мені, що один есесівець виступає перед євреями, що їх буде переселено. Потім їх ведуть до приміщення, де пускають газ. Далі голих євреїв перевозять на вагонетках до великих поховань. Більша частина роботи проводиться євреями, яких було вибрано, тими, що, я бачив, грали у футбол. Я мав тоді враження, що Йокель був у добрих стосунках з есесівцями з табору в Белжеці»³⁸.

На підставі цього показання можна лише припускати, що Штайнхард мав бачити та чути більше, але найважливішим є констатація факту, що якщо німецькі цивільні службовці могли відвідувати табір і знали деталі про вбивство, яке там проводилося, то збереження у таємниці того, що відбувалося у белжецькому таборі смерті, не дуже сильно дотримувалося самими німцями з табірної залози. Можна навіть спокуситися і припустити, що деякі німці з окупаційного

³⁶ BAL, В 162/5932, Справа проти Вальтера Панцера, ландкомісара з Томашева-Любельського, Показання Станіслава Коваля, 10.II.1968, к. 738. Вальтеру Панцеру ніколи не пред'явили обвинувачення. Йшло лише слідство проти нього.

³⁷ З нім. *Arbeitsamt* – біржа праці (*прим. ред.*).

³⁸ BAL, В 162/5930, Справа проти Вальтера Панцера, ландкомісара з Томашева-Любельського, Показання Еміля Еріха Штайнхардта, 15.XI.1962, к. 180–181.

адміністративного апарату відвідували табір смерті з туристичною метою³⁹.

Навіть ті, хто у Белжеці не бували, багато про нього знали, хоча чимало з них після війни заперечували, ніби їм було відомо про долю депортованих євреїв чи існування табору смерті. Суперечать цьому показання цих колишніх німецьких службовців або офіцерів поліції чи СС, які наважувалися говорити правду на цю тему. Коли у 1964 р. тривало слідство проти колишнього замойського старости Гельмута Вайгенмаера, колишній німецький офіцер кримінальної поліції детально описав участь цього формування у приготуванні депортації замойських євреїв до табору смерті у Белжеці. Він описав, як до вагонів, де вже стояли люди, вкидали тіла тих осіб, які були застрелені на вулиці.

«Ми поїхали до Белжеця. Це було відомо для кожного. Ми так думали, що євреї їдуть до Белжеця. Про Собібор я теж щось чув, що це був табір смерті. Це було загальновідомим. Можу собі уявити зараз, що про це говорилося при кожному транспорті, до якого табору поїдуть євреї. Чи назва цього табору була у наказах, чи ні, я сьогодні вже не можу пригадати. Я не пам'ятаю теж, чи назва Собібор також з'являлася у наказах. [...]

Белжець був табором, що був розташований найближче до нас. Говорилося, що люди у вагонах там в'їжджають, але ніхто не виходить. Поляки чули сильний сморід. [...] Я думав, що Белжець – це збірний табір. Очевидно, що вони [євреї. – Р.К.] не виживають. Транспорт завжди супроводжувала державна поліція, так було завжди. Під час акцій виселення СС не було. Нашим завданням було керування цими акціями»⁴⁰.

Знання німців про табір смерті або про сам табір у Белжеці було поширене не лише у його найближчих околицях, не беручи до уваги той факт, що у таборі смерті у Белжеці бували поліцейські, які супроводжували транспорти з депортованими євреями з найдальших околиць, і вони добре знали, що станеться з людьми, яких туди вивозили⁴¹.

³⁹ У літературі на тему злочинців віддавна порушується питання так званого «туризму Голокосту» (інакше його називають ще вуайєризмом), до якого вдавалися німецькі солдати чи службовці в часи Другої світової війни. Вони без перешкод, зокрема, на Сході, де діяли айнзацгрупи, могли ходити на місця, де відбувалися масові страти. Те ж саме відбувалося на окупованих польських землях. Їхня присутність, відсутність спротиву щодо масових страт чи депортацій, зацікавлення тим, до чого доходили їхні колеги з інших поліційних одиниць, створювали навколо масових убивств ауру суспільного сприйняття. Водночас вони значно розширювали коло «звичайних німців», які були наочними свідками виконуваних злочинів. Ch.R. Browning, *Zwycze ludzie..*, s. 107–108; H. Walzer, *Sprawcy..*, s. 221–223.

⁴⁰ BAL, В 162/19911, Слідство проти Гельмута Вайгенмаера, замойського старости, Показання Алоїза Глобіша, 16.IV.1964, к. 88–89.

⁴¹ BAL, В 162/2178, Слідство у справі членів 133-го батальйону поліції щодо вбивств, скоєних у Станіславі, Делятині та Коломиї, Показання Йозефа Вета, 10.IV.1964, к. 783. Свідок супроводжував транспорт з євреями з Дрогобича до табору смерті у Белжеці.

Інформацію про те, куди і в якій кількості вивозять євреїв з конкретних населених пунктів, мали німецькі службовці всіх щаблів влади та члени їхніх родин, які перебували з ними на території Люблінського, Краківського та Галицького дистриктів. Як приклад тут можна навести повоєнні показання залізничних службовців з дирекції залізниці у Любліні, чиї спогади згадувалися раніше. Так, на процесі проти колишнього офіцера СД з Любліна, Германа Вортгоффа, який відповідав за ліквідацію люблінського гетто, дуже важливим було питання, порушене судом у Вісбадені, де відбувався сам процес, і це було питання про знання німців, які служили в часи війни у Любліні, про те, що відбувалося з депортованими з міста євреями. Якщо група осіб, тісно пов'язаних з окупаційним поліційним апаратом у Любліні, а особливо тих, хто у різний спосіб були пов'язані з депортаціями євреїв з гетто, ховалася за непам'ятанням або незнанням про долю вивезених людей, то пересічні цивільні службовці, члени родин німецьких офіцерів у Любліні чи навіть актори з Німецького театру у місті стверджували, що назагал не було відомо про мету депортацій. Конкретні особи могли не знати, куди точно направлялися транспорти з євреями, але всі були впевнені, що їх висилають на смерть і що ця смерть наставала у газових камерах. Багато осіб знало також, що місцем призначення транспортів з Любліна був табір смерті в Белжеці⁴². Це підтверджують також показання Йозефа Барча, колишнього офіцера СД з Нового Сонча, який брав участь у ліквідації тамтешнього гетто. Під час післявоєнного слідства він дав показання, що як офіцери СД, так і цивільні службовці у Новому Сончі знали, що євреїв з того міста вивозили до табору смерті у Белжеці, де вони мали загинути у газових камерах⁴³. Схожі спостереження містяться в деяких показаннях колишніх окупаційних цивільних службовців з Сянока. Частина з них підтримувала тезу про те, що питання депортацій євреїв не була під час війни поширеною темою розмов, але німці говорили про це приватно між членами родин або з найближчими знайомими. Одна з німецьких вчительок із Сянока свідчила, що про те, куди вивозять євреїв, говорила зі своєю матір'ю, яка в часи війни жила в Самборі у тодішньому дистрикті Галичина, і вона теж була свідком вивезення євреїв з того міста⁴⁴.

⁴² AIPN, GKBZHwP, Zk/I/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden nr 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 115–119.

⁴³ У 1960-х роках, коли Йозеф Барч давав показання як свідок, він не запам'ятав назви табору смерті, до якого були депортовані євреї з Нового Сонча, але він стверджував, що під час війни знав, як цей табір називався. Згідно з його показаннями, знали усі службовці та поліцейські. Вони також знали, що євреї там гинуть у газових камерах. BAL, В 162/6343, Слідство проти Ганса Куамбуша, офіцера СД у Сяноку, Показання Йозефа Барча, 10.IV.1963, k. 111–112.

⁴⁴ BAL, В 162/6346, Слідство проти Ганса Куамбуша, офіцера СД у Сяноку, Показання Йоганни Валлнер, 6.XII.1967, k. 809.

«Я взагалі не мусила бачити єврейські транспорти із Сянока. Єврейські транспорти їхали до великого табору Белжець. Для нас було ясно, що євреї там, у цьому таборі, були газовані. Це була загальна тема розмов, і поляки нам багато разів про це розповідали»⁴⁵.

Проте відчувається, що у цих показаннях, в яких німецькі свідки навіть зізнавалися у тому, що знали про табір смерті у Белжеці чи взагалі про Голокост, вони приймали факт убивства євреїв як щось абсолютно звичайне і це не обов'язково мало їх якось особливо вражати. Існує також велика група німецьких свідків, які заперечували, що вони бодай щось знали про долю євреїв у Генерал-губернаторстві. Вони стверджували, що цим не цікавилися або взагалі не знали, що у населеному пункті, в якому вони перебували в часи окупації, існувало гетто або відбувалися якись депортації чи інші переслідування євреїв. Інші взагалі брехали, запевняючи, що, на їхню думку, місцевих євреїв вивозили за кордон, наприклад, до Угорщини. Такі свідчення з'явилися власне під час згаданого слідства, яке велося проти одного з офіцерів СД із Сянока⁴⁶.

⁴⁵ Ibidem, k. 809.

⁴⁶ VAL, В 162/6346, Слідство проти Ганса Куамбуша, офіцера СД у Сяноку, Показання Ельфріде Бендлер, 11.ІІІ.1968, к. 881; *ibidem*, В 162/6343, Показання Вільгельма Губера, 18.ХІ.1960, к. 34. Ельфріде Бендлер, дружина німецького службовця із Сянока, свідчила, що ніколи не бачила там гетто, попри те, що ходила на прогулянки з дитиною по місту та по парку. Це є виразна брехня, оскільки гетто у Сяноку локалізувалося одразу за ринком. Вона не пам'ятала, чи євреї носили пов'язки, хоча свідчила, що для неї працював єврейський кравець, який приходив до неї додому. Втім, другий свідок, службовець у сяноцькому старостві, стверджував, що в часи війни він знав, що місцевих євреїв вивозять до Угорщини, а про табори смерті він дізнався аж тільки після завершення війни.

РОЗДІЛ 15

Півстоліття забуття

Якщо під час нацистської окупації Белжець був одним з найвідоміших місць у Польщі, то після закінчення війни історія колишнього табору швидко почала відходити у забуття. Ще у 1945 р., коли Окружною комісією з розслідування німецьких злочинів у Любліні велося слідство, справа Белжеця набула у Польщі розголосу, хоча варто визнати, що навколо цього табору не створювалося спеціальної атмосфери, яка б наближувала його до рівня одного з найважливіших символів злочинів, скоєних німцями на польських землях, як це було у випадку Майданека чи Аушвіца-Біркенау. Про злочини, скоєні у цих великих концентраційних таборах, одразу після війни можна було прочитати у багатьох публікаціях, зокрема, у щоденній пресі. Безсумніву, ганебне питання, яке скоріше тоді доходило до преси, був постійний вандалізм території грабіжниками могил у пошуках золота¹. Люблінська преса у 1944–1948 роках ані разу не подала новин про «золоту гарячку» на території колишнього табору смерті у Белжеці, попри те, що про випадки розкрадення майна у колишньому концентраційному таборі в Майданеку читачів інформували.

Розкопані масові поховання у Белжеці були видимі неозброєним оком і їх навіть фотографували під час слідства. Практично у кожному показанні очевидців – мешканців Белжеця – з'являються фрагменти,

¹ У повоєнній польській пресі не намагалися зовсім уникати теми і критикувалося знищення та грабіж колишніх таборів місцевим населенням, але добре видно, що цей процес описувався як винятковий і такий, що стосувався невеликої деморалізованої групи осіб. Проте реальність виявлялася більш трагічною. J. Lachendro, *Zburzyc i zaorać..? Idea założenia Państwowego Muzeum-Auschwitz-Birkenau w świetle prasy polskiej w latach 1945–1948*. Oświęcim 2007, s. 41–43; *Państwowe Muzeum na Majdanku w latach 1944–1947. Wybór dokumentów*, red. J. Kiełboń, E. Balawejder, Lublin 2004, s. 136, 156; M. Rusiniak, *Obóz zagłady Trablanka II w pamięci społecznej (1943–1989)*, Warszawa 2008, s. 29–33.

які говорять про розкопування території табору місцевим населенням з метою пошуку золота та коштовностей, які залишилися від жертв.

«Після ліквідації табору навколишнє населення почало перекопувати терени табору в пошуках золота та коштовностей, залишених євреями. Тоді викопували одиничні трупи, а часом колективні могили по кільканадцять осіб. Трупи були повністю розкладені. Люди шукали у рештках золоті зуби. Цим пояснюється те, що територія табору була сильно розкопана та засмічена різними відходами, викопаними із землі. Зараз видно на поверхні землі багато людських кісток і попіл зі спалених трупів, і крім того, трапляється жіноче волосся та перуки. З колишнього туалету діставали людські трупи померлих дітей. З цього місця люди діставали багато коштовностей. Місцева міліція після втечі німців з Белжеця намагалася перешкодити розкопуванню території табору, але це було складно зупинити, бо як тільки одна група йшла, одразу ж з'являлася друга»².

Розкопаній території слідча комісія уваги не приділила. Зрештою, питання розкопування теренів табору порушувалося у Белжеці багато років після війни. Комуністичні правоохоронні органи вели слідство у цій справі ще у другій половині п'ятдесятих років³. Згадки на цю тему можна знайти також у місцевій люблінській пресі, оскільки питання упорядкування територій колишнього табору смерті у Белжеці з'явилося на хвилі жовтневої відлиги у 1956 р. Про цю проблему йтиметься далі.

У той час ще у сорокових роках проблема активності грабіжників могил на теренах колишнього табору смерті у Белжеці мала свої трагічні наслідки. Шмуль Пелц, який у воеводській владі протестував проти розкопування територій табору у Белжеці, голова Єврейського комітету у розташованому неподалік Томашеві-Любельському, був убитий саме з цього приводу восени 1945 р. в околицях Белжеця. Вбивцями могли бути місцеві селяни, які займалися розкопуванням могил на колишніх табірних територіях⁴.

Висновки слідства, яке велося у 1945–1946 роках Окружною комісією з розслідування німецьких злочинів у Любліні, були опубліковані суддею Євгеніушем Шройтом у 1947 р.⁵ Що цікаво, у версії, призначе-

² AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznanie Mieczysława Niedużaka, który w 1945 r. pełnił funkcję zastępcy komendanta posterunku Milicji Obywatelskiej w Bełżcu.

³ Ще у 1956–1957 роках у Белжеці відбувалися слідства у справі знищення території табору, пошуків коштовностей у масових могилах і торгівлею золотом, отриманим у результаті діяльності грабіжників могил. Розмова автора з Я.Б., який у 1956 р. як офіцер міліції вів слідство у Белжеці у цій справі. Співбесідник не погодився на занотовування чи на запис інтерв'ю, яке відбулося у червні 2004 р.

⁴ A. Kopciowski, Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej, "Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2007, nr 3, s. 189.

⁵ E. Szrojt, Obóz zagłady w Bełżcu, s. 31–48.

ній до публікації, немає жодної згадки про воєнне чи повоєнне знищення території колишнього табору та його перекопування частиною місцевого населення у пошуках золота. Напевно, це була ганебна тема, проте це не означає, що про це не було відомо, оскільки інформація про це є в офіційних документах слідства. Проте саме слідство, не зацікавлене табором смерті у Белжеці, не долучилося до захисту території колишнього табору перед скандальним знищенням, яке тоді відбувалося, чи бодай на встановлення там якогось символу пам'ятання. Зрештою, так було не лише у Белжеці, а й також у Собіборі та Треблінці. Приблизно у той самий час вийшли друком спогади Рудольфа Редера, який у 1945–1946 роках вважався єдиним уцілілим з Белжеця⁶. Ці спогади Редера також не стали початком дискусії про меморіалізацію території колишнього табору.

Центральний комітет євреїв у Польщі (ЦКЄП) як головна інституція, яка представляла єврейські інтереси у країні після 1944 р., як і Головна єврейська історична комісія намагалися зацікавити державні інституції долею місць таборів смерті. Питання про збереження колишніх таборів смерті, зокрема Белжеця, порушувалися у Державній національній раді, Міністерстві культури та мистецтва або у Раді охорони пам'ятників боротьби та мучеництва. Питання упорядкування колишніх табірних територій обговорювали на зустрічах ЦКЄП, але вони не перейшли у жодні конкретні дії⁷. У той самий час згадані єврейські інституції були більш зайняті меморіалізацією Майданека чи колишнього табору Аушвіц-Біркенау. Важливим є питання ставлення самих єврейських середовищ до того, що сталося під час німецької окупації на польських землях. Вже одразу після війни була помітна тенденція, що при нараці про страждання народу належить також розповідати про його геройські вчинки⁸. Табір смерті у Белжеці у таку інтерпретацію недавньої історії взагалі не вписувався.

Ще одним приводом, через який єврейські організації не вдалися до більш інтенсивних дій з метою збереження території колишнього табору у Белжеці, було плановане створення центрального місця нарації мартирології євреїв у Польщі у Державному музеї Аушвіц-Біркенау. Публічно було оголошено, що саме там, на спеціально організованій єврейській експозиції, буде розміщено інформацію про інші табори смерті. У тодішній пресі та в офіційних документах красномов-

⁶ R. Reder, *Bełżec*. Ці спогади вийшли накладом Воєводської Єврейської комісії у Кракові у 1946 р. Їх підготувала до друку д-р Нелля Рост.

⁷ Z. Wóycicka, *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944–1950*, Warszawa 2009, s. 271.

⁸ Доказом цього є бодай той факт, що всі єврейські організації дуже активно були залучені до проекту встановлення пам'ятника героям гетто у Варшаві. Певні дії велися також з метою будівництва меморіалу в Треблінці, яка була символом убивства варшавських євреїв, а також місцем, де відбулося успішне повстання в'язнів. *Ibidem*, s. 269–270.

но зазначалося, що там з'явиться «Музей єврейського мучеництва», в якому буде показано всі аспекти, пов'язані з Голокостом⁹. Цей проект був відкинтий після 1949 р., коли розпочалася повна сталінізація держави, зокрема, й питання пам'яті про Другу світову війну. Єврейські інституції, які раніше намагалися принаймні звернути увагу на питання пам'яті про табори смерті, були розпущені.

До 1949 р. у Державному музеї в Майданеку існувала окрема єврейська експозиція, яка розміщувалася у спеціально призначеному для цієї мети бараку. Проте невідомо, чи містилася там якась інформація про табір смерті у Белжеці, оскільки план чи докладний опис цієї виставки не зберігся¹⁰.

Повертаючись до питання слідства, яке велося Окружною комісією з розслідування німецьких злочинів у Любліні, варто зазначити, що попри те, що слідчий матеріал рясніє детальною інформацією про табір смерті у Белжеці, до багатьох свідків прокурор не дістався. Ми не знаємо, чи існувала така можливість, оскільки жителі Белжеця також не дуже хотіли розповідати про історію табору, побоюючись, що може дійти до викриття багатьох досить невігідних для них деталей. Це було очевидно у випадку пізніших слідств у справі табору смерті в Белжеці. Під час аналізу деяких свідчень з 1945–1946 років виникає логічне запитання: чому слідчі не намагалися дізнатися від свідків, звідки деякі з них знали так багато подробиць про самих членів табірної залоги? На основі збереженого архівного матеріалу неможливо сьогодні реконструювати хід і формулювання питань, що їх ставив прокурор. Проте точно можна стверджувати, що він мав розуміти, що знання свідків набагато глибші, ніж те, що офіційно вносили до протоколу¹¹.

Тему табору смерті у Белжеці не порушували під час Нюрнберзького процесу, попри те, що комендант КТ Аушвіц-Біркенау Рудольф Гюсс під час свідчення згадав про нього. Проте ця частина його показань не була взята до уваги в офіційній документації процесу¹². Мож-

⁹ J. Lachendro, *Zburzyć i zaorać...?*, s. 68–69.

¹⁰ A. Kopciowski, *Żydzi w Lublinie w latach 1944–1949*, Lublin 1998 (praca magisterska – maszynopis), s. 166–167.

¹¹ Тут можуть бути прикладом свідчення Яна Гломба, який подавав багато цікавих деталей про Крістіана Вірта й інших членів залоги СС. Без близьких контактів з ними напевно він не міг би знати таких деталей з часів їхньої служби у Белжеці, а зокрема, після того, як вони вже покинули Белжець після ліквідації табору. У протоколах допитів Яна Гломба, як було, схоже, й у інших добре поінформованих свідків, немає збереженої анкети питань, на базі якої слідчий збирав свою інформацію. AIPN Lu, Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie zagłady w Bełżcu, 1945–1949, Zeznania Jana Głoba, 16.X.1945 i 29.II.1946, k. 37–38, 55–56.

¹² Під час процесу у Нюрнберзі, крім інформації про Аушвіц порушувалося питання функціонування концентраційного табору в Любліні й табору смерті у Треблінці. D. de Milt, *In the Name of People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The “Euthanasia” and “Aktion Reinhard” Trial Cases*, Hague-London-Boston 1996, s. 248.

ливо, це мовчання під час найважливішого тоді розрахунку з нацизмом на тему злочинів, скоєних у Белжеці, призвело до повного забуття цього місця на багато років, особливо за межами Польщі.

Над Белжецем та іншими таборами смерті запала мовчанка. Причиною такої ситуації було не лише те, що під час глибокого сталінізму створювалася видимість, що згідно із засадами інтернаціоналізму, у таборах гинули різні національності. Водночас, коли тоді у Польщі підкреслювали питання мартирології польського народу, складно було довести, що Белжець був частиною колективної національної пам'яті для поляків, оскільки фактично усі жертви цього табору були євреями. Ще залишався той факт, що на відміну від Собібора та Треблінки, з табору смерті у Белжеці було складно знайти вцілілих. Суттєвим виявилось також ставлення як суспільства, так і комуністичної влади до жертв і вцілілих з цього табору.

Рудольф Редер, котрий поза сумнівом відвідував Белжець одразу після закінчення війни, після 1946 р. був переслідуваний комуністичною владою як представник буржуазії. Після війни у Кракові, де він жив, Редер мав, як і перед війною у Львові, власну фабрику мила. У часи так званої «битви за торгівлю» його заклад був націоналізований, а сам він арештований Службою безпеки. Усі ці випадки спричинили те, що він змінив прізвище на Роман Робак та в 1950 р. виїхав з Польщі, в якій він почувався у небезпеці. Він виїхав разом зі своєю дружиною, Йоанною Борковською, полькою, яка допомогла йому вижити під час нацистської окупації у Львові. Спочатку вони недовго жили в Ізраїлі, щоб потім поїхати до Канади¹³. У час, коли Рудольф Редер – Роман Робак приїхав разом з дружиною до Ізраїлю, у цій молодій країні не було спеціальної атмосфери, яка сприяла би таким уцілілим, як він, звідки і могло виникнути рішення про подальшу еміграцію. У Торонто до 1954 р. Редер і його дружина мали статус *displaced persons*, тобто осіб без громадянства. Лише коли розпочалося слідство проти членів колишньої табірної залози з Белжеця і Редер зміг стати одним з найважливіших свідків звинувачення, канадська влада надала їм громадянство¹⁴.

Історія Редера все ж виглядає як голлівудська історія з хеппі ендом порівняно з історією другого вцілілого з табору смерті у Белжеці, Хаїма Гіршмана. Після втечі з транспорту, який віз його з Белжеця до табору смерті у Собіборі, він дістався до рідних місць і в Яновських лісах весною 1944 р. вступив до партизанського відділу Армії Людової, в лавах якої вів боротьбу до літа цього ж року. Швидше за все, до моменту приєднання до партизанського загону, який складався з єврейських

¹³ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Рудольфа Редера, 9.X.1957, т. 4, к. 690–691.

¹⁴ BAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, Показання Рудольфа Редера, 15.XII.1954, т. 3, к. 226.

утікачів з табору праці у Будзині, Клеменсові та Краснику, під командуванням Абрахама «Адольфа» Брауна, Гіршман переховувався у різних місцях і намагався знайти для себе якусь зброю. Без озброєння євреїв до партизанських загонів не приймали¹⁵. Після входу Червоної армії на Люблінщину Гіршман, як і багато його колег-партизанів, вступив спочатку до Народної міліції, а потім від червня 1945 р. він вже служив у Службі безпеки у Любліні. Він також був членом Польської робітничої партії, що можна пояснити його прокомуністичними поглядами ще з довоєнних часів¹⁶. Може бути, що його вступ до ПРП (дата цього рішення невідома) був пов'язаний також з його кар'єрою у комуністичних правоохоронних органах. У люблінській СБ Гіршман служив дев'ять місяців. Точно не відомо, що він тоді робив, оскільки записи в особовій папці, яка зберігається в Архіві ІНП у Любліні, дуже лаконічні та вказують на те, що вище керівництво не було задоволене його працею. Сам він три рази звертався до них з проханням про звільнення зі служби. Свою відмову він обґрунтовував поганим станом здоров'я, особливо після пережитого у таборі смерті у Белжеці, та потребою унормування особистого життя. Під час служби у СБ він одружився з Полою Камінер, яка походила з Білгороаю і чекала від нього дитину¹⁷. Прохання Гіршмана були розглянуті з позитивним рішенням і 1 березня 1946 року його з роботи у комуністичних правоохоронних органах звільнили. Офіційною причиною було зазначено «за поганим станом здоров'я»¹⁸. Існує гіпотеза, що ще однією причиною намагань Гіршмана відійти від роботи у СБ могли бути його наміри виїхати з Польщі. В Аргентині він мав брата, який емігрував з країни ще до початку Другої світової війни, крім цього, як він, так і його дружина, не мали у Польщі жодної родини.

Вже після звільнення з роботи у СБ Гіршман наважився на написання свідчення про пережите у таборі смерті у Белжеці. Що цікаво, він не виступав як свідок у слідстві, яке стосувалося белжецького осередку смерті, яке проходило у Белжеці, Томашеві-Любельському, Замості та Любліні у 1945–1946 роках. Факт, що він пережив табір смерті у Белжеці, Гіршман не приховував, проте або не хотів тоді виступати як свідок, або не міг, оскільки не знав, що таке слідство проходить (про нього не писали у тодішній пресі), або, зрештою, не хотів втручатися з огляду на вид праці, яку виконував. З другого боку, вже у 1945 р. він виступав у ролі свідка перед Воеводською єврейською історичною комісією (ВЕІК) у Любліні, де дав свідчення про німецьку окупацію в

¹⁵ D. Libionka, *The Life Story of Chaim Hirszman...*, s. 228–229. Розділ Брауна був частиною 1-ї бригади ім. Владислава Гжибовського Армії Людової.

¹⁶ *Ibidem*, s. 230–231. Перед війною Гіршман був членом молодіжної соціалістичної організації Бунду. У 1932 р. він вступив до Комуністичного союзу польської молоді і після розпуску Комуністичної партії Польщі вів діяльність у відділі Міжнародної організації допомоги революціонерам у Янові-Любельському, де він жив.

¹⁷ Його син Генрік народився 13 березня 1946 р.

¹⁸ D. Libionka, *The Life Story of Chaim Hirszman...*, s. 236–237.

Янові-Любельському. Про своє перебування у таборі смерті він тоді не розповідав¹⁹. 19 березня 1946 р., через кільканадцять днів після свого звільнення з роботи у СБ, Гіршман почав складати свідчення перед ВЄІК у Любліні. На жаль, він їх не закінчив. Цього ж самого дня він втопився, а у перерваних спогадах міститься запис, що він мав прийти наступного дня, щоб їх продовжити²⁰. Кількома годинами пізніше його застрелили у власному помешканні у Любліні, на вул. Гранічній, 1. Вбили його троє підлітків, серед них сусід Гіршмана. Лише одного з них було арештовано та засуджено на довічне за смерть Гіршмана. У процесі слідства, під час якого його, напевно, били, той зізнався в убивстві, оголосивши, що воно було скоєне у рамках діяльності Таємної військової організації. Під час нападу на Гіршмана вони хотіли дістати у нього зброю. Під час процесу він забрав назад свої раніші показання, стверджуючи, що він лише брав співучасть у вбивстві²¹. Коли Хаїм Гіршман помирав від пострілів, його дружина була у шпиталі після пологів. Це вона закінчила його спогади про Белжець.

Смерть Гіршмана й еміграція з Польщі Редера призвели до того, що після 1949 р. не було вже нікого, хто міг би нагадати про пам'ять про табір смерті у Белжеці. Якби вони обидва й залишилися у Польщі, вони, напевно, все одно не стали тиснути навіть на єврейські організації з метою упорядкування місця колишнього табору.

Рідні жертв, які теоретично могли б намагатися увічнити пам'ять жертв у самому Белжеці, через недовгий період часу після визволення розпорошилися по всьому світу. По суті, не було кому встановити навіть найскромнішої пам'ятної таблички. При цьому варто пам'ятати, що велика група тих, хто вижили та втратили своїх близьких у таборі смерті в Белжеці, одразу після війни не мала впевненості, чи насправді у цьому таборі загинули їхні рідні. У повоєнні роки для багатьох осіб не існувало також фізичної можливості доїхати до Белжеця з місць, де вони жили. Часи були небезпечні. Люди боялися подорожувати у райони, де після завершення воєнних дій велася боротьба між антикомуністичним підпіллям або, як в околицях Белжеця, з українським

¹⁹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/27, Relacja Chaima Hirszmana.

²⁰ Ibidem, 301/1476, Relacja Chaima Hirszmana.

²¹ За смерть Хаїма Гіршмана були відповідальними троє молодих чоловіків: Єжи Фризе, Єжи Пальковський та Едмунд Влодкевич. Лише Фризе був засуджений у зв'язку з цією справою та потім звільнений з ув'язнення у 1956 р. У 1994 р. Воєводський суд у Любліні офіційно реабілітував його, базуючись на свідченнях його і Влодкевича. Обоє тоді стверджували, що скоїли замах на особливо небезпечного офіцера СБ у Любліні, який мав катувати політичних в'язнів у в'язниці у Замку в Любліні. Пальковського ніколи не було притягнуто до відповідальності, та навіть у 1955 р. його завербували як таємного співробітника СБ. Версія про особливо шкідливу діяльність Гіршмана для антикомуністичного підпілля міститься у деяких публікаціях на тему повоєнного підпілля у Любліні, при цьому автори цих публікацій не посилаються на доступні документи у люблінському Архіві ІНП. D. Libionka, The Life Story of Chaim Hirszman., s. 241–245.

підпіллям. Така ситуація відвертала від відвідування місця, пов'язаного з родинною трагедією. Велика кількість людей також не хотіла повертатися до цієї теми після війни²².

Інші, крім Рудольфа Редера та Хаїма Гіршмана, якщо їм і вдалося пережити табір смерті у Белжеці, після війни у Польщі публічно не оприлюднили таку інформацію²³.

Перші згадки про табір смерті у Белжеці та необхідність упорядкування його території з'явилися лише у середині 1950-х рр. на хвилі розрахунків зі сталінським періодом.

Про те, наскільки глибоко забутим був колишній табір смерті у Белжеці у загальній суспільній свідомості, навіть після 1956 р. свідчить той факт, що тоді на його території існував лісопильний завод, а важкі машини розсували масові поховання. Про стан збереження місця після колишнього табору смерті йдеться у статті Анджея Мулярчика, опублікованій у 1956 р. у тижневику «Світ».

«Навколо пусте поле. Тиша. Нічого не відбувається. Тут нікого немає. Немає нікого? Усі тут. Звідси ніхто не вийшов. Тут залишилися тисячі, сотні тисяч людей. Мене сюди привела пам'ять людей, які жили біля табору смерті – мешканців Белжеця та навколишніх сіл. Я хотів переконатися, як довго живе пам'ять про смерть серед тих, хто з нею жив по сусідству. [...]

[...] Тут нема жодного пам'ятника – жодного, крім людської пам'яті. Від пам'яті неможливі відректися. Пам'ять – це найбільш людська річ. Але вона живе тільки разом з людьми. Щоб вона жила довше, її треба записати...»²⁴.

Здавалося б, що текст Мулярчика порушує питання пам'яті про табір смерті у Белжеці. Насправді ж це стаття про брак пам'яті та знищення території табору, і насамперед про розкопування цих територій грабіжниками могил.

²² Деякі з уцілілих євреїв, знаючи, що їхні найближчі родичі були вбиті у таборі смерті в Белжеці, ставили символічні надгробки на честь їхньої пам'яті на єврейських кладовищах у населених пунктах, з яких вони походили. Дуже часто з'являлася на них інформація, що частина родини була депортована до Белжеця. Такі надгробки можна до сьогодні знайти, наприклад, на єврейському кладовищі на вул. Мьодовій у Кракові, див. приклад надгробку родини Лібезкінд-Бросс чи Пфедфер. Часом також встановлювався пам'ятник на честь цілої громади цього містечка, а в написі подавалася інформація, що значна частина євреїв з цього населеного пункту загинула у таборі смерті у Белжеці. На згаданому краківському кладовищі такими прикладами можуть бути пам'ятники на честь єврейських жертв зі Скавіни чи Тимбарка.

²³ У міжвоєнний період у Любліні жив Юзеф Хоніг (помер у 2003 р.), який стверджував, що весною 1942 р. його було депортовано до табору смерті у Белжеці з гетто в Пясках. Він мав там бути один день і втекти потягом під одягом жертв. Проте інтерв'ю з ним було записано дуже пізно й містить багато неточностей. Запис інтерв'ю було проведено Меморіальним музеєм Голокосту у Вашингтоні. Деяко пізніше Юзеф Хоніг свою історію розповів на прохання одного польського видання, згадуючи, що з табору смерті у Белжеці він утік разом з двома іншими особами. AUSHMM, RG-50.488*0111, Oral interview with Jozef Honig, 6.X.1999; B. Odnous, Strażnik cmentarza, w: Ścieżki pamięci. Żydowskie miasto w Lublinie – losy, miejsca, historia, red. J.J. Bojarski, Lublin-Rishon Lezion 2001, s. 54–55.

²⁴ A. Mularczyk, Bełżec – kopalnia złota. Reportaż z pustego pola "Świat" 1956, nr 17, s. 4, 5.

«Табору смерті вже не було, а Белжець і далі був копальнею золота. Місце табору було зрівняне із землею. Знято бокову колію. Жовтий пісок почав заростати свіжою травою. Тоді з'явилися грабіжники могол. Вночі миготіли світла ліхтариків. Вони тинялися, як бліді вогники, але знали, чого хочуть: золота! Один скоєний злочин породжував наступних злочинців. Померлі не можуть захищатися. Грабіжники могол осмілилися та почали приходити вдень. Серед білого дня по шосе біля станції йшли люди, несучи на плечах лопати, як жнивварі несуть коси. Вони також йшли на жнива. Люди тоді говорили: "Щоб бути багатим, вистачить відваги і лопати".

[...] Це були ті самі, які під час окупації купували золото від п'яних власівців із залоги табору. Це було те саме золото. У Белжеці почали жити багато. Золото обмінювали на горілку. Стукали торбинки, шелестіли гроші, лилася горілка. Село будувалося»²⁵.

Це був один з перших, дуже звинувачувальний текст на тему вшанування місця після колишнього табору смерті. Після нього з'явилися інші статті, які друкувалися також у люблінській пресі. У 1958 р., коли вже тривала дискусія про упорядкування території державного музею в Майданеку, було відновлено після кількох років припинення діяльність Товариства опіки над Майданеком. Крім питань діяльності державного музею у Майданеку, товариство, а також дирекція музею вказували на необхідність упорядкування територій колишніх таборів смерті та вшанування пам'яті їхніх жертв на Люблінщині, зокрема, й у Белжеці. На організованих тоді відкритих зустрічах з представниками державної і партійної влади у Любліні директор державного музею у Майданеку Едвард Гринь просив розглядати проблему увічнення жертв злочину на Люблінщині комплексно, та при цьому описував, в якому стані залишалися території після колишніх таборів смерті зі спеціальним наголосом на Белжеці: «Я був останній раз у Замості, Белжеці та Собіборі. Про те, що я побачив, не можу спокійно говорити. Територія табору у Белжеці мала бути вже давно загороджена – цього не було зроблено. Залізничною рампою (на території табору), куди прибували люди у транспортах – користується Округ державних лісів з Томашева. На площі валяється каміння, людські кістки, черепи... Ситуація не краща в інших населених пунктах»²⁶.

На жаль, за словесними деклараціями не послідувало жодних конкретних дій. Аж до 1963 р. територія колишнього табору смерті у Белжеці залишалася без жодної опіки. Ймовірно, тодішня влада сама хотіла вирішити те, якого типу має бути майбутній меморіал, і вона не зробила жодних кроків, щоб підтримати ініціативи знизу, які мали на меті зберегти територію табору.

Лише на межі п'ятдесятих і шістдесятих років справа табору смерті у Белжеці дещо ожила. У цей час у Німеччині було поставлено у стан

²⁵ Ibidem, s. 5.

²⁶ Miejscu kaźni milionów ludzi winniśmy cześć i otaczać największą opieką, "Sztandar Ludu", 25.IX.1956.

обвинувачення вісьмох колишніх есесівців з табірної залози на чолі з помічником коменданта табору Вірта, Йозефом Обергаузером. З німецькими правоохоронними органами співпрацювала тоді Головна комісія з розслідування гітлерівських злочинів у Варшаві, пересилаючи до Німеччини результати слідства з 1945 р. У ролі свідка під час слідства, яке проводилося у 1959–1961 роках і потім під час процесу в Мюнхені у 1964 р., з'явився Рудольф Редер, і це був, швидше за все, його останній публічний виступ. На жаль, виявилось, що Редер як свідок може мало допомогти державному суду в Мюнхені, оскільки він не міг впізнати злочинців, які сиділи в залі. Весь процес тривав заледве один день, і в результаті лише Обергаузер був засуджений на до смішного низький вирок – чотири з половиною роки ув'язнення за допомогу в масових убивствах. Решту семеро колишніх есесівців тоді було звільнено. Попри те, що під час слідства вони щиро давали показання про свою участь у виконанні масових убивств євреїв, німецький суд визнав їх за таких, що діяли під тиском і наказами коменданта Вірта, якому вони не могли з причин небезпеки відмовити у співучасті знищення у таборі в Белжеці. Показання Редера під час процесу були цілком проігноровані суддею²⁷. Однак процес у справі табору смерті в Белжеці мав і свій позитивний аспект. По-перше, він на короткий проміжок часу звернув увагу на проблему забуття таборів смерті, а по-друге, колишніх членів залози з табору в Белжеці одразу було поставлено у стан обвинувачення за злочини, скоєні у таборі смерті в Собіборі²⁸.

Може бути, що слідство та процес членів табірної залози з Белжеця стали також однією з причин встановлення першого пам'ятника на території колишнього табору. Про слідство та процес з'являлися згадки у локальній і загальнопольській пресі. Ніхто у Польщі тоді не міг сказати, що справа Белжеця не існує. Нарешті у 1963 р. на території колишнього табору з'явився пам'ятник, який, щоправда, вшановував жертв у дуже загальний спосіб, не згадуючи, що абсолютна більшість з цих жертв були польськими євреями чи взагалі навіть євреями, але врешті-решт це місце було вшановано.

Відкриття першого пам'ятника у Белжеці відбулося 1 грудня 1963 р., але воно пройшло без жодного відгуку як у локальній пресі у Любліні, так і в центральній. З'явилися лише невеликі замітки, які описували церемонію та гостей, які на неї прибули. Про те, що місце має зв'язок з убивством євреїв, треба було здогадуватися на підставі інформації,

²⁷ Юзеф Обергаузер три рази був засуджений за співучасть у масових злочинах. Перший раз у Магдебургу, де 1948 р. його було засуджено на 15 років за співучасть в акції «евтаназії». Другий раз у Мюнхені. Третій процес відбувся у 1976 р. у Трієсті. Під час останньої справи італійський суд засудив Обергаузера *in absentia* на довічне ув'язнення за злочини, скоєні у концентраційному таборі Різера ді Сан Сабба. Коли італійське судочинство намагалося впоратися з відповідальністю за воєнні злочини, скоєні німцями у 1943–1944 роках на території Італії, воно не мало жодної можливості екстрадиції злочинців з території Німеччини. D. de Mildt, In the Name of People., s. 276–279.

²⁸ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 400.

що там був присутній представник Суспільно-культурного товариства євреїв з Кракова, Маурицій Вінер. Утім, в інформаційному потоці про сам табір публікувалося багато помилкових даних, з яких складалося враження, що це місце пам'яті пов'язане, перш за все, з мучеництвом поляків. Нічого не згадувалося про історію цього табору, було написано лише те, що це місце «страсти сотень тисяч людей». У статтях у пресі містилося повідомлення, що в церемоніях брали участь двоє вцілілих «з таборів» у Белжеці й при цьому подавалися польські імена та прізвища, без уточнення, що обидва вцілілих були єврейськими в'язнями табору праці в Белжеці з 1940 р., а не табору смерті²⁹. У локальній пресі було ще одне велике спотворення на тему Белжеця. Йдеться, зокрема, про ідентичність жертв. Одна з люблінських газет написала прямо, що в Белжеці загинуло «600 тисяч поляків»³⁰. Складно сказати сьогодні, чи це було навмисне перекручення, чи таким був стан знань автора газетної замітки. Проте належить підкреслити, що в пресовій інформації про відкриття пам'ятника на території колишнього табору смерті не було вміщено його опис. Характерним є також віддуння церемонії у Белжеці. У пресі більше місця займали резюме «протестної резолюції проти мілітаризму та війни, проти колишніх убивць з Белжеця, які сьогодні знову підносять голови у ФРН», ніж питання пам'яті жертв цього табору смерті. Більше місця у публікаціях забирав також список офіційних осіб, які брали участь у відкритті пам'ятника³¹. Врешті, з пам'ятної таблички на самому пам'ятнику в Белжеці складно було дізнатися, хто загинув у таборі в Белжеці й що взагалі це був табір смерті. Вона лаконічно повідомляла: «Пам'яті жертв гітлерівського терору, вбитих у 1941–1943 роках»³².

²⁹ Згадані «вцілілі з Белжеця» – це Зигмунт Левандовський та Адам Древняк. Вони обидва були люблінськими євреями, які вижили у місцевому гетто. У 1940 р. вони були вивезені на кілька місяців до табору праці у Белжеці, який діяв тут до початку діяльності осередку вбивства. Після війни вони обоє проживали у Любліні та свої єврейські прізвища або імена змінили на польські. Pomnik-mauzoleum ku czci pomordowanych odsłonięto w Bełżcu, "Sztandar Ludu", 2.XII.1963.

³⁰ Wczoraj odsłonięto w Bełżcu pomnik-mauzoleum w miejscu straceń około 600 tysięcy Polaków, "Kurier Lubelski", 3.XII.1963. Інформація про вбитих поляків повторилася також у самому тексті цієї пресової замітки.

³¹ Рада охорони пам'ятників боротьби та мучеництва, ініціатор будівництва пам'ятника у Белжеці (пізніше також у Собіборі), була представлена генералом Станіславом Окенцьким, віце-президентом цієї інституції (врешті усунутих від поточної діяльності після березня 1968 р.), а владу представляли повітові діячі з Томашева-Любельського. Як видно, церемонію відкриття пам'ятника у Белжеці не сприймали як загальнодержавну подію. Це доводить те, що Белжець вписувався до списку меморіалів як наступний пам'ятник, який потрібно збудувати та відкрити. Крім коротких згадок у люблінській пресі, не з'явилася тоді жодна більш розлого стаття. Про встановлення пам'ятника у Белжеці не написав навіть люблінський двотижневик «Kamena», в якому публікувалося багато статей на тему пам'яті про Другу світову війну, зокрема, й про Голокост. Pomnik-mauzoleum ku czci...

³² Лише у пізніший період, на початку вісімдесятих років, до меморіального комплексу було додано табличку, яка повідомляла, що у таборі загинуло: «600 000 євреїв і близько 1500 поляків за надану допомогу євреям». Раніше до самої брили пам'ятника

У шістдесятих роках слідства та процеси, які стосувалися, зокрема, табору смерті в Белжеці, проводилися також на території колишнього СРСР – у 1962–1963 роках та у 1965 р. у Києві, а далі того самого року відбувався наступний процес у Краснодарі. Під час цих справ радянські судові органи обвинуватили кількадесят колишніх вахманів, які спочатку пройшли тренування у Травниках, а пізніше служили у таборах смерті (зокрема, й у Белжеці), в концентраційних таборах і таборах праці. На ці процеси, на відміну від мюнхенського процесу, було запрошено також свідків з Польщі, серед них і кілька мешканців Белжеця³³. Вироки були дуже високі, включно з кількома карами смертю.

Це був період, коли історією табору смерті у Белжеці й іншими таборами можна було зайнятися більше, але, крім встановлення пам'ятника та виданням кількох наборів листівок, ніхто вивченням історії цього табору не зайнявся. Остаточна мовчанка над ним настала після 1968 року й антисемітської кампанії, організованої у Польщі комуністичною владою. На тему єврейської історії настала взагалі змова мовчання, яка тривала аж до початку вісімдесятих років. Можливо, Белжець існував у локальній пам'яті мешканців цього населеного пункту й околиць, проте це не переходило у загальне знання як у країні, так і за кордоном³⁴. Навіть сама територія табору, попри прибирання молоддю зі школи у Белжеці, справляла враження дуже занедбаної ще на початку дев'яностих років, коли сюди почали приїжджати закордонні групи³⁵.

було доставлено фігуральну скульптуру авторства Станіслава Стжижинського, яка символічно показувала постаті в'язнів, з яких один підтримує другого. Ця скульптура подекуди називалася також офіційною белжецькою П'єтою. Вона також впровадила певний елемент, який затьмарював образ цього місця – по-перше, вона мала квазі-християнський елемент на місці табору смерті євреїв, а по-друге, мала показувати в'язнівську солідарність, яка була елементом опису історії концентраційних таборів. Більше на тему композиції Стжижинського: H. Taborska, *Art in Places of Death: Polish Signs of Memory in the Nazi Death Camps*, "Kultura Współczesna" 2003, nr 4 (38), s. 50–51.

³³ S. Gogołowska, *Ludobójcy z Bełżca i Sobiboru. Proces w Krasnodarze*, "Sztandar Ludu", 6.VI.1965. *ibidem*, *Po procesie w Krasnodarze. Korespondencja z ZSRR*, "Kamena" 1965, nr 13. Що цікаво, Гоголовська, яка сама була свідком на цьому процесі та давала свідчення проти охоронців з табору праці на вул. Янівській у Львові, у своїх пресових публікаціях, пишучи про Белжець і Собібор, навіть не заїкнулася, що це були табори смерті євреїв. Таке згадування історії цих трагічних місць вписувалося в загальну політику комуністичної країни, яка не хотіла показувати трагедію євреїв, навіть якщо вони були польськими громадянами.

³⁴ Єдині статті, які з'являлися у Польщі на тему табору смерті у Белжеці, публікувалися у місцевій пресі на Замойщині. Z. Spaczyński, *Torami śmierci*, cz. 1–4, "Tygodnik Zamojski" 1989, nr 5–8; *idem*, *Bełżec – zapomniane cmentarzysko Holocaustu*, "Kronika Tygodnia" 1994, nr 14 i 15.

³⁵ Мартін Гільберт, який відвідав Белжець на початку 1990-х рр., описав пізніший шок, який пережили учасники цієї навчальної подорожі. У розмовах про те, що вони бачили у Белжеці та що вони дізналися про табір смерті, вони ставили запитання, чи хто-небудь пам'ятає про це місце і чи його взагалі відвідують? Огиду у них викликало також те, що на територіях колишнього табору смерті стоїть лісничий будинок, в якому нормально живуть люди. M. Gilbert, *Holocaust Journey...*, s. 209–210, 219.

У 1970-х рр., крім того, що сам табір смерті було забуто, це місце настирливо продовжували офіційно представляти як місце смерті євреїв і поляків. Попри те, що не проводилося жодних наукових досліджень про Белжець, з'являлися невеликі публікації, в яких згадувалося про табір смерті, але в той же час його історію викривлювали. Типовим прикладом може бути енциклопедичне видання «Гітлерівські табори на польських землях 1939–1945», видане у 1979 р. під редакцією Чеслава Піліховського. Це було офіційне видавництво Ради охорони пам'ятників боротьби та мучеництва. Щоправда, авторам не вдалося довести, що табір смерті у Белжеці був збудований нацистами з метою вбивства євреїв і поляків, але, щоб підкреслити, що у ньому загинули також неєвреї, було завищено кількість польських жертв. У виданні міститься інформація, що в таборі у Белжеці загинуло 600 тисяч людей, з них 550 тисяч мали бути євреями³⁶. Логічно виходило, що різниця 50 тисяч мала припадати на поляків. Це є очевидним прикладом того, як намагалися маніпулювати історією табору смерті у Белжеці, щоб надати їй більш «польського» характеру³⁷.

За межами Польщі знання про Белжець, якщо не брати до уваги родин жертв, не існувало зовсім, і тут не допомогла навіть публікація Іцхака Арада, яка цитується у цій книзі. Неодноразово багато осіб, зокрема, ті, хто хотіли вважатися знавцями теми, плутали Белжець з концентраційним табором Берген-Бельзен³⁸. Причиною такого стану речей мав бути насамперед факт, що з цього табору не було вцілілих, які могли б нагадати про це місце. З пам'яті про табір смерті у Белжеці нічого не залишилося також у самій Польщі. Для багатьох осіб це було місце зовсім невідоме.

Хоча за кількістю жертв табір смерті у Белжеці був третім після Аушвіц-Біркенау та Треблінки, мало людей у Польщі пов'язувало його з місцем смерті цілих єврейських громад. Класичним прикладом був Люблін, в якому пересічний житель міста, якщо й мав якесь знання про вбивство місцевих євреїв, то завжди вказував на концентраційний табір у Майданеку, а не на табір смерті у Белжеці, де загинуло близько дві третини люблінських євреїв.

Ситуація із забутим табором Голокосту, яким був Белжець, почала змінюватися лише на початку 1990-х років.

³⁶ Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979, s. 93–94.

³⁷ Схожі операції проводилися і навколо інших колишніх таборів смерті. У цій самій публікації містилася також інформація на тему багатьох неєврейських жертв у таборах смерті у Собіборі та Треблінці. Тоді як у випадку Хелмно-над-Нерем складалося враження, що цей табір смерті мав взагалі «міжнародний характер». Ibidem, s. 129–130, 302–311, 459–461, 524–528.

³⁸ Автор сам стикнувся у США й у Німеччині з особами, які плутали ці два табори. Були серед них навіть ті, хто організовував освітні поїздки до Польщі.

Новий меморіал

Зацікавлення питанням табору смерті у Белжеці та необхідність відповідного увічнення пам'яті жертв цього табору перейшла у конкретні міжнародні домовленості, коли у 1995 р. було підписано угоду про будівництво нового меморіалу у Белжеці між Американським єврейським комітетом разом з Меморіальним музеєм Голокосту у Вашингтоні, з одного боку, та Радою охорони пам'яті боротьби та мучеництва у Варшаві – з іншого. Найбільшу ініціативу у реалізації нового меморіалу виявив тодішній голова Музейної ради Музею Голокосту Майлз Лерман. Він сам походив з Томашева-Любельського, вижив у Голокості та втратив усю родину у таборі смерті у Белжеці. Це він керував усім процесом переговорів, разом з тими, що відбувалися на найвищому урядовому рівні. Питання будівництва нового меморіального комплексу Майлз Лерман порушував уже від кінця вісімдесятих років¹.

Перед самим будівництвом відбувся конкурс на новий архітектурний проект меморіалу, який було проведено в 1997 р. Міжнародне журі під керівництвом проф. Мачея Гінтовта вибрало проект мистецької групи скульпторів Анджея Солигі, Здіслава Підека і Марчіна Рошчика. Проект, перш за все, передбачав упорядкування та захист території, на якій знаходилися масові поховання з рештками жертв, але він також мав на меті символічне представлення теренів самого табору. Разом з пам'ятником було запроєктовано музей, чийм завданням було представлення історії табору смерті та збирання усіх можливих матеріалів на тему табору, жертв і місць, звідки відбувалися депортації до Белжеця.

Перед початком самих будівельних робіт у 1997–2000 роках на території колишнього табору смерті група під керівництвом проф. Ан-

¹ Інформація від Майлза Лермана та Яцека Новаковського з Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні.

джея Колі з Торуня провела археологічні розкопки, замовлені Радою охорони пам'яті боротьби та мучеництва у Варшаві. Під час цих розкопок було знайдено фундаменти табірних будинків, але вони показали, перш за все, те, що тут знаходилося аж 33 масові поховання. Це відкриття сходилося з показаннями Рудольфа Редера, який згадував про 30 масових поховань, які мали тут бути перед його втечею з табору у листопаді 1942 р.² Табір все ж приймав транспорти аж до кінця грудня 1942 р.

Крім масових поховань на всій території колишнього табору археологи знаходили фрагменти речей, які залишилися від жертв: дрібні ювелірні вироби, коробочки, портсигари, пляшечки від ліків, ложки, виделця, гребінці, зубні щітки та ключі до квартир – один з найбільш пронизливих символів депортацій. Кожен, кого виселяли з власного дому, зачиняв його на ключ, який забирав із собою в надії, що він ще повернеться додому. Серед знайдених предметів були також пов'язки із зіркою Давида або їхні фрагменти – символ ознакування польських євреїв під нацистською окупацією. Ці пов'язки цікаві й тому, що було знайдено серед них навіть зірки, виготовлені з пластику. Результати цих археологічних досліджень були оприлюднені у друкованій формі³.

У 2002 р. розпочалося будівництво меморіального комплексу у Белжеці, хоча все ще тривали археологічні розкопки. Самі будівельні роботи відбувалися під рабинським наглядом, насамперед під наглядом тодішнього рабина Варшави та Лодзі Міхаеля Шудріча, з метою убезпечити територію масових поховань від осквернення. Головними інвесторами будівельних робіт були Американський єврейський комітет і Рада охорони пам'яті боротьби та мучеництва. Необхідні фінанси на реалізацію проекту надходили також з внесків родичів жертв табору та бюджету польської держави.

1 січня 2004 р., ще до завершення будівництва пам'ятника, Меморіальний музей у Белжеці було оформлено як відділ Державного музею «Майданек» у Любліні.

Весь комплекс урочисто відкрили 3 червня 2004 р. у присутності Президента Республіки Польща Александра Квасьневського, делегації польського уряду, Американського єврейського комітету та послів Ізраїлю, США та Німеччини. Проте найважливішими гостями цієї церемонії були рідні жертв табору смерті у Белжеці, які приїхали сюди, аби віддати пошану своїм близьким.

Меморіальний комплекс складається із символічних елементів. Вхід на територію пам'ятника відкриває символічна рампа, на якій знаходиться стос залізничних рейок і шлаку, який символізує не лише

² R. Reder, *Bełżec*, s. 59.

³ A. Kola, *Hitlerowski obóz zagłady w Bełżcu...*

депортації, а й також місце спалення, на якому німці у 1943 р. спалювали тіла вбитих у Белжеці. Біля цього стосу на бетонній стіні розміщено фрагмент вірша ізраїльського поета Дана Пагіса. Продовженням рампи є будинок музею, збудований у формі символічного потягу. Автором проекту музейного будинку був краківський архітектор Пьотр Ухерек. Крім експозиційного залу, офісу музею та зали для відвідувачів, призначеної для освітньої роботи з групами, тут також знаходиться Зала роздумів – довге, темне приміщення, призначене для молитви та медитації. В середині цієї Зали розміщено також табличку зі старого пам'ятника. Ця табличка є єдиним залишком від старого меморіалу в Белжеці.

На саме кладовище вхід йде через символічний кордон у вигляді вилитої із заліза зірки Давида. На територію пам'ятника можна йти лише через Щілину, яку було зроблено у місці, де не було знайдено жодних людських решток. Ймовірно, вона збігається з місцем «шлюзу» – коридору, який вів від бараків-роздягалень до будинків газових камер. Щілина доходить до Ніші-Охелю, де на стінах, що прилягали до території, на яких знаходяться поховання, розміщено таблицю з вигравіюваними першими іменами жертв. Ці імена походять з документів, які збиралися в архівах у тих населених пунктах, з яких відбулися депортації до табору смерті у Белжеці або з транспортних списків німецьких, австрійських, чеських і словацьких євреїв, яких гітлерівці переселили до транзитних гетто у Люблінському дистрикті, а звідти їх було вислано до Белжеця. Навпроти таблиць з іменами в граніті сковано уривок з Книги Йова: «Не прикрий, земле, крові моєї, і хай місця не буде для зойку мого»⁴.

З лівого боку від виходу з Ніші на стіні біля сходів розміщено дату «17.III.1942» – це день прибуття до табору перших транспортів з гетто в Любліні та Львова.

На поверхні пам'ятника знаходиться обхід навколо територій масових поховань. На цьому обході розміщено назви населених пунктів, з яких відбулися депортації до табору в Белжеці. Вони укладені відповідно до місяців, в яких прибували наступні транспорти, а у відсіку місяця за абеткою. На обході віддано шану понад 400 єврейським громадам з території II Речі Посполитої – їхні назви подано польською і мовою їдиш, тобто тими мовами, якими користувалися польські євреї. Наприкінці цього списку міститься понад 40 назв єврейських громад з Німеччини, Австрії, Чехії та Словаччини. Ці були подані національними мовами й івритом, оскільки більшість закордонних євреїв, депортованих до Белжеця, були асимільованими людьми до культур країн, в яких вони жили до війни, і вони послуговувалися, перш за все, державними мовами. Назви цих громад розміщено лише за абеткою,

⁴ Йов 16:18. Укр. переклад І. Огієнка (прим. ред.).

оскільки відомі тільки депортації з тих громад до Генерал-губернаторства, однак складно встановити дати депортацій закордонних євреїв до самого табору смерті в Белжеці. Вони всі потрапили до табору через гетто на польських землях.

Уся територія всередині цього обходу була покрита шлаком. Темніший шлак покрив поверхню масових поховань так, щоб їх було видно для відвідувачів. На поверхні пам'ятника, де раніше знаходився ліс, сьогодні фактично немає жодних дерев. Залишилося лише кілька старих дубів, які росли тут тоді, коли ще існував табір смерті. Ці дерева стали німими свідками трагедії, яка відбулася у Белжеці у 1942–1943 роках.

ДОДАТОК I

Депортації до табору смерті у Белжеці, березень – грудень 1942 р.

14 березня – розпочалися облави на євреїв у Львові у рамках так званої «березневої акції». Офіційно німці називали цю акцію операцією депортації «асоціальних елементів». Юденрат у Львові зобов'язали до поставки до «арбайтзамту» списку осіб, які не працювали, жили із соціальної допомоги або яких звинувачували у злочинстві. У реальності під час облави арештували також ортодоксальних євреїв, здебільшого жінок та дітей. Серед схоплених виявилось занадто багато фізично неповносправних осіб. Щодня до транспорту мали підготувати близько 1500 осіб¹.

16–17 березня – розпочалася депортаційна акція з люблінського гетто. Відповідно до вказівок шефа штабу акції «Райнхард» гауптшурмфюрера СС Германа Гюфле, щоночі у люблінському гетто мали ловити 1400–1500 євреїв, призначених для депортації до табору смерті у Белжеці. Теоретично це мали бути люди непрацездатні або безробітні. Насправді ж протягом перших 3-4 днів облав у люблінському гетто німці не проводили жодної селекції. Перша фаза депортацій з люблінського гетто тривала до 23 березня. Потім настала перерва до 31 березня. У цей період з люблінського гетто депортували до Белжеця близько 18 000 євреїв².

18 березня – перерва в облавах у Львові. До Белжеця надходили транспорти з Любліна і Львова. Зі Львова до часу перерви було відправлено до Белжеця чотири транспорти³.

¹ АЖИН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/3110, Zeznanie dr. Jakuba Bardacha; А. Круглов, Хроника Холокоста в Україні 1941–1944, Днепропетровск 2004, с. 87.

² AIPN, GKBZHwP, Zk/I/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden № 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 53, 60.

³ D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organization und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens, München 1997, s. 186–187; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 88.

19 березня – транспорт з близько 1000 євреями з Рави-Руської. З цього транспорту втекла 80-річна жінка, яка повернулася до Рави та розповіла тамтешнім євреям про Белжець⁴.

20 березня – транспорт з близько 700 євреями з Жовкви. З цього транспорту вже з території табору втекли Міна Астман і Малка Таубенфельд, які розповіли у Жовкві про долю депортованих у Белжець⁵.

23 березня – перерва депортаційної акції у Любліні. До цього дня з Любліна до табору смерті у Белжеці німці відправили сім транспортів. Тоді ж, під час перерви у депортаціях, у Любліні були ліквідовані шпитали у гетто – загальний і епідемічний разом з диспансером Товариства охорони здоров'я. Усі пацієнти разом з частиною медичного персоналу були вивезені до лісу під селом Немце й там розстріляні німцями. Ліквідовано було також дитячий будинок для єврейських сиріт і дім пристарілих. Діти разом з виховательками й усі старі люди були розстріляні на галявині у передмісті Татари⁶.

Депортації у Люблінському дистрикті перемістилися до провінції. Цього дня із залізничної станції у Травниках від'їхав транспорт, що складався з 3300 євреїв, які походили з Пясків, Біскупіці і Травників⁷.

24 березня – перша акція в Ізбіці. У результаті проведеної облави за люблінським прикладом уночі німці оточили та депортували до Белжеця 2200 польських євреїв. У цей час до Ізбіци приїжджали вже транспорт з євреями з Чехії та Німеччини⁸.

25 березня – розпочалася знову акція у Львові. Цього дня було затримано 2254 єврея. 1200 осіб було звільнено на підставі довідок про роботу, які були у цих людей⁹.

З Дрогобича від'їхав транспорт з 1000 євреями до Белжеця¹⁰.

27 березня – зі Львова до Белжеця відправили 1648 євреїв¹¹.

30 березня – щодня зі Львова відходив зі станції Клепарів до Белжеця транспорт, який у середньому складався з 1300–1600 євреїв. Цього дня зі Львова депортували 1328 осіб¹².

⁴ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/4950, Relacja Abrahama Schalla i Wolfa Sambola; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 89.

⁵ G. Taffet, Zagłada Żydów żółkiewskich, Łódź 1946, s. 29; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 89.

⁶ AIPN, GKBZHwP, Zk/I/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden № 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 59.

⁷ BAL, 208 AR-Z 643/71, Слідство проти Карла Штрайбла, Міхаела Янчаковського, Ервіна Міттраха, Теодора Пензюкува, Курта Райнбергера, Йозефа Напералле, t. 6, «Акції», к. 31.

⁸ BAL, 208 AR-Z 643/71, Слідство проти Карла Штрайбла, Міхаела Янчаковського, Ервіна Міттраха, Теодора Пензюкува, Курта Райнбергера, Йозефа Напералле, t. 6, «Акції», к. 164.

⁹ D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung..., s. 186–187; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 89.

¹⁰ А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 90.

¹¹ А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 90.

¹² D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung..., s. 186–187; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 90.

31 березня – відновилася акція у Любліні. У транспорті, який складався з близько 1500 осіб, перебували також члени юденрату разом з родинами, серед них був його голова Генрик Беккер разом з дружиною, Шломо Галберштадт, довоєнний секретар Єшивас Хахмей Люблін, довоєнні сіоністські діячі Давид Давідсон і Йозеф Вайсельфіш разом з родинами¹³.

Акція в гетто у Станіславі. 4500 євреїв було депортовано до Белжеця, тоді вивезли переважно безробітних¹⁴.

Кінець акції у Львові. Всього з 17 до 30 березня німці депортували до Белжеця близько 10 000 львівських євреїв. Від поновлення депортацій зі Львова на смерть було вивезено сім транспортів¹⁵.

Кінець березня – із Сенниця-Ружана біля Красниставу було депортовано до Белжеця 272 євреї. У той самий час близько 500 євреїв було депортовано також з Краснічина біля Красниставу¹⁶.

1 квітня – тривала акція у люблінському гетто. Німці видали люблінським євреям так звані «йот-аусвайси», призначені для тих, хто працював. Цих документів було приготовано лише для дещо більше як 4000 осіб. Решта, хто не мали такого документа, підлягали негайному «виселенню». До 14 квітня з люблінського гетто було депортовано ще близько 8000 євреїв принаймні у десяти транспортах. Усього з люблінського гетто до Белжеця потрапило близько 26 000 людей¹⁷.

3 квітня – початок акції у гетто в Коломиї. До тамтешнього гетто тоді привезли євреїв зі Снятина, Печеніжина та Заблотова, яких мали призначити до депортації в Белжець. Цього дня депортували близько 3000 людей¹⁸.

7 квітня – друга депортація з Коломиї до Белжеця. У транспорті знаходилося близько 2000 коломийських євреїв і 1080 з навколишніх містечок – разом 3080 осіб¹⁹.

9 квітня – близько 650–800 євреїв з Любартова було депортовано до Белжеця²⁰.

10 квітня – друга акція у Пясках під Любліном. Близько 1500–2000 євреїв депортували до Белжеця²¹.

¹³ AIPN, GKBZHwP, Zk/1/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden № 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 61–62.

¹⁴ D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung., s. 190.

¹⁵ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 91.

¹⁶ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps, Bloomington–Indianapolis 1999, s. 383.

¹⁷ AIPN, GKBZHwP, Zk/1/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden № 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970, k. 64.

¹⁸ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 92.

¹⁹ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 93.

²⁰ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., с. 383.

²¹ BAL, 208 AR–Z 643/71, Слідство проти Карла Штрайбла, Міхаела Янчаковського, Ервіна Міттраха, Теодора Пензьокува, Курта Райнбергера, Йозефа Напералле, т. 6, «Акції», к. 31.

Цього дня відбулася також друга акція в Ізбці, в результаті якої близько 2000 євреїв було вислано до Белжеця²².

11 квітня – акція у Замості. Близько 2800 євреїв було депортовано до Белжеця. Серед них був Шладек Байлер або Вінтер, утікач з табору смерті у Хелмно-над-Нерем. З табору втік 13-річний Лейб Вольштайн, який після повернення до Замості розповідав про вбивство замостянських євреїв²³.

12 квітня – транспорт з Красника до Белжеця. Цього дня до табору смерті депортували близько 2500 красницьких євреїв²⁴.

14 квітня – останній транспорт з люблінського гетто прибув до Белжеця. Кінець першого періоду існування табору.

Приблизно 22 травня – транспорт з Томашева-Любельського – вивезено кількадесят осіб з міста та території сучасного Томашівського повіту²⁵.

27 травня – транспорт з Лашува – близько 350 осіб. Існує також ймовірність, що цей транспорт вислали до табору смерті у Собіборі, так само, як раніші транспорти з Тишівця та Комарова²⁶.

Кінець травня (може бути 22 травня) – транспорт з Чешанова; близько 1300 євреїв, серед них значна група євреїв з Томашева-Любельського, виселених у березні цього року до Чешанова, було приведено частково пішо, частково на підводах²⁷.

Кінець травня – кількадесят осіб з Красноброду. Схоже, як і в разі транспорту з Лашува, бракує відповідних джерел для повного підтвердження прибуття такого транспорту до Белжеця²⁸.

2 червня – перший транспорт з гетто у Кракові. Цього дня з Кракова депортовано близько 2000 осіб²⁹.

4 червня – другий транспорт з краківського гетто. У ньому був голова юденрату д-р Артур Розенцвейг разом з родиною³⁰.

²² BAL, 208 AR-Z 643/71, Слідство проти Карла Штрайбла, Міхаела Янчаківського, Ервіна Міттраха, Теодора Пензьокува, Курта Райнбергера, Йозефа Напералле, t. 6, «Акції», k. 164.

²³ A. Korciowski, Zagłada Żydów w Zamościu, Lublin 2005, s. 160–162.

²⁴ BAL, 208 AR-Z 74/60, Слідство проти Георга Мікаелсона, t. 58, k. 11284.

²⁵ BAL, B 162/5931, Слідство проти Вальтера Панцера, ландкомісара з Томашева-Любельського, k. 296.

²⁶ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka..., s. 383; A. Korciowski, Zagłada Żydów w Zamościu, s. 164.

²⁷ T. Berenstein, Eksterminacja ludności żydowskiej na Lubelszczyźnie, Warszawa 1968, машинопис у зборах Державного музею у Майданеку.

²⁸ Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka..., s. 383

²⁹ A. Biberstein, Zagłada Żydów w Krakowie, Kraków 2001, c. 66; K. Zimmerer, Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945, Kraków 2004, s. 111–112.

³⁰ A. Biberstein, Zagłada Żydów w Krakowie, c. 71–72; K. Zimmerer, Zamordowany świat..., s. 113–114.

8 червня – третій транспорт з Кракова. Цього дня під час акції на вулиці застрелили відомого художника Абрахама Нойманна та видатного поета Мордехая Гебінґа. Дружина Гебінґа разом з доньками були депортовані до Белжеця. Краківські транспорти відправлялися із залізничної станції у Плашуві. Кільканадцятьом особам з цього транспорту вдалося втекти з поїзду під час подорожі та повернутися до краківського гетто. Всього у трьох транспортах з краківського гетто до табору смерті у Белжеці було депортовано 5000–7000 євреїв³¹.

10 червня – початок акції у Тарнові. Ввечері цього дня відправили з товарного вокзалу перший транспорт до Белжеця³².

11 червня – другий транспорт з Тарнова³³.

12 червня – третій транспорт з Тарнова. Всього до Белжеця було депортовано 9000–10 000 тарновських євреїв, визнаних непрацевдатними. Кілька тисяч осіб, серед них дуже багато дітей, як «нездатних до транспортування» розстріляли на Збілітовській Горі під Тарновом³⁴.

Середина червня – транспорт з Домброви-Тарновської – близько 450 осіб³⁵.

7 липня – початок акції в гетто у Ряшеві. Цього дня до Белжеця відправили транспорт з близько 4000 людей. На місяць перед початком депортацій з Ряшева у місцевому гетто зібрали кілька тисяч євреїв з малих населених пунктів навколо Ряшева: Стрижева, Кольбушової, Глогува-Малопольського, Лежайська, Небильця, Соколова-Малопольського і Тичина. У гетто разом перебувало близько 22 000 людей. Першого дня депортації німці вбили кількасот осіб у самому гетто та на вулицях міста під час проведення депортованих до станції Ряшів-Старонива. Кількасот осіб, переважно старшого віку, було вивезено до лісу біля Глогува-Малопольського і там розстріляно³⁶.

10 липня – з Ряшева від'їхав другий транспорт до Белжеця, який складався з 4000 осіб. Цього разу це відбулося без страт на вулицях міста, але осіб старшого віку вивезли до глогувського лісу, де німці проводили страти³⁷.

Цього самого дня відправили до Белжеця транспорт з Дембиці, в якому знаходилося близько 3000 дембицьких євреїв і переселених сюди євреїв з Радомишля-Великого та Ропчиць³⁸.

³¹ Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka...*, s. 387; K. Zimmerer, *Zamordowany świat...*, s. 121.

³² AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/4598, *Relacja Leona Lesera*.

³³ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/4598, *Relacja Leona Lesera*.

³⁴ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/4598, *Relacja Leona Lesera*.

³⁵ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/2348, *Relacja Altera Milleta*.

³⁶ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich 1939–1944. Kronika tamtych dni*, Rzeszów 1999, s. 108–111; AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/2305, *Relacja Walerego Saneckiego*.

³⁷ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich...*, s. 113–116.

³⁸ A. Potocki, *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 42.

12 липня – 1300 євреїв депортовано цього дня з Баранова-Сандомирського до табору смерті у Белжеці та близько 100 було розстріляно на місці³⁹.

14 липня – третій транспорт з Ряшева до Белжеця, який складався з 4000 осіб⁴⁰.

17 липня – перша акція у Домброві-Тарновській. Цього дня до Белжеця німці депортували 1800 євреїв, яких розмістили у 26 вагонах⁴¹.

18 липня – четвертий транспорт з Ряшева до Белжеця. Як і в попередніх транспортах, у ньому знаходилося 4000 осіб. Далі продовжувалися страти у глогувському лісі. Цього дня закінчилася акція у Ряшеві. До Белжеця тоді було депортовано близько 16 000 євреїв, а близько 1500–2000 осіб було вбито в гетто або в глогувському лісі⁴².

27 липня – друга акція у Раві-Руській. До Белжеця було депортовано 3500 євреїв, серед них 2000 з Рави, 1000 з Немирова та Магерова та 500 з Угніва⁴³.

Цього самого дня розпочалася депортація євреїв з гетто у Перемишлі. Німці зібрали у тамтешньому гетто також євреїв з околиць Перемишля – з Бірчи, Медикі, Риботичів, Красічина. Цього дня до Белжеця від'їхав транспорт, який складався з 3000 осіб. Людей старшого віку вивозили до лісу у Гроховцях і там розстрілювали⁴⁴.

29 липня – німці відправили транспорт з Добромиля (дистрикт Галичина), в якому знаходилося 5000 євреїв з Добромиля, Хирова та Нижанковичів⁴⁵.

31 липня – до Белжеця від'їхав другий транспорт з Перемишля, який складався з 3000 осіб. Одразу після від'їзду цього транспорту німці вбили першого голову юденрату в Перемишлі Ігнація Дульдіга, який до цього часу старанно виконував їхні накази. Третій транспорт з перемишльського гетто до Белжеця від'їхав два дні після цього, 2 серпня, й у ньому знаходилася частина членів юденрату разом з родинами⁴⁶.

Із середини липня тривали депортації з території Краківського дистрикту до табору смерті у Белжеці.

³⁹ A. Potocki, *Żydzi w Podkarpackiem*, s. 25.

⁴⁰ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich..*, s. 117–118.

⁴¹ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/2348, *Relacja Altera Milleta*; *ibidem*, 301/772, *Relacja Adeli Gold*.

⁴² F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich..*, s. 119.

⁴³ А. Круглов, *Хроника Холокоста..*, с. 113.

⁴⁴ *Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J. J. Hartman, J. Krochmal, *Przemysł 2001*, s. 268; AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1798, *Relacja Marii Herzhaft*.

⁴⁵ А. Круглов, *Хроника Холокоста..*, с. 113.

⁴⁶ *Pamiętam każdy dzień..*, s. 268; AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1798, *Relacja Marii Herzhaft*.

Серпень був найбільш кровавим місяцем для польських євреїв. Цього місяця німці розстріляли або депортували до таборів смерті сотні тисяч євреїв з Генерал-губернаторства. Вбивство відбулося практично в усій країні. Цього місяця транспорти з тисячами депортованих євреїв з усього Генерал-губернаторства доїздили до таборів смерті у Белжеці та Треблінці. У цей час не діяв лише один осередок миттєвої смерті – у Собіборі. На землях, приєднаних до Райху, тоді також розпочалися депортації до табору смерті у Хелмні-над-Нерем (Kulmhof am Ner у Вартегау) й до Аушвіц-Біркенау з території Заглемб'я та Сілезії. До цього останнього табору приїжджали також транспорти із Західної Європи.

1 серпня – початок ліквідації гетто в Ланьцуті. Ланьцутських євреїв поступово переселяли до перехідного табору у Полкінах, звідки їх депортували до табору смерті в Белжеці. Всього з Полкінів до Белжеця німці вивезли близько 8000 євреїв з Ярославського повіту. У транспортах знаходилися євреї з Ярослава, Лежайська, Ланьцута, Радимна, Ряшева та Жолині. Транспорти з Полкінів відходили до 16 серпня⁴⁷.

3 серпня – з гетто у Перемишлі до Белжеця від'їхав останній, третій єврейський транспорт. Під час акції, яка тривала з 27 липня, звідти до Белжеця було депортовано близько 13 000 євреїв, вивезених у трьох великих транспортах. Серед них були також євреї, виселені до перемишльського гетто з північної частини Бещад, у тому числі з Бірчи. Нездатних до транспорту, насамперед осіб старшого віку, німці розстрілювали у лісі в Гроховцях⁴⁸.

4 серпня – акція у Самборі. Німці привели до міста євреїв з Хиріва, Фельштина, Старого Самбора та Стрілок. Цього дня до Белжеця було депортовано 6000 євреїв. Потяг затримався у Львові, де до Янівського табору направили близько 600 осіб⁴⁹.

6 серпня – акція у Бориславі. Перед депортацією німці привели до міста євреїв зі Східниці та Підбужа (близько 2000 людей). У самому Бориславі спіймали близько 4000 євреїв. Усіх тримали у будинку кіно. На залізничній рампі директор «Картпатеноль», Бертольд Байц, звільнив близько 250 осіб. Кількадесят осіб з цього транспорту були відібрані у Львові до Янівського табору⁵⁰.

8 серпня – потяг, який депортував бориславських євреїв до Белжеця, прибув до Дрогобича. Близько 5000 місцевих євреїв та приведених

⁴⁷ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/4992, Relacja Herca Hardera i Miriam Berner; Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 388; A. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 95, 104–105, 144.

⁴⁸ Pamiętam każdy dzień., s. 268.

⁴⁹ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 114.

⁵⁰ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 114.

з Меденичів, Стебника і Трускавця цього дня депортували до табору смерті у Белжеці. Відповідно до інших джерел, тоді було вивезено з Дрогобича до Белжеця 2700 євреїв⁵¹.

Близько 900 євреїв депортували з Білгорая і Терногороду до Белжеця. У цьому транспорті також знаходилося близько 2000 євреїв з Щебрешина. Білгорайських і терногородських євреїв німці привели пішки на станцію у Щебрешині⁵².

10 серпня – початок великої акції у Львові. Цього дня українська та єврейська поліція разом з німцями до 14:00 схопили 1717 євреїв. Їх транспортували на відкритих трамвайних платформах на площу між табором на вул. Янівській і вокзалом на Клепарові. У зв'язку зі львівською акцією на кілька днів було зупинено депортації з провінційних міст у дистрикті Галичина⁵³.

Початок акції у Кросненському повіті. До 15 серпня з цього повіту до табору у Белжеці було депортовано близько 5000 євреїв. У самому Кросні депортація відбулася цього дня й охопила близько 1000 осіб. На єврейському кладовищі у Кросні німці тоді розстріляли 120 євреїв, яких було визнано нездатними до транспортування⁵⁴.

12 серпня – депортаційна акція у Бібрці біля Львова. До табору смерті у Белжеці було вивезено звідти 1260 євреїв, а близько 200 осіб було вбито на місці. Серед депортованих була також група євреїв з Щирця, з якого німці раніше переселили близько 1000 осіб⁵⁵.

Німці ліквідували гетто у Корчині, в якому перебувало понад 700 євреїв. 123 особи були розстріляні на єврейському кладовищі, 294 – в лісі у Важицях, тоді як решта були відведені до Кросна, звідки нацисти їх вивезли до Белжеця⁵⁶.

13 серпня – під час акції у Львові українські та єврейські поліцейські зловили 2233 євреїв⁵⁷.

Ліквідація гетто у Риманові у Кросненському повіті. Близько 100 осіб «нездатних до транспортування» (старих людей і жінок з маленькими дітьми) відібрали та розстріляли у лісі на схилі Блудної, біля Барвінка. 100 молодих чоловіків німці залишили для будівництва доріг у Риманові. Решту єврейського населення – 500–800 осіб – повели на станцію у Вороблику-Шляхетському, звідки їх вивезли до Белжеця. Цих людей,

⁵¹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1162, Relacja Leona Cukierberga; А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 115.

⁵² Z. Klukowski, Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–1944), Lublin 1959, s. 277–278.

⁵³ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 115.

⁵⁴ А. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 69, 83.

⁵⁵ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 115.

⁵⁶ А. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 79.

⁵⁷ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 116.

скоріше за все, додали до транспорту з 1600 євреїв, вивезених цього дня з Дуклі й околиць⁵⁸.

14 серпня – зі станції Клепарів у Львові від'їхав до Белжеця транспорт з 6500 євреями. На території єврейської дільниці у Львові спіймали 4473 особи, призначені до депортації⁵⁹.

15 серпня – від'їхав наступний транспорт зі Львова до Белжеця, в якому перебувало близько 6500 осіб⁶⁰.

16 серпня – з львівського гетто депортували наступних 6500 євреїв до табору смерті у Белжеці. Цього дня на вулицях єврейської дільниці у Львові було схоплено 2857 осіб⁶¹.

Початок єврейських акцій в Ясельському повіті у Краківському дис-трикті. До 20 серпня німці депортували з Ясла, Горлиць, Бобової і Беча понад 10 000 євреїв, яких направили до табору смерті у Белжеці. Сотні осіб розстріляли у самих Горлицях (зокрема, групу з-понад 400 євреїв з Бобової)⁶².

17 серпня – зі станції Клепарів від'їхав наступний транспорт з 6500 львівськими євреями. У цьому транспорті до табору смерті у Белжеці вивезли Рудольфа Редера. 365-та оберфельдкомендатура у Львові проінформувала, що з 10 серпня зі Львова депортували до Белжеця вже 25 000 євреїв, а наступні 15 000 мали ще депортувати⁶³.

18 серпня – зі Львова відправили до Белжеця транспорт з 6700 євреями⁶⁴.

19 серпня – табір смерті у Белжеці відвідали Курт Герштайн і проф. Вільгельм Пфанненштіль. Вони були свідками вбивства 6500 львівських євреїв з наступного транспорту. Згідно з даними Герштайна, у цьому транспорті було привезено 1450 тіл тих, хто помер під час дороги. До Белжеця німці відправили транспорт з Городка-Ягеллонського, який складався з 2800 осіб⁶⁵.

20 серпня – наступний транспорт з 6500 львівськими євреями направлено до Белжеця⁶⁶.

21 серпня – у Львові німці схопили 1920 євреїв, призначених на депортацію. Цього самого дня командир СС і поліції у дистрикті Га-

⁵⁸ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1757, Relacja Adolfa Nattela; A. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 154.

⁵⁹ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 116.

⁶⁰ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 116.

⁶¹ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 117.

⁶² AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1113, Relacja Izraela Buchsbauma; Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka..., s. 388; A. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 69.

⁶³ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 117.

⁶⁴ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 117.

⁶⁵ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 117; J. Schäfer, Kurt Gerstein – Zeuge des Holocaust. Ein Leben zwischen Bibelkreisen und SS, Bielefeld 1999, s. 164.

⁶⁶ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 118.

личина Фрідріх Кацман оголосив, що з 7 вересня у Львові буде закрито гетто⁶⁷.

22 серпня – у Львові ліквідовано всі єврейські лікарні. Хворих, які не були у стані ходити або дійти до транспорту, вбили на місці. Решту, після завантаження у вантажівки, було вивезено на Піски за Янівським табором, і там німці їх розстріляли. Цього дня відбулося завершення великої акції у Львові (за іншими джерелами, вона тривала до 25 серпня). До Белжеця зі Львова депортували 38 000 – 40 000 євреїв, а близько 2000 було вбито на місці. Цього дня зі Львова до Белжеця від'їхав останній потяг, який складався з 6500 євреїв⁶⁸.

24 серпня – початок великої депортаційної акції з Новосондецького повіту до Белжеця. Євреїв з околиць Нового Сонча – з Грибова, Старого Сонча, Лиманової, Криниці, Півничої, Лабової та Лонцька – німці збирали до гетто у Новому Сончі і потім вивозили їх до табору смерті у Белжеці. Кількадесят осіб було вбито по дорозі до Нового Сонча та в самому гетто. До 28 серпня вивезли до Белжеця у кількох транспортах близько 16 000 осіб⁶⁹.

25 серпня – перша акція в гетто в Бохні. Цього дня до Белжеця вивезли близько 2600 євреїв. У транспорті знаходилися усі члени юденрату та значна частина працівників Єврейської служби порядку. Осіб старшого віку, визнаних за нездатних до транспорту, розстріляли в лісі під Бачкуві⁷⁰.

26 серпня – з Турки та Брюховичів біля Львова німці вивезли до Белжеця близько 5000 євреїв. 150 єврейських чоловіків з Турки направили після селекції до Янівського табору у Львові⁷¹.

27 серпня – акція у Чорткові й околицях. 2120 євреїв з Чорткова, 550 з Ягільниці та 300 з Товстого депортовано до Белжеця. Кількасот осіб німці й українські поліцейські розстріляли на місці у Чорткові⁷².

Виселення євреїв з Велички й околиць. Цього дня близько 6300 євреїв з Велички, Неполомиць, Клаю та велику кількість серед них краківських євреїв було депортовано до табору в Белжеці. Близько 300–400 молодих чоловіків після селекції очищували єврейські будинки у Величці та копали масові могили на єврейському кладовищі, і потім їх вислали до табору праці у Сталовій-Волі. Понад 500 осіб, переважно старшого віку й тих, хто намагалися сховатися у Величці та на полях довкола міста, було розстріляно на єврейському кладовищі та в околицях Велички⁷³.

⁶⁷ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 118.

⁶⁸ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 118.

⁶⁹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1203, Relacja Mojżesza Gintera.

⁷⁰ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1700, Relacja Henryka Mondheita.

⁷¹ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 119.

⁷² А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 119.

⁷³ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/573, Relacja Mali Hollander; ibidem, 301/1183, Relacja Majlecha Zellnera.

Цього самого дня від'їхав транспорт до Белжеця із Скавини (Краківський дистрикт), в якому знаходилося близько 3000 скавинських євреїв і переселених до цього населеного пункту євреїв з Мислениць, Кшешовіць і Калварії⁷⁴.

28 серпня – розпочалася депортаційна акція у Новотарському повіті. До 30 серпня до Белжеця депортували близько 3000 підгальських євреїв, які походили з Нового Таргу, Закопаного, Макова-Підгалянського, Чарни-Дунаєць, Рабки та Щавниці. Кілька десят осіб убито в перелічених населених пунктах і в самому Новому Таргу⁷⁵.

31 серпня – відбулася депортація євреїв з тернопільського гетто до табору смерті в Белжеці. Крім 2600 осіб з Тернополя, у транспорті знаходилося також 1200 євреїв з Микулинців, 560 зі Збаража, 400 зі Скалату та 180 зі Струсова. Увесь транспорт складався з 4940 осіб. Близько 100 осіб було вбито на місці, у Тернополі.

Цього самого дня відбулася депортація євреїв із Золочева (2400 осіб). До цього транспорту німці додали близько 400 євреїв з Олеська, Сасова та Підкамінія. Увесь транспорт, який складався з близько 2800 осіб, відправили до Белжеця⁷⁶.

2 вересня – німці відправили зі Сломників (Краківський дистрикт) великий транспорт, який складався з близько 6000–7000 людей. У ньому знаходилися євреї із самих Сломників, а також переселені сюди євреї зі Скали, Прошовіце, Мехува, Олькуша та навколишніх сіл. Серед них було також багато єврейських мешканців Кракова, виселених з цього міста ще у 1940–1941 роках. Зігнані євреї чекали п'ять днів на лузі у Сломниках перед тим, як німці розпочали депортацію. Під час акції кілька сот «нездатних до транспортування» осіб переважно старшого віку були розстріляні у лісі під Сломниками⁷⁷.

3 вересня – з гетто у Стрию (дистрикт Галичина) німці депортували до Белжеця близько 5000 євреїв⁷⁸.

4 вересня – розпочалися депортації з транзитного табору в Заславі під Сяноком (Краківський дистрикт). Цього дня з цього табору відправили до Белжеця транспорт, який складався з 4000 осіб, переважно з жінок і дітей. У цьому транспорті знаходилися євреї, які походили з Сянока, Ліська, Устриків Долішніх, Тісни, Балигорода, Кальниць, Волі Мигової та інших бещадських і бескидських населених пунктів. Транспорт складався із 40 вагонів⁷⁹.

⁷⁴ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1578, Relacja Krystyny Królik; ibidem, 301/4701, Relacja Kazimierza Siedlaczka.

⁷⁵ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/4707, Relacja Salomona Süsskinda.

⁷⁶ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 121.

⁷⁷ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1695, Relacja Mozesa Goldkorna, 301/1732, Relacja Matysa Brunnengraber, 301/1767, Relacja Mordki Dawida Spielberga.

⁷⁸ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 123.

⁷⁹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/280, Relacja Mosesa Zwasa.

5 вересня – зі Сколе (дистрикт Галичина) німці відправили транспорт з близько 6500 євреями, які походили із самого Сколе та з Ходорова, Роздолу, Миколаєва, Жидачева, Журавна та Берездівців⁸⁰.

Цього самого дня відійшов до Белжеця транспорт з Болехова (біля Станіслава, дистрикт Галичина), який складався з 450 євреїв⁸¹. Відповідно до інших джерел транспорт складався навіть з 2000 осіб⁸².

7 вересня – акція в Коломиї. З коломийського гетто до Белжеця було депортовано 4769 осіб. Близько 300 осіб вбито на місці. Водночас розпочалася акція у розташованих на південь від Коломиї населених пунктах, яка полягала у переселенні євреїв до тамтешнього гетто⁸³.

8 вересня – з транзитного табору у Заславі біля Сянока відправлено другий транспорт до Белжеця, який складався з 4000 осіб⁸⁴.

9 вересня – акція у Вольбромі (Краківський дистрикт). До Белжеця було депортовано понад 2000 осіб, проте немає жодних достовірних джерел, які б подавали повну кількість євреїв, висланих з цього міста до табору смерті. У Вольбромі близько 300 молодих чоловіків було відібрано та вислано до табору праці у Радимно⁸⁵.

10 вересня – наступна акція в гетто в Коломиї. Німці охопили депортацією передусім євреїв, приведених до міста з Косова, Кут, Городенки, Снятина, Обертину, Заблотова, Пістиня, Яблуніва, Рожніва, Печеніжина, Гвіздця та Вигоди. У транспорті знаходилися також євреї із самої Коломиї. Загалом до Белжеця було тоді вислано 8205 євреїв і, швидше за все, найбільшим одноразовим транспортом відправлено до белжецького табору смерті. По дорозі у Львові близько 1000 молодих чоловіків з цього транспорту вислали до табору праці на вул. Янівській. На їхнє місце додали до транспорту з цього табору таку ж кількість в'язнів, відібраних як непрацевдатних. Після прибуття транспорту до Белжеця виявилось, що понад 2000 осіб померло у транспорті по дорозі⁸⁶.

12 вересня – друга акція в гетто в Тарнові (Краківський дистрикт). Після селекції на площі Вольності німці призначили для транспорту до Белжеця близько 3000 осіб, які не мали карт праці або мали їх, але були з дітьми⁸⁷.

⁸⁰ А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 124.

⁸¹ А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 124.

⁸² AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1554, Relacja Matyldy Gelerntner.

⁸³ А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 124.

⁸⁴ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/280, Relacja Mozesa Zwasa.

⁸⁵ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1098, Relacja Henryka Hersteina.

⁸⁶ А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 125.

⁸⁷ K. Bańburski, J. Bogacz, J. Kozioł, Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma, Tarnów 2003, s. 56.

Цього самого дня відбулася акція в гетто у Станіславі (дистрикт Галичина). Німці відправили зі Станіслава до Белжеця транспорт з 5000 осіб. Серед них було близько 2000 євреїв з Делятина⁸⁸.

13 вересня – наступний день акції у Тарнові. До Белжеця відправився транспорт, який складався з близько 3500 євреїв. Цього дня у Тарнові німці розстріляли на єврейському кладовищі кількості людей похилого віку як «нездатних до транспорту»⁸⁹.

15 вересня – з Кам'янки-Струмилової та Радехова біля Львова відправився до Белжеця транспорт, який складався з 2900 євреїв. Із самого Радехова у транспорті було близько 1400 осіб. Кількома днями пізніше на свято Йом-Кіпур (21 вересня) решту євреїв з Радехова, Кам'янки-Струмилової та Буська – разом 3050 осіб – німці розстріляли у колишніх радянських бункерах під Кам'янкою-Струмиловою⁹⁰.

16 вересня – ліквідація табору праці у Пусткуві біля Дембиці. Близько 1800 осіб, визнаних непрацездатними, депортували до Белжеця. 200 відібраних ремісників німці перевели до табору праці у Мелець⁹¹.

17 вересня – акція у Сокалі. До табору смерті в Белжеці німці депортували 2900 місцевих євреїв⁹². Відповідно до інших джерел, із Сокаля німці депортували тоді близько 2000 осіб⁹³.

18 вересня – друга депортація з Домброви-Тарновської (Краківський дистрикт). Німцям вдалося схопити ледве 500 євреїв, оскільки більшість мешканців гетто втекла під час акції до розташованих неподалік лісів. У відповідь на неуспішну акцію СС розстріляло голову юденрату з Домброви д-ра Нойбергера⁹⁴.

19 вересня – депортація з Бродів і Підкам'я (дистрикт Галичина). До Белжеця вислали 2800 євреїв⁹⁵.

21 вересня – одночасна акція у Підгайцях, Бережанах, Козовій і Нараїві (колишнє Тернопільське воєводство, дистрикт Галичина). 3700 євреїв, які походили з цих населених пунктів, було депортовано до Белжеця. Цього самого дня депортація охопила також євреїв у Рогатині, Бурштині, Букачівцях і Більшівцях (колишнє Станіславське воєводство, дистрикт Галичина). 1300 осіб депортували до Белжеця, кількості німці розстріляли на місці⁹⁶.

⁸⁸ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 126.

⁸⁹ K. Wańburski, J. Bogacz, J. Kozioł, Żydzi w Tarnowie., s. 56.

⁹⁰ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 126; АЖІН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/826, Relacja Lejba Golda, który ocalał podczas egzekucji 21 września i wygrzebał się z masowego grobu.

⁹¹ А. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 139.

⁹² А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 127.

⁹³ АЖІН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1167, Relacja Marii Osterman.

⁹⁴ АЖІН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/2348, Relacja Altera Milleta.

⁹⁵ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 127.

⁹⁶ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 127.

26 вересня – депортація з Борщів (колишнє Тернопільське воєводство, дистрикт Галичина). Акція охопила євреїв із самого Борщів і також приведених сюди євреїв з Озерян, Скали-Подільської, Королівки та Мельниці. До Белжеця відправили близько 5000 осіб⁹⁷.

30 вересня – наступна акція в гетто у Тернополі (дистрикт Галичина). Крім місцевих євреїв, до транспорту німці додали євреїв, приведених до Тернополя з Копичинців, Хоросткова, Збаража, Зборова, Козлової та Пробіжної. Транспорт складався з 5800 осіб⁹⁸.

У вересні (точної дати не вдалося встановити) відбулася ліквідація табору праці в Горлицях (Краківський дистрикт), який з'явився після ліквідації у серпні горлицького гетто. 670 євреїв, визнаних за нездатних до праці, депортували до Белжеця. 130 відібраних молодих чоловіків німці вислали до різних таборів праці⁹⁹.

2 жовтня – акція у Дзялошице. Близько 1500 осіб загнали до Мехува, звідки разом з частиною місцевих євреїв їх вивезли до Белжеця. У транспорті могло бути до 3000 осіб. У Мехуві відбулася селекція й осіб, здатних до роботи, направили до табору у Плашуві. На місці, у Дзялошице, німці розстріляли близько 500 осіб старшого віку як «нездатних до транспорту»¹⁰⁰.

4 жовтня – «переселення» євреїв з Улянува, тодішнього Янівського повіту. Близько 2500 осіб було проведено пішки у напрямку Білгорою. По дорозі німці розстрілювали тих, хто відставали від колони. Всю групу депортували до табору смерті у Белжеці¹⁰¹.

4 жовтня – акція у Любичі-Королевській. До табору у Белжеці пригнали пішки близько 500 євреїв¹⁰².

5 жовтня – акція у Тернопільському повіті. З Тернополя, Товстого, Ягільниці, Бучача та Чорткова депортували в одному транспорті близько 6000 осіб. Потяг був затриманий у Львові, де до табору на вул. Янівській направили близько 1000 осіб, здатних до роботи. Ймовірно, з табору тоді забрали до транспорту таку ж кількість людей, що їх табірна влада визнала нездатними до праці¹⁰³.

11 жовтня – транспорт з Коломиї. До табору в Белжеці депортовано близько 4000 євреїв¹⁰⁴.

⁹⁷ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 129.

⁹⁸ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 129.

⁹⁹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1113, Relacja Izraela Buchsbauma i Mojżesza Hirschfelda.

¹⁰⁰ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1765, Relacja Gustawa Weinfeldta.

¹⁰¹ A. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 190–191.

¹⁰² Y. Arad, Belzec, Sobibor, Treblinka., s. 383.

¹⁰³ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 131.

¹⁰⁴ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 33.

15 жовтня – транспорт зі Станіслава, в якому могли також знаходитися євреї зі Станіславського повіту (серед них з Тлумача), зібрані у тамтешньому гетто. До Белжеця депортували 2000 осіб¹⁰⁵.

15 жовтня – перша акція в Заклікуві. До табору в Белжеці депортували понад 5000 місцевих і приведених з частини Янівського повіту євреїв (серед них з Янова-Любельського і Радомишля-над-Сяном). Протягом усього дня євреїв збирали у синагозі та бейт-мідраші, а ввечері їх відправили до транспорту¹⁰⁶.

18 жовтня – друга акція у Краснику. До Белжеця депортували понад 4000 осіб, серед них євреїв, приведених з частини Янівського повіту, зокрема, кількості євреїв з Ужендува і близько 1900 євреїв з Аннополя¹⁰⁷.

19 жовтня – після кількадечної акції в Ізбіці на рампі німці зібрали близько 5000 євреїв, серед них значну частину приведених із Замостя й інших населених пунктів з Красноставського повіту. Транспорт поділили на дві частини – близько 2500 осіб депортували до табору в Белжеці, тоді як другу групу направили до табору смерті в Собіборі. Близько 700 осіб розстріляли на платформі в Ізбіці¹⁰⁸.

21 жовтня – транспорт зі Збаража та Скалата. До Белжеця депортовано загалом 4000 осіб¹⁰⁹.

22 жовтня – після акції у Щебрешині та Звезинці до Белжеця депортовано зі станції в Щебрешині близько 1300 євреїв, серед них 934 з Щебрешина. Під час цієї акції до транспорту забрали усіх членів юденрату та Єврейської служби порядку. У цьому транспорті також загинула дантистка з Щебрешина Боренштейнова разом з двома доньками¹¹⁰.

22 жовтня – з Турки до Львова депортовано 2000 осіб¹¹¹.

23 жовтня – збірний транспорт з Дрогобича, Борислава, Стрия та Самбора, в якому знаходилося 3459 осіб¹¹².

26 жовтня – одночасна акція в Бережанському повіті та в Помор'ях біля Львова. У першому транспорті з Більшівців, Букачівців і Бурштина знаходилося 2700 осіб, а в другому з Помор'ян – 1400. Транспорт, який їхав з Бережанського повіту, зіткнувся під Любичею-

¹⁰⁵ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 134.

¹⁰⁶ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/27, Relacja Chaima Hirszman, J. Laks, I Was There. Zaklikow, a Small Town to Remember, Tel Aviv 2005, s. 316–318; A. Potocki, Żydzi w Podkarpackiem, s. 140.

¹⁰⁷ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/275, Relacja Hersza Bronera; ibidem, 301/4403, Relacja Icka Mandelbauma.

¹⁰⁸ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1518, Relacja Henocha Nobla; A. Kopciowski, Zagłada Żydów w Zamościu, s. 171.

¹⁰⁹ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 135.

¹¹⁰ А. Klukowski, Dziennik..., s. 289–290, 292, 294.

¹¹¹ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 135.

¹¹² А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 135.

Королівською з пасажирським потягом, який їхав до Львова. Кількадесят осіб у депортаційному потягу загинуло. Багатьом людям вдалося втекти у ліси¹¹³.

28 жовтня – із Сокаля та Кам'янки-Струмилової депортовано 2500 осіб¹¹⁴.

28 жовтня – друга акція у Кракові. До Белжеця депортовано 4500 євреїв з краківського гетто. У транспорті знаходилися діти старші від 5 років, забрані разом з персоналом єврейського сиротинця. Молодші діти як «нездатні до транспорту» були розстріляні під Краковом¹¹⁵.

31 жовтня – транспорт з Підгайців, в якому до Белжеця депортували 1200 осіб¹¹⁶.

Початок листопада – ліквідація гетто у Томашеві-Любельському. Вантажівками вивезено до Белжеця до 500 осіб¹¹⁷.

1 листопада – наступна акція в Ізбіці. Євреї, які походили з Красноставського та Замойського повітів, були тоді депортовані до таборів смерті у Белжеці, Собіборі та концентраційного табору у Майданеку. Під час цієї депортації з Ізбіци до Белжеця вивезено близько 1500 осіб, серед них членів юденрату із Замості з заступником голови Аріелем Шепсом на чолі¹¹⁸.

1 листопада – депортація з Красника. До Белжеця вивезено близько 3000 євреїв з Красника та приведених сюди раніше євреїв з Модлібожице та Закшувека, серед них значна група віденських євреїв, які перебували у Модлібожице з 1941 р. У цьому транспорті перебував також Хаїм Гіршман разом з дружиною та дитиною¹¹⁹.

2 листопада – акція у Бродах. До Белжеця депортовано близько 2500 осіб. Під час акції чимало людей скоїло самогубство. Багато людей тікало з поїзда, який їхав. Потяг затримали у Красному біля Львова, де на очах депортованих у відповідь за допомогу втікачам розстріляли членів місцевого юденрату¹²⁰.

¹¹³ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 135; D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung..., s. 240.

¹¹⁴ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 136.

¹¹⁵ АЖІН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/2048, Relacja Sabiny Mirowskiej-Hochberger; K. Zimmerer, Zamordowany świat., s. 156.

¹¹⁶ А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 136.

¹¹⁷ BAL, В 162/5931, Слідство проти Вальтера Панцера, ландкомісара з Томашева-Любельського, к. 304.

¹¹⁸ АЖІН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/72, Relacja Leona Feldhendlera; R. Reder, Kraków 1946, с. 56–57; A. Kopciowski, Zagłada Żydów w Zamościu, s. 171–172.

¹¹⁹ АЖІН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/27, Relacja Chaima Hirszman; T. Bernstein, Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim, "Biuletyn ŻIH" 1957, nr 21, s. 68–69.

¹²⁰ АЖІН, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1777, Relacja Kalmana Harnika; А. Круглов, Хроника Холокоста., с. 137.

3 листопада – друга акція у Заклікуві. До Белжеця депортували 2000 осіб, у більшості приведених до Заклікува з інших населених пунктів. Серед депортованих було лише 300 євреїв із самого Заклікува, які врятувалися під час першої акції¹²¹.

4 листопада – із Золочева депортували до Белжеця 2500 євреїв¹²².

4 листопада – після акції 2–3 листопада у Білгорайському повіті зі станції у Звезинці до табору в Белжеці депортували 3000–4000 євреїв з Білгораю, Тарногороду, Крешова та Юзефува-Білгорайського. Євреїв до Звезинця привели пішки. Сотні людей розстріляли у Білгораю, Тарногороді та Крешові або дорогою на залізничну станцію. Місцеві селяни довели у збірний пункт у Звезинці тих євреїв, які намагалися втекти з колон, що їх вели через ліси між Білгораєм і Звезинцем. Люди пробували також тікати з транспорту, який їхав у напрямку Белжеця¹²³.

7 листопада – з Рудок і Комарна біля Львова до Белжеця вивезено 821 єврея. В акції пошуку тих, хто переховувався, брали участь Єврейська служба порядку зі Львова та місцева пожежна служба¹²⁴.

8 листопада – депортація з Яворіва біля Львова. До табору у Белжеці вивезено 1300 євреїв. Багато людей вистрибнуло з потягу та повернулося до Яворіва¹²⁵.

8 листопада – після акції в Мехуві до Белжеця депортували близько 1500 євреїв. У цьому транспорті перебував також останній мехувський рабин Шайнфрухт¹²⁶.

10 листопада – із Збаража, Скалата, Тернополя та Тереховлі до Белжеця депортовано 3900 осіб¹²⁷.

11 листопада – друга акція у Бохні. До Белжеця депортовано 500 осіб, визнаних непрацездатними¹²⁸.

15 листопада – третя акція у Тарнові. До Белжеця депортовано 2500 євреїв¹²⁹.

¹²¹ J. Laks, *I Was There...*, s. 322–323.

¹²² А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 137.

¹²³ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1474, *Relacja Estery Fefer*; I. Gajst, *Żydzi biłgorajscy pod okupacją*, в: *Zagłada Biłgoraja. Księga pamięci*, red. A. Kronenberg, tłum. Z jidysz i hebrajskiego M. Adamczyk-Garbowska, A. Trzciński, M. Zawadowska, Gdańsk 2009, s. 190–193; S. Bakoński, *Biorą Żydów w Zwierzyńcu*, в: *Czarny rok... Czarne lata...*, oprac. W. Śliwowska, Warszawa 1996, s. 158–159.

¹²⁴ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1385, *Relacja Henryki Tauber*; А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 138.

¹²⁵ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1912, *Relacja Izraela (Ignacego) Manbera*; А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 138.

¹²⁶ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/6124, *Relacja Juliana Piwowskiego*.

¹²⁷ А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 139.

¹²⁸ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1142, *Relacja Markusa Halperna oraz 301/1700, Relacja Henryka Mondheita*.

¹²⁹ AŻIH, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/836, *Relacja Sydonii Langsam*; Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka...*, s. 387.

15 листопада – з гетто у Ряшеві депортовано до Белжеця 1500 осіб, серед них дуже багато матерів з дітьми¹³⁰.

15 листопада – відійшов транспорт із Стрия, який складався з 1200 євреїв¹³¹.

17 листопада – друга акція у Перемишлі. До Белжеця депортовано 3000 осіб, серед них діти із сиротинця¹³²

17 листопада – ліквідація гетто у Дембиці. До Белжеця депортовано 600 євреїв. Під час акції дуже багато осіб сховалося в укриттях або втекло з Дембиці¹³³.

18–20 листопада – так звана «листопадова акція» у Львові. До Белжеця депортовано разом 8000–10 000 осіб, серед них євреїв, яких тримали у львівських в'язницях, і раніше схоплених на арійських документах. До транспортів додано також відібраних в'язнів з Янівського табору як «нездатних до праці». Дуже багато з них були хворі на тиф. Людям перед їх входом до вагонів наказувалося роздягнутися до білизни, щоб запобігти втечам. Під час руху транспорту чимало осіб, особливо в'язнів з Янівського табору, мало при собі інструменти, якими вони розбивали вагони. Багатьом людям вдалося втекти з потягів¹³⁴.

22 листопада – друга акція у Жовкві біля Львова. До Белжеця депортували 1700 євреїв, серед них багато втікачів з львівських транспортів, які пробували сховатися у жовківському гетто. Євреї з Жовкви йшли до транспорту без багажу, але вони мали при собі інструменти для розбивання вагонів. Багатьом людям вдалося втекти з поїзда під час руху¹³⁵.

27 листопада – транспорт з Бучача, в якому знаходилося 1600 осіб¹³⁶.

28 листопада – з Мостиська біля Львова до Белжеця депортовано 2500 євреїв¹³⁷.

29 листопада – транспорти з Щирця (863 особи) і Наварії (450 осіб)¹³⁸.

30 листопада – збірна депортація з повіту Дрогобич. До Белжеця депортовано близько 2000–3000 євреїв¹³⁹.

¹³⁰ F. Kotula, *Kronika tamtych dni...*, s. 144–145.

¹³¹ А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 139.

¹³² *Pamiętam każdy dzień...*, s. 269.

¹³³ АЖІН, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1722, *Relacja Frydy Berger*.

¹³⁴ АЖІН, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1127, *Relacja Karola Tenenbauma*; 301/1213, *Relacja Gیزی Petranker*; 301/1652, *Relacja Hieronima Majzlisza*; 301/3442, *Relacja Anny Selinger*; А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 140; D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, s. 241.

¹³⁵ АЖІН, *Relacje i zeznania ocalałych*, 301/1213, *Relacja Gیزی Petranker*; А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 141.

¹³⁶ А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 141.

¹³⁷ А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 141.

¹³⁸ А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 141.

¹³⁹ А. Круглов, *Хроника Холокоста...*, с. 142.

4 грудня – транспорт з Бережан, який склався з 1000–1200 осіб. Акція у Бережанах відбулася у свято Ханука. У цей час до міста приведено також євреїв з околиць, серед них з Нараївки¹⁴⁰.

5 грудня – акція у Перемишлянах. До Белжеця депортовано близько 3000 євреїв, серед них також приведені кількома днями раніше євреїв з Глинян¹⁴¹.

8 грудня – з Рогатина до Белжеця депортовано близько 1400 осіб. Більшість з них витягли зі схованок і бункерів у гетто¹⁴².

7–11 грудня – у чотирьох наступних транспортах з Рави-Руської до Белжеця депортували 4000–5000 євреїв. Відповідно до інших джерел, були лише два транспорти, в яких забрали близько 2000 осіб. Під час акції у Рави-Руській дуже багато осіб розстріляли на місці. У равському гетто тоді перебували також євреї з Любичі-Королевської, Угніва, Потеличів, Магерова та Немирова й сотні втікачів з раніших транспортів до Белжеця¹⁴³.

Транспорти з Рави-Руської були останніми, які приїхали до табору смерті у Белжеці. З 15 грудня 1942 р. на території усього Генерал-губернаторства діяла заборона пересилання транспортів інших, аніж ті, що підпорядковувалися Вермахту. Це було пов'язано з битвою під Сталінградом. З цього часу табір смерті у Белжеці, також з огляду на переповнення масових могил і відсутність місця на нові, припинив приймати наступні транспорти. Пізніші транспорти з дистрикту Галичина лише проїжджали через Белжець і направлялися до табору смерті у Собіборі¹⁴⁴.

¹⁴⁰ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/4838, Relacja Laury Mittelman; ibidem, 301/4847, Relacja Morrisa Thalara; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 143.

¹⁴¹ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/1702, Relacja Janiny Heszelesowej; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 144.

¹⁴² А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 144; T. Sandkühler, «Endlösung» in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944, Bonn 1996, s. 265.

¹⁴³ AŻIH, Relacje i zeznania ocalałych, 301/4950, Relacja Abrahama Schalla i Wolfa Sambola; D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung..., s. 241; А. Круглов, Хроника Холокоста..., с. 144.

¹⁴⁴ D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung..., с. 241.

ДОДАТОК II

Свідчення та документи на тему депортацій до табору смерті у Белжеці

1. Щоденник Вільгельма Корнідеса, унтер-офіцера Вермахту

31 серпня 1942 р., у поїзді з Рави-Руської до Холма, 5:30 по обіді

Коли ми сіли о 4:40 по обіді, пустий транспорт якраз приїхав. Я пройшов уздовж потягу два рази і нарахував 56 вагонів. На дверях крейдою було написано «60», «70», один раз «90», інколи «40» – очевидно, що це була кількість євреїв, яких перевозили всередині.

У моєму відсіку я поговорив з дружиною залізничного поліцейського, яка на той момент відвідувала тут свого чоловіка. Вона сказала, що ці транспорти тепер їздять щодня, інколи також з німецькими євреями. Вчора шість дитячих тіл знайшли уздовж залізничної колії. Жінка думає, що це євреї самі вбили цих дітей й що вони мали загинути під час подорожі.

Залізничний поліцейський приєднався до нас як супровідник потягу до нашого відсіку. Він підтвердив слова жінки про дитячі тіла, що їх було знайдено вчора уздовж колії. Я запитав: «Чи знають євреї, що з ними відбувається?» Жінка відповіла: «Ті, хто приїжджають здалека, нічого не знають, але тут, в околицях, вони вже все знають. Вони намагаються тікати тоді, коли вони помічають, що хтось прийшов за ними. Так, наприклад, зовсім нещодавно у Холмі трьох застрелили по дорозі через місто».

«У залізничних документах ці потяги значаться під назвою “переселенські транспорти”, – зазначив залізничний поліцейський. Тоді він сказав, що після вбивства Гейдріха, проїхали повз декілька транспортів з чехами. Табір Белжець мав розміщуватися праворуч від за-

лізничної колії, й жінка пообіцяла показати його мені, коли ми його минатимемо.

5:40 по обіді. Коротка зупинка. Навпроти нас інший транспорт. Я звернувся до поліцейських, які їхали у пасажирському вагоні спереду. Я спитав: «Їдете додому до Райху?» Усміхнувшись, один з них сказав: «Ви ж знаєте, звідки ми повертаємося, хіба ні? Загалом для нас робота не припиняється». Тоді транспорт рушив – вагони були пусті й повністю вичищені. Їх було 35. З великою ймовірністю це був поїзд, який я бачив о 1-й по обіді на станції у Раві-Руській.

6:20 по обіді. Ми приїхали до табору Белжець. До цього ми їхали деякий час через високий сосновий ліс. Коли жінка сказала: «Зараз буде», можна було побачити високий живопліт з ялинок. Відчувався сильний солодкуватий запах. «Вони вже смердять», – сказала жінка. «О, нісенітниця! Це тільки газ», – сказав залізничний поліцейський, сміючись. Тим часом ми проїхали близько 400 метрів – солодкуватий запах перетворився у стійкий запах чогось, що горить. «Це з крематорію», – сказав поліцейський.

Через короткий проміжок відстані огорожа закінчилася. Спереду нього можна було побачити охоронний будинок з постом СС. Подвійна колія вела до табору. Одна колія відходила від головної лінії, друга пробігала через поворотну платформу з табору до ряду сараїв на відстань близько 500 метрів. Вантажний вагон стояв на поворотній платформі. Декілька євреїв були зайняті перемиканням диску. Охоронці СС з гвинтівками під рукою стояли поруч. Один із сараїв був відчинений. Можна було чітко побачити, що він був заповнений клунками одягу до самої стелі. Коли ми поїхали, я озирнувся ще раз. Огорожа була занадто високою, щоб можна було що-небудь побачити. Жінка сказала, що інколи, проїжджаючи повз, можна побачити дим, який підіймається над табором, але я не помітив нічого подібного. За моїми підрахунками територія табору складалася з 1000 на 500 метрів.

Вільгельм Корнідес був свідком проїжджаючого транспорту, заповненого євреями через Раву-Руську. Вже тоді від залізничного поліцейського він дізнався, що у Белжеці вбивають євреїв за допомогою газу. Ймовірно, він був свідком депортації євреїв з двох населених пунктів – Тернополя і Золочева зі східної Галичини. Разом у двох транспортах до табору смерті у Белжеці німці вислала близько 6000 людей.

Джерело: M. Gilbert, Holocaust Journey. Travelling in Search of the Past, New York 1997, p. 211–212. Переклад з англійської О. Колесник.

2. Рапорт лейтенанта шуцполіції Вастерманна про перебіг депортації євреїв з Коломиї й околиць до табору смерті у Белжеці, організованих на початку 1942 р.

7./Pol. 24

Лемберг [Львув], вересень 14, 1942

До: Командувача поліції порядку у дистрикті Галичина, Лемберг
Тема: Переселення євреїв

Після проведення операцій з переселення єврейського населення 3 і 5 вересня у Сколе, Стрию та Ходорові, за які був відповідальний капітан шуцполіції Крьопелін, командуючи поліцією порядку, про що вже детально доповідалося, 7-ма рота 24-го поліцейського полку прибула, як було наказано, до Коломиї ввечері 6 вересня. Я одразу зконтактувався з комісаром криміналістики і оберштрумфюрером СС, Ляйтмаріцом, головою відділення офісу поліції безпеки в Коломиї, і оберлейтенантом Гертелем з посту шуцполіції у Коломиї.

На відміну від досвіду в Стрию, акція, яка планувалася на 7 вересня у Коломиї, була добре підготовленою і була легкою для всіх підрозділів для виконання. Євреї були поінформовані вищезгаданими інституціями та біржею праці прийти на збірний пункт біржі праці для реєстрації 7 вересня о 5:30 вранці. Близько 5300 євреїв прийшли туди у призначений час. З усіма людьми мого складу я перекрив єврейський квартал і завдяки цьому ретельному обшуку вдалося вполювати додаткових 600 євреїв.

Завантаження транспорту закінчили близько 7 по обіді. Після цього поліція безпеки звільнила приблизно 1000 осіб із загальної кількості зібраних, 4769 було переселено. Кожен вагон транспорту був заповнений 100 євреями. Сильна спека того дня сприяла тому, що вся акція проходила дуже складно і транспорт затримувався. Після стандартного забиття й опечатування всіх вагонів, транспорт рушив до Белжеця близько 9 вечора у супроводі охорони з одного офіцера і дев'яти чоловік. Через темну ніч того дня багатьом євреям вдалося втекти шляхом витискання через дірки для повітря після попереднього усунення колючого дроту. Попри те, що охорона могла багатьох з них одразу застрелити, чимало з євреїв, які втікали, були ліквідовані тієї ж ночі або наступного дня залізничною охороною або іншими поліцейськими підрозділами. Цей транспорт приїхав до Белжеця без особливих інцидентів, хоча при довжині поїзда й глибокій темряві охорона виявилася заслабкою, як доповів мені 11 вересня особисто командир транспортної охорони з 6-ї роти 24-го поліцейського полка, який повернувся прямо до Станіславова.

8 вересня близько 300 євреїв – старих, слабких, хворих, німецьких і тих, кого не можна було перевезти у транспорті, – стратили. Згідно

з наказом від 4 вересня на тему використання амуніції, про який мене вперше проінформували 6 вересня, 90% усіх страчених застрелили карабінами та гвинтівками. Пістолети використовувалися лише у виняткових випадках.

8 і 10 вересня акції відбулися у Кутах, Косові, Городенці, Заплатові й у Снятині. Близько 1500 євреїв пішо провели маршем 50 кілометрів з Кутів або 35 кілометрів з Косова до Коломиї, де їх залишили на ніч у внутрішньому дворі в'язниці Поліції Безпеки разом з іншими євреями, приведеними з регіону. Крім євреїв, зібраних у Городенці та Снятині, яких вже завантажили у десять вагонів на кожній місцевості поліцією безпеки, інші 30 вагонів були завантажені у Коломиї. Загальна кількість відправлених у переселенських транспортах, відправлених до Белжеця 10 вересня, становила 8 205 осіб.

Під час акції навколо Коломиї 8 і 10 вересня близько 400 євреїв ліквідували шляхом розстрілу з відомих причин. У великій акції збору євреїв для переселення до 10 вересня у Коломиї поліція безпеки завантажила усіх євреїв у 30 наявних залізничних вагонів, незважаючи на висловлені мною застереження. Зважаючи на сильну спеку в ті дні, а також на навантаження євреїв від довгих піших маршів і від кількденного чекання без належного постачання, вагони були надзвичайно переповнені. Кількість євреїв у них сягала від 180 до 200 і це мало надзвичайно негативні наслідки для їхнього транспортування.

Наскільки щільно були завантажені десять вагонів у Городенці та Снятині поліцією безпеки, мені невідомо. У будь-якому разі обидва транспорти приїхали до Коломиї з абсолютно неналежною охороною: колючий дріт, який прикривав дірки для повітря, був майже повністю усунутий. Я якнайшвидше перевів цей потяг із залізничної станції в Коломиї і прикріпив до 30 вагонів, які стояли на бічній колії далеко від станції. Єврейська поліція (Ordnungsdienst) і будівельники із залізничної станції з Коломиї були задіяні до закриття всіх недосить добре опечатаних вагонів у звичайний спосіб до настання темряви. Команду, яка складалася з одного офіцера і п'ятнадцяти чоловіків під керівництвом капітана Зіцмана, призначили охороняти переселенський поїзд з 50 вагонів до від'їзду, аби попередити будь-які спроби втеч. Зважаючи на вищеописане навантаження на євреїв, негативні наслідки спеки та сильне переповнення більшості вагонів, євреї пробували раз за разом виламуватися із залізничних вагонів, оскільки о 7:30 ввечері вже було темно. О 7:50 охоронна команда переселенського потягу, яка складалася з дев'яти чоловік під командуванням капрала Єкляйна, прибула на бічну колію. Спроби втеч з поїзда не можна було попередити у темряві, так само як і євреїв, які втікали, неможливо було легко застрелити. Через спеку в усіх вагонах євреї були повністю роздягнені.

Коли поїзд за розкладом виїхав з Коломиї о 8:50 вечора, охорона зайняла свої позиції. Охоронна команда, відповідно до моїх вказівок,

була поділена на п'ять чоловіків у пасажирському вагоні на початку і п'ять чоловіків у пасажирському вагоні в кінці поїзда. Через довжину потяга і сумарну кількість євреїв у 8205 осіб, це розділення виявилось неефективним. Наступного разу капрал Є. організує розподіл охорони уздовж усього потягу. Протягом усієї подорожі поліцейський мав перебувати в камбузі, щоб попереджувати спробам втеч євреїв. Майже одразу після відправлення євреї намагалися вирватися з різних боків і навіть через дахи деяких залізничних вагонів. Ці спроби були частково успішними до такої міри, що за п'ять станцій до Станіслава капрал Є. мав попросити телефоном начальника станції у Станіславі викласти гвіздки і дошки для пломбування пошкоджених вагонів, як це вимагалось наказами, а також попросив охорону станції про нагляд над поїздом. Як тільки поїзд в'їхав до Станіслава, працівники й охорона залізничної станції вже були на місці, щоб виконати потрібний ремонт і на додаток постерегти потяг.

Ця робота тривала півтори години. Внаслідок чого, коли поїзд знову рушив у дорогу, на наступній зупинці виявилось, що євреї виламали знову великі діри у деяких залізничних вагонах і що у більшості випадків колючий дріт, який кріпився ззовні вентиляційних вікон, був зірваний. В одному вагоні євреї користувалися молотком і пилою. Під час допиту вони пояснили, що поліція безпеки залишила їм ці знаряддя, щоб вони могли ними користуватися на наступному місці праці. Капрал Є. змусив євреїв віддати знаряддя. Протягом подальшої подорожі при кожній зупинці на станціях потрібна була допомога, аби забивати поїзд, тому що інакше подорож не була б можливою. Об 11:15 вранці поїзд приїхав до Лемберга. Через відсутність заміни для супровідної команди команда Є. мала далі пильнувати потяг аж до Белжеця. Після короткої зупинки на залізничній станції у Львові, потяг рушив до приміської станції Клепарів, де дев'ять залізничних вагонів позначили літерою «L», призначили їх до табору праці, розвантажили та передали під керівництво оберштурмфюрера СС Шульце¹. Тоді оберштурмфюрер СС Шульце завантажив додатково 1000 євреїв. Близько 1:30 по обіді транспорт від'їхав до Белжеця.

Після цього була зміна локомотиву у Львові, який був настільки старий, що подальша подорож була можлива лише з постійними зупинками. Повільна подорож була використана найсильнішими євреями для протискання себе через діри, що їх вони силою відкрили, та пошуку можливості втекти через стрибки. Через повільний рух потягу

¹ Відібраних тоді євреїв з транспорту у Коломиї ув'язнили у таборі праці у Львові, який знаходився на вул. Янівській неподалік від залізничної станції Клепарів. Таку процедуру проводили з переважною більшістю транспортів зі Східної Галичини, які їхали до Белжеця. До табору на вул. Янівській здебільшого потрапляли молоді та здатні до роботи чоловіки. Табір на вул. Янівській був також збірним пунктом для львівських євреїв перед їхньою депортацією до табору смерті у Белжеці. Звідти також вислали в'язнів, нездатних до роботи, у белжецький осередок убивства.

вони навряд чи калічилися. Попри постійні прохання до машиніста їхати швидше, це не було можливим. Часті зупинки на відкритих ділянках були надзвичайно неприємними.

Майже одразу після відправлення з Лемберга команда використала всі боеприпаси, які мала із собою, а також використала наступні 200 патронів, отриманих нею від солдатів армії. Тому решту подорожі вони користалися каменями під час руху поїзда, а також наставляли багнети, коли поїзд зупинявся.

Серед євреїв ширилася щоразу сильніша паніка через велику спеку, переповнення залізничних вагонів та сморід мертвих тіл. Під час розвантаження вагонів близько 2000 мертвих євреїв було знайдено у потягу. Усе це робило транспорт практично недієздатним. О 6:45 по обіді транспорт прибув до Белжеця і близько 7:30 по обіді капрал Є. передав його оберштурмфюреру СС та керівнику тамтешнього табору. До розвантаження транспорту близько 10 вечора, Є. мав знаходитися у таборі, коли супровідна команда охороняла вагони поїзда, який у цей час лишався поза табором. Через надзвичайні обставини, які я описав вище, кількість євреїв, які втекли з цього транспорту, не може бути названа. Однак можна припустити, що принаймні дві треті євреїв-утікачів знешкодили в якийсь інший спосіб.

У самих акціях за період 7–10 вересня 1942 р. жодних особливих випадків не сталося. Співпраця між залученими підрозділами поліції безпеки і поліції порядку була вдалою і без проблем.

*(підписано) Вестерманн
Лейтенант шуцполіції і командир роти*

Джерело: Ch.R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York 1998, p. 31–36. Переклад з англійської О. Колесник.

3. Фрагмент спогадів Рут Вермут, уцілілої з транспорту, який їхав з Коломиї до табору смерті у Белжеці

У вересні 1942 року всьому населенню гетто було наказано зібратися на подвір'ї юденрату з метою, як стверджувалося, реєстрації. З'явилося приблизно 5000 людей. Шляхом селекції, яку нацисти постійно використовували, було відібрано з цього натовпу близько 300 осіб, і їм наказали перейти на правий бік, який означав життя. Решту, яку оточила кордоном українська поліція й есесівці зі спеціально натренованими собаками, повели на залізничний вокзал.

Після найбільш жорстокої масової акції знищення, яка відбулася у коломийському гетто, велика та мовчазна колона повільно йшла у бік

залізничного вокзалу. Крім звуку човгання тисяч ніг, було вкрай тихо. Час від часу пхикала дитина, яку швидко заспокоювала мама, тримаючи її на руках. Врешті-решт у цьому натовпі було небагато дітей, небагато старих. Цих, найслабших з людських істот, набагато раніше знищив терор, голод і хвороби, які постійно снували у закритому від ранньої весни цього року гетто.

Вулиці міста були повністю пустими. Однак за щільно зачиненими та заштореними вікнами будинків, які миналися по дорозі, відчувалася мовчазна присутність більш щасливих і привілейованих його мешканців. Тих, кому дозволялося ще називатися людьми, на відміну від натовпу, який у цей момент гнали серединою проїзної дороги.

Десь зовсім посередині були і ми. Я, тато і мама. Ми мовчали. Ніхто у цьому натовпі не говорив. Ми все ще були разом. Ми все ще відчували тепло, яке переливалося через наші з'єднані руки. Шлях до залізничного вокзалу в нашому місті був довгим. Чи, може, станеться якесь диво? Може, Всемогутній, якого завжди так шанували, об'явить врешті-решт свою присутність? Попри терор, який вже тривав цілий місяць, я все ще не знала жорстокої правди про те, що сталося зі старшими братами, оскільки батьки малими брехнями та мовчанням намагалися у цей страшний час побудувати довкола мене охоронну стіну. І до якоїсь міри їм це вдавалося. Наша п'ятиособова колись родина зменшилась до нас трьох. Мені сказали, що брати кудись виїхали. Сказали, що вони повернуться. Колись. Після війни. Магічний час, магічні два слова, які мали бути ключем до вирішення усіх проблем. Проте я вже не була дитиною. У такі часи дорослішаєш швидше. Я бачила і знала, що відбувається довкола. Однак добре було вдавати нерозуміння ситуації. Добре ховатися у тіні родинних крил і поклатися на їхню мудрість та обачність. До цього часу це вдавалося, то чому так не могло продовжуватися далі?

Дива не трапилося. У полі зору з'явився будинок залізничного вокзалу, проте нас погнали ще далі у напрямку залізничної рампи. Там на коліях чекав довгий, дуже довгий состав товарних вагонів. Розсувні двері були широко відчинені для завантаження вантажу, а навколо було чути їдкий запах хлору, яким щедро обприскували середину вагонів. Натовп захвилювався. Покірنا до того часу колона розійшлася хвилями. Над площею пролунав сильний крик. Крик остаточного розпачу з п'яти тисяч горл. Чи я теж кричала? Якщо так, то несвідомо. Так, як усі навколо.

Здавалося, що вже ніщо й ніхто не приборкає цей хаос. Проте пролунали постріли та з'явився додатковий підрозділ української міліції. В їхніх руках і в руках гестапівців з'явилися довгі батоги, яких застосували до натовпу, який божеволів від страху. До гнітючого вереску вдерлися гортанні накази німців та огидні підбурювання українців. Вигуки: *Vorwärts, los, los, schnell, schnell* і «далі, ви, прокляті єврейські свині»

зливалися разом. Люди, намагаючись уникати ударів, швидко виходили на високі пороги вагонів, при цьому допомагаючи одне одному, аби переміститися до відносно безпечної, на їхнє розуміння, середини. Хвиля за хвилею погонею й образами вагони швидко заповнювалися. А коли всередині їх було стільки, що здавалося неможливим, щоб хто-небудь міг ще поміститися, до середини вагону заскочив, стріляючи з пістолету та розмахуючи на всі боки батоном, п'яний український міліціант. Метод був старанно опрацьований. У результаті чого люди, які знаходилися найближче до нього, просто вилазили на себе, щоб сховатися від ударів. Створювалася прогалина, в яку криками та насиллям втискали наступну групу людей.

Врешті тяжкі двері зачинилися зі зловісним грюкотом, а відгук забиваних гвіздків молотками остаточно підписував долю людей, які перебували всередині. А величезний крик і далі стояв над цим особливим «вантажем» і не зупинявся навіть на хвилину аж до пізнього пополудня, коли тяжко завантажений потяг нарешті від'їхав. Куди? Не було сумніву, що до Остаточного Вбивства.

Десь в одному з багатьох вагонів була я з моїми батьками. Ми все ще були разом. Батьки, напевне, дякували Богу, що я раз за разом втрачала свідомість, бо те, що відбувалося всередині вагону, переходило будь-які межі найсміливіших уявлень про день Страшного Суду.

Невідомо, як довго це тривало. Години? Цілу вічність?

Коли в якийсь момент я повернулася до тями, я все ще була там. На самому дні пекла. У вагоні, в якому складно було помістити п'ятдесят, може, шістдесят осіб і в який було напхано близько двісті...

Крик, сморід, смердюча хлорна духота. Через крик і стукіт кіл чутно постріли. Як довго це вже триває? У проблісках свідомості до мене доходить, що ми стоїмо голі², притиснуті до дерев'яної стіни вагону. Батьки зі своїх міцно стиснутих плечей створили наді мною щось на зразок охоронного даху і тільки завдяки цьому я все ще жива. Ті, хто опинилися посередині, скоріш за все, вже були мертві, хоча вони і далі стояли. Не було можливості впасти або сповзти на підлогу...

Раптом я відчула порив свіжого повітря. Довкола нас зробилося ніби трохи вільніше. Чую, як мама шепоче мені на вухо:

– Ти чуєш мене, донечко? Якщо ти розумієш, що я тобі кажу, кивни головою. Кільком молодих людям вдалося зробити отвір у стіні вагону та зараз вони по черзі вистрибують. Ми вирішили теж так зробити. Спочатку вистрибне тато, потім ти, а я остання. Зараз ми їдемо через

² Коли нас вантажили у вагони, ми були одягнені. Але потім через неймовірну тісноту і спеку, ті, хто одразу не задушилися, змогли здерти із себе одяг, щоб полегшити собі дихання й отримати трохи більше місця. Я не знаю, як і коли батьки самі роздяглися і мене теж, але у проблісках свідомості до мене дійшло, що всі люди у вагоні були повністю голі (*примітка авторки спогадів*).

ліс. Зараз ніч. Якщо тобі вдасться, намагайся сховатися у лісі. Знайди там укриття. Нічого не бійся: ми потім знайдемо одне одного...

Я кивнула головою, що я розумію. Ще до того, як змогла зрозуміти, що відбувається, якісь сильні руки схопили мене і випхнули через тісний отвір. Якийсь момент я так провісила, підтримувана під пахами, задихаючись від потоку повітря. Проте зовсім недовго. Руки, які мене тримали, розтиснулися і я полетіла у темну прірву.

Я проснулася від холоду. Я довго не могла зрозуміти, де я і що зі мною сталося. Врешті повільно, дуже повільно страшна реальність почала повертатися до моєї свідомості. Коли підняла руку до очей, я відчула щось тепле та липке. З розбитої голови стікав струмінь крові та заливав мені очі. Із зусиллям я сіла.

Світало. Лише через якийсь момент я зрозуміла, що чую шум дерев і спів птахів. Зі здивуванням я відмітила, що знаходжуся посередині лісу і що поблизу ніде не видно колії. Я не пам'ятаю, чи мені самій вдалося від них відповзти. Може, хтось з тих, хто тікав, вирішивши, що я неприємна, відтягнув мене від небезпечної зони? Раптом моє серце забилося з надією. А, може, це батьки? А, може, вони зараз вийдуть з-за якогось куща, обіймуть мене своїми міцними опікунськими руками та все буде, як раніше?

Раптом я прокинулася. Від того моменту ніщо не могло вже бути, як раніше. Я була сама в цьому лісі. Гола і поранена, сама із собою. Я довго сиділа на місці. Пташки вже мовчали і тільки час від часу чутно було якісь поодинокі трелі. Я зірвала жмут трави та витерла кров, яка згорталася. Вона все ще текла, але вже не так сильно.

Джерело: R. Wermuth, *Spotkałam ludzi. Historia o tragicznym początku i niezwykłym zakończeniu*. Poznań 2002, s. 10–14. *Переклад з польської О. Колесник.*

4. Фрагменти рапорту Курта Герштайна

У січні 1942 я перейняв керівництво над технічним відділом дезінфекції включно з обслуговуванням сильно отруйних газів, які застосовувалися до дезінфекції. 8 червня 1942 р. до мене прийшов у відділ штурмбанфюрер Гюнтер з Головного управління безпеки Райху; він був одягнений у цивільне, його я не знав. Він мені видав наказ знайти 100 кг синильної кислоти та поїхати з ними до місця, яке знав лише водій вантажівки. Ми поїхали до калійних закладів неподалік від Коліна (Прага). Після завантаження вантажівки ми виїхали до Любліна (Польща). З нами поїхав професор медичних наук Пфанненштіль, професор гігієни в університеті у Марбургу-на-Лані. У Любліні на нас

чекав групенфюрер СС Глобочнек [Глобочник]. Він сказав нам: це одна з найбільш таємних справ і по суті під **найсильнішою охороною**. Кожен, хто почне говорити, буде одразу розстріляний. Тільки вчора померло двоє, які не вміли тримати язика за зубами. Потім він нам пояснив, що на цей час (17 серпня 1942) було три пристрої:

1) **Белжець** на трасі Люблін–Львів, на ділянці російської демаркаційної лінії з Росією. Денний ліміт: 15 000 (я бачив!).

2) **Собібор**, не знаю точно, де. Я не бачив.
20 000 щодня.

3) **Треблінка**, 120 км на північний схід від Варшави. 25 000 щодня.
Я бачив!

4) **Майданек** біля Любліна, бачив при підготовці.

Глобочнек сказав: Ви мусите продезінфікувати величезну кількість одягу. 10 або 20 разів більше матеріалу, ніж показала «збірка безладу», яку провели лише для того, щоб приховати походження єврейського, польського, чеського і т.п. одягу. Ваше друге завдання полягатиме у переустановці технічного пристрою наших газових камер, яка діяла до цього часу при використанні газу внутрішнього згорання старого дизеля; вона мала також бути переставлена на більш міцну та швидше діючу отруту, а саме на синильну кислоту. Фюрер і Гімmlер, які були тут 15 серпня, тобто позавчора, поклали на мене обов'язок, щоб я особисто був присутній при всіх, хто буде свідком інсталяції. Проф. Пфанненштіль: «А що на це сказав фюрер?». На що Глобочнек, нинішній шеф поліції та СС Адріатичного узбережжя у Трієсті, відповів: «Варто пришвидшити усю акцію!». На що міністеріал-директор д-р Герберт Лінднер з Міністерства внутрішніх справі відповів: «Чи не було б краще спалити трупи замість того, аби їх закопувати? Може, інше покоління матиме інший підхід до цього...» На що Глобочнек сказав: «Проте, шановні панове, якби після нас коли-небудь прийшло покоління, яке було б таким боягузливим і зіпсованим, що не могло б зрозуміти наших дій, таких добрих і потрібних, тоді, дорогі панове, увесь націонал-соціалізм був би марним. Навпаки, варто ховати трупи з бронзовими табличками, на яких мало би вказуватися, що це, власне, ми мали відвагу виконати цю гігантську справу!» На що Гітлер відповів: «Так, мій дорогий Глобочнеку, Ви чудово це зрозуміли і я цілком з Вами погоджуюся». [...]

Наступного дня ми поїхали до Белжеця. Мала дивна станція з двома перонами прилягає безпосередньо до жовтої гори піску, яка лежить на північ від дороги та залізничної лінії Люблін–Львів. На південь біля шосе кілька будинків з написом: «Підрозділ Ваффен-СС у Белжеці». Глобочнек представляє мені гауптштурмфюрера СС Обермаєра з Пірмазенсу, який показує мені пристрій з великою стриманістю. Цього дня не було видно жодних трупів, проте над околицями, які неподалік від шосе, стояв смердючий запах. Біля малої станції стояв вели-

кий барак з написом «Роздягальня» з віконцем на «Коштовності». Потім приміщення зі 100 стільчиками, «перукар», за ним на зовні 150-метровий коридор, де з обох сторін йшов кільчастий дріт з написами «До лазні й інгаляційних приміщень». Перед нами будинок, який виглядав як лазня: з правого та з лівого боку великий бетонний посуд з журавцем та іншими квітами. Після входу низькими сходами ми побачили з правого і лівого боку по 3 приміщення, які виглядали як гаражі, з розмірами 4×5 метрів, висотою 1,90 метрів. Ззаду невидні дерев'яні вихідні двері. На даху мідна зірка Давида. Перед будинком табличка «Фундація Гакенгольта». Цього пополудня я більше нічого не бачив. За кілька хвилин до сьомої наступного дня вранці мене повідомили: через 10 хвилин буде перший поїзд!

І справді, через кілька хвилин приїхав перший потяг зі Львова. 45 вагонів разом з 6700 людьми, з яких 1450 померло в дорозі. За малими віконцями з кільчастим дротом діти, жовті, нажахані, жінки, чоловіки. Поїзд в'їжджає: 200 українців, яких змушували до цієї роботи, виламують двері та виводять людей з вагонів, використовуючи при цьому шкіряні батоги. Потім через великий гучномовець чутно накази: всі мають роздягтися посередині площі, деякі у бараку, потрібно також зняти протези й окуляри, взуття зв'язати шматками вірьовок, що їх розносить малий чотирирічний єврейський хлопець. Усі цінні речі та всі гроші треба віддати у вікні з «коштовностями», без талону, без підтвердження здачі. Потім жінки та молоді дівчата до перукаря – одним-двома махами ножиць відрізають їм волосся, яке зникає у великих мішках для картоплі, «щоб зробити з них речі для підземних човнів, проектів і т.д.», – говорить мені унтершарфюрер СС, який там служить. Потім розпочинається марш: праворуч і ліворуч кільчастий дріт, а ззаду близько двісті українців зі зброєю в руках. Направляючись під керівництвом винятково гарної молоді дівчини підходять ближче. Я стою з капітаном поліції Віртом перед камерами смерті. Біля нас проходять повністю голі чоловіки, жінки, молоді дівчата, діти, немовлята, одноногі. У кутку стоїть кремезний есесівець, який гучно пасторальним голосом кричить до нещасливців: «З вами не станеться нічого поганого! Ви маєте тільки швидко вдихати, ця інгаляція зміцнює легені, впливає проти інфекційних хвороб і є добрим способом дезінфекції!» Коли його запитали, яка на них чекає доля, то він сказав: «Чоловіки повинні працювати, будувати дороги та будинки, але жінки не мають обов'язку роботи. Але, якщо вони хотітимуть, то вони можуть допомагати вдома та на кухні». Для деяких з цих бідних людей це був ще один малий промінь надії, якого вистачало, щоб увійти до камер смерті без опору – проте більшість з них усе знає, запах їм підказує долю! – потім підіймаються малими сходами – і бачать правду! Матері, матері, які годують, з немовлятами біля грудей, голі, багато дітей різного віку – голі – вагаються, але потім входять до камер смерті,

більшість з них роблять це беззвучно, підштовхувані вперед тими, які йдуть ззаду, підштовхувані батогами есесівців. Єврейка приблизно 40-ка років з очима, які палали як смолоскип, заклинала кров своїх дітей на їхніх убивць. Капітан Вірт особисто робить удар батогом по її лицю і потім вона теж зникає у газовій камері. Багато молилися, інші питають: «Хто дасть нам воду перед смертю?» (єврейська традиція). Есесівці впихають людей до камер. «Треба добре заповнити», – наказав їм капітан Вірт. Голі люди стоять на ногах інших, 700–800 на поверхні 25 м² і просторі 45 м³. Двері зачиняються. Решта пасажирів потягу голі все ще чекають ззовні. Хтось звернувся до мене: «Голі люди й взимку привертають до себе смерть!». «Власне, тому вони тут знаходяться!» – така була відповідь. У цей момент раптом я зрозумів, чому це місце називається «Фундація Гакенгольт»: Гакенгольт обслуговує «дизель», чий виділення мають убити тих нещасливців! Унтершарфюрер СС Гакенгольт пробує завести двигун. Але йому це не вдається. Приходить капітан Вірт. По ньому видно, що він боїться, бо я є свідком цієї невдачі. Так, я все бачу і чекаю. Мій годинник усе запам'ятовує: 50 хвилин, 70 хвилин, двигун і далі не працює. Люди чекають у газових камерах. Марно. Чутно їхній плач. «Як у синагозі», – говорить штурмбаннфюрер СС проф. Пфанненштіль, професор гігієни університету у Марбургу-на-Лані й прикладає вухо до дерев'яних дверей. Капітан Вірт розлючений і українця, який допомагає Гакенгольту, б'є 11–12 разів батогом по обличчю. Через дві години і 49 хвилин – годинник усе точно зареєстрував – двигун заводиться; до цього моменту люди все ще живі у 4 камерах, які були заповнені, живуть 4 рази по 750 людей у просторі чотири рази по 45 м³!

Знову минають 25 хвилин; це правда, багато вже мертві. Це можна зрозуміти, заглядаючи через маленьке віконце, яке на хвилину освітлює ліхтарик, у середину камери. Через 28 хвилин живі тільки кілька осіб. Врешті, через 32 хвилин, усі мертві!

Ззаду єврейські працівники відчиняють дерев'яні двері. В обмін за цю огидну роботу їм обіцяли свободу та кілька відсотків з доходів з коштовностей та знайденого золота. Мертві все ще у стоячій позиції, як базальтові колони; вони не могли впасти або похилитися, бо взагалі не було місця. Навіть після смерті можна впізнати окремі родини, які все ще міцно тримаються за руки. Із зусиллям їх відділяють один від одного, щоб звільнити камери для наступного «вантажу». Викидаються тіла: голубі, мокрі від поту та сечі, ноги у відходах і менструальній крові. Під ними трупи немовлят і малих дітей. Проте немає часу. Близько 20 працівників займаються обшуками вуст мертвих людей, які вони відкривають за допомогою залізних гаків. «Ліворуч золото, праворуч без золота».

Інші шукають гроші, діаманти, золото і т.п. в анусах і геніталіях. Дантисти виривають золоті зуби, золоті містки та золоті коронки за

допомогою малих молотків. Серед них є капітан Вірт. Він у своїй стихії. Він дає мені велику банку від консерви, заповнену зубами, й каже: «Потримайте та подивіться, скільки важить це золото! А це тільки від учора і позавчора! І Ви не повірите, що ми знаходимо щодня: долари, діаманти, золото! Але Ви самі переконайтеся», – і веде мене до ювеліра, який був відповідальним за ці коштовності. Мені показали ще одного з директорів «Західного товарного дому» [KaDeWe] у Берліні та низьку людину, якій наказувалося грати на скрипці; вони були керівниками єврейської робочої команди. «Цей тут є капітаном австрійсько-угорської армії, відзначеним Хрестом за заслуги першого ступеня», – сказав мені гауптштурмфюрер Обермаєр³.

Потім тіла викидають до великих ям з розмірами близько 100×20×12 м, розташованих неподалік камер смерті.

Кількома днями пізніше трупи були так здуті газами, які в них розвивалися, що все підіймалося на 2-3 метри. За кілька днів вони припиняли підійматися та зменшувалися. Наступного дня ями знову заповнювали і покривали їх 10-сантиметровим шаром піску. Через якийсь час – я так чув – готувалися решітки із залізничних шин і трупи спалювалися за допомогою моторного олива та бензину, щоб від них не було й сліду.

Джерело: VAL, 208 AR-Z 252/59, Слідство проти Йозефа Обергаузера й інших, т. 1, к. 36–39. Переклад з німецького оригіналу польською мовою Е. Бомболь. Переклад з польської версії О. Колесник.

³ Йдеться про Йозефа Обергаузера.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Архівні документи

Archiwum Akt Nowych

Delegatura Rządu RP na Kraj

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN)

Akta Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (GKB-ZHwP)

Zk/I/W/22, Wyrok w sprawie Hermanna Worthoffa, Wiesbaden nr 8 Ks/70, Wiesbaden, 5.VIII.1970.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Oddział w Lublinie (AIPN Lu)

Lu 1/15/105, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie śmierci w Bełżcu, 1945–1949.

08/298, Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS na terenie województwa lubelskiego, 1965–1966 (t. 1–2: Akta śledztwa w sprawie zbrodniczej działalności oddziałów wachmanów SS w obozie zagłady w Bełżcu).

Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich Oddział w Lublinie (OKBL).

Ds. 5/67, Akta śledztwa w sprawie żydowskiego obozu pracy w Trawninkach, 1966–1973.

Ds. 20/67, Akta śledztwa w sprawie Helmuta Kallmeyera, odpowiedzialnego za budowę komór gazowych w obozie zagłady w Bełżcu, 1968–1984.

Ds. 343/67, Akta śledztwa w sprawie obozu pracy dla Żydów Bełżec-Młyn, 1967 r.

Archiwum Muzeum–Miejsca Pamięci w Bełżcu (AMMPB)

Wywiady i relacje

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL)

63, 270, 273, 892, Gubernator Dystryktu Lubelskiego (GDL).

141, Starostwo Powiatowe w Lublinie, 1940–1944 (SPL).

3, 164, Rada Żydowska w Lublinie, 1939–1942.

Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku (APMM)

II-14, Akcja “Reinhard” – magazyny przy ul. Chopina w Lublinie, 1942–1944.

VII/0-108, Pamiętniki, relacje, ankiety byłych więźniów, Irena Gluck, Dzienniczek (Kraków 1939–1942).

XIX-231, Fotokopie i kserokopie, Proces Oswalda Pohla.

XIX-1264, Fotokopie i kserokopie, Akta osobowe Christiana Wirtha – komendanta obozu zagłady w Bełżcu i Sonderinspektora Aktion “Reinhardt”.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (AŻIH)

Akta Żydowskiej Samopomocy Społecznej

Relacje i zeznania ocalałych z Zagłady

Yad Vashem Archives

Relacje, 03/I617, Relacja Alicji vel Aliny Grelewskiej z domu Zipser

Archives of the United States Holocaust Memorial Museum in Washington, DC (AUSHMM)

RG-50-488*0011, Wywiad z Rozalią Ragan

RG-50-488*0111, Wywiad z Józefem Honigiem

Bundesarchiv Ludwigsburg (BAL)

208 AR-Z 74/60, Śledztwo przeciwko Georgowi Michalsenowi.

208 AR-Z 251/58, Śledztwo przeciwko Kurtowi Bolenderowi i innym.

208 AR-Z 252 /59, Śledztwo przeciwko Josefowi Oberhauserowi i innym.

208 AR-Z 267/60, Śledztwo przeciwko Gustavowi Englischowi.

208 AR 643/71, Śledztwo w sprawie przeciwko Kurtowi Streiblowi, Michaelowi Janczakowi, Erwinowi Mittrachowi, Theodorowi Penziokowi, Kurtowi Reibergerowi i Josefowi Napieralle.

B 162/2178, Śledztwo w sprawie członków 133 Batalionu Policji.

B 162/4993, Śledztwo przeciwko Hansowi Krugerowi.

B 162/5930-5932, Śledztwo przeciwko Walterowi Panzerowi.

B 162/6343, 6346, Śledztwo przeciwko Hansowi Quambuschowi.
 B 162/19911, Śledztwo przeciwko Helmutowi Weißenmeierowi.
 B 162/19726, Śledztwo w sprawie Spatha.

Staatsarchiv München

Stan W 33033, śledztwo przeciwko Josefowi Oberhauserowi.

Опубліковані джерела та спогади

- *Alliance for Murder. The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*, red. B. F. Sabrin, New York 1991.
- Antochów W., *W Czortkowie i okolicy... w: Czarny rok... Czarne lata*, oprac. W. Śliwowska, Warszawa 1996.
- *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. i: *Listy o Zagładzie*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997.
- *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 2: *Czerwiec 1941–wrzesień 1943*, kom. red. T. Pełczyński i in., Szczecin 1989.
- Biberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001.
- Blatt T. T., *Z popiołów Sobiboru (skąd nie było powrotu). Historia przetrwania*, Włodawa 2002.
- Bohdanowicz S., *Likwidacja Żydów w Zwierzyńcu*, w: *Zamojszczyzna w walce z Niemcami 1939–1944*, t. 2, red. Z. Klukowski, Zamość 1946.
- Caban I., Mańkowski Z., *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939–1944*, t. 2: *Dokumenty*, Lublin 1971.
- *Dokumenty i materiały z czasów okupacji niemieckiej w Polsce*, t. 1: *Obozy*, red. N. Blumental, Łódź 1946.
- *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, wybór i oprac. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957.
- Erlichman-Bank S., *Listy z piekła*, Białystok 1992.
- Gajst I., *Żydzi biłgorajscy pod okupacją*, w: *Zagłada Biłgoraja. Księga pamięci*, red. A. Kronenberg, tłum. z jidysz i hebrajskiego M. Adamczyk-Garbowska, A. Trzeciński, M. Zawanowska, Gdańsk 2009.
- Gerstenfeld-Maltiel J., *My Private War. One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis*, London 1993.
- Huk I., *Selo nad Solokiejem*, Warszawa 1996.
- Kamiński A., *Diariusz podręczny 1939–1945*, oprac. A. Polarczykova, J. Stosik, Warszawa 2001.
- Klukowski Z., *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–1944)*, Lublin 1959.

- Kotula F., *Losy Żydów rzeszowskich 1939–1944. Kronika tamtych dni*, Rzeszów 1999.
- Kubalski E., *Niemcy w Krakowie. Dziennik 1 IX 1939 – 18 I 1945*, red. J. Grabowski, Z.R. Grabowski, Kraków–Budapeszt 2010.
- Laks J., *I Was There. Zaklikow, a Small Town to Remember*, Tel Aviv 2005.
- Maryański J., *Czarny rok, czarne lata*, w: *Czarny rok ... Czarne lata ...*, oprac. W. Sliwowska, Warszawa 1996.
- Nelken H., *Pamiętnik z getta w Krakowie*, Toronto 1987.
- Odnous B., *Strażnik cmentarza*, w: *Ścieżki pamięci. Żydowskie miasto w Lublinie – losy, miejsca, historia*, red. J.J. Bojarski, Lublin–Rishon Lezion 2001.
- *Pamiętam każdy dzień ... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J.J. Hartman, J. Krochmal, Przemysł 2001.
- Pankiewicz T., *Apteka w getcie krakowskim*, Kraków 2003.
- Peter J., *Tomaszowskie za okupacji*, Tomaszów Lubelski 1991.
- *Pro Memoria (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu RP na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim*, oprac. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2004/2005.
- Reder R., *Bełżec*, Kraków 1999.
- Ringelblum E., *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939–styczeń 1943*, tłum. A. Rutkowski, red. A. Eisenbach, Warszawa 1988.
- Rosen S., *My Lost World. A Survivor's Tale*, London 1993.
- Rosenberg B., *To Tell At Last. Survival under False Identity 1941–1945*, Urbana–Chicago 1995.
- Wermuth R., *Spotkałam ludzi. Historia o tragicznym początku i niezwykłym zakończeniu*, Poznań 2002.
- *Wybór źródeł do nauczania o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich*, red. A. Skibińska, R. Szuchta, Warszawa 2010.
- Zelinkovsky I., *Ghetto Bochnia. On the Trail of the Family I Never Knew*, b.m.w. 1995.
- *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- *Żydzi polscy w służbie Rzeczypospolitej*, oprac. A.K. Kunert, A. Przewoźnik, t. 2: *Żydzi polscy w służbie Rzeczypospolitej 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002.

Монографії та статті

- Arad Y., *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington–Indianapolis 1999.
- Bańburski K., Bogacz J., Koziół J., *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego już nie ma*, Tarnów 2003.

- Berenstein T., *Eksterminacja ludności żydowskiej na Lubelszczyźnie*, Warszawa 1968, maszynopis w zbiorach Państwowego Muzeum na Majdanku.
- Berenstein T., *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*, "Biuletyn ŻIH" 1967, nr 61.
- Berenstein T., *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*, "Biuletyn ŻIH" 1957, nr 21.
- Black P., *Prosty żołnierz akcji "Reinhardt". Oddziały z Trawniki i eksterminacja polskich Żydów*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Blatt T. T., *Sobibór zapomniane powstanie*, Chełm-Włodawa 2003.
- Böhm B., "Karieren" – Von der "Euthanasie" – Anstalt Sonnenstein in die Vernichtungslager im besetzten Polen, "Sonnenstein Beiträge zur Geschichte des Sonnensteins und der Sachsischen Schweiz" 2001, nr 3: "Von der Krankmorden auf dem Sonnenstein zur Endlösung der Judenfrage im Osten".
- Browning Ch.R., *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Policy, September 1939–March 1942*, współpraca J. Matthaus, Lincoln 2004.
- Browning Ch.R., *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge 1992.
- Browning Ch.R., *Zwykli ludzie. 101. Policyjny Batalion Rezerwy i "ostateczne rozwiązanie" w Polsce*, tłum. P. Budkiewicz, Warszawa 2000.
- Cesarani D., *Eichmann – jego życie i zbrodnie*, tłum. J. Lang, Zakrzewo 2008.
- Chrobaczyński J., Gołębiowski J., *Getto w Bochni i zagłada ludności żydowskiej 1939–1945*. "Biuletyn ŻIH" 1982, nr 1–2 (121–122).
- Czech D., *Kalendarium wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim-Brzezinka 1992.
- Deschner G., *Reinhard Heydrich. Namiestnik władzy totalitarnej*, tłum. M. Ilgmann, Warszawa 2000.
- Drndić D., *Sonnenschein. Powieść dokumentalna*, tłum. D.J. Ćirić, Wołowiec 2010.
- Dunin-Wąsowicz K., *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1939–1945*, Warszawa 1983.
- Dziadosz E., *Stosunki handlowe obozu koncentracyjnego na Majdanku z firmą Paula Reimanna*, "Zeszyty Majdanka" 1967, t. 2.
- Eisenbach A., *Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939–1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*, Warszawa 1953.
- Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001.
- *Erntefest, 3–4 listopada. Zapomniany epizod Zagłady*, red. W. Lenarczyk, D. Libionka, Lublin 2009.

- Friedlander H., *The Origins of Genocide. From the Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill–London 1995.
- Friedlander S., *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939*, New York 1997.
- Friedlander S., *Kurt Gerstein. The Ambiguity of Good*, New York 1969.
- Gilbert M., *Holocaust Journey. Travelling in Search of the Past*, New York 1997.
- Gogolowska S., *Ludobójcy z Bełżca i Sobiboru. Proces w Krasnodarze, "Sztandar Ludu"*, 6 VI 1965.
- Gogolowska S., *Po procesie w Krasnodarze. Korespondencja z ZSRR, "Kamena"* 1965, nr 13.
- Gulczyński J., *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem*, Konin 1991.
- Hilberg R., *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1933–1945*, tłum. J. Giebułtowski. Warszawa 2007.
- Hilberg R., *The Destruction of the European Jews (Paperback)*, Teaneck 1985.
- Hilberg R., *The Destruction of the European Jews*, t. 1–3, ed. 3, New Haven–London 2003.
- Iancu C., *Alexandre Safran et la Shoah inachevee en Roumanie. Recueil de documents (1940–1944)*. Bucuresti 2010.
- Ioanid R., *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime 1940–1944*, Chicago 2000.
- Jones E., *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945*, tłum. W. Promińska, Łódź 1999.
- Kasperek J., *Grabież mienia w obozie na Majdanku, "Zeszyty Majdanka"* 1972, t. 6.
- Kasperek J., *Grabież mienia więźniów*, w: *Majdanek 1941–1944*, red. T. Mencil, Lublin 1991.
- Kasperek J., *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin 1983.
- Kiełboń J., *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego 1939–1943, "Zeszyty Majdanka"* 1992, t. 14.
- Kiełboń J., *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944*, Lublin 1995.
- Klee E., *"Euthanasie" im NS-Staat. Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens"*, Frankfurt am Main 2001.
- Kola A., *Bełżec. The Nazi Camp for Jews in the Light of Archaeological Sources. Excavations 1997–1999*, Warsaw–Washington 2000.
- Kola A., *Hitlerowski obóz zagłady w Bełżcu w świetle badań archeologicznych. Badania 1997–1999*, Warszawa–Waszyngton 2000.
- Kopciowski A., *Zagłada Żydów w Zamościu*, Lublin 2005.

- Kopciowski A., *Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej*, "Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2007, nr 3.
- Kopciowski A., *Żydzi w Lublinie w latach 1944–1949*, Lublin 1998 (praca magisterska – maszynopis).
- Kopówka E., *Treblinka. Nigdy więcej*, Siedlce–Treblinka 2002.
- Kopówka E., *Żydzi siedleccy*, Siedlce 2001.
- Kozyra A., *Historia osady w XIX–XX w.*, w: *Bełżec przez dzieje*, red. A. Urbański, Bełżec 2008.
- Kranz T., *Eksterminacja Żydów na Majdanku i rola obozu w realizacji Akcji "Reinhardt"*, "Zeszyty Majdanka" 2003, t. 22.
- Kranz T., *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, Lublin 2007.
- Krochmal A., *Żydzi przemysłowcy w czasie II wojny światowej*, w: *Pamiętam ka żdy dzień ... Losy Żydów przemysłowych podczas II wojny światowej*, red. J. J. Hartman, J. Krochmal, Przemysł 2001.
- Krugłowski A., *Deportacja ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozów zagłady w Bełżcu w 1942 r.*, "Biuletyn ŻIH" 1989, nr 151.
- Kur T., *Sprawiedliwość pobłażliwa. Proces kata Warszawy Ludwiga Hahna w Hamburgu*, Warszawa 1975.
- Kuwałek R., *Das Durchgangsghetto in Izbica*, "Theresienstadter Studien i Dokumente", red. J. Milotova, U. Rathgeber, M. Wiiggerbauer, Prag 2003.
- Kuwałek R., *Das kurze Leben "im Osten". Jüdische Deutsche im Distrikt Lublin aus polnisch-jüdisch Sicht*, w: *Die Deportation der Juden aus Deutschland. Pläne – Praxis – Reaktionen 1938 – 1945*, red. B. Kundrus, B. Meyer, seria "Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus", t. 20, Göttingen 2004.
- Kuwałek R., *Getta tranzytowe w dystrykcie lubelskim*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Kuwałek R., *Obóz zagłady w Bełżcu 1941–1943*, w: *Bełżec przez dzieje*, red. A. Urbański, Bełżec 2008.
- Kuwałek R., *Obóz zagłady w Bełżcu*, Lublin–Bełżec 2005.
- Lachendro J., *Zburzyć czy zaościć . . . ? Idea założenia Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w świetle prasy polskiej w latach 1945–1948*, Oświęcim 2007.
- Lanzmann C., *Shoah: An Oral History of the Holocaust. The Complete Text of the Film*, New York 1985.
- Leszczyńska Z., *Transporty i stany liczbowe obozu*, w: *Majdanek 1941–1944*, red. T. Mencil, Lublin 1991.
- Levine P.A., *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944*, Uppsala 1998.
- Libionka D., *The Life Story of Chaim Hirszman. Remembrance of the Holocaust and Reflections on Postwar Polish-Jewish Relations*, "Yad Vashem Studies" 2006, t. 34.

- Longerich P., *Heinrich Himmler. Biographie*, Munchen 2008.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.
- Mallmann K.–M., “Człowieku, dziś świętują tysięczny strzał w potylicę”. *Polityka Bezpieczeństwa a Shoah w Galicji Zachodniej*, w: Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Mańkowski Z., *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1982.
- Maranda M., *Nazistowskie obozy śmierci. Opis i próba analizy zjawiska*, Warszawa 2002.
- Marszałek J., *Rozpoznanie obozów śmierci w Bełżcu, Sobiborze i Treblince przez wywiad Armii Krajowej i Delegatury Rządu Rzeczypospolitej na Kraj*, “Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1993, t. 35.
- Marszałek J., *System obozów śmierci w Generalnym Gubernatorstwie i jego funkcje (1942–1943)*, “Zeszyty Majdanka” 1996, t. 17.
- *Miejscu kaźni milionów ludzi winniśmy cześć i otaczać największą opieką*, “Sztandar Ludu”, 25 IX 1956.
- Mildt D. de, *In the Name of People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The “Euthanasia” and “Aktion Reinhard”*, Hague–London–Boston 1996.
- Mularczyk A., *Bełżec – kopalnia złota. Reportaż z pustego pola*, “Świat” 1956, nr 17.
- Musial B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.
- Musial B., *The Origins of “Operation Reinhard”: The Decision-Making Process for the Mass Murder of the Jews in Generalgouvernement*, “Yad Vashem Studies” 2000, t. 28.
- Nowicki P., *Zanim “przybył z zaświatów”, nazywał się Winer. Krąg rodziny i konspiracyjny Szlamka, uciekiniera z ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem*, “Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2009, nr 5.
- *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.
- O’Neil R., *Belzec. A Reassessment: Resettlement Transports to Belzec*. March-December 1942, <http://www.jewishgen.org/yizkor/belzec/belzec.html>.
- Phayer M., *“Udzielanie pomocy Żydom nie jest rzeczą łatwą”. Polityka Watykanu wobec Zagłady – ciągłość czy zmiana?*, “Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2009, nr 5.
- *Pinkas Hakehillot Polin. Encyclopedia of Jewish Communities in Poland*, t. 2: Eastern Galicia, red. D. Dąbrowska, A. Wein, A. Weiss, Jerusalem 1980.

- Pinkas Hakehillot Polin. *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland*, t. 7: Lublin-Kielce districts, red. A. Wein, B. Freundlich, W. Orbach, Jerusalem 1999.
- Podhorizer–Sandler E., *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, "Biuletyn ŻIH" 1959, nr 30.
- Pohl D., *Die Trawniki–Männer im Vernichtungslager Belzec 1941–1943*, mps.
- Pohl D., *Die Trawniki–Männer in Vernichtungslager Belzec*, w: NS-Gewaltherrschaft. Beiträge zur historischen Forschung und juristischen Aufarbeitung, t. 11, red. A. Gottwaldt, N. Kampe, P. Klein, Berlin 2005.
- Pohl D., *Hans Kruger – der "König von Stanislaw"*, w: *Karieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, red. K.-M. Mallmann, G. Paul, Darmstadt 2004.
- Pohl D., *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, München 1997.
- Pohl D., *Znaczenie dystryktu lubelskiego w "ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej"*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Poliakov L., Wulff I., *Das Dritte Reich und die Juden*, Berlin 1955.
- *Pomnik–mauzoleum ku czci pomordowanych odsłonięto w Belżcu*, "Sztandar Ludu", 2.XII.1963.
- Poradowski S., *Zagłada Żydów rzeszowskich*, cz. 3, "Biuletyn ŻIH" 1985, nr 3–4 (135–136), cz. 4, "Biuletyn ŻIH" 1988, nr 1–2 (145–146).
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004.
- Puławski A., *W obliczu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009.
- Radzik T., *Lubelska dzielnica zamknięta*, Lublin 1999.
- Radzik T., *Praca przymusowa ludności żydowskiej na przykładzie obozu pracy w Belżcu*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji*, Kraków 21–23.X.1995, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997.
- Redlich S., *Razem i osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1939–1945*, Sejny 2008.
- Riess V., *Christian Wirth – der Inspekteur der Vernichtungslager*, w: *Karieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, red. K.-M. Mallmann, G. Paul, Darmstadt 2004.
- Rusiniak M., *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*, Warszawa 2008.
- Rybak A.H., *Stalag 319 – międzynarodowy obóz jeniecki w Chełmie w latach 1941–1944*, Chełm 2009.
- Sandkühler T., *"Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*, Bonn 1996.

- Schafer J., *Kurt Gerstein – Zeuge des Holocaust. Ein Leben zwischen Bibelkreisen und SS*, Bielefeld 1999.
- Schelvis J., *Vernichtungslager Sobibór*, Hamburg-Munster 2003.
- Sereny G., *W stronę ciemności. Rozmowy z komendantem Treblinka*, tłum. J. K. Milencki, Warszawa 2002.
- Siemion L., *Egzekucje na Lubelszczyźnie*, „Zeszyty Majdanka” 1969, t. 3.
- Silberklang D., *Żydzi i pierwsze deportacje z dystryktu lubelskiego*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Spaczyński Z., *Bełżec – zapomniane cmentarzysko Holocaustu*, „Kronika Tygodnia” 1994, nr 15–16.
- Spaczyński Z., *Torami śmierci*, cz. 1–4, „Tygodnik Zamojski” 1989, nr 5–8.
- Svanberg I., Tyden M., *Sverige och Förntelsen. Debatt och Dokument om Europas Judar 1933–1945*, Stockholm 1997.
- Szrojt E., *Obóz zagłady w Bełżcu*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1947, t. 3.
- Taborska H., *Art in Place of Death: Polish Signs of Memory in the Nazi Death Camps*, „Kultura Współczesna” 2003, nr 4 (38).
- Taffet G., *Zagłada Żydów żółkiewskich*, Łódź 1946.
- Ternon Y., Helman S., *Eksterminacja chorych psychicznie w III Rzeszy. Od teoretyków narodowo socjalistycznych do praktyków z SS*, tłum. E. Baumritter, Warszawa 1974.
- Tregenza M., *Bełżec – okres eksperymentalny. Listopad 1941 – kwiecień 1942*, „Zeszyty Majdanka” 2001, t. 21.
- Tregenza M., *Christian Wirth: Inspekteur der SS–Sonderkommandos „Aktion Reinhard”*, „Zeszyty Majdanka” 1993, t. 15.
- Trott A., *Zur „Umsiedlung” der Juden in Generalgouvernement*, „Vierteljahrshefte for Zeitgeschichte” 1959, nr 3.
- Tyas S., *Brytyjska Inteligent Sernice: odszyfrowane wiadomości z Generalnego Gubernatorstwa*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- *Wczoraj odsłonięto w Bełżcu pomnik-mauzoleum w miejscu straceń około 600 tysięcy Polaków*, „Kurier Lubelski”, 3 XII 1963.
- Welzer H., *Sprawcy. Dlaczego zwykli ludzie dokonują masowych mordów*, tłum. M. Kurkowska, Warszawa 2010.
- Wielński B.T., *Dlaczego Niemcy sądzą tylko Demianiuka?*, „Gazeta Wyborcza”, 16 III 2010.
- Witte P., Tyas S., *A New Document on the Deportation und Murder of Jews during „Einsatz Reinhardt” 1942*, „Holocaust and Genocide Studies”, 2001, t. 15, nr 3.
- Wood E.T., Jankowski S.M., Karski. *Opowieść o emisariuszu*, tłum. J. Piekło, P. Pieńkowski, J. Pawlikowska-Czubak, Kraków–Oświęcim 1996.

- Wóycicka Z., *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944–1950*, Warszawa 2009.
- Круглов А., *Геноцид цыган в Украине, 1941–1944: статистико–регіональний аспект*, «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», 2009, № 2 (6).
- Круглов А., *Хроника Холокоста в Украине*, Днепропетровск 2004.
- Элиах Я., *Бог здесь больше не живет. Хасидские истории эпохи Катастрофы*, Москва–Иерусалим 2005.

Інтернет–ресурси

- <http://www.deathcamps.org>
- <http://jewishgen.org>
- <http://www.linde.com>
- http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Rommenholler
- <http://anitalyattraction.com/italy-attractions-ad/german-war-cemetery.htm>
- <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=15122022>

Фільми

Einsatzgruppen: Les commandos de la mort, dir. Michael Prazan, France 2008.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- AIPN – Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (архів Інституту національної пам'яті у Варшаві)
- AIPN Lu – Archiwum IPN Oddział w Lublinie (архів відділення Інституту національної пам'яті в Любліні)
- AK – Armia Krajowa (Армія Крайова)
- AMMPB – Archiwum Muzeum-Miejsca Pamięci w Bełżcu (архів Меморіального музею у Белжеці)
- APL – Archiwum Państwowe w Lublinie (Державний архів у Любліні)
- APMM – Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku (архів Державного музею «Майданек»)
- AUSHMM – Archives of United States Holocaust Memorial Museum in Washington, DC (архів Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні, США)
- AŻIH – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (архів Єврейського історичного інституту у Варшаві)
- BAL – Bundesarchiv-Aussenstelle Ludwigsburg (Федеральний архів Німеччини, відділ у Людвігсбурзі, колишнє Центральне відомство земельної юстиції у Людвігсбурзі, ZSL)
- BBC – British Broadcasting Corporation (Бі-Бі-Сі, Британська телерадіомовна корпорація)
- Bund – Algemajner Jidyszer Arbeter Bund in Pojln («Бунд», Загальний єврейський робітничий союз у Польщі)
- CKŻP – Centralny Komitet Żydów w Polsce (Центральний комітет євреїв Польщі)

- DAW – Deutsche Ausrüstungswerke (Німецька служба з військового постачання)
- GDL – Gouverneur des Distrikts Lublin (губернатор Люблінського дистрикту)
- GEDOB – Generaldirektion der Ostbahn (Генеральна дирекція східної залізниці)
- Gestapo – Geheime Staatspolizei (Гестапо, Таємна державна поліція)
- GG – Generalgouvernement (Генерал-губернаторство)
- GKBZHwP – Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (Головна комісія з розслідування німецьких злочинів у Польщі)
- IPN – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu (Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу)
- KL – Konzentrationslager (концентраційний табір)
- NRD – Німецька Демократична Республіка
- NRF – Федеративна Республіка Німеччина
- NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (НСДАП, Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини)
- OKBL – Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie (окружна комісія з розслідування німецьких злочинів у Польщі)
- PGR – Państwowe Gospodarstwo Rolne (Державне сільське господарство)
- PKP – Polskie Koleje Państwowe (Польська державна залізниця)
- PMM – Państwowe Muzeum na Majdanku (Державний музей «Майданек»)
- PPR – Polska Partia Robotnicza (Польська робітничка партія)
- RP – Rzeczpospolita Polska (Республіка Польща)
- RSHA – Reichssicherheitshauptamt (РСХА, Головне управління безпеки Райху)
- RŻL – Rada Żydowska w Lublinie (Єврейська рада в Любліні)
- SA – Sturmabteilungen (СА, Штурмові загони)
- SD – Sicherheitsdienst (СД, Служба безпеки)
- Sipo – Sicherheitspolizei (Зіпо, Поліція безпеки)
- SS – Schutzstaffeln (СС, Охоронні загони)
- UB – Urząd Bezpieczeństwa (Управління безпеки)

-
- WP – Wojsko Polskie (Збройні сили Польщі)
- WVHA–SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt (Головне адміністративно-господарське управління СС)
- WŻKH – Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna
- ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (СРСР, Союз Радянських Соціалістичних Республік)
- ZWZ – Związek Walki Zbrojnej (Союз збройної боротьби)
- ŻIH – Żydowski Instytut Historyczny (Єврейський історичний інститут)
- ŻSP – Żydowska Służba Porządkowa (Єврейська служба охорони порядку)
- ŻSS – Żydowska Samopomoc Społeczna (ЄСС, Єврейська суспільна самодопомога)

I. Табір праці

Белжець, 1940 р. Спорудження протитанкового рову.
Регіональний музей у Томашеві-Любельському
(*Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim*)

Ромські діти у таборі праці у Белжеці, 1940 р.
Регіональний музей у Томашеві-Любельському
(*Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim*)

II. Депортації до табору смерті

Депортація з Коломиї. Вересень 1942 р. Фотографії зроблені з укриття, імовірно-ше, членом польського руху опору.
Меморіальний музей у Белжеці (Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu)

Депортація зі Львова. Листопад 1942 р. Львівських євреїв везли трамвайними вагонетками до станції Клепарів, звідки відходили транспорти до табору смерті у Белжеці.

Колекція Лукаша Беджі

Будинок залізничної станції у Белжеці,
куди прибували всі транспорти з депортованими євреями. Нині не існує.
*Регіональний музей у Томашеві-Любельському
(Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim)*

III. Табір смерті

Єврейські в'язні з Табору I в осередку смерті у Белжеці.
Регіональний музей у Томашеві-Любельському
(*Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim*)

Рудольф Камм на тлі бараків у Таборі I.
Регіональний музей у Томашеві-Любельському
(*Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim*)

Готтліб Герінг — другий комендант табору смерті у Белжеці у період із серпня 1942 до червня 1943 р.
Регіональний музей у Томашеві-Любельському (Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim)

Готтфрід Шварц — заступник комендантів Крістіана Вірта та Готтліба Герінга.
Регіональний музей у Томашеві-Любельському (Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim)

Залога СС перед будинком комендатури у Белжеці. Справа наліво стоять: Лоренц Гакенгольт, Ернст Цірке, Макс Грінграс або Грінгерс, Фрітц Таушер. За Гакенгольтом стоїть Артур Даксель і за ним Гайнріх Барбль. Решту не встановлено.
Регіональний музей у Томашеві-Любельському (Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim)

Lieferschein

Empfangsschein.

1.	1000 St.	Spiegel
2.	750 "	Kämme
3.	245 "	Rasierpinsel
4.	700 "	Taschenmesser II.S.
5.	510 "	" II.S.
6.	140 "	Hairschneidemaschinen
7.	160 "	Schneiderscheren
8.	340 "	Scheren
9.	470 "	Manicurescheren
10.	500 "	Messer III.S.
11.	600 "	Löffel III.S.
12.	450 "	" II.S.
13.	300 "	Kämme
14.	750 "	Kaffeelöffel II.S.
15.	600 "	" III.S.
16.	250 "	Schuhbürsten
17.	450 "	Haarbürsten
18.	200 "	Kleiderbürsten
19.	200 "	Schuhbürsten
27.	250 "	Haarbürsten
28.	300 "	Taschenlampen
29.	82 "	Kleiderbürsten
30.	173 "	Taschenkleiderbürsten
31.	800 "	Zahnbürsten
32.	200 "	Augenläser
33.	160 "	"
35.	300 "	"
36.	400 "	"
37.	475 "	"
38.	500 "	"
39.	300 "	"
40.	270 "	"
41.	168 "	"
42.	600 "	Blleistifte autom.
43.	150 "	Feuerzeuge
44.	275 "	Augenläser
45.	160 "	"
46.	52 "	Schleifsteine
47.	24 "	Abziehriemen
49.	757 "	Meter-Holz, 166 Metall u. 64 Stahl, 515 wechel.
51.	393 "	Messer III.S.

Belzec, den 8. Februar 1943.

Unterschrift des Empfängers

Єдиний оригінальний документ, який зберігся з табору смерті у Белжеці. Перелік конфіскованих у жертв предметів, який було надіслано до складів операції «Райнхард» у Любліні.
Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku

IV. Портрети жертв

Хая та Регіна Фрайд, депортовані з Любліна 31 березня 1942 р. разом з родиною Давидсонів. Хая Фрайд брала участь у сіоністському руху. Її донька Регіна на момент початку війни була ученицею гімназії.
Меморіальний музей у Белжеці (Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu)

Лілі Штерн разом зі своїм братом Урієлем і його другом Владзем Нойгебауером. Урієля Штерна разом з батьком Філіпом і Владзьо Нойбауером депортували зі Львова у серпні 1942 р. Світлину зробили на балконі Штернів на вул. Потоцькій у Львові за кілька годин до депортації. Лілі разом з матір'ю пережили війну.
Меморіальний музей у Белжеці (Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu)

Фридерика Гроссман (у дівочтві Райніш) разом з донькою Анітою. Обох вивезли до Белжеця з Кам'янки-Струмилівської біля Львова у вересні 1942 р.

*Меморіальний музей у Белжеці
(Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu)*

Родина Гонігманів з Прошовице – Герш-Вольф, його дружина Хана та доньки Етель і Сара. Всіх депортували до Белжеця зі Сломників під Краковом 2 вересня 1942 р.

*Меморіальний музей у Белжеці
(Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu)*

V. Після війни

Територія колишнього табору смерті у 1945 р. З правого боку видно рештки протитанкового валу, який розділяв Табір I і II.
Єврейський історичний інститут (Żydowski Instytut Historyczny)

Вид на депо, в якому сортувалося майно депортованих євреїв, 1945 р.
Вдалечині видно руїни залізничної станції, яку розбомбили у липні 1944 р.
Єврейський історичний інститут (Żydowski Instytut Historyczny)

Сучасний вигляд внутрішньої частини колишнього депо.
Фото Р. Кувалека

Сучасна світлина комендатури табору смерті у Белжеці. У глибині видно будинок,
у підвалах якого переховували коштовності та гроші, награвані у жертв.
Фото П. Гюбнер

Старий пам'ятник у Белжеці авторства Станіслава Стшижинського.
Фото П. Гюбнер

Старий меморіал у Белжеці, стан з 1960-х рр. На передньому плані символічне позначення масових поховань.
Приватна колекція П. Гюбнера

Колишній парк у Белжеці. У 1940 р. у двох масових могилах, розміщених між деревами, ховали тіла ромів і сінгі, вбитих і померлих у таборі праці.

Фото Е. Копер

Хаїм Гіршман — один з трьох уцілілих з табору смерті у Белжеці. Фотографія 1945 р.

Меморіальний музей у Белжеці (Muzeum-Miejsce Pamięci w Belżcu)

VI. Сучасний меморіал

Фото П. Мачюк

Фото П. Мачюк

Фото П. Мачюк

Фото П. Мачюк

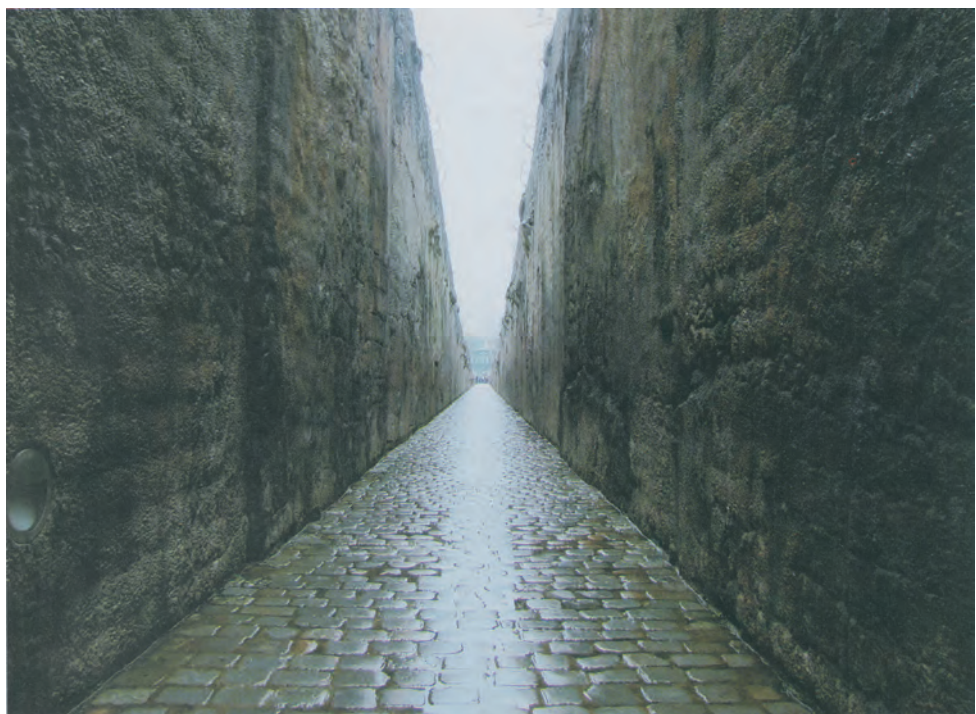

Фото Я. Сташяк

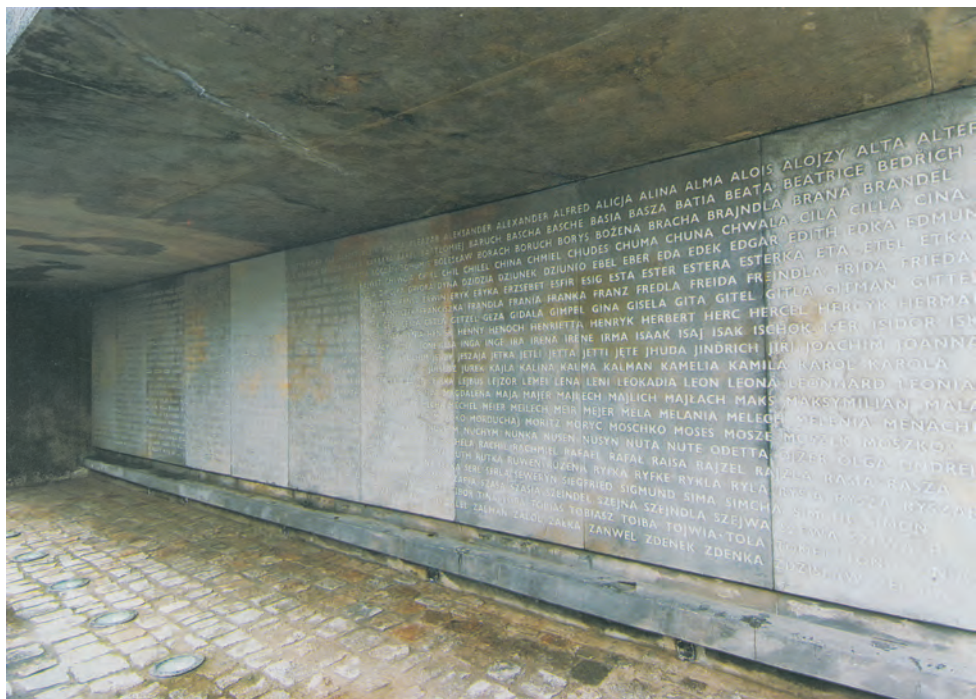

Фото П. Мачюк

Фото Я. Сташяк

Фото П. Мачюк